

133.816

АН-ЦИНА ГЛИГОРИЈЕВИЋ

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ
ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

1941 — 1944.

РАТНА ПРОШЛОСТ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА СТО ПРВА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

генерал-потпуковник БОШКО ЂУРИЧКОВИЋ, генерал-потпуковник
БРАНКО БОРОЈЕВИЋ, генерал-мајор АЛЕКСАНДАР ВОЈИНОВИЋ, ге-
нерал-мајор БРАНКО ПЕРОВИЋ, генерал-мајор ФАБИЈАН ТРГО, гене-
рал-мајор у пензији МЕСУД ХОТИЋ, генерал-мајор у пензији МИЛУ-
ТИН ПЕЈАНОВИЋ, пуковник АХМЕТ ЂОНЛАГИЋ, пуковник ВИКТОР
КУЧАН, потпуковник у пензији ЛАЗА БОГЕСКИ, пуковник ВЛАДО
СТРУГАР, одговорни уредник

УРЕДНИК — РЕДАКТОР
ЖИВОЈИН ЉУБИНКОВИЋ

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

INV. BR. 133816

ИВАН-ЦИНА ГЛИГОРИЈЕВИЋ

**ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ
ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ
1941 — 1944.**

БЕОГРАД 1969.

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

На тему „Партизански одреди источне Србије 1941—1944.“ до сада није писано, а оно што је и дато била су углавном сећања учесника и то из периода 1941. године или краће хронике појединих јединица. Нешто већи напор учињен је у едицији „Србија у народноослободилачком рату“ (издање „Нолита“), али ни ту партизански одреди нису потпуно обухваћени ни детаљније обрађени, а још мање да је дата њихова целина.

Међутим, подручје источне Србије, које су чинила три округа, имало је својих специфичности и у географско-етнографском погледу и у погледу окупационог статуса. Ту су у борби против НОБ ангажовани Немци и Бугари као окупатори, затим домаћа реакција — четници, недићевци или љотићевци. Ма колико разједињени борбом за своје позиције и уске интересе, они су са окупаторима били јединствени у борби противу НОБ, па је то и давало карактеристику партизанских одреда који су у својим успонима западали у кризе, од бројних великих спадали на групе, да би из тих група поново нарасли у бројне јединице из којих је касније стварана НОВЈ.

Да би се јасније схватили успони и падови и развоју НОП-а у источној Србији било је потребно да се обухвате сви њени одреди и схвате услови под којима су живели и дејствовали. Хроникама само појединих одреда то се није могло постићи, поготово што о неким одредима није ништа писано па се о њима и не зна. Све је то наметало посебан напор да се дође до иначе веома оскудних и непотпуних изворних докумената, разбаца-

них по локалним архивима, да се недостаци у архивској грађи надопуне консултовањима живих учесника, да се за извесне карактеристичне догађаје и појаве врше провере са више страна, а појединим документима приђе са више опрезности и довољно критичности, нарочито у погледу имена људи, назива места, датума, бројног стања па и назива одреда. Нема сумње да ми је веома много помогло то што сам могао да користим архиве Војно-историјског института и Института за изучавање радничког покрета Србије, где се налази огромна већина грађе за ову тему.

Одреди источне Србије западали су у озбиљне кризе, нарочито они на подручју нишког и зајечарског округа, које нису биле проузроковане толико спољним колико унутрашњим фактором (сумња у људе, борба за превласт у штабу и сл.), што је после рата било предмет дискусија, нагађања и произвољних закључака. Због тога се нисам држао неког крутог метода у објашњавању тих догађаја, али нисам давао предности ни методу логике који се у таквој ситуацији најрадије „призива“ у помоћ. Тражио сам истину у сваком догађају и то ми је био искључиви циљ.

Ово своје дело не сматрам да је последња реч о НОР-у у источној Србији, већ само скроман прилог о тешким данима борбе народа тога краја.

Захваљујем свима онима који су ми помогли у раду на овом делу, а посебно друговима професору др Јовану Марјановићу и генералу Александру Војиновићу, који су својим примедбама и сугестијама допринели квалитету овог рада.

АУТОР

У В О Д

Партизански одреди источне Србије, пре свега оног дела који је територијално припадао тадашњем нишком и зајечарском округу, настали су и развијали се под посебним условима због географског положаја овог подручја, а нарочито због окупационог статуса, о коме је влада Трећег рајха водила рачуна још пре капитулације бивше југословенске војске.

Позната по рудном богатству, у првом реду по бакру, неопходном Немачкој за вођење рата, као и стратегијски важним објектима на Дунаву, нарочито Ђердапским теснацем са Сипским каналом, источна Србија је у Хитлеровим „Приврзменим смерницама о подели Југославије“ још 12. априла 1941. године ушла у онај део окупационог подручја у коме је предвиђена искључиво немачка војна управа „под командом копнене војске“,¹ и ако је ово подручје раније било обећано фашистичкој влади Бугарске.

Постоје различита тумачења о томе шта обухвата источна Србија, али се сви слажу да је њена источна граница на државној граници према Бугарској, западна на Великој и делу Јужне Мораве, а северна на Дунаву, од ушћа Мораве до ушћа Тимока. При томе се има у виду да Поморавље етнички више гравитира ка Шумадији и Подунављу и да се онај његов део на десној обали Мораве само географски укључује у источну Србију.

¹ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том II, књига 2, докуменат 547 (у даљем: Зборник II/4, док.)

Спорна је, дакле, једино јужна граница источне Србије, коју једни обележавају гребеном Бесне кобиле и изворним делом Пчиње, други кањоном Нишаве, укључујући гребен Селичевике и Суве планине, а трећи је померају на гребен Тресибабе, сужавајући при томе и њену западну границу ка гребену Девике, Крстаца, Ртња и Кучајских планина.

Очигледно је да територија Србије, јужно од гребена Селичевике и Суве планине, у првом реду долине Ј. Мораве и Топлице, чини регион познат као јужна Србија, па је логичније гледиште да простор уоквирен Нишавом са Селичевицом и Сувом планином, Јужном Моравом, бугарском границом и извориштем Пчиње не припада источној Србији. Спој Јужне и Западне Мораве и даље ток Велике Мораве чини изразиту границу између Родопске и Карпатско-балканске групе планина, с тим што је територија источно од В. Мораве изразита целина, поготову од гребена Озрена, Буковика и Кучаја, који се диже из равничарског дела на десној обали Мораве и који у неку руку преграђује Поморавље од планинског дела источне Србије.

Због тога и прихватамо став већине писаца да источном Србијом треба сматрати територију ограничену: Дунавом, Моравом, Нишавом са Селичевицом и Сувом планином и границом према Бугарској од ушћа Тимока до места где Нишава улази на територију Југославије.

У оквиру источне Србије постоје ужи региони, од којих је највећи онај у поречју Тимока, територија зајечарског округа, познат као Тимочка крајина. Он се у литератури често означава и као источна Србија у ужем смислу. Други регион по величини је северозападни део источне Србије, у захвату Млаве и Пека и даље ка Дунаву до његовог улаза у Ђердапску клисуру, који обухвата територију пожаревачког округа. Пошто је рејон Мајданпека на граници зајечарског и пожаревачког округа, често је било спорно коме округу стварно припада, што је утицало и на развој НОР-а у овом крају, о чему ће тек бити речи. Трећи регион источне Србије чини њен јужни део — нишки округ на простору Сврљишких планина, Озрена, Ртња и Буковика, укључујући ту и простор у захвату Суве планине (Заплање) на

левој обали Нишаве, који је етнички више гравитирао ка источној него јужној Србији и чинио целину овог округа.

I

Источна Србија је углавном брдовита, са појединим планинским масивима (Мајданпечке, Хомољске, Кучајске, Сврљишке планине и Стара планина) и издвојеним планинама Мирочем, Дели-Јованом, Ртњем, Тупижницом, Буковиком, Озреном, Девицом, Тресибабом и другим, чија висина често знатно прелази 1000 м надморске висине. Од централног планинског ланца: Мироч — Дели-Јован — Велики крш — Црни врх — Малиник — Ртањ — Девица — Калафат пружа се ка западу брдовито земљиште испресецао долинама Галибабиначке реке, Моравице, Црног Тимока, Млаве и Пека којима се долина Тимока, на источној страни поменутог гребена, повезује са Поморављем. Долине ових река чине посебне регионе источне Србије познате као: Нишка, Сврљишка и Сокобањска котлина, затим Црна река, Кучај, Хомоље, Стил и друго. Сем тога, у склопу ових има и мањих географско-етничких целина као што су Горњак, Сење, Звижд и др., а сама Тимочка крајина као највећи регион источне Србије има у свом саставу посебне регионе познате као: Заглавак, Тимок, Црна Река, Крајина, Пореч, Кључ, Борски и Зајечарски басен.

Сем Тимока који тече правцем југ-север, примајући мање речице на свом току, и донекле Млаве, Пека и Поречке реке, остале реке источне Србије имају смер исток-запад и обратно, што је, поред осталог, утицало на комуникативност и насељеност, на економска, а у току НОР-а и на војна дејства на овој територији.

Рудно богатство источне Србије одувек је интересовало домаће и стране капиталисте. Оно је и у другом светском рату било главна мета немачког окупатора и условило, као што смо видели, посебан окупациони статус источне Србије, што је наишло на отпор и фашистичких влада Бугарске и Румуније, чији су се иредентистички циљеви овде изразито сукобљавали. Од рудника источне Србије најпознатији су Бор и Мајдан-

пек, чији су бакар и остали племенити метали били од посебног значаја за Хитлерову ратну индустрију; затим Нересница и Благојев камен чије се злато спирало и у водама Пека. И експлоатацији угља, који чини претежно рудно богатство источне Србије, мрког а нарочито каменог (Ртањ и Вршка чука), окупатор и његови сарадници су поклањали посебну пажњу, а партизани у њима имали главне објекте својих напада.

Поред рудног богатства и природних леčiliшта (познате су бање Нишка, Сокобања, Гамзиградска, Брестовачка и многи термички извори мањег капацитета), источна Србија обилује шумама и пашњацима. Надалеко су познате сврљишке, миџорске, кривовирске, хољске и мирочке овце, чија се вуна пласира на свим домаћим па и страним тржиштима. И млекаре, које је окупатор и технички опремио за производњу, биле су чести објекти партизанских акција да би се окупатор спречио у пљачки овог народног богатства.

Источна Србија је карактеристична и по шаренилу састава становништва, поготову у погледу језика. Поред српског, овде живи и влашко становништво. Они су остаци романизованих Трачана и Дачана, измешани са миграционим групама из Влашке низије чији је корен речи румунски али се осећају Србима а не Румунима.² То је и разлог што су пропали сви покушаји иредентистичких кругова, како пре тако и за време другог светског рата, да влашки живаљ усмере ка румунској националности. И српски и влашки живаљ источне Србије има и прелазне језичке групе, али између њих не постоје битне разлике. Тако је њен јужни део, нарочито онај око Сврљига и Књажевца, језички више оријентисан ка бугарском наречју, мада је за овај народ највећа увреда назвати их Бугарима; српски живаљ у северном делу, пре свега у Крајини и око Пожаревца, говори као и у централној Србији, са изразитим отезањем самогласника.

Код влашког живља постоје две групе, чију границу чини гребен Мироча и Дели-Јована. Источно од овог

² Д. Петровић: Важнији моменти из историје настанка Влаха у североисточној Србији (часопис „Развитак“, Зајечар, бр. 2/1968).

гребена су Власи „Царани“, а западно Власи „Унгурјани“. Поред језичке разлике, која се огледа само у умекшавању извесних сугласника при изговору код Унгурјана, изразита је разлика у економској бази, а тим и у психичкој структури ове две групе Влаха.

Мању групу становништва источне Србије чине Цигани, којих има три врсте: „бели“ — који говоре српски, углавном се баве ковачко-поткивачким занатом, али су им обичаји, нарочито крсне славе, слични осталим циганима; „влашки“ — који искључиво говоре румунски и углавном се баве коритарским, вретенарским и корпарским занатом, за који им је основна сировина тополово дрво и врбово пруће и „царамани“ — типични представници староседелаца Индије (Рома), који, поред матерњег циганског језика, говоре од најранијег детињства и румунски и српски. Они се знатно разликују од осталих Цигана и по окупацији земље били су први на удару немачког спровођења расне дискриминације.

Иако је било индустријских и рудничких насеља, социјална структура овог језички шароликог живља источне Србије нагиње сељаштву, у којем преовлађују сточари. Али, због недовољно обрадиве земље, сељачко становништво је већином сиромашно, што је имало свога одраза и на њихово политичко опредељење. Радничка класа се због потреба стручности више регрутовала ван подручја источне Србије, а руднички центри су, пре свега Бор, Мајданпек, Ртањ, Вршка чука, Сењски рудници, Нересница и Благојев камен, били прави конгломерат различитих националности.

Три највећа града источне Србије били су Ниш (на граници јужне и источне Србије и важио је за главни град читавог југоистока Србије), Зајечар и Пожаревац. Они су били окружни административни, економски и културни центри, којима су углавном гравитирали остали градови и насељена места. Код граничних срезова ова три округа често се у банским управама дискутовало да ли неко село треба да припадне овом или оном округу. За разлику од Ниша и Зајечара, који су повезани тимочком магистралом, Пожаревац је више гравитирао Подунављу, и даље ка Београду, а то је, видећемо, био основни разлог што ОК Пожаревца у току

НОВ-а није имао непосредних веза са ОК Ниша и Зајечара, за којима се иначе осећала потреба, на што је и ПК Србије стално указивао.

II

Политичка борба народа источне Србије пре другог светског рата одвијала се углавном кроз смењивање на власти буржоаских странака, при чему је најјачи утицај имала Радикалска, чији корени датирају још од Тимочке буне 1883. године.

Борба за социјални преображај, која је отупљивана доласком Радикалске странке на власт, поново се заострила тек после првог светског рата и конгреса Социјалистичке радничке партије комуниста, чије су организације у источној Србији одмах почеле да расту. Тако су општинску управу у више села на изборима добијали комунисти. Међутим, то је био више резултат жеље маса за променом режима и свргавања Радикалске странке која се „уседела“ на власти, него идејни фронт борбе за социјализам. То најбоље потврђује ситуација после забране КПЈ, када су све општинске управе са комунистичким кандидатима одмах поднеле оставку. Новоформирана Независна радничка партија такође није оставила дубљег корена у народу. А ни већих раслојавања у владајућој Радикалској странци није било све до шестојануарске диктатуре краља Александра, када су стари радикали, присталице идеја Тимочке буне, почели да напуштају странку и прелазе у опозицију. Ово раслојавање у источној Србији ишло је у два правца: јачање мањих буржоаских партија које су се касније сврстале у удружену опозицију Југословенској радикалској заједници (ЈРЗ), или се чланство Радикалске странке оријентисало на јачање радничког покрета, кроз синдикате или лево крило Земљорадничке странке, чији је лидер професор Драгољуб Јовановић био родом из источне Србије (Пирота). Ту су и присталице идеја Комунистичке партије, која је била у дубокој илегалности, почеле налазити солидно поље политичке делатности.

Мада шестојануарска диктатура није била популарна, она је ипак имала приличан број присталица међу водећим буржоаским политичарима радикалске и бивше напредњачке странке³ у источној Србији, а нарочито у Крајини, поред осталог и због тога што је на челу војне владе био генерал Петар Живковић, такође родом из источне Србије (Неготин). Међутим, чим је пустила стега диктаторске власти, народ је изоловао ове политичаре. Организације радничке класе кроз удружену опозицију наступале су све организованије у борби против експлоатације капиталиста. Међутим, у административним центрима источне Србије није се, све до 1937. године, осећао довољан утицај неке организације КПЈ. Изузетак у томе је град Пожаревац, где се стално осећао утицај комунистичких ни првака Трише Кацлеровића и Рада Вујовића, иначе некад и чланова ЦК КПЈ. Поред њих, знатни утицај су испољили и комунисти из Пожаревачког затвора, кроз који је, поред осталих, прошао и секретар „Заменичког извршног одбора“ КПЈ Филип Филиповић.⁴

Известан утицај КПЈ на рударе Бора преносио се преко популарног Пере Радовановића, али и то више на његове сељаци у Злоту него у самом руднику.

Ниш, највећи град источне Србије и највећи саобраћајни чвор на Балкану, који подједнако припада јужној и источној Србији, имао је веома мешовит социјални састав становништва, које је годинама било ван политичког утицаја КПЈ, како због неразвијености индустрије, тако и због јаког корена радикалске странке у масама. Један од првака ове странке Драгиша Цветко-

³ Напредњачка странка, створена од конзервативних снага Србије осамдесетих година 19. века, после дугог вођства на челу државе имала је дубоког корена у народу и после њене забране 1903. Њени стари чланови сматрали су се и даље напредњацима, без обзира што су се прикључили некој другој странци, и чинили најизразитију опозицију радикалима. Такво се расположење преносило с колена на колена, па отуда није чудно што и овде помињемо напредњачку странку, иако ње тада стварно није било.

⁴ Саша Марковић: „Дуге године“ (Хроника Пожареваца), стр. 22, издање СУБНОР-а, Пожаревац, 1965. год. (у даљем: Дуге године, стр. ...).

вић, као председник градске општине и скупштински посланик, користио је свој положај за поткупљивање гласова на парламентарним изборима. Такво стање и прогањање од стране полиције, веома су отежавали организованости рад чланова КПЈ. Стална хапшења и прогањања комуниста реметила су услове да се радници организованије збију око КПЈ. Тек са преласком ЦК КПЈ у земљу, приступило се интензивнијим припремама за формирање рејонских партијских руководства, која су обједињавала рад партијских ћелија у фабрикама од којих је најјача била ћелија у машинској радионици, којом је руководио Станко Пауновић.

Зајечар је центар Тимочке крајине која лежи између нишког и пожаревачког округа и третира се као источна Србија у малом. Она има својих посебних одлика и по свом положају и саставу становништва и по процесу политичке борбе радничке класе против буржоазије.

Свака од посебних целина Тимочке крајине, коју смо навели, има своју историју проткану бунама и покретима за ослобођење од туђинске власти или тираније домаћег режима. Изнад свих доминара борба у првом српском устанку за ослобођење од турске власти са легендарним Хајдук-Вељком, који се родио у Леновцу код Зајечара, и који је по налогу Карађорђа започео као четовођа у Сокобањској и Црноречкој котлини, а војводиовао и погинуо у Крајини коју је неизмерно волео. „Главу дајем, Крајину не дајем“ довикивао је сваком ко би му предлагао да пред надмоћнијим непријатељем напусти Крајину, која је по њему у народу позната и као „Хајдук-Вељкова крајина“. Тако је Хајдук-Вељко подједнако Тимочанин и Крајинац, Сокобањац и Сврљижанин, као што је касније Тимочка буна, покрет за социјална права, политичке слободе и ослобођење од режима Милана Обреновића, била буна читавог народа источне Србије.⁵

⁵ Тимочка буна, је оружана борба народа 1883. године у ондашњем црноречком, књажевачком и алексиначком округу источне Србије. Узроци буни леже у осиромашењу народа у ратовима за време владавине Милана Обреновића, а њен инспиратор била је Радикалска странка, тада у опозицији напредњач-

Зајечарски округ је, поред географских услова, био пре рата оријентисан ка нишком округу и због заједничке везаности за вишу административну инстанцу — бановину, са седиштем у Нишу. Тако су и везе организације КПЈ зајечарског округа са ПК Србије ишле преко Нишког ОК, па је, видећемо касније, Зајечарски ОК и попуњаван из Нишког.

Почетком октобра 1940. године у Тимочкој крајини већ су функционисала среска партијска руководства у Зајечару, Књажевцу и Неготину, са мрежом партијских организација, од којих су неке имале и по две ћелије. Мада су ове партијске организације биле бројно мале, оне су видно утицале на масе, а као база служиле су им легалне левичарске организације (УРСС-ови синдикати, Задружна омладина Југославије, а нарочито Удружење Тимочана и Крајинаца).

У УРСС-овим синдикатима најживљи рад био је у Књажевцу и Зајечару, где су комунисти подстицали раднике на борбу за веће наднице, против скупове, а нарочито против експлоататорских метода капиталиста. Колико је тај рад уродио плодом сведочи и скупштина подружнице кожарско-прерађивачких радника у Књажевцу, одржана 20. августа 1940. године, у чијем је раду активног учешћа узео и секретар комитета Димитрије Тодоровић.⁶

кој влади. Непосредни повод буни била је наредба краља Милана о разоружању народне војске, коју су радикали због непопуларности искористили у политичке сврхе да поведу народ у борбу против бирократске владе Николе Христића. Иако је добро наоружана стајаћа краљева војска брзо скршила отпор народне војске и одмах приступила хапшењу радикалских првака, ова буна је остала бојни поклич народа источне Србије за све касније слободарске акције, па и за сам устанак 1941. Од 819 осуђених учесника у Тимочкој буни, 20 радикалских првака је одмах стрељано на брду Краљевица код Зајечара. За тај злочин поколења нису никада нашла оправдање.

⁶ Књажевац је тада, према подацима из „Радничког тједника“, имао: око 140 кожарско-прерађивачких, 30 кројачких, 30 металских и 50 трговачких радника. У подружници је било организовано преко 70% радника... Слична ситуација је била и у Неготину и Зајечару. Штрајк кожарско-опанчарско-обућарских радника, новембра 1940. у Неготину трајао је 7 дана и власнике радњи (пре свега кожара Гавру Петковића) принудио да повећају наднице.

Задружна омладина Југославије била је солидна основа КПЈ за рад са сеоском омладином, у чему су главни носиоци били учитељи, млади геометри и студенти београдског универзитета родом са села, који су кроз формирање сеоских читаоница ширили идеје КПЈ, стварали кружоке а ови су прерастали у организације СКОЈ-а, из којих су се затим регрутовали чланови КПЈ. Тако се 1940. године по селима увелико читала књига „Мати“ од Максима Горког и слична литература.

Удружење Тимочана и Крајинаца је, без сумње, било најсолиднија база за рад КПЈ у Тимочној крајини. Оно је окупило не само студентску, радничку и средњошколску омладину, већ је обухватило и неке чланове левих крила буржоаских странака који су од главних одбора својих странака захтевали да програмом инсистирају на савезу са СССР-ом, са којим краљевске владе нису хтеле да успоставе дипломатске односе, тако да је Југославија била једна од ретких земаља која није имала никакве међудржавне везе са првом земљом социјализма. Студенти-комунисти су на приредбама удружења Тимочана и Крајинаца у Београду успели да окупе и остале студенте из источне Србије, тако да се ова легална организација просто претворила у комунистички клуб из којег су били принуђени да иступе представници буржоазије. А из Београда приредбе Удружења Тимочана и Крајинаца све више су извођене и по градовима Тимочке крајине. Највећа акција овог удружења била је 10. септембра 1939. године, за време прославе 25-годишњице битке на Чеврнтији у којој је страдала Тимочка дивизија српске војске на почетку првог светског рата. Тој прослави присуствовало је и око 1.000 људи Тимочке крајине, махом омладинаца, предвођених комунистом Љубом Нешићем. Прослава је, посебно због говора Љубе Нешића, снажно одјекнула у читавој Србији, и то уочи почетка другог светског рата, када је фашизам запретио поробљавањем. Буржоазија је била немоћна да предузме било шта на сузбијању утицаја КПЈ, а полиција више није могла да „препознаје“ комунисте, јер су истим језиком говорили сви који су

били за борбу против фашизма. Антифашистичка борба постала је основни програм свих организација КПЈ у источној Србији.

III

Мада је сваки од три округа источне Србије имао својих специфичности у погледу јачања организација КПЈ и касније у развоју НОР-а, ипак треба имати у виду органску повезаност нишког и зајечарског округа, с једне, и изразито гравитирање пожаревачког округа ка Београду, с друге стране, па у светлу тога и ценити развој дејстава партизанских одреда источне Србије.

Народ источне Србије био је свестан да са фашистичком окупацијом земље долази и терор, који је он кроз своју бурну историју већ искусио. Он га је, због непосредне близине границе према Бугарској, као први на удару сваком у прошлости, добро запамтио, а и сада је знао да је Бугарска своје приступање Тројном пакту условљавала задовољењем иредентистичких циљева — померање своје границе на реку Мораву.

Оно што карактерише фашистичку окупацију источне Србије је непосредно ангажовање три управна суверенитета: „владу Србије“, коју је немачки окупатор створио познатом политиком поделе окупиране Југославије; фашистичку Бугарску, која је, за приступање Тројном пакту Сила осовина, поред дела Македоније, добила и део Србије до Моравске долине, односно источну и јужну Србију; и нацистичку Немачку, која је знала да истакне супремат над својим савезницима, у овом случају над Бугарском и Румунијом, стављајући територије намењене њима „привремено“ под своју управу.

И сам је овај простор — чију директрису чини железничка пруга Ниш — Прахово, због рудног богатства (у првом реду Бора и Мајданпека), затим због Ђердапског теснаца (посебно Сипског канала⁷) и, најзад, због

⁷ Није случајно да су Немци 6. априла 1941, баш на Сипском каналу прво извршили напад на Југославију и то неколико часова пре него што је њихова авијација бомбардовала Београд. Наиме, одмах после поноћи 5/6. априла 1941, специјална немачка јединица „Ђердап“ са румунског острва Гол прешла

најкраће железничке везе моравско-нишавске и моравско-вардарске магистрале са Дунавом (пруга Ниш — Параћин) — имао огроман значај за даље ратне планове нацистичке Немачке — напад на СССР после окупације и распарчавања Југославије.

Хитлерова одлука о посебном окупационом статусу источне Србије довољно убедљиво говори колики су значај фашистички окупатори придавали овој територији и са којим све снагама је морао да се бори НОП на њој, па у том светлу и треба пратити настајање партизанских одреда, њихову борбу, плиме и осеке, њихова страдања, поновна нарастања и коначно прерастање у 9. српску (Тимочку) НО бригаду.

Међутим, иредентистички циљеви фашистичких влада Бугарске и Румуније сукобљавали су се са оваквим интересима нацистичке Немачке, што је само отежавало положај поробљеног народа и развој НОР-а у источној Србији. Док је бугарска иредента тражила да се јединице бугарске армије дислоцирају на Тимочној магистралама и у рудничким и административним центрима, румунска иредента је инсистирала на окупљању влашког живља источне Србије преко попа Ђорђа Сувејкића, који је овде постао нека врста делегата румунског диктатора Антонескуа. Тако су се Бугари и Румуни тешко мирили са немачким „Привременим смерницама о подели Југославије“.⁸

је моторним чамцима на југословенско острво Караташ, а одатле на друм Кладово — Сип, а са острва Ада-Кале је друга група кренула, такође, моторним чамцима и изненадила чету војника у селу Сип. До свитања Немци су већ били овладали Сипским каналом. (Бомбардовање Београда је отпочело истог дана тек у 6,30 часова). Посада реморкера „Витез“ (званично: Р-27) из команде Ђердапског сектора југословенске речне флоте направила је подвиг вредан поштовања, када по цену живота није дозволила да овај бродић падне у руке непријатеља. Командант сектора Јосип Гргић и његови морнари и лоцови часно су извршили борбени задатак.

⁸ Отуда се често и срећемо са неслужбеним коментарима да су Немци подручје источне Србије ставили под команду својих оружаних снага да би „заштитили“ поробљени народ од терора. Наравно, таква тврдња је лишена сваког основа, а пропаганда фашиста на ту тему била је само саставни део политике немачког окупатора „завади па владај“.

Немци су, ради осигурања експлоатације рудника и саобраћаја Дунавом, одвојили у оно време врло јаке снаге. Само у Бору је било око 1.000 Немаца — један комплетан батаљон оперативне војске из 714. посадне дивизије и специјалне јединице стручњака за експлоатацију бакра, злата и сребра. А за обезбеђење Ђердапа, поред делова одреда који је при нападу на Југославију специјално формиран за овлађивање Сипским каналом, успостављена је испостава Гестапо-а са седиштем у Кладову. Пловидбу Дунавом у овом рејону обезбеђивали су: један батаљон земаљске заштите, мања јединица водене заштите и батерија противавионских топова.

У градовима источне Србије у захвату магистрале Ниш — Неготин — Кладово и рокадних комуникација које од ове магистрале изводе у долине Поречке реке, Пека и Млаве, налазиле су се команде места и окружне војноуправне команде (Ортс и Крајскомандантуре) у чији су састав, поред немачких снага, убрзо по окупацији укључени и бивши југословенски жандарми. Претпостављена команда свим окупационим јединицама источне Србије, изузев оних око Пожаревца, била је обласна војноуправна команда (Фелдкомандантура 809), са седиштем у Нишу која је захватала подручје јужне и источне Србије.

IV

Везе између окружних комитета КПЈ источне Србије у условима окупације биле су слабе. Самим тим изостајала је нужна измена искустава како при одлуци за формирање партизанских одреда, тако и за рад после њиховог формирања. Пожаревачки ОК је, како смо већ видели, био ван сваке везе са ОК Ниша и Зајечара, а пропали су и сви покушаји да се, по формирању партизанских одреда, она преко њих успостави бар са Окружним комитетом Зајечара.

Везе Ниша и Зајечара биле су непосредније. Томе је, пре свега, допринела и отвореност Тимочке крајине према Нишкој котлини које су спојене и железничком пругом, тако да су у оперативном погледу зајечарски и нишки округ чинили компактну целину. Непостојање

овакве везе је и био разлог што остаци Пожаревачког одреда нису касније улазили у састав јединица НОВЈ источне Србије, нити пак имали тактичког садејства са осталим партизанским снагама ове територије.

Само се по себи разуме да дејства партизанских снага нису трпела територијална ограничења. Тимочка магистрала само је потенцирала ову јединственост партизанских подручја у захвату Тимочке крајине и нишког округа (сврљишки, заплањски, бањски, алексиначки и ражањски срез). Наиме, као објекат тактичко-оперативног, а у појединим фазама и стратегијског значаја, тимочка магистрала је сједињавала подручја партизанских одреда зајечарског и нишког округа у оперативну целину која се простирала од Нишаве до Дунава.

Од ове уже прешло се, због развоја ситуације, и на ширу повезаност партизанских одреда нишког и зајечарског округа, и то у склопу јужноморавске оперативне зоне НОВЈ, што је имало за последицу да чак и партизански делови са Јастрепца дејствују у Тимочној крајини и обрнуто, да Зајечарски ПО и Озренски баталјон дејствују у Топлици, Пустој реци, Јабланици и Црнојрави. Ово обједињавање партизанских снага на ширем оперативном подручју јужне и источне Србије вршило је Покрајинско партијско повереништво из свог центра у Нишу.

Прошавши крвави пут борби противу разнобојног и надмоћнијег непријатеља, мали партизански одреди⁹ источне Србије (изузев Пожаревачког) постали су војска НОВЈ, сједињени у бригаду, чији је првобитни састав био језеро за формирање нових бригада а затим и дивизија у поречју Тимока. Тај процес настајања, нарастања, стагнација, праћених и правим трагедијама парти-

⁹ Потребно је да нешто потпуније објаснимо термин партизански одреди који је, с обзиром на њихову бројну јачину, посебно карактеристичан за источну Србију. Ако слабе партизанске одреде источне Србије упоредимо са одредима из периода устанка у западној Србији, који су били јаки и до 1.000 бораца, испада да су мањи од чета Ваљевског, Ужичког, Чачанског и других одреда. Они су бројно често слабији и од чета

занских одреда источне Србије све до њиховог сједињавања у бригаду — период од 1941. до почетка 1944. године — тема је овог разматрања.

Пожаревачког одреда из периода његове кулминације. Наиме, касније ћемо видети да су поједине јединице у саставу Пожаревачког одреда (нарастао је на 9 јединица које се помињу било као чете или као посебни одреди — Звишки, Млавски, Кучевски и сл.) имале своје ниже јединице (водове или групе), које су биле бројно јаче и од неких одреда источне Србије (Крајинског после пораза на Стеванским ливадама, Загласко-тимочког, Књажевачко-бољевачког или Озренског после његовог пораза код Јошанице). Пожаревачки одред је, на пример, имао услова да из свог састава формира 3 батаљона, што није био случај ни са једним другим одредом источне Србије.

Поставља се питање да ли се и мале, бројно слабе јединице могу називати одредом? Могу, јер партизански одреди нису били условљени бројним стањем, нити је Главни штаб и касније Врховни штаб НОПОЈ било где прописао колика треба да буде бројна јачина партизанског одреда, већ да ли има своју територију на којој ће регрутовати борце и даље нарастати. А што су негде партизански одреди нарастали брже, негде спорије, чак и толико споро да су представљали често партизанске групе, разлог је процес развоја НОП-а у том крају. Партизански рат се, поред осталог, одликује и богатством форми организовања јединица.

Карактеристика партизанских одреда источне Србије баш је у томе што су нарастали споро, али нису престајали да постоје ни у најтежим условима за развој НОП-а Југославије. Зато не треба да нас чуди кад у документима наиђемо на партизански одред, јачине једва 20, 30 или 50 људи. Они ће тако бројно мали увек бити језгро из којег ће нарасти јединица која ће у свом саставу имати чете па и батаљоне.

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ ЗАЈЕЧАРСКОГ ОКРУГА 1941.

Одлуци за формирање партизанских одреда у Тимочној крајини 1941. године претходиле су потере и хапшења од стране полиције, која су уследила одмах 22. јуна. Први на удару били су комунисти, а међу њима су жандарми ухапсили и секретара ОК Зајечара, али је он уз помоћ комуниста из Бора успео да побегне из затвора.

Судећи по брзој одлуци ПК Србије, може се закључити да је он поклањао дужну пажњу источној Србији. Наиме, 23. јуна у Зајечар је из Београда стигао Миленко Брковић Црни, кожарски радник родом из Кутине, вероватно као инструктор ПК Србије, који је сада морао да преузме и дужност секретара, пошто је сазнао за хапшење дотадашњег секретара. Пошто се упознао са ситуацијом на терену округа, Брковић је 30. јуна сазвао састанак Окружног комитета и упознао ОК Зајечар са директивом ЦК КПЈ за дизање устанка. Овом састанку је као делегат ПК Србије присуствовао и Мома Марковић. Главно питање је било формирање партизанских одреда.

Услови у којима се нашла Тимочка крајина, пре свега због стављања овог подручја под посебни немачки окупациони статус и постојања јаких немачких гарнизона у Бору, Зајечару, Неготину и Кладову, захтевали су извесно одступање од директиве ПК Србије да се у сваком округу формира по један партизански одред. Уместо једног, одлучено је да се у Тимочној крајини формирају три партизанска одреда:

— Заглавско-тимочки, у заплави Белог Тимока, са ослоном на Тупижницу и Стару планину и тежиштем напада на железничку пругу Сврљиг — Зајечар;

— Бољевачки, у заплави Црног Тимока, са ослоном на пл. Ртањ и јужни Кучај и тежиштем напада на железничку пругу Бор — Бољевац — Параћин;

— Крајински, у северном делу округа, са ослоном на планински гробен Дели-Јована и Мироча, вдале ће развијати дејства према Неготину, Кладову и Д. Милановцу.

За политичке комесаре одреда одмах су именовани најодговорнији чланови ОК: Заглавско-тимочког — Димитрије Тодоровић, Бољевачког — Добривоје Радосављевић, Крајинског — Љуба Нешић.

Задаци које су ови политички комесари одреда примили на састанку ОК били су обимни и сложени. Требало је одабрати руководећи кадар за одреде, а пре свега пронаћи способне људе који би се примили дужности команданата одреда. Ово је био проблем своје врсте јер на партијској вези није било ни једног професионалног војника бивше југословенске војске, чије би војно знање тада огромно користило партизанима. Због тога су се партијска организација и политички комесари одреда морали ослонити на оне чланове и симпатизере КПЈ који су војно знање стекли кроз служење војног рока.

Спровођењу одлуке ОК Зајечара од 30. јуна приступило се одмах, а сам процес формирања партизанских одреда текао је сразмерно социјалном саставу и броју чланова и симпатизера КПЈ, који су и били први борци одреда. Прво је формиран Бољевачки, чији су први борци били комунисти из рудника Ртња, Боговине и Бора, па су одмах после 22. јуна прешли у илегалство; затим Крајински, од чланова КПЈ и СКОЈ-а неготинских средњих школа и неколицине из околине варошице Салаша; и, најзад, Заглавско-тимочки, од чланова КПЈ и СКОЈ-а из среза заглавског и града Књажевца и неколицине из среза тимочког.

Бољевачки партизански одред

Формиран је 28. јула 1941. године на падинама пл. Малиника (једном од огранка Јужног Кучаја), на средокраћу Бора и Бољевца, а у непосредној близини села Злота.¹⁰ Отуда ће масу бораца Бољевачког ПО и чинити сељаци из села Злота и Подгорца. Не може се рећи да су они као комунисти кренули у борбу против фашизма, али је њихово масовно приступање партизанима очигледно било због ранијег утицаја идеја КПЈ. Ипак је то била само маса коју је тек требало припремити за борбу. Међутим, за ово је требало времена, што ће, видећемо, бити пресудно за овај одред.

Штаб Бољевачког одреда био је у саставу: командант Света Маринковић, рудар са Ртња, иначе резервни наредник бивше југословенске војске, а политички комесар Добривоје Радосављевић. Поред тога у штабу су постојали и руководиоци технике, пропаганде и обавештајне службе.

Одред је на дан формирања, 28. јула 1941. године, бројао 18, а после три дана нарастао је на 30 бораца, наоружаних са 20 пушака и 1 пушкомитраљезом. Језгро првобитног састава чинили су рудари Ртња и Боговине, и ови рудници су били први у плану акција одреда. Пруга Бор — Метовница — Параћин је, иако узаног колосека, била у то време од великог значаја за окупатора, пошто се бакар из Бора и камени угаљ из Ртња једино њоме транспортовао. Стога је било нормално очекивати да ће окупатор овде бити осетљив. Саставни део ове пруге чини крак од Зајечара до Метовнице, што је само проширивало зону дејства Бољевачког партизанског одреда.

Прву акцију одред је извео 2. августа у рејону Обрадових столица, на железничкој прузи, где је њен највећи успон и тунел. Иако акција није успела онако како је планирана (да се композиција воза заглави у тунелу), она је ипак принудила непријатеља да обустави транспортовање бакра овом пругом, а жандармериј-

¹⁰ Злот је 1919. године међу првима имао организацију КПЈ у источној Србији са рударом Пером Радовановићем на челу.

ске посаде са пруге натерала да побегну у градове и рудничке центре. „Овом акцијом је, у ствари, забележен почетак оружане борбе у Тимочкој крајини противу окупатора и његових слугу“.¹¹

Одмах после ове прве следиле су даље акције Бољевачког одреда, а са сваком од њих расло је и његово бројно стање. Рушењем рудника Боговине, ноћу 11/12. августа, тај се број попео на 50 бораца, а 20. августа, кад је нападнута и ликвидирана немачка посада у руднику Ртањ и он онеспособљен за производњу, прилив у одред се сваким даном повећавао, тако да се крајем августа његово бројно стање попело на преко 400 бораца. С обзиром на то што се у околини Бољевца распао читав 9. пешадијски пук Крајинске дивизије бивше југословенске војске, у народу је било довољно оружја да се наоружа сваки борац.

Са уништењем окупаторове посаде на Ртњу настао је код људи из долине Црног Тимока преокрет у опредељивању за партизане јер није био мали подвиг напасти и поразили Немце у време када је владало уверење да су они непобедиви. Немци нису ни покушавали да поново успоставе власт на Ртњу, што је народ из долине Црног Тимока протумачио као слабост окупатора; Бољевачком партизанском одреду су масовно приступали људи разних професија да се боре под руководством КПЈ.

Ову масу од преко 400 партизана, колико је одред бројао 1. септембра 1941. године, требало је организационо учврстити и идеолошки припремити за следеће акције у којима сигурно неће изостати непосредно учешће немачких војника, тим пре што су гарнизони окупатора у Зајечару и Бору били јаки и комуникацијама добро повезани са варошицом Бољевац, где је била само жандармеријска посада. Партизани су већ били овладали долином Црног Тимока, а рушењем моста између Бољевца и Боговине још више је онеспособљена ова пруга за окупатора. Овлађивањем и варошицом

¹¹ Јован Кеџман Чеда: „Бољевачки партизански одред“ — зборник „Устанак народа Југославије 1941.“, књ. II, стр. 550, издање ВИЗ-а Београд, 1964. (У даљем: „Устанак 1941.“)

Бољевац партизани би створили компактну слободну територију на подручју одреда.

У Бољевцу је непријатељ имао само станицу од око 30 жандарма, који су се забарикадирали у утврђену школу, не напуштајући је ни дању ни ноћу. Они нису ни помишљали да крену у било које село ради извиђања терена, на шта их је окупаторска власт обавезивала одлуком о успостављању ове станице. Међутим, и штаб Бољевачког одреда био је свестан шта би све значило ако би ова у борби непрекаљена маса, која дотле није имала жртва, претрпела и најмањи неуспех, а поготово ако би неко погинуо, ма колико таква жртва за одред као целину била незнатна. За то се није ни одлучивао за напад на утврђеног непријатеља. Међутим, једна случајна околност је ипак наметнула штабу одреда да донесе овакву одлуку. Наиме, на путу између Злота и Подгорца група партизана је 1. септембра направила заседу у коју је упао камион са 10 жандарма и 2 Немца који су се од Бора упутили према Бољевцу. Понети овим новим успехом, а у исто време обавештени да жандарми нису спремни за већи отпор, партизани су падом мрака кренули у напад на Бољевац и у зору 2. септембра изненадили жандарме на спавању. Тиме је ослобођено и последње насељено место у долини Црног Тимока.

Судећи према ономе што је следило одмах по ослобођењу варошице Бољевац, може се закључити да штаб Бољевачког одреда није могао да следи брзину таквог нарастања одреда. Што је најинтересантније, ова маса од преко 400 партизана није била подељена у чете и водове, већ су само именовани десетари који су били непосредно потчињени штабу одреда. А сам успех у нападу на Бољевац и у његовом овлађивању више је резултат пасивности непријатеља него организованог напада партизана. Тако се и може једино објаснити да је Бољевачки одред свој успех истог дана претворио у пораз, да га је изненадила појава Немаца из правца Зајечара, чије растојање од Бољевца износи једва 30 километара.

Чета Немаца из Зајечара, која се довезла возом, избила је чак до железничке станице у Бољевцу, а у

одреду се није ни знало да је непријатељ неколико дана пре овог оправио порушену деоницу пруге између Бољевца и Боговине. Тако се десило да, у моменту када су партизани били заузети прикупљањем плена из жандармеријске станице, Немци отворе ватру. Тек тада се видело да према Зајечару није било истурено обезбеђење. Код партизана је настала права паника. Нарочито је поразно деловала ватра из аутоматских оружја непријатеља и партизани су се неорганизовано извлачили из Бољевца, оставивши заплетењу опрему и разоружане жандарме. Партизани су имали 2 погинула. Разоружани жандарми, њих 29, одмах су поново прихватили оружје и заједно са Немцима предузели гоњење партизана. Срећом, Немци су се убрзо вратили у Зајечар, а жандарми су остали у Бољевцу, сада чврсто решени да се више не предају партизанима.

Бољевачки ПО се ипак брзо окупио на падинама Малиника и штаб одреда је одмах сутрадан приступио исправљању уочене грешке: извршио је распоред људства у три чете, одређујући свакој рејоне и правце дејства:¹²

— 1. чета, под непосредном командом команданта и политичког комесара одреда, из рејона Брестовачке Бање развија дејства према Борском руднику, ради непосредније везе са пролетеријатом овог јаког радничког центра, одакле се и очекивао највећи прилив нових бораца;

— 2. чета, са командиром Драгомиром Вранешевићем, жандармеријским наредником, и политичким комесаром Јанком Симеоновићем, студентом, да из рејона села Криви Вир дејствује према Честобродичкој клисури и даље ка Параћину, како због ширења слободне територије одреда, још више због тактичке везе са Поморавским партизанским одредом;

— 3. чета, са командиром Јованом Кеџманом, дрварским радником, и политичким комесаром Миодрагом Џојићем, учитељем, да са косе Марков камен развија дејства према Зајечару и шири слободну територију одреда преко планине Тупижнице, одакле да потпо-

¹² Исто.

могне формирање партизанског одреда у долини Белог Тимока.

Чете су имале по 120 — 150 бораца, подељених у три вода, наоружаних пушкама, а у сваком воду и по 1 — 2 пушкомитраљеза.

Ова одлука о самосталном дејству чета не само што је указивала на перспективу прерастања чета у баталјоне, већ је омогућила стварање повољнијих услова за даља дејства одреда — да сиђе с планине у села и приступи организовању народне власти за којом се осећала неодложна потреба.

Оријентисањем чета према најјачим гарнизонима окупатора у овом делу источне Србије, Бољевачки партизански одред је био на путу да постане најјача партизанска јединица источне Србије, а његовим повезивањем са суседним одредима задао би се озбиљани ударац немачким „Привременим смерницама о подели Југославије“ и комбинацијама њихових савезника, Бугарске и Румуније, око распарчавања територије Србије источно од Мораве. Требало је, дакле, само времена да се чете организационо среде и осамостале у дејствима на додељеним правцима.

Продором 1. чете ка Бору немачком окупатору је запретила опасност да изгуби овај рудник који је и диктирао потребу да овај део источне Србије стави под свој непосредни окупациони суверенитет. А када је, у сукобу 1. чете са једном мањом немачком јединицом код Брестовачке Бање, непријатељ, који је имао 2 мртва, почео да бежи, повећао се страх домаћих фашиста од „комунистичке опасности“. Због тога је реакција у Бору одмах почела организованије да се обраћа немачкој команди са захтевом да се предузму енергичне мере против „шумских“, стављајући се и сама на располагање да лично учествују у борби против НОП-а. Истовременим избијањем 2. чете у рејон села Криви Вир — чиме је била загарантована безбедност слободне територије одреда из правца Параћина и окупатору прекинут саобраћај између Тимочке и Моравске долине — и продором 3. чете ка селима Ласову и Леновцу, одакле је запретила и нападом на Зајечар, домаћа реакција више

није могла да тактизира већ се отворено изјаснила за окупатора.

Са појавом партизана на једва десетак километара од Бора и Зајечара одмах је почела активност сарадника окупатора на стварању четничких одреда. Тиме је домаћа реакција изгледа желела да своју акцију представи народу као независну од Немаца, како би што више придобила становништво за борбу противу партизана. У томе се нарочито истицао експонент француског капитала у Бору Сава Марковић.¹³ И мајор Трифун Михић у Зајечару припрема јак одред жандарма, који ће се чак и укључити у 3. батаљон 741. пука 714. немачке дивизије и заједно са непријатељем кренути у напад против Бољевачког одреда.

Због енергично предузетих мера од стране окупатора, с једне стране, а још више због идејне неприпремљености партизана на терор који је окупатор имао у свом плану као основно средство за парирање устанка поробљеног народа, односно због тога што се није било спремно на борбу и у условима одмазде окупатора, догађаји су се почели одвијати таквом брзином да им штаб Бољевачког одреда није могао парирати. Уз све то борачка маса Бољевачког одреда је претежно била необучена за борбу какву би наметнуо војнички извежбанији и технички неупоредиво боље опремљени непријатељ, у случају да покрене своје регуларне јединице. А до тога је управо и дошло.

Непријатељу се очигледно журило са поновном окупацијом долине Црног Тимока, како због осетљивости овог правца, који је Бољевачки одред у потпуности

¹³ Сава Марковић, војвода Борског четничког одреда, открит је наводно тек 1942. године као агент Интелигенс-сервиса и Немци су га, без обзира на велике услуге у борби против НОР-а, разоружали и спровели у заробљенички логор у Немачкој, одакле се због учињених недела није смео вратити после рата у земљу. Међутим, није тајна да је Сава Марковић прво био агент француске полиције и обилато помагао француске компаније у Бору, да би се затим прихватио сарадње и са британском агентурном службом, контактирајући најзад и са Гестапоом. Кома је од ова три „господара“ био најоданији изгледа да ни он сам не би могао поуздано да каже, с обзиром на разноврсне задатке и особеност ангажовања агената сваке од ових полиција.

контролисао, тако и због непосредне опасности за Бор и Зајечар, којима су партизани „запретили“ ослобођењем. Свакако да је непријатељ у процени ситуације узео у обзир и организациону слабост одреда, коју је овај испољио при ослобођењу Бољевца, а што би се пребродило само ако би се за то створило време. На жалост, времена није било и офанзивом непријатеља 6. септембра Бољевачки одред је стављен под пресудан удар.

Окупатор је прво, 6. септембра, извршио одмазду нападом из ваздуха, бомбардујући села Злот и Подгорац, из којих је било око 90% бораца Бољевачког одреда. Сарадници окупатора из Бора, који другачије нису могли да привуку људе у четнички одред, мислили су да је ово најсигурније средство пропаганде да људе одврате од партизана, чак да поколебају и оне који су већ у партизанском одреду. Сматрајући да „циљ оправдава средства“, они су коришћењем бомбардовања недужног народа стварно и постигли тај циљ.

Да би сазнали шта је са њиховим породицама после бомбардовања, партизани Злота и Подгорца, почели су без питања својих команди чета и водова да одлазе у своја села одакле се, заузети збрињавањем преживелих укућана, више нису ни враћали у одред. Четнички војвода Сава Марковић и жандармеријски мајор Трифун Мухић инсистирали су код Немаца да предузму још ригорознију одмазду над бомбардованим селима, како би се ово раслојавање партизанског одреда убрзало.

Делови 3. батаљона 741. немачког пука продрли су 9. септембра из Бора у село Злот и попалили куће, без обзира да ли су партизанске или нису. Сутрадан су то учинили и продором из Зајечара у Подгорац, тако да је у овим селима за два дана изгорело преко 800 кућа. Користећи ову одмазду четници и жандарми су упутили партизанима позив да се врате кућама, јер ће само тако „заштитити“ своја домаћинства. Пропаганда је успела, а то у условима овако ригорозног терора окупатора није било тешко постићи. Застрашен терором, народ попаљених села се склонио у шуму и једва чекао да му се

створе ма какви услови да се врати својим кућама, макар и по цену апсолутне покорности окупатора.

За наредна три дана, после одмазде окупатора, Бољевачки одред се расуо и од око 450 бораца, колико се рачуна да је имао 6. септембра, спао је на само 36 бораца; 1. и 2. чета, у којима је већина бораца била из Злота и Подгорца, просто су престале да постоје, а 3. чету је само за једну ноћ напустило преко 100 бораца. Што је најтеже, сви дезертери су били са оружјем и једноставно су се у својим селима сврстали у оружану посаду села „за одбрану од терора“. Реакција је успела, пре свега, да их наговори да се не враћају партизанима, а командант Борског четничког одреда Сава Марковић приморао их да буду четници. Уверавајући их да су за све криви комунисти, он их је онако огорчене повео у борбу против њихових дојучерашњих другова партизана. Немцима је ово ишло наруку, па су обуставили сваки даљи покрет јединица ка овим селима, што је лаковерну масу уверавало да је инострани агент Сава Марковић у праву кад им нуди да буду четници, који ће у борбу против окупатора кренути „када за то буде време“.

Штаб Бољевачког одреда и ОК Зајечара нису располагали снагом којом би се супротставили процесу распадања овог најбројнијег партизанског одреда Тимочке крајине. Да би зло било веће, пао је 13. септембра у руке полиције и секретар ОК Зајечара Миленко Брковић, чији је губитак за КПЈ био огроман. Тиме су иначе слабе везе ОК са одредима још више ослабиле, а политички комесар Бољевачког одреда је морао да прими и дужност секретара ОК Зајечара. Свестан да слична опасност прети и Крајинском и Заглавско-тимочком партизанском одреду, он је настојао да што више сачува преостале борце Бољевачког ПО, у коме су остали само они који су били спремни на бескомпромисну борбу против окупатора — из 1. чете 5, из 2. чете 12, а из 3. чете 8.

Тиме се, у ствари, у долини Црног Тимока почело из почетка, при чему је требало развити интензиван идеолошко-политички рад са месним организацијама НОП-а у селима, које су сада живеле прилично у страху

да не доживе судбину Злота и Подгорца. У одреду је сада остало само његово језгро, а са масом која га је напустила нестали су колебљивци, чак и агенти окупатора, какав је био и командир 2. чете жандармеријски наредник Вранешевић, који се одмах по напуштању одреда поновно ставио у службу окупатора и верно му служио у борби против НОР-а све до краја окупације земље.

Бољевачки партизански одред је на дан 15. септембра 1941. године, у ствари, био непотпуна партизанска чета од 25 бораца, наоружана пушкама и са 6 пушкомитраљеза, што је представљало солидну ватрену моћ за оне прилике. Лишена своје базе на Кучајским планинама, чета се морала оријентисати ка планини Тупижници, због тога што ту у селима није било четника, а и ради контакта са Заглавско-тимочким партизанским одредом, који је дејствовао у долини Белог Тимока. Међутим, уследили су догађаји, који ће, видећемо, довести до пораза и овај одред, после чега су се остаци ова два суседна одреда спојили у јединствени одред Тимочке крајине.

Узроци пораза Бољевачког одреда су прилично јасни. Пре свега, ова бројно јака партизанска јединица је, због недостатка стручног војног кадра, војнички била слаба, подложна осипању после првог осетнијег неуспеха. Штаб одреда је, и поред објективних тешкоћа, морао код овако наглог прилива нових бораца да реши питање организационе структуре одреда и питање поделе на одговарајуће јединице. Формирање чета тек после пораза у нападу на Бољевац био је пропуст који се осветио.

Друго, уместо да се оријентише на основне правце, који изводе у долину Црног Тимока, како је то учињено почетком септембра, одред се „забарикадирао“ на падинама Малиника, задовољавајући се почетним успешним акцијама на прузи Зајечар — Параћин, као главном објекту својих напада. Да је одред још половином августа подељен у три групе и упућен у рејоне, као што је то учињено 3. септембра, ове групе би се осамостаљивале, организационо учвршћивале и постале мобилније на широј територији одреда, а самим тим и борци би, заузети припремама и извођењем акција, били мање

преокупирани бригом за своје породице. Сем тога, били би поседнути главни правци, а тиме народу загарантована сигурност од изненадних продора окупатора на слободну територију, како је стављено до знања кад се кренуло у борбу за народну слободу. Најзад, овим би се елиминисао локализам и фамилијарност бораца, појаве које су нагризале целину одреда.

Крупан недостатак у раду Бољевачког партизанског одреда било је одсуство сваке координације дејстава са суседним партизанским одредима, пре свега Озренским, који је дејствовао у Сокобањској котлини, а која је од Црноречке котлине одвојена само планином Ртањ. Готово је било непојмљиво да штабови Бољевачког и Озренског одреда нису имали део снага на косама Ртња, тим пре што се гранична села ове две котлине (бањског и бољевачког среза) готово преливају једна у друга, па је за нека (као што је село Рујиште) тешко и одредити коме стварно срезу припада. А баш то сиромашно село, одакле је потицао велики број рудара на руднику Ртањ и чији су становници читаво време рата били привржени НОБ-у, било би солидна база за координацију два суседна одреда, из два суседна округа.

Међутим, морају се имати у виду и околности под којима се све ово одвијало. Штаб Бољевачког одреда био је готово у немогућности да брзо решава све проблеме: прво, што за то није располагао командним кадрам и тек га је требало стварати, а, друго, што је прилив у одред био тако нагао да се борацке масе нису могле политички припремити за тешкоће које у овој неравноправној борби предстоје. Ако се има у виду да је у одред долазило просечно по 15 нових бораца дневно и то махом неписмених људи, којима је требало на посебан начин објашњавати циљеве борбе, онда је јасно да се на политичкој мобилизацији није могло постићи више но што се постигло. А када та маса без солидне политичке основе западне у кризу, она се почне тако осипати да је то тешко обуставити. Управо овај објективни чинилац, надовезан на пропусте који су учињени у вези са организационом структуром и организацијом командовања, био је главни узрок наглој пропасти одреда.

Гро преосталих бораца Бољевачког одреда, после његовог пораза, био је из рударских центара Бора, Ртња и Боговине. Њиховим доласком у одред ови центри су остали без месних организација КПЈ и СКОЈ-а, што се штетно одразило, јер су четници после одмазде Немаца могли несметано да мобилишу народ за борбу против партизана. ОК Зајечара је увидео ову грешку и, као што ћемо видети, почетком октобра донео одлуку да се један број ових партизана врати из одреда и ради на терену, али су их сада тамо чекали тешки услови и већина од њих одмах је била изложена опасности хапшења од стране фашиста.

Тако је Бољевачки одред престао да постоји, а долином Црног Тимока поново је завладала потпуна фашистичка окупација.

Крајински партизански одред

Формиран је 1. августа 1941. године на месту Шуљевац у атару села Метриша. Његови први борци су били чланови КПЈ и СКОЈ-а села Метриша, Брусника и варошице Салаш, где се одмах после састанка ОК Зајечара од 30. јуна 1941. године пребацио и члан ОК Љуба Нешић, студент права, који је именован за политичког комесара одреда. Непостојање непосредног контакта Љубе Нешића са месном организацијом КПЈ и СКОЈ-а у Неготину имало је за последицу да њени чланови нису ни присуствовали састанку на Шуљевцу, тако да је варошица Салаш постала центар догађаја у северном делу Тимочке крајине.

Љуба Нешић је наишао на многе тешкоће приликом формирања одреда, па се са његовим активирањем ишло постепено, у чему треба и тражити разлог што овај одред дуго није започео са акцијама. За разлику од Бољевачког одреда, овде је посебну тешкоћу представљао недостатак оружја у народу, јер су јединице бивше југословенске војске са ове територије разоружаване углавном у зони Бољевац — Параћин, тако да се у Крајини нашла само по која пушка, коју су поједини војници донели враћајући се са фронта кући. Овај мо-

менат да је општи печат процесу настајања Крајинског ПО, па ће и његова прва акција — са чијим ће се извођењем прилично одуговлачити — бити планирана искључиво у сврху добијања оружја.

Недостатак војног кадра за Крајински партизански одред решен је тиме што су на руководеће дужности бирани отреситији војници бивше југословенске војске, какав је био и сељак Бранко Перић из Брусника, који је као приврженик КПЈ именован за команданта одреда. Поред Бранка Перића, ту су били и каплар Воја Миленковић и ваздухопловни поднаредник Радомир Станковић, такође родом из Брусника. Ступањем у одред брзо су учлањени у СКОЈ и одмах испољили безрезервну спремност да се боре за идеје КПЈ. Ако се томе дода да је и политички комесар одреда Љуба Нешић прошао кроз војну обуку организовану, по иницијативи ЦК КПЈ, преко Удружења студената београдског универзитета, због чега је у мају 1941. и именован за руководиоца војне комисије ОК Зајечара, онда се овај проблем може третирати знатно блажим но што је био код осталих партизанских одреда Тимочке крајине.

Стварно деловање Крајинског ПО почело је његовом првом акцијом 16. августа 1941. године, када се у шуми Алији (између села Мокрања и Речке) окупило 22 борца, наоружана са 3 пушке и 1 револвером. Тада је формиран и штаб одреда у саставу: командант Бранко Перић, сељак, политички комесар Љуба Нешић, студент права; чланови штаба: Срба Бешир, економиста, Сава Драгојевић, професор учитељске школе и Аранђел Патлићановић Аца, студент медицине.

Одред је падом мрака сишао са Алије на железничку пругу Зајечар — Неготин и разоружао жандамеријске посаде и чуваре пруге на станицама Рајац, Тамнич и Брусник, без икаквих жртава. Тако је одред само за једну ноћ дошао „до 12 пушака, које, у условима када се до оружја тешко долазило, представљају озбиљно наоружање“.¹⁴

Пред зору 17. августа одред се повукао од пруге и железничке станице Брусник ка планини Дели-Јован,

¹⁴ „Устанак 1941“, књ. IV, стр. 357.

одакле ће развити дејства ка варошици Салаш, решен да што пре ослободи ово среско место.

Успех у првој акцији одреда имао је снажног одраза на морал бораца, и на омладину Крајине уопште. То се манифестовало упадљивим одушевљењем поробљеног народа, који је преувеличавао и број партизана и стварне могућности одреда. Пред таквим одушевљењем народа чак је и непријатељ губио могућност реалне процене снага устаника.

Окупатор је, нема сумње, био врло осетљив на тимочкој магистрали, па је одмах организовао жандармеријске потере за Крајинским партизанским одредом. Међутим, чланови и симпатизери КПЈ у Салашу већ су имали солидну организацију обавештавања у скоро свим среским надлештвима, у чему се посебно истицао управник поште Јован Шћекић и његова жена Рада.¹⁵ Они су са Михајлом Гачићем били главни ослонац штабу Крајинског одреда у планирању акција.

Ноћу 22/23. августа извршен је напад на варошицу Салаш, када је ликвидирана јака жандармеријска станица. Том приликом погинуо је и фашистички расположен срески начелник. Напад је уследио брже но што је штаб одреда предвиђао. Узрок томе био је упад Немаца 21. августа у село Брусник, где су, предвођени једним издајником, стигли возом из Зајечара и попалили куће свих партизана из тог села. Тиме су хтели да упозоре остале шта их чека ако ступе у партизански одред. Можда би окупатор и постигао жељени циљ да Крајински одред није на овај терор одговорио енергичном акцијом, после које окупатор дуго није смео да крочи у Крајински срез.

Приликом напада на жандармеријску станицу у Салашу одред је изгубио двојицу руководиоца, професора Саву Драгојевића и студента медицине Аранђела Патлићановића Ацу, али је, с друге стране, постигао знатан успех: ослобођена су из затвора 2 члана КПЈ,

¹⁵ Јована Шћекића су 5. октобра 1941. заробили четници, а затим је спроведен у немачки затвор у Зајечару, одакле је 5. августа 1942. са групом партизана изведен и стрељан у Бољевцу. Рада Шћекић је отерана у Немачку, у концентрациони логор, одакле се вратила као инвалид без једне ноге.

заплењено је оружје за све борце којих је већ било 30 у одреду, а погибијом среског начелника и командира жандармеријске станице са још 3 жандарма, и бекством осталих жандарма за Неготин, у Салашу је одмах почела да делује месна партизанска чета, на челу са Михајлом Гачићем, која је одред растеретила многих послова око ширења и учвршћивања слободне територије. Истовремено је почела да се активира и месна партизанска десетина у селу Метришу која прераста у чету и постаје база одреда за ширење слободне територије ка Неготину.

Оно што карактерише настајање Крајинског одреда јесу од самог почетка његови непосредни контакти са првом четничком организацијом у Тимочкој крајини, која се овде почела формирати одмах са појавом прогласа Косте Пећанца од 27. августа 1941. године. На челу ове четничке организације, назване Крајинско-поречко-хомољским четничким одредом, био је бивши четовођа Анђел Адамовић из села Црнајке, кога је Коста Пећанац 28. јуна, сазвавши четнички збор на планини Видојевици, унапредио за „војводу“ под именом Анђелко Крајински.

Није случајно што је баш Анђел Адамовић, звани војвода Анђелко Крајински, изабран за војводу и што је седиште ове четничке организације постављено у селу Црнајки, на пола пута Неготин — Мајданпек и Ђердап — Борски рудник. Анђел, комита из првог светског рата, пре фашистичке окупације земље био је шлепар на Тиси у Банату, где се оженио Немицом. Његови поступци као војводе крајинско-поречко-хомољског недвомислено потврђују верзију да је био агент окупатора и да је свој рад спроводио по налогу Пећанца, а још више по налогу Немаца. Његови сарадници на стварању четничке организације, Паун Костић и његов син Жарко, трговци из Црнајке, имали су ништа мању улогу пронемачких људи у овом издајничком послу. Њима су се прикључили и бугарски емигранти Јонча Петков и Петко Крачунов за које се веровало да су противтежа попу Ђорђу Сувејкићу као агенту румунске фашистичке владе, а у Анђелков штаб су ушли по директивама бугарске фашистичке владе, када се и сматра да је започето са стварањем тзв. Заграничног комитета, о коме ће касније бити више речи.

Тако је Крајински партизански одред започео своја дејства за ослобођење Крајине од окупације у условима постојања и четничког одреда у Крајини, који је у народ

уносио велику забуну. Оваквој ситуацији посебну карактеристику давали су тзв. војни четници у Хомољу, који су се представљали за војску Драже Михаиловића, и четничка група око рудника Мајданпека и Нереснице на челу са четовођом Митром-Леонидом Пљешковићем, а он се оглађивао и од једне и од друге постојеће четничке формације, признајући за претпостављену команду само штаб Звишког ПО и његовог команданта Вељка Дугошевића. С обзиром на овако сложену ситуацију, у којој је настајао и дејствовао Крајински одред, северни део Тимочке крајине био је озбиљна загонетка за ОК Зајечар.

Крајинском партизанском одреду је 30. августа 1941. стављено у задатак да од Салаша продре ка Поречу и открије стварне намере и циљеве војводе Анђелка Крајинског, јер се он у почетку представио народу као човек који осуђује сарадњу Косте Пећанца са окупатором. Поступајући по наређењу, али без детаљнијих упутстава ОК Зајечара, одред се 1. септембра нашао у атару села Плавне, одакле је одмах ступио у контакт са четницима и већ сутрадан позвао Војводу Анђелка на састанак. Било је то непосредно после немачког саопштења о формирању Недићеве владе за окупирану Србију, што је, уз Пећанчев проглас за борбу против партизана, био нов акт издаје управо од оних од којих је народ то најмање очекивао.

Партизанима Крајине није било тешко уочити да поречко село Горњане представља неку врсту везе између војних и „правих“ четника, па је штаб Крајинског одреда одлучио да се одред из Плавне пребаци у Горњане, нешто ближе четничком штабу који се налазио у Црнајци. У то време одред је нарастао на 60 бораца, наоружаних пушкама и једним пушкомитраљезом, пронађеним у селу Плавни. Ово је, поред појаве партизана на овом терену, такође било повод за протесте војводе Анђелка.

Кад су из Горњана започели преговори партизана и четника о заједничкој борби против окупатора у источној Србији, јасно се видело да четници воде дволичну политику. Штаб Крајинског одреда је одмах ступио у везу и са Мајданпечком партизанском четом,

којом је командовао комуниста Велимир Маркићевић, а радио је по директиви ОК Пожаревца и команданта Звишког одреда Вељка Дугошевића, мада је Мајданпек са околином територијално припадао ОК Зајечара. Маркићевић је брзо заострио односе са четовођом Леонидом Пљешковићем, иако су се обојица без резерве покоравали ауторитету Вељка Дугошевића, најпопуларнијем партизанском руководиоцу на терену пожаревачког округа. На овој територији самостално је дејствовало неколико партизанских јединица, док нису стављене под заједнички штаб Пожаревачког партизанског одреда.

Штаб Крајинског одреда је још на почетку преговора са четничким штабом у селу Црнајци имао у виду потребу контактирања са Пожаревачким одредом, тим пре што је војвода Анђелко био нарочито заинтересован да сазна структуру партизанских одреда источне Србије. А одмах се могло оценити да се Анђелко није стварно одрекао издајника Пећанца, како је то јавно изјављивао, само није било јасно да ли је и у коликој мери био у вези и са Немцима за време ових преговора. Изналазећи необичне разлоге да одуговлачи преговоре (на пример да жели да преговара једино са професором Предрагом Костићем, као „партизанским војводом“ и др.), Анђелко је изазивао подозрење штаба Крајинског одреда коме се журило да рашчисти ситуацију у Крајини како би се јаче ангажовао на плану за ослобођење Неготина. Међутим, догађаји који су настали у међувремену утицали су да Анђелко прихвати услове штаба Крајинског одреда. Наиме, њега је узнемирила вест да се четничка јединица у Рудној Глави, на челу са Траилом Страиновићем Тиком, изјаснила за партизане, слично Леониду Пљешковићу.¹⁶ Мада је Анђелко одмах покушао да интервенише у Рудној Глави, закаснио је јер је Мајданпечка партизанска чета већ била отпочела напад на Мајданпек, где се пребацио и Тика Страиновић

¹⁶ Разлика између Пљешковића и Траиловића је у томе што је првог за четовођу именовао Коста Пећанац, док је други био симпатизер КПЈ и присни сарадник Велимира Марковића у организовању рудара Мајданпека и Рудне Главе за отпор послодавцима уочи рата.

са својом јединицом. Ова четничка јединица у Рудној Глави била је, у ствари, истурено обезбеђење окупаторском гарнизону у Мајданпеку, који је, као најјаче рударско насеље у захвату Пека и Поречке реке, имао у време формирања партизанских одреда источне Србије јаку жандармеријску станицу. Тако су, — уз помоћ жандарма, Немаца и руских белогардејаца, стручњака за рударство, — профашистички елементи настојали да за рачун окупатора обезбеде експлоатацију бакарне руде и злата, које се жичаром преко Рајкова транспортовало до дунавског пристаништа у Доњем Милановцу.

Када су се партизани (и четници расположени за борбу против окупатора), после деморализације непријатељске посаде, просто сјурили 12. септембра у Мајданпек, војводи Анђелку није преостало друго већ да прихвати све предлоге штаба Крајинског одреда, па чак и да призна слободно опредељивање четника да ли желе да уђу у састав партизанских јединица или ће и даље признавати његову непосредну команду. Већ сутрадан 13. септембра 1941. у руднику Нересници нашли су се на окупу најодговорнији представници четника (међу њима и они „војни“ из долине Млаве) и партизана, где су постигли споразум и издали заједничко „Саопштење четницима, партизанима и свим поштеним родољубима крајинског и пожаревачког округа“ (крајински округ у то време није постојао у територијалној подели, прим И. Г) о непомирљивој борби „до потпуног истребљења и уништења фашистичких окупатора и њихових домаћих слугу — народних издајца Недића, Љотића, Пећанца и др. . . .“ На крају, пошто су побројане све тачке, споразум, који се обзнањује као акт слободном вољом потписан, завршава се: „Да би се горње спровело у дело, опуномоћени представници споразумели су се да се ставе под руководство Главног штаба партизанских одреда Југославије“.¹⁷

Овим споразумом први пут се помиње постојање и Мајданпечког партизанског одреда, коме је, у ствари, била намењена улога тактичке везе како између партизанских одреда пожаревачког и зајечарског округа, та-

¹⁷ Према тексту овог документа који се налази у историјским архивима Неготина (Крајина) и Пожаревца.

ко и између партизана и четника којима је остављено на вољу да ли ће на капи носити кокарду или петокраку звезду.

Овај споразум очигледно није био по вољи војводи Анђелку, па је утолико већа загонетка зашто је пристао да га потпише. Он је, уосталом, одмах и потврдио да није за споразум, већ да је противан борби против окупатора, а само потписивање правдао је пред Немцима да је на то био принуђен од комуниста. Наиме, 15. септембра, само два дана по потписивању и објашњавању споразума, једна мешовита четничко-партизанска јединица на челу са Тиком Страјиновићем заробила је у селу Клокочевцу два Немца, који су мотоциклом кренули из Доњег Милановца за Неготин. Кад су заробљени Немци спроведени у село Црнајку и предати на саслушање војводи Анђелку, он не само да није поступио по споразуму, већ се извинио Немцима, дао им четничку оружану пратњу до Неготина и запретио Тики и друговима да ће их ставити под суд „што изазивају окупатора“.

Истог дана када је и Крајински одред напуштао село Горњане и терен Пореча да би се вратио у Крајину, војвода Анђелко је искористио ту околност и отпочео створену борбу против партизана. Он је већ 17. септембра припремио заседу Мајданпечком одреду код Рудне Главе, упутивши претходно позив штабу овог одреда да дође у Црнајку ради договора за напад на Д. Милановац, како је договорено још у Нересници. У исто време упутио је исти позив и штабу Крајинског одреда, али су четнички курири, који су одред сустигли у селу Луке, одали шта Анђелко припрема. И док му је успело да у заседи сачека део Мајданпечког одреда и зароби читав његов штаб (изузев Велимира Маркићевића), од штаба Крајинског одреда добио је писмени одговор после којег више није могао рачунати да подвали партизанима.¹⁸

¹⁸ Ово писмо нисам пронашао ни у једном архиву, али колико се сећам његове садржине, коју је, пред постројеним Крајинским одредом, 16. септембра у селу Луке, прочитао политички комесар Љуба Нешић војвода Анђелко се назива издајником са којим, после ослобођења немачких војника, више „не може бити никаквог договора.“

Тако су у северном делу источне Србије започеле борбе између четника и партизана упркос јавно прокламованог споразума о заједничкој борби против окупатора. Узрок овоме треба тражити у издајничкој улози Анђелка Адамовића, а нарочито у захтеву окупатора да се источна Србија очисти од устаника. Сам пристанак четника да 13. септембра потпишу цитирани споразум у Нересници тумачи се саставним делом наређења немачког команданта југоистока фон Листа од 5. септембра 1941. године, да се немачке дивизије „морају својим тежиштем јаче прикупљати усред устаничке области“. У те области он, поред осталог, убраја Бор, Зајечар и „гвоздена врата на Дунаву“.¹⁹

Ђердап („гвоздена врата“) и Борски рудник су, нема сумње, били од животног интереса за Немце и они неће бирати средства да те објекте задрже у својим рукама. А у условима када се слободна партизанска територија у источној Србији нагло ширила према тим објектима, требало је све снаге, рачунајући ту и снаге домаћих сарадника, јаче прикупљати „усред устаничке области“, јер се само тако могло спречити то ширење. Четници су, у ствари, били немачка претходница за продор у устаничке области источне Србије, према Бору и Ђердапу, а војвода Анђелко Крајински је као агент немачког окупатора (што је он касније недвосмислено и доказао) и потписао споразум са партизанима да би отупио њихову будност и омео благовремено откривање намера непријатеља. Зато је и верзија војводе Анђелка да је био приморан на потписивање цитираног споразума лишена сваког основа.

Тако су отпочеле борбе четника и Немаца као увод у њихову прву офанзиву против партизанских одреда источне Србије. Сам почетак офанзиве је бомбардовање Злота и Подгорца, а са покретом снага 741. пука 714. немачке дивизије она је стално добијала на замаху.

Више није могло бити говора о споразуму партизана са четницима источне Србије за заједничку борбу противу окупатора. Извесна загонетка су били „војни

¹⁹ Архив Војноисторијског института ЈНА, Београд, Микрофилм бр. 5. (У даљем: АВИИ).

четници“ који су чврсто засели у долини Млаве, са штабом у манастиру Горњаку, али је и она разјашњена у току ове офанзиве окупатора.²⁰

Пошто је извршио поверени задатак ОК Зајечара, Крајински одред је, као што смо видели, 15. септембра напустио Пореч и преко села Луке прешао у крајински срез. Он је ноћу 17/18. порушио железничку пругу али не и мост код села Табаковца, а 18. септембра ушао у Салаш, где је одушевљено дочекан од народа ове варошице и околине, који се овде окупио и због пијачног дана. У Салашу је тада већ функционисао Народно-ослободилачки одбор, који је на народном збору и јавно потврђен као орган власти, а сада је од месног прерастао у орган народне власти среза крајинског. На челу одбора био је Михајло Гачић, коме је своје услуге понудио чак и бивши полицијски писар Петар Мишић, који после погибије среског начелника није напуштао ово среско место, изјављујући да је за борбу против фашизма.²¹

Варошица Салаш је постала центар слободне територије Крајинског одреда, који је свој логор поставио на Стеванским ливадама код села Сикола (9 км северно од Салаша), одакле је развио акције за продирање ка Неготину и Зајечару. У Салашу, који лежи на пола пута између Зајечара и Неготина, остала је месна партизанска чета чији се број повећао на 50 бораца. Њен задатак је био да, поред прихвата нових бораца за одред из осталих села Крајине, обезбеђује институције народног одбора: интендантуру (радила је пекара и трговине), ТТ — централу, канцеларије одбора, који се сместио у зграду бившег среског начелства, складиште оружја и друге опреме и сл.

Примивши обавештење о поразу Мајданпечког партизанског одреда (а 18. септембра су Немци на захтев четника бомбардовали и село Луке, кажњавајући овај

²⁰ Ми ћемо о овим „војним четницима“ нешто више рећи касније када ће се јасно уочити са каквим су се циљем они овде поставили, а њихова отворена сарадња са окупатором доћи до изражаја тек пошто четници Косте Пећанца изгубе сваки углед пред народом, да више нису узимани у обзир ни у плановима Немаца којима су без резерве служили.

²¹ Петар Мишић се по разбијању Крајинског партизанског одреда поново ставио у службу окупатора.

народ због срдечног пријема партизана), штаб Крајинског одреда је као први задатак сматрао напад на четнички штаб у Црнајци. После извиђања распореда непријатеља у напад је кренула само борбена група одреда, јачине 50 бораца на челу са командантом Бранком Перићем. Четници су 22. септембра били до те мере изненађени да нису ни пружили отпор. Од њиховог штаба једино је успео да побегне војвода Анђелко, док су Паун и Жарко Костић, његови главни сарадници, били заробљени са још 17 четника.

Одробљени су сви партизани Мајданпечког одреда, међу њима и Траило-Тика Страиновић на коме је Анђелко највише искалио бес, тако да је скоро полумртав од батина лежао у четничком затвору са осталим заробљеним партизанима.

Поред заробљених, четници су имали 8 погинулих и 5 рањених, које су партизани, пошто им је указана прва помоћ, транспортовали у варошицу Салаш, а одавде их уз пратњу сељака отпремили за Неготин, где су их Немци лечили у болници. Одред је у Црнајци запленио око 50 пушака, 2 пушкомитраљеза и доста војне опреме. Све је то превезено заплењеним камионом на Стеванске ливаде код Сикола.

Крајински партизански одред је при нападу на четничко упориште Црнајку имао само једног погинулог и једног рањеног, што такође потврђује да је ова акција веома добро припремљена и изведена. Међутим, касније је учињена грешка, која ће се партизанима тешко осветити. Ради се о наивној одлуци да се Паун Костић одмах ослободи да би, наводно, уз помоћ њему оданих људи „ухватио“ војводу Анђелка и предао га партизанима, и то под условом да после тога буде ослобођен и Паунов син Жарко.

За једним успехом одмах је следио други. Једна борбена група одреда је 23. септембра, заједно са месном партизанском четом Салаша, продрла у села Копривницу, Чокоњар и Рготину, разоружала 19 финанси и демолирала фабрику кварцног песка. Друга група продрла је у села близу Неготина. Требало је, дакле, надокнадити време изгубљено у преговорима са четницима на терену Пореча и Мајданпека. Али ни успешан продор

одреда до села Рготине (које лежи на 17 км од Зајечара и Бора), ни продор до села Кобишнице (на само 5 км од Неготина), нису могли надокнадити изгубљено време.

Тежиште активности Крајинског партизанског одреда са источних падина Дели-Јована и варошице Салаша било је усмерено ка граду Неготину, чијим би ослобођењем била ослобођена и читава Крајина, а тиме би се слободна територија успешно развијала даље десном обалом Дунава ка Ђердапу. Брзи прилив нових бораца пружао је гаранције нарастању одреда у снажну партизанску јединицу која би успела да потисне четнике из Крајине и да повезивањем са Пожаревачким и Бoљевачким одредом угрози оне објекте које је фон Лист сматрао приоритетним за „осигурање“.

На дан 26. септембра 1941. одред је бројао 158 бораца, наоружаних пушкама и са 3 пушкомитраљеза типа „брно“. Све ово наоружање одред је искључиво задобијао борбом, јер је и оно мало пушака што се нашло у народу било скривено и власници су га се тешко одрицали, а узимање силом показало се непопуларним. Мада су у одреду били именовани војни инструктори, који су имали и улогу командира, одред је тек овог дана подељен на ниже јединице и добио своју прву организациону структуру: штаб одреда, три вода, јачине по око 40 бораца (са перспективом да прерасту у чете), и економат одреда. Штаб одреда је сада био комплетиран: командант Бранко Перић, заменик команданта Бора Милић Ркман, политички комесар Љуба Нешић, заменик политичког комесара професор Предраг Костић, члан штаба Стефанија Михајловић. Поред тога, постојале су и функције: економ одреда Добривоје Недељковић — чика Доне, обавештајац Станоје Гачић, руководица одредске технике Радомир Недељковић, културно-просветни референт Миомир Радосављевић Пики. Овако велики штаб имао је и помоћно особље, које је опслуживало у првом реду економат (коме је припадало и минерско одељење), техничку и остале службе које је према потреби активирао штаб одреда.

Командири водова били су: 1. — Воја Миленковић; 2. — Радомир Станковић Ваздухопловни, 3. — Драгомир Милосављевић Гринкић. У сваком воду је било по једно

пушкомитраљеско одељење, јачине 4 борца, и три стрелачка одељења, јачине по 10 до 12 бораца.

Пада у очи да није било политичких руководиоца вода. Томе је узрок делом недостатак кадра за ове функције, а делом и то што је штаб одреда био заузет око саслушања заробљених четника, па је именовање политичких руководиоца нижих јединица одреда оставио за касније.²²

Крајина је била на најбољем путу да се потпуно ослободи од фашистичке окупације. И штабу Пожаревачког одреда упућен је захтев да са делом снага продре у Крајину и помогне ову акцију. Водови су се оријентисали на самостална дејства: 1. ка Неготину из правца Штубика; 3. ка Неготину из правца Чубре и Мокрања; а 2. на рушење жел. пруге у захвату деонице Чокоњар — Табаковац.

У рушењу пруге није постигнут жељени успех, јер се оскудевало у експлозиву. Путна секција из Зајечара редовно је преко дана оправљала све кварове које би партизани преко ноћи изазивали. Највеће тешкоће у том погледу задавао је гвоздени мост код Табаковца, на чијем је рушењу штаб одреда управо инсистирао. Наиме, рушењем тог објекта био би потпуно прекинут саобраћај на прузи Неготин — Зајечар, а самим тим изоловао би се и немачки гарнизон у Неготину, који је сада појачан четницима из Пореча.

Непријатељ је искористио нагли прилив бораца у партизански одред да убади и своје шпијуне. Тако му је пошло за руком да 27. септембра помоћу ових шпијуна обезбеди бекство из партизанског заробљеништва Жарку Костићу, управо када је штаб одреда остао у логору само са двадесетак бораца. Сада је било очиглед-

²² Ја сам био командир једног одељења у 1. воду који је исте вечери кренуо ка Штубику и Јасеници ради спаљивања општинских архива и извиђања терена према Неготину. У одсутности командира вода, пре поласка на овај задатак, саопштено нам је да сам ја одговоран „војнички“, а Милан Михајловић „политички“. Међутим, то није било и формацијско именовање. И када сам приликом писања овог дела консултовао Милана Михајловића он ми је рекао да тада није био политички руководилац вода, већ је само у тој акцији одређен за „политички одговорног“.

но да ће уследити напад непријатеља. Међутим, уместо да логор премести са Стеванских ливада, штаб одреда је само упутио наређење водовима да се врате у логор. Они су ово могли учинити тек 28. септембра, и то не сви: главнина 3. вода, са којом је Бора Милић продро у доњи ток реке Тимока, где је започела успешне акције у непосредној близини Неготина, није могла да стигне. Чак ни тада штаб одреда не премешта логор са Стеванских ливада, очекујући долазак дела Пожаревачког партизанског одреда у Крајину да помогне при ослобођењу Неготина. Пошто очекивани напад непријатеља није уследио у току ноћи 28/29. септембра, штаб одреда изводи закључак да ће он то још мање учинити у току дана, па издваја 2. вод и упућује га да по дану покуша да сруши железнички мост код Табаковца.

Тако су се у логору одреда 29. септембра налазили само комплетан 1. вод, део 3. вода и приштапски делови, који су остали на положајима на којима су били и у току ноћи. Око подне се вратио и 2. вод из Табаковца, не успевши ни овом приликом да поруши мост. Премореним борцима дозвољено је да спавају, с обзиром на то што ће и наредну ноћ провести на положају. Због умора људи, борбена готовост одреда била је знатно опала.

И баш у таквој ситуацији, 29. септембра после подне, уследио је напад четника и жандарма. Пошто су, нема сумње, знали да Крајински партизани очекују долазак Пожаревачког партизанског одреда, они су за подилажење логору и напад изабрали правац од села Танде. Тако је настала неравноправна борба на Стеванским ливадама у којој је Крајински одред имао 10 погинулих и 5 заробљених. Међу погинулима били су и политички комесар одреда Љуба Нешић и командир 1. вода Воја Миленковић. Партијска организација одреда изгубила је 8 чланова КПЈ и 7 чланова СКОЈ-а, што је у оно време био тежак губитак, када се има у виду да је у одреду било само око 15 чланова КПЈ и 50 чланова СКОЈ-а.

Што је било најтеже, поражени одред се разбио у групице које се више никада нису окупиле. Изузетак је донекле група која је у борби непосредно следила

команданта Бранка Перића, али она није могла учинити више него да противнападом принуди четнике да одступе са Стеванских ливада, не дозволивши им да однесу плен. Ова група се у току ноћи састала са главнином 3. вода, која је пред почетак четничког напада тек пристигла из долине Тимока у село Метриш и није ни узела учешћа у овој борби.

Одред је од 158 бораца, колико је бројао пре борбе, спао 30. септембра на једва 35 бораца. Месне партизанске чете Салаша и Метриша нису биле онај ослонац који би одреду послужио да поврати морал код оних који су отишли својим кућама. Да би зло било веће, делови Пожаревачког одреда, на челу са Велимиром Маркићевићем, уместо да дођу у Салаш, избили су баш на сам дан борбе на Стеванским ливадама код Штубика и, сазнавши за пораз Крајинског одреда, сами покушали да нападну Неготин. Пошто нису могли да продру даље од варошице Јабуковца, вратили су се у састав своје главнине према Мајданпеку.

Како је могло доћи до тога да један сразмерно јак одред, какав је био Крајински, дозволи да буде толико неопрезан да, и поред очекиваног напада, до задњег момента није имао представу о непријатељу, који му се приближио чак на домак пушчане ватре? Сматрамо да је и поред изразите шпијунаже непријатеља и слабости које је штаб одреда испољио у распореду и ангажовању снага, ипак овде доминирао моменат очекивања снага Пожаревачког партизанског одреда, на чију се помоћ за напад на Неготин много рачунало. Та преокупација је била толико јака да се, чак и када је извиђачка група са командантом Бранком Перићем са косе Лиса-пољана осмотрила колону непријатеља, живело у уверењу да су то највероватније пожаревачки партизани и да не треба отварати ватру, већ, само ради сваке евентуалности, обавестити главнину одреда на Стеванским ливадама да се повуче на десну обалу потока Беле воде. Тек када су четници отворили снажну митраљеску ватру на рејон појате Нисе Динкиног, отпале су све претпоставке.

На ово је ОК Зајечара интервенисао на тај начин што је одмах 1. октобра именовао Јеремију Илића за

политичког комесара Крајинског одреда, који је већ сутрадан повео знатно смањен одред у акцију на село Рготину да би подигао пољуљани морал преосталих бораца и да би оне који су отишли из одреда упозорио да он још постоји, да је његов пораз само пролазна епизода која прати сваку јединицу и да ће само својим активирањем накнадити губитке са Стеванских ливада. Међутим, процес распадања одреда се није више могао зауставити, нарочито због појачане активности непријатеља, чија је офанзива улазила у вишу фазу. Непостојање Бољевачког и пораз Заглавско-тимочког партизанског одреда кога су, видећемо, напали четници истог дана када и Крајински, с једне стране, а, с друге, јаче ангажовање Немаца, четника и жандарма у борби против НОБ-а источне Србије, условили су да се Крајински одред 4. октобра 1941. сведе на једва 30 бораца и претвори у неку врсту посадне јединице варошице Салаш. Још увек се чекало на долазак у Крајину снага Пожаревачког одреда, на помоћ са стране, но што се за успостављање стања од пре 29. септембра могло ослобити на сопствене снаге.

У рану зору 5. октобра дошло је до новог, јачег изненадног напада на Крајински одред, сада у варошици Салашу, којом приликом је погинуо и други политички комесар одреда Јеремија Илић, затим командир месне партизанске чете и председник народноослободилачког одбора Салаша Михајло Гачић, а тешко рањен и заробљен заменик команданта одреда Бора Милић Ркман. Главнина овог малог одреда, предвођена командантом Бранком Перићем и замеником комесара професором Предрагом Костићем, успела је да се извуче из блокираног Салаша прво на косу Лија-глава, а затим и дубље у густе шуме Дели-Јована, које је већ блокирао непријатељ. Пробијајући се даље ка Поречу и овај остатак одреда се у току ноћи 5/6. октобра распао.

Оно што је после следило била је права трагедија. Од Крајинског одреда је 7. октобра 1941. остало једва десетак бораца, међу њима командант одреда и заменик политичког комесара, који су се пробијали како је ко знао и могао ка суседним партизанским одредима. Остале партизане Крајине непријатељ је заробљавао било

Немци доводе заробљене борце Крајинског ПО на стрељање и вешање у Бору, 30. X 1941. године

на препад код њихових кућа, где су се привремено склонили, било преваром — пуштајући привремено оне које је већ заробио да би примамлио и остале. Када их је све тако за 2 — 3 дана имао на окупу, за које је време поново успоставио окупаторску власт у Салашу, похапсио их и транспортовао за Бор и Зајечар, где је већина стрељана или повешана.

Крајином је завладао незапамћени терор окупатора, коме су обилато помагали четници. Попаљене су куће оних који се нису предали, похапшени су као таоци чланови њихових породица и симпатизери НОП-а, почела је пљачка којој се није имао ко супротставити, јер су већ били започети напади на суседне партизанске одреде. Требало је, као што ћемо видети, да прође година дана да Крајина поново добије свој партизански одред. Последице тог страшног терора биле су, пре свега, слепо покоравање поробљеног народа ригорозним захтевима окупатора и његових слугу.

Узроци поразу Крајинског одреда су, поред грешака у његовим тактичким дејствима, пре свега надмоћност непријатеља, који није могао дозволити постојање партизанских снага и њихове територије између тако важних објеката за ратни потенцијал Немачке, какви су били Ђердап и Борски рудник.

Заглавско-тимочки партизански одред

Овај одред је формиран 8. августа 1941. године у атару села Штрбац (8 км југоисточно од Књажевца), где се тог дана окупило 12 чланова КПЈ и скојеваца, који су се одмах одазвали позиву Среског комитета да пођу у одред.

Развој овог одреда имао је, у односу на Бољевачки и Крајински, извесних особености. Политички комесар одреда, члан ОК Зајечар, Димитрије Тодоровић Каплар био је у исто време и секретар Среског комитета КПЈ Књажевца, којој је дужности посветио више пажње него оној у одреду. Разлог овоме је, с једне стране, већ постигнути утицај Партије на народ, за шта су створени услови да се још више прошири, а, с друге, и лична способност овог партијског руководиоца да схвати значај политичке базе за даљи развој одреда.²³

Организација СКОЈ-а Књажевца, седишта Заглавског среза била је најмасовнија и најбоље организована у Тимочној крајини. То уосталом потврђује и писмо са среске конференције СКОЈ-а од 12. јула 1941. године, упућено ЦК СКОЈ-а у којем се „у име 160 чланова“ изражава спремност за борбу, па се, поред осталог, каже: „да са омладином читаве наше земље и омладином целог света ступимо у одлучну борбу за нову и срећнију будућност“.²⁴ То је јединствен случај у оно време у источној Србији да омладинско руководство среза

²³ Заглавско-тимочки партизански одред се у документима често назива и Књажевачки, а тако је озваничен и у Војној енциклопедији (књ. 4, стр. 500). Међутим, редакција монографије „Источна Србија у НОБ“, коју су сачињавали искључиво првоборци Тимочке крајине, рашчистила је углавном ову збрку у називима одреда.

²⁴ Докуменат у историјском архиву Зајечар.

Стрељани борци Крајинског ПО у Бору 30. X 1941.

упути апел омладини „целог света“ за борбу против фашизма.

Срески комитет КПЈ Заглавског среза (Књажевац) који је руководио и комунистима Тимочког среза (Андрејевац) пошао је у припремама устанка од широке платформе обухватања народа за борбу. Тежило се „покривању“ села организацијама СКОЈ-а и месним партизанским десетинама, тако да су неки омладинци и по формирању партизанског одреда враћени на терен за учвршћивање организација из којих су и кренули у одред. Ово је био далекосежни план среског партијског руководства на челу са Димитријем Тодоровићем, који је, видећемо, показао солидне резултате, али је то у моменталној ситуацији условило да одред војнички буде слаба јединица. Акције су, у ствари, изводиле борбене групе овог одреда са члановима месних партизанских десетина, међу којима се посебно истицала група из Тимочког среза на челу са Милуном Минићем, бившим судијом из Андрејевца (Минићева). Она је ноћу

5/6. септембра извела подвиг непојмљив за оне прилике, који је као пример херојства истакао и Главни штаб НОПОЈ.²⁵ Наиме, Минић је само са још једним чланом СКОЈ-а разоружао 24 граничара СДС у селу Радичевцу, што би се иначе сматрало великим подвигом и за читав одред.

Заглавско-тимочки одред је, као и остали одреди зајечарског округа, озбиљно оскудевао у стручном војном кадру, мада је политички био обухватио и неке припаднике бивше југословенске војске, који су већ испољавали антифашистичко расположење, али су се „предомишљали“ да ли да напусте град и оду у шуму. У оваквој ситуацији најбоље решење нађено је да се за команданта одреда именује комуниста инжењер агрономије Воја Јеленковић, резервни поручник бивше југословенске војске, који је због одсутности Димитрија Тодоровића из одреда више био политички но војни руководиолац. Зато су и саме акције одреда имале више политички карактер са локалним диверзијама на прузи Књажевац — Братарница. „Почели смо са одржавањем политичких зборова по селима“, каже сам командант овог одреда.²⁶

Крајња линија продора Заглавско-тимочног ПО према партизанским одредима суседног Нишког округа била су села Бели Поток и Жлне, где су само одржани зборови и спаљене општинске архиве, а онда се враћао у масив Старе планине и Тупижнице, држећи се ширег рејона Књажевца.

Посвећујући посебну пажњу граду Књажевцу, партијска организација среза је постигла велики успех у контактирању са низом људи на линији сарадње са НОП-ом, чак је успешно контактирано и са радикалским прваком из доба тимочке буне Ацом Станојевићем, који је већ био у дубокој старости. На вези са партијском организацијом Књажевца, а преко ове и са партијском организацијом Заглавско-тимочног партизанског одреда, били су и неки бивши посланици, као и многи утицајни људи књажевачке чаршије. Постојала је непо-

²⁵ Билтен Главног штаба НОПОЈ, бр. 6 од 1941. године.

²⁶ „Устанак 1941“, књ. III, стр. 543.

средна веза и са капетаном бивше југословенске војске Милованом Којићем „једним од двојице официра који су 27. марта извели војску из касарне да заједно са Књажевчанима демонстрирају против тројног пакта, али је овај сада „одлагао да ступи у одред, све док се једног дана није изгубио (из Књажевца — И. Г.) незнано куд.“²⁷

Ове акције Среског комитета и партијског руководства одреда на плану окупљања широких народних слојева за отпор окупатору уродиле су плодом, што доказује и покушај напада одреда на варошицу Андрејевац (Минићево) 7/8. септембра, када жандарми нису ни сачекали партизане већ су пре мрака прешли у Књажевац, а партизани без отпора овладали среским институцијама. С обзиром на то што лежи на самом друму, којим окупатор може брзо интервенисати било из Зајечара било из Књажевца, одред се није задржао у Андрејевцу, већ се пред свитање пребацио на околне косе.

Половином септембра 1941. године све жандармеријске станице из долине Белог Тимока повукле су се у Књажевац, чиме је бројно мали Заглавско-тимочки одред, без већих окршаја са непријатељем, створио слободну територију са солидном политичком базом у селима ове питоме долине. У оваквој ситуацији се тим пре симпатизерима НОП-а сада није напуштало село, већ су се у акције одреда укључивали преко месних партизанских десетина, које су „дању радиле домаће послове а ноћу ратовале“. Тако се одред пасивизирао, а пругом Сврљиг — Зајечар, која је иначе требало да буде главни објект његових напада, нормално су саобраћали возови. Уместо да се запречавањем клисуре Сврљишког Тимока окупатор лиши ове рокадне саобраћајнице, у захвату ове клисуре није био порушен ни један мост ни тунел.

Основни недостатак у раду Заглавско-тимочног ПО, чијим би решењем била отклоњена и испољена неактивност, био је слаба или готово никаква веза са партизанским одредима нишког округа, поготову после 6. септембра, када се из састава Озренског издвојио део

²⁷ Исто, стр. 544.

људства као Сврљишки партизански одред.²⁸ То је, иначе, било нужно ради координације дејства партизанских снага два суседна округа у захвату тако важне саобраћајнице каква је била железничка пруга Ниш — Зајечар.

Овај недостатак уочили су ОК Ниша и Зајечара, па је, после упада Заглавско-тимочког одреда у варошицу Андрејевац, заказана 13. септембра среска партијска конференција за долину Белог Тимока, ради сагледавања услова за учвршћивање слободне територије, којој је у име ОК Зајечара присуствовао Добривоје Радосављевић (управо после распадања Бољевачког ПО), а у име ОК Ниша његов члан Александар Симић Брка, именован сада за политичког комесара Сврљишког одреда. Симићево присуство овој партијској конференцији имало је за циљ измену искустава суседних одреда, посебно ради тактичког садејства Сврљишког и Заглавско-тимочког одреда. Отуда ће, као што ћемо видети, касније ова два одреда бити директно упућена један на други, тако да се њихова територијална граница неће ни осетити ни у погледу акција, ни у партијском руковођењу партизанским одредима.

Резултати овог саветовања осетили би се, без сумње, брже, да баш овог дана ОК Зајечар није задесио тежак губитак: хапшење његовог секретара Миленка Брковића на железничкој станици Зајечар, управо у моменту када је седао на воз ради одласка на ово партијско саветовање. Тог дана је и Бољевачки одред задобио најтежи удар Немаца и четника од кога се и распао.

²⁸ У погледу дана формирања Сврљишког партизанског одреда наилазимо на три датума: 6, 10. и 15. септембар. Редакција монографије „Јужна Србија у НОР-у“ стала је на гледиште да се за дан формирања овог одреда узме 15. септембар, када је издвојена група прешла са Озрена на терен Сврљишких планина. Међутим, и 6. септембра је издвојена једна група, мања од оне од 15. септембра, и кренула на терен сврљишког среза ради извиђања услова за дејство самосталног одреда на овом терену, па је без значаја да ли је тактичко садејство Сврљишког и Заглавско-тимочког одреда требало успоставити 6. или 15. септембра. Чињеница је да, и поред тога што је било веома нужно, то садејство није успостављено.

Обешени Миленко Брковић Црни, секретар ОК Зајечар (први с лева) на брду Краљевици код Зајечара, 18. IX 1941.

Време одржавања среске партијске конференције у долини Белог Тимока и непосредно повезивање партизанских снага два суседна округа било је, дакле, баш у дане наглог стварања четничких организација у источној Србији, које су се из Пореча шириле у све делове Зајечарског округа. И док су на једној страни потписивале с партизанима споразум за „заједничку борбу“ против окупатора, дотле су на другој са тим истим окупатором кренули у напад на партизане. Користећи обилато одмазду окупатора над селима Злот и Подгорац, домаћа реакција је, поред већ постојања четничких Крајинског и Борског одреда, форсирано радили на формирању и Књажевачког четничког одреда. На чело овог одреда ставио се полицијски писар Воја Мирковић, који је објединио своју функцију у срезу са функцијом „војводе“, а каменорезац Вукашин Николић, иначе ак-

тивни четник, био му је поуздан помоћник за мобилизацију људи у четнике око варошице Андрејевац.

И жандарми који су у Књажевцу чекали да се разбистри ситуација, осетили су да окупатор креће у офанзиву и заузимају све одлучнији став против партизана. Они који су побегли у Књажевац поново су се вратили у Андрејевац (Минићево), а срески начелници у источној Србији су све чешће упућивали захтеве представницима општина да извештавају о појави комуниста, ради предузимања „гоњења“.

Настала је, како се тада говорило, „борба за народ“ у долини Белог Тимока. Политички прваци буржоаских странака остали су делом само посматрачи, а делом су се отворено изјаснили против НОП-а. Изузетак су чинили неки од ових првака по селима, нарочито Народне земљорадничке странке, који су свестрано прихватили идеју борбе против окупатора. Међу таквима био је чак и члан Главног одбора те странке Миодраг Николић звани Миле Јулин из села Зунич, који је постао члан КПЈ, а касније и члан Среског комитета КПЈ за Књажевац.²⁹ Поред Милета Јулиног, својом сарадњом за НОП истицао се и Николча Николић из села Врбице, који је својим ауторитетом угледног домаћина потпуно политички пасивизирао бившег посланика Милана Лазаревића Деветку, који је био против НОП-а, али не и спреман да се против њега активно бори.

Да би омасовио Заглавско-тимочки партизански одред (чије се бројно стање углавном кретало од 30 до 40 бораца, наоружаних пушкама и са два пушкомитраљеза „шоша“), Срески комитет Књажевца је 20. септембра 1941. упутио групу од 25 ђака књажевачке гимназије (сви чланови СКОЈ-а), који су још раније били спремни да оду у одред, али су задржавани на раду у својим месним организацијама.

То је пало баш у време када су четници све више покривали Тимочку крајину својим организацијама, а Немци већ започели увод у своју прву офанзиву на партизанске снаге у Србији. И буржоазија се привреме-

²⁹ Миодраг Николић Јулин погинуо је као члан Среског комитета Књажевца 14. јануара 1944, наишавши на непријатељску заседу на самом прилазу Књажевцу.

но ујединила за отпор Комунистичкој партији, па је заједно са окупатором кренула у офанзиву и 29. септембра, истог дана кад и Крајински, напала Заглавско-тимочки ПО близу села Штитарца, на падинама Старе планине, које се спуштају у долину Трговишког Тимока.

Бројно мали (једва 60 бораца, махом омладинаца), а уз то војнички неприпремљен, Заглавско-тимочки партизански одред није могао да издржи овај организован напад непријатеља. Али, и поред свега, треба имати у виду да овде није дошло до дезорганизације одреда, као што је то био случај код Крајинског, а пре тога код Бољевачког одреда. Одред је код села Штитарца имао 4 погинула и 1 рањеног, кога су четници заробили и предали Немцима који су га сутрадан обесили у Књажевцу.

Срески комитет Књажевца је одмах интервенисао на најадекватнији начин, да би се очували кадрови. Одред се повукао дубље на масив Старе планине, одакле је на иницијативу политичког комесара Димитрија Тодоровића штаб одреда одлучио да се група ђака, која је пре неколико дана дошла у одред, поново врати у град, легализује у гимназији и настави рад за НОП. Ово је било могуће због тога што непријатељи НОП-а нису располагали тачним подацима о њиховом боравку у одреду, а професори су сматрали за патриотску дужност да поступак својих ђака задрже у највећој тајности.

Заглавско-тимочки одред задржао се на свом „стандардном“ бројном стању од 30 бораца, са чврстим ослоном на месне партизанске десетине у селима. Он се, после овог првог и јединог пораза, није распао већ је само отежано његово омасовљење, па је наставио са политичким акцијама које су биле и остале садржај његовог деловања као јединице НОР-а. То је, с друге стране, допринело његовој монолитности и омогућило да овај одред постане језгро за касније обнављање партизанских одреда Тимочке крајине. По одлуци ОК Зајечар од Заглавско-тимочног и остатка Бољевачког формираће се један одред, који ће одмах кренути у акцију на руднике, пошто су они за то били врло погодни објекти.

Закључак

Прво, није постојала тактичка веза између одреда, а тиме ни измена ма и најскромнијих искустава. То је била озбиљна слабост која се за све време њиховог постојања није отклањала. Да је било боље и чвршће везе, дошло би до међусобног преливања снага из одреда у одред и стварања надмоћности над непријатељем у пресудном моменту. Не треба доказивати од коликог би значаја било да је Бољевачки, одмах после рушења рудника Ртањ, 20. августа, део снага пребацио у долину Белог Тимока ради активирања Заглавско-тимочког одреда на рушењу објеката на прузи и рудницима који су читаво ово време несметано радили за рачун окупатора. То би, с једне стране, повезало слободне територије два суседна одреда (а планина Тупижница је пружала све услове за такав ослонац) а, с друге, бројно јак Бољевачки одред би постао покретљивији, што је иначе била његова слаба тачка.

Друго, војничка и политичка организациона структура партизанских одреда зајечарског округа била је слаба да су они представљали више гомилу него организовану војну јединицу. А питање њихове организационе структуре — поделе у ниже јединице требало је решити још од првог дана њиховог формирања, где би свака таква јединица (десетина, вод, чета) имала свог војног и политичког руководиоца. Овome је свакако допринео недостатак кадрова, а и недовољна војна спрема чланова штаба одреда, без које се, у условима слабе, готово никакве везе одреда са Главним штабом НОПО Србије, није могло ни замислити.

Треће, сви одреди су мање-више запостављали најосновније мере тајности, што је омогућило непријатељу да преко шпијуна сазна основне детаље о њиховом распореду. Нарочито је то био случај код Крајинског партизанског одреда који свој логор на Стеванским ливадама није мењао од доласка у овај рејон па све до изненадног напада четника и жандарма, који су му задали ударац од кога се више није могао опоравити. Нешто слично је било и код Заглавско-тимочког одреда, чији су тачан распоред код села Штитарца знали људи

околних села, тако да издајницима (учитељу и општинском деловођи из села Жуковца)³⁰ није било тешко да као путовође омогуће четницима и Немцима изненадан напад на одред.

Четврто, било је у извесној мери и потцењивања опасности од четника која је претила од саме појаве њихове организације. Самим тим било је и потцењивања снага буржоазије, мада је било јасно да се ова уз помоћ јаког и за рат добро опремљеног окупатора лако може активирати. Наиме, нису се буржоазији смели давати аргументи о класном карактеру НОР-а. Изразит пример скретања у томе показао је штаб Крајинског партизанског одреда, кад је, занет успехом брзог ослобођења среза крајинског, дозволио себи чак толику „смелост“ да 18. септембра, после великог збора у варошици Салашу, истакне црвену заставу са српом и чекићем. Тиме је партизанска борба била проглашена за класни рат, мада су баш у то време и ЦК КПЈ и ПК Србије инсистирали на стриктном спровођењу линије ослободилачког рата, прецизираној на седници ЦК КПЈ од 4. јула 1941. године. Ту је истакнуто да се циљеви НОБ постављају на најширој основи, те да „није неопходно да Партија захтева да јој се призна руководећа улога у овој борби, јер се руководећа улога потврђује кроз борбу, а не у декларацијама...“³¹

Пето, пребрзо губљење најодговорнијих и најспособнијих чланова Окружног комитета, чиме су партизански одреди у целини, а њихови војни и политички руководиоци посебно, били лишени драгоцене помоћи искусних револуционара баш када им је та помоћ била најпотребнија. Један за другим гинули су Миленко Брковић, секретар ОК, Љуба Нешић и Јеремија Илић, чланови ОК и политички руководиоци одреда, а са њима и многи други чланови КПЈ и СКОЈ-а, који су били носиоци процеса стварања партизанских одреда. У ситуацији када је Тимочка крајина иначе оскудевала у

³⁰ Стенографске белешке редакционог одбора монографије „Источна Србија у НОР-у“, стр. 22 (докуменат у историјским архивама Зајечара и Неготина).

³¹ Душан Пленча: „Тако је почело пре четврт столећа“, „Борба“ од 1. јула 1966. године.

кадровима, а, с друге стране, окупациони статус источне Србије посебно наглашен, смрт ових револуционара се тешко могла надокнадити, поготово што се, после оваквих пораза снага НОП-а, до нових бораца и руководиоца веома тешко долазило.

Шесто, одсуство тешње повезаности ОК Зајечар са суседним окружним комитетима довело је и до невољне међусобне везе партизанских одреда суседних округа. А наредне године рата потврдиле су ово као нужан услов за успех. Да је у 1941. години било тешње везе и сарадње могли су се остаци Пожаревачког партизанског одреда у децембру 1941. године лако сачувати пребацивањем ка Зајечару и Књажевцу, па чак и даље ка Сврљигу, где су услови опстанка партизана у изузетно тешким зимским данима били много повољнији него у северном делу источне Србије, где је група тзв. војних четника задала нож у леђа НОП-у. Они су, видећемо, храбре борце партизанске чете „Сењанин Тадија“ Пожаревачког одреда на превару намамили у Жагубицу, разоружали их, а затим предали Немцима и Пећанчевим четницима да их масакрирају.

Сви наведени моменти, било да су пропусти штабова одреда, или одраз објективних околности у којима су ти одреди настајали и дејствовали, дају опште карактеристике развоја НОР-а на терену зајечарског округа 1941. године. Већина првобораца је изгинула, а по разбијању партизанских одреда морало се почети из почетка са НОР-ом у Тимочкој крајини, што је захтевало и времена и напора.

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ НИШКОГ ОКРУГА 1941.

Окружни комитет КПЈ Ниш био је 1941. године надлежан за три округа као административне целине: нишки, топлички и пиротски, чије су се географско-демографске и друге особености по окупацији земље још више потенцирале.

Пиротски округ је постао саставни део бугарске државне територије. Овде је одмах почела да се успоставља бугарска управна власт, што је захтевало и специфичну организациону структуру организације КПЈ, пре свега, на повезивању са члановима Бугарске комунистичке партије, којих је било у јединицама бугарске војске.

Топлички округ је постао седиште четничке команде на челу са Костом Пећанцем, „легалним вођом“ свих четника Југославије, који је већ у мају располагао са неколико четничких група (одреда). Он се брзо прилагодио условима окупације са унапред припремљеним планом да тактизира и то са истим оним окупатором с којим је тактизирао 1917. године, жртвујући најхрабрије устанике Топлице на челу са Костом Војиновићем. Зато је и стекао поверење окупатора. Народ Топлице то није заборавио, а сумње у Пећанца, као сарадника окупатора, само је повећало његово наређење у коме упозорава све војводе, четнике и четовође да су под његовом „непосредном“ командом, и да: „Немачки и италијански војници докле год се буду пристојно понашали према нашем народу не смеју се нападати или убијати... Ко прекрши ову наредбу биће смрћу кажњен“.³²

³² АВИИ, к. 33, ф. 13, док. 3 (фонд Недићеве архиве).

Коста Пећанац је, нема сумње, постао појам издајника, а четништво од једне националистичке организације са светлим ослободилачким традицијама из ратова за ослобођење од турског ропства, захваљујући баш Пећанцу постало појам квислиншке организације. Има ту више нерасветљених питања, пре свега питање компетенција Косте Пећанца да формира четничке одреде, да буде „врховни“ четнички војвода, да доноси и такве одлуке као што су споразумевање са окупатором и сл.

Са искључивим задацима да негује борбене традиције народа за ослобођење, четничко удружење је пре рата добило запажено место у плановима Генералштаба армије бивше југословенске војске. Али, сем Упута Министарства војске и морнарице за четничко ратовање, издатог 1929. године, и „Правила Удружења српских четника“, објављених у Четничком календару 1927. године, немамо ближих објашњења о улози овог удружења. Тек од почетка 1941. године постоји наређење министарства војске и морнарице, затим и наређење команданта 5. армије, и то строго поверљиве природе,³³ из којих се може закључити да је Коста Пећанац добио конкретна наређења за формирање четничких одреда очигледно за дејства према јужним границама земље. Ако се имају у виду одредбе ратног плана „Р-41“ које, изузев офанзиве према Албанији и обезбеђења „отвора“ према Грчкој,³⁴ предвиђају одбрану према свим осталим суседним државама, јасно је да су четници имали искључиво да дејствују према Космету и Македонији, одакле заправо и потиче традиција четовања.

Ма колико оскудевали у изворима за тврђење да је постојао план о дејству четника, ипак је очигледно да је Генералштаб бивше југословенске војске рачунао „са евентуалношћу да у рату који би предстојао, оживи четничко герилско ратовање, а при томе је рачунао и на оне елементе који су били окупљени у Четничком

³³ АВИИ, к. 33, ф. 14, док. 23.

³⁴ АВИИ, фонд 17, к. 3, ф. 3, док. 51.

удружењу“.³⁵ Питање је само колико се сам Коста Пећанац као председник Четничког удружења наметнуо Генералштабу да се активира одмах у априлу 1941. године? Командант V. армије Владимир Цукавац је очигледно укључио четничке одреде у борбени поредак; чак има података да је он наложио Кости Пећанцу и то у име Врховне команде „да у отаџбини продужи четничку акцију“, пошто се армија повукла са источних граница земље.³⁶ Па ипак је вероватније да се стари војвода наметнуо, јер од свог „гнезда“ Топлице није ишао даље ни за време априлског рата ни после њега, а ни касније када се испољио као експонент фашизма.

Питање је каквом је снагом у априлском рату располагао Коста Пећанац? За сада једини сигуран податак је онај који даје Милорад Величковић, тзв. Војвода Пољнички о томе да се 7. априла 1941. састао са Костом Пећанцем у Нишу и предао му овлашћење министра војске и морнарице из Београда према којем ће од команданта V. армије требовати опрему за 600 људи, да су то добили и отерали у село Белољин у Топлици, наоружали четнике, поделили их у три групе и 10. априла упутили из Куршумлије „сваку у свом правцу“.³⁷

Дакле, Пећанац је по капитулацији располагао импозантним бројем од 600 четника, те у масиву Копаоника и планинама у захвату реке Топлице имао чврсто упориште. Међутим, уколико је наведени број од 600 четника тачан, ту треба рачунати не само чланове Удружења четника, још мање професионалне комите, већ и добар број активних официра и подофицира оперативне војске придатих удружењу који су приликом капитулације напустили Пећанца, као и резервне офицере, чланове Удружења, који су се приликом капитулације вратили кућама и прихватили се својих домаћих послова.

Највероватније је да је после капитулације, у мају 1941. године, Коста Пећанац располагао симболичним

³⁵ Фашистичке и профашистичке организације и бандитизам у Југославији, рукопис у ВАА, Београд, 1953. стр. 111.

³⁶ АВИИ, к. 20, ф. 2, док. 35.

³⁷ Исто.

бројем своје „војске“, да би је тек по нападу Немачке на СССР активирао.³⁸ Није јасно да ли је доласком Драже Михаиловића 11. маја 1941. године на Равну гору дошло до неког оживљавања организације Косте Пећанца, јер је сада четничко ратовање било везано не за Удружење четника већ за оперативну војску чији је представник била група официра на Равној гори. Чињеница је да је четнички збор 28. јуна 1941. на планини Видојевици код Кушумлије посведочио утицај старог војводе Пећанца. Њему су оријентисане све оружане групе у земљи, било да су састављене од чланова Удружења четника, било од обичних патриота који се нису мирили са фашистичком окупацијом. Нема сумње да је то дало повода члановима Удружења четника да тврде да њихових одреда има широм Југославије.³⁹

Самим именовањем војвода и четовођа на Видојевици 28. јуна дат је печат једној традицији, па би се могло претпоставити да ово није у некој тешњој вези са ситуацијом у којој је КПЈ већ приступила организовању народног устанка против окупатора. Међутим, са друге стране, има вероватноће да Коста Пећанац не би ни сазвао овај збор да није почео устанак под руководством КПЈ, тим пре што је његов став јасно испољен у његовој наредби да ће бити „смрћу кажњен“ сваки који буде убијао немачке или италијанске војнике, али само дотле док се ти војници „буду пристојно понашали према нашем народу“. Да ли се они сада, палећи куће оних што су се подигли на оружје, пристојно понашају? Очигледно да не, па је неразумљиво зашто је Коста Пећанац уместо да са збора на Видојевици крене у борбу против окупатора, пришао споразумевању са окупатором за борбу противу партизана. А највећа забуна око праве улоге Косте Пећанца је та што га Немци нису прогањали по капитулацији иако су знали да се налази у долини Топлице па чак да му приступају они који су

³⁸ О Кости Пећанцу и његовој четничкој организацији до сад је мало писано. Виднији напор да расветли улогу Пећанчевих четника учинио је Драгољуб Петровић у своме чланку „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до октобра 1941.“ (Војноисторијски гласник бр. 2/1968).

³⁹ АВИИ, к. 33, ф. 13, док. 21.

се до 22. јуна одметали у шуму. А збор на Видојевици био је толико јаван да су Немци морали интервенисати, тим пре што се одржава у време када они врше праве погроме на антифашисте.⁴⁰

Коста Пећанац је изабрао долину Топлице за своју базу да би устаничко расположење из 1917. године једноставно искористио за личне амбиције, не водећи при томе рачуна да се нешто изменило у расположењу ових људи за борбу. Јер, ти људи воле четовање, воле борбу за слободу, али у исто време мрзе све оне који са том борбом шпекулишу.

Остаје чињеница да је четничка организација Косте Пећанца еволуирала са почетком устанка народа Југославије како у погледу броја четничких одреда, тако и у погледу јасноће о правој Пећанчевој улози. Од њега ће се одвојити све његове војводе и четовође које су искрено желеле борбу против окупатора, али ће му се с друге стране, потчинити многи који нису могли да обуздају личне амбиције, без обзира да ли су то потчињавање сматрали само за формалност, као што је случај генерала Новаковића „команданта Шумадијских четничких одреда.“⁴¹

Да ли ће Коста Пећанац бити способан да се носи са свима онима који му буду противуречили, посебно са онима из редова грађанских политичара који му буду оспоравали улогу народног вође, видећемо кроз деловање његове организације у служби окупатору, а видећемо и крај самог Косте Пећанца.

Само постојање четничке „Врховне“ команде у долини Топлице утицаће на опште обележје развоја НОП-а у овом округу, чија ће се партијска организација касније и издвојити из нишког и прерасти у посебан окружни комитет.

⁴⁰ Нема сумње да је Коста Пећанац и овај збор и одлуку да се што пре приступи формирању четничких одреда и ван Топлице форсирао са знањем окупатора. То потврђује, пре свега, његов брзи споразум са Немцима код Плочника за борбу „противу комуниста“, а одмах затим и његов проглас од 27. августа 1941. године, којим је у очима читавог народа постао појам издајника.

⁴¹ Архив Института за изучавање радничког покрета Србије (у даљем: ИРПС), бр. 1104.

Нишки округ, са градом Нишом, био је без сумње центар делатности Окружног комитета. Овде су се стицале све везе осталих комитета југоисточне Србије, а у исто време преко њега су овим комитетима и преношене директиве ПК Србије. Због тога се и осетила потреба да се у седишту Нишког ОК формира Покрајинско партијско повереништво, које почиње да функционише почетком 1942. и које је обједињавало рад Нишког, Лесковачког, Зајечарског и Крушевачког окружног комитета.

Посебна брига ПК Србије био је сам град Ниш, највећи железнички чвор на Балкану, за који је окупатор био веома заинтересован, а који је „са својом партијском и скојевском организацијом био не само стални извор кадрова него и центар из кога се осећао утицај Партије и на ширем подручју“.⁴²

Немачки окупатор је одмах дислоцирао у Ниш јак гарнизон и формирао, поред команде места и команде округа (Ортс и Крајскоманда), још и ратну војну команду (Фелдкомандантуру 809), под чијом је контролом била окупациона власт читавог подручја које је, с друге стране, потпадало и под Покрајинско партијско повереништво КПЈ. Тако ће се између ова два противничка руководећа тела водити борба за све време рата, а град Ниш бити изложен терору и погромима фашистичке полиције. Ниш ће постати и седиште бугарског окупационог корпуса за Србију, затим седиште команде свих четничких одреда, испостава београдске специјалне полиције, обласне добровољачке (Љотићевске) команде, као и обласне команде СДС и свих других квислиншких организација за борбу против НОП-а. Са тог становишта треба овде управо пратити и рад ПК Србије и Покрајинског партијског повереништва и Окружног и Месног комитета КПЈ за Ниш, чије су одлуке непосредније утицале на рад партизанских одреда на десној обали Нишаве. Налет фашистичке полиције у току ноћи

⁴² Драгољуб Дејановић: Два одреда — Прилог историји НОБ-а нишког округа, издање Народног музеја Ниш, 1965. (у даљем: „Два одреда“).

22/23. јуна 1941. године задао је озбиљан ударац партијској организацији Ниша.⁴³

И овде је одлуку ЦК КПЈ за дизање устанка пренео Мома Марковић који се, сазнавши за хапшење у Нишу, зауставио у Алексинцу, задуживши ову партијску организацију да одлуку пренесе Окружном комитету.⁴² Он је из Алексинца преко Сокобање наставио пут за Зајечар, а Срески комитет Алексинца је одмах приступио припремама за формирање одреда.

Окружни комитет Ниша је, половином јула, 1941. године, формирао партијско повереништво за срезове Сокобања, Алексинац, Житковац и Ражањ које ће непосредно обавити припреме за формирање Озренског ПО, а из састава овог одреда ће, половином септембра 1941. године, настати и Сврљишки партизански одред.

Озренски партизански одред

Формиран је 2. августа 1941. године на западним огранцима планине Озрен, у рејону манастира Св. Стефан, непосредно после састанка чланова КПЈ из Алексиначког среза, одржаног под руководством члана ОК Ниш Станимира Вељковића у селу Доњи Љубеш. Ту је детаљније прецизирана одлука ОК Ниш за борбу противу окупатора, која је била обзнањена народу нишког округа и кроз проглас од 12. јула 1941. године у којем стоји: „Ми комунисти, као неустрашиви првоборци народа, ступамо у прве борбене редове као и до сада, не жалећи труда и жртава да помогнемо своме народу да што пре дође до националне слободе и независности преко коначног пораза непријатеља.“⁴⁵

⁴³ На срећу, партијске организације осталих срезова нишког округа нису овим биле погођене, нарочито партијска организација среза Алексинац, на чијем је челу стајао инжењер шумарства Момчило Поповић. У томе треба и тражити разлог што је баш овој организацији и поверено да спроведе одлуку ОК Ниша за формирање партизанског одреда на територији округа.

⁴⁴ Мома Марковић, „Политика“ од 22. маја 1961. године.

⁴⁵ Документ у историјском архиву Ниша.

Први борци Озренског ПО били су комунисти алексиначког, моравског, ражањског и сокобањског среза. На челу су били секретари тих партијских организација: Момчило Поповић, Радоје Вујошевић, Миодраг Миловановић Драгче, Иван Вушовић и Алекса Маркишић, с којима је одмах на зборно место кренула и већина чланова КПЈ тих организација — њих укупно 23. Истовремено је из Ниша кренула група од 9 комуниста, које је предводио члан ОК Станислав Велковић Зеле, као и 4 комуниста из сврљишког среза, на челу са популарним лекаром др Милеком Хаџићем.⁴⁶

Истог дана 2. августа именован је и штаб одреда, чији је састав у име ОК Ниш саопштио Станислав Велковић Зеле. Штаб одреда сачињавали су: командант Радоје Вујошевић Риста, бивши судија у Алексинцу; политички комесар Алекса Маркишић, адвокатски правник из Сокобање; партијски руководиоца шумарски инжењер Момчило Поповић Озрен. Успеси на омасовљењу партијске организације, чији су чланови добили прва знања баш од инжењера Момчила Поповића, комунисте са београдског универзитета, били су најбоља препорука да баш он буде партијски руководиоца одреда.

Са 36 бораца, колико је бројао на дан формирања, наоружан пушкама и са 4 пушкомитраљеза, Озренски партизански одред је кренуо у акције. Увече истог дана упао је у село Бован и разоружао 10 жандарма, одакле се пребацио у Сокобањску котлину и следећих дана разоружао жандармеријску станицу у Читлуку. Тиме је још од самог почетка принудио непријатеља да се повлачи у среске центре. После тога група бораца Озренског одреда прешла је у ражањски срез, где је у селу Црни Кал одржала збор на коме је говорио популарни комуниста Иван Вушовић, бивши судија из Ражња. Ту је ударен темељ месној партизанској десетини на челу са Савом Матићем, која ће се ту у одсутности партизанског одреда за све време рата одржати. Њен командир Матић биће један од најпопуларнијих партизана у ражањском срезу.

⁴⁶ Д. Дејановић: „Два одреда“, стр. 24.

Ови брзи успеси Озренског одреда учиниће да порасте популарност НОБ-а и да се привуку нови борци у одред. Тако је само из села Каменице кренула 9. августа цела десетина што је у оно време био редак случај. Од наоружања ова десетина (названа „Каменички одред“) имала је 4 пушке, 2 револвера и 3 бомбе. Она је код села Копајкошаре срела групу бораца која је дан-два пре тога издвојена из Озренског одреда и са секретаром ОК Ниш Сретом Младеновићем Миком кренула ка Сврљигу да прихвати нове борце за одред. Тако су скупа продужили према Сврљигу. Ту их је чекало наоружање за све борце, које су др Миленко Хацић и Васа Анђелковић Албанац, при распадању бивше југословенске војске, по директиви КПЈ, прикупљали и складирали. Само из магацина у Сврљигу они су, почетком маја 1941, изнели ноћу „80 пушака, 14 пушкомитраљеза, 8 сандука муниције и друге војне опреме“.⁴⁷ Тако је на терену сврљишког среза организација КПЈ располагала оружјем за читав партизански одред. Слично Ражањској групи Озренског одреда, која је нарастала развијајући одмах активност из села Црни Кал ка Ражињу, и Сврљишка група је у току покрета од Копајкошаре, преко Бурдима и Мерцелата ка Сврљигу нарасла на 30 бораца и 13. августа избила у непосредну близину варошице Сврљиг. Ту је од непријатељских снага била само станица од око 20 жандарма, чији је командир Димитрије Дојчић необично ценио ауторитет иначе у народу популарног др Миленка Хацића. Зато је, чим му је Хацић упутио захтев да преда станицу, без колебања пристао. Међутим, изгледа да су неки жандарми одбили да се покоре наређењу свог старешине, тим пре што је тих дана „у Сврљигу било концентрисано неколико станица да се формира потерио одељење“. Због тога су партизани, и поред сагласности командира станице за предају, морали отворити ватру „из пет митраљеза, на

⁴⁷ Историјски архив Ниша, стенографске белешке, стр. 16 (за Сврљиг). Међутим, касније наоружање Сврљишког одреда баца сумњу на податак да је могло бити оволико пушкомитраљеза у бази. Мемоарска грађа за источну Србију иначе садржи преувеличане податке када се ради о успесима партизана.

што су се жандарми одмах предали“.⁴⁸ Колика је тада била јачина непријатеља у Сврљигу не зна се, али с обзиром да је заробљено 14 жандарма, а заплењено 20 пушака и друге војне опреме, као и да је у Сврљигу „било концентрисано неколико станица“, може се закључити да је ту било више жандарма, чији је пораз снажно одјекнуо у окупираном Нишу. Управо та акција ће још више побудити омладину овог индустријског центра, посединог јаким снагама окупатора, да свакодневно напушта град и одлази у партизане.

Непријатељ је одмах покренуо своја потерна одељења за партизанима. То је, изгледа, Сокобањску групу принудило да се конспирише на Озрену и да „формално гладује“, јер је у 24 часа имала само „пола литра млека и парче хлеба“, како је наводио ОК у свом извештају од 16. августа 1941. године.⁴⁹ Због тога су све групе Озренског партизанског одреда кренуле ка планини Буковику ради поновног окупљања одреда.

Сврљишка група је кренула преко села Попчице, где је 16. августа одржала велики народни збор, спалила општинску архиву, забранила рад општинских власти и позвала народ у борбу, а затим је то исто учинила и у селу Врелу. Ражањска група је из Црног Кала прешла у алексиначки срез и у селу Суботинцу, на домаку самог Алексинца, одржала збор, ударивши такође темељ месној партизанској десетини, која ће успешно активирати ово велико село за помоћ НОП-у. И Сокобањска група је, оценивши да јој конспирација не користи, кренула са планине у села и у Реснику, Жучковцу, Јошаници, Врмци и Трубаревцу попалила општинске архиве, што је био начин да се симпатизери НОП-а придобију за месне партизанске десетине које су замишљане као база партизанског одреда. Једна ударна тројка, на челу са Мићом Панићем, упућена из одреда, ликвидирала је у самом граду Алексинцу среског начелника, до

⁴⁸ Зборник I/1, док. 8, (извештај команде жандармерије). Непријатељ је претеривао у погледу наоружања партизана да би оправдао свој пораз. Партизани тада нису имали ни један митраљез, већ само 3—4 пушкомитраљеза.

⁴⁹ Историјски архив Ниша.

те мере експонираног као слуга окупатора да је представљао озбиљну опасност за поробљени народ овог среза.

Тако је кроз акције Озренски одред растао постепено, али свакодневно, и 20. августа 1941. нарастао на преко 60 бораца. Када се прикупио на планини Буковику одред је већ представљао целину, којој је требало дати организациону структуру. Ту су, у присуству секретара ОК Срете Младеновића Мике, борци подељени у четири мање јединице (десетине, са перспективом да прерасту у водове, а затим у чете) и за сваку је именован војни и политички руководиоцац. Неки чланови среских комитета растерећени су дужности у одреду и повучени за рад на терену, међу њима и партијски руководиоцац одреда Момчило Поповић Озрен, чија је помоћ партијским и скојевским организацијама била неопходна, утолико пре што су из Београда стално пристизали другови које је ПК Србије упућивао према Нишу у одреде.

Окружни комитет је био свестан важности даљег јачања одреда, јер се самим тим јачају и организационо учвршћују и месне организације НОП-а на терену (партизанске десетине и организације СКОЈ-а), што је био услов за окупљање сарадника и симпатизера НОП-а.

Пошто је овако организовани одред положио заклетву, кренуо је кроз села Ражањског среза. Већ 24. августа напао је и на саму варошицу Ражањ, где је разоружао жандармеријску посаду. При томе је имао само једног погинулог — прву жртву одреда. Ова акција је снажно одјекнула долином Мораве, богатом летином која је партизанима просто наметала обавезу да је бране од пљачке којом је окупатор претио. Требало је на тој одбрани мобилисати што шире народне масе које су и те како стрепиле од пљачке окупатора и домаћих издајника.⁵⁰

⁵⁰ О одушевљењу за борбу против окупатора у долини Мораве, поред осталог, сведочи и песма Ивана Вушовића спевана баш у то време:

*Ој Мораво, реко наша, зашто плачеш ти,
Што попеваш тужну песму, песму жалости...*

Окупатор и органи домаће реакције, нарочито после упада партизана у варошице Сврљиг и Ражањ, почињу да преувеличавају њихов број у извештајима. Тако наводе да су 18. августа „око 180 наоружаних лица у селу Врелу уништили телефонски апарат, палили плакате и наређења у општинској управи“⁵¹, иако је ово, у ствари, била само Сврљишка група на свом путу од Сврљига ка Буковику, која је бројала само 30 бораца. Ово претеривање броја партизана на терену око планине Озрен било је још један доказ више колико је непријатељ био осетљив на акције Озренског партизанског одреда.

После упада у варошицу Ражањ, што је непријатеља још више заплашило, Озренски одред се вратио на планину Озрен, где је наредних неколико дана прихватио нове борце. Тако је од 30. августа 1941. год. одред нарастао на око 80 људи, а оружјем је располагао за још толико бораца. Веза штаба одреда са Београдом била је устаљена и отуда су пристизали нови борци, упућивани преко везе у селу Хум. Овде је била чврста организација СКОЈ-а, коју је формирао геометар Данило Прица, сада такође један од руководиоца Озренског одреда. Он је имао непосредну везу и са Удружењем геометара у Београду, које је пре рата било под јаким утицајем КПЈ, па је то и разлог да је добар број геометара ступио у Озренски одред.

Сада је било могуће сагледати недостатке које је Озренски одред од свог постојања испољио и предузети мере да се они отклоне. Пре свега, одред се није бацио на најосетљивије објекте окупатора (железничке пруге у долини Мораве, Нишаве и Сврљшког Тимока), што је управо требало да оправда његово постојање. Разлоге овоме треба тражити делом у недостатку средстава за рушење пруге, а нарочито у недостатку стручног кадра за извођење оваквих акција. А једно и друго се могло постићи кроз саме акције: експлозив се налазио у рудницима чијем се рушењу морало одмах приступити, а кроз такве акције и минери би се још брже практично усавршавали.

⁵¹ Историјски архив Ниша — „Акти саботаже од 31. V до 5. IX 1941.“

Дејства одреда на широком простору имала су добру страну што је популаризација НОП-а текла по плану са којим се и рачунало у ОК Ниш при формирању одреда, али је, с друге стране, цепањем на групе одред изгубио ударну снагу за веће акције. Ове противуречности требало је што пре решити и томе је Окружни комитет одмах приступио. Пре свега, јасно се испољила потреба да се на територији округа оформе два одреда: један са ослонцем на Озрен и Буковик и тежиштем напада на пругу Алексинац — Ниш, а други са ослонцем на Сврљишке планине и тежиштем напада на пругу Ниш — Пирот, у захвату Сићевачке клисуре. У њиховом међупростору налазила би се пруга Ниш — Књажевац, са најосетљивијом деоницом у Сврљишкој клисури, која би била објект напада оба одреда. Истовремено је оцењена потреба непосреднијег повезивања са суседним партизанским одредом из зајечарског округа, коме је пруга кроз долину Тимока такође била главни објект напада.

Један део Озренског одреда остао је на планини Озрену, а други је кренуо ка Сврљигу, и 2. септембра поново извршио напад на жандарме који су овде, у ствари, били истурено обезбеђење немачком гарнизону из Ниша. Успех партизана је овом приликом био много већи него при нападу 14. августа, због чега су Немци после тога ухапсили све жандарме, које су партизани лако разоружали и пустили.

Овом приликом се јасно показало да окупатор, уз помоћ Недићеве владе, жели ширу мобилизацију противу НОП-а. На терену сврљишког среза почеле су нагло да се ставарају четничке организације, додуше под фирмом борбе против окупатора, а пругу Пирот — Ниш поселе су бугарске јединице. Ово је само убрзало доношење одлуке за формирање посебног партизанског одреда у захвату Сврљишких планина. Он би био и непосредна веза ОК Ниша са пиротским округом, који су окупирали Бугари и померили „границу“ чак до Беле Паланке. Због тога је 10. септембра 1941. године, пошто се одред поново окупио на Озрену, донета одлука да се један његов део упути на Сврљишке планине као посебан одред.

У новоформирани Сврљишки партизански одред ушао је извештан број најодговорнијих руководилаца Озренског одреда, тако да су сада штаб Озренског одреда сачињавали: командант Димитрије Драговић Срђа, политички комесар Иван Вушовић Вук и партијски руководилац Миодраг Миловановић Драгче.

Нема тачних података о организационој структури реорганизованог Озренског одреда, а самим тим ни о нижем руководећем саставу одреда. Међутим, судећи по неорганизованости акција које су следиле, а и према сећањима преживелих бораца, може се закључити да одред није дејствовао као целина, што је био његов озбиљан недостатак. То доказује и његова прва акција после издвајања дела за Сврљишки одред, када је 16. септембра 1941. године при нападу на железничку станицу Палилула имао први сукоб са Немцима. Мада је овде непријатељ имао преко 10 мртвих и исто толико рањених, а Озренски одред само 1 погинулог и 1 рањеног, због чега је био похваљен и од Главног штаба НОПОЈ, његово напуштање попришта борбе открило је све организационе слабости.

Пошто је поразио Немце код Палилуле и сахранио погинулог друга, одред се 16. септембра прилично неорганизовано повлачио ка селу Лабукову где је занео. Како је био рањен баш командант одреда Димитрије Драговић, то је и оно мало војничког реда под његовим руководством, сада нестало. Немци су, тероришући народ, трагом одреда избили 18. септембра у Лабуково и толико изненадили Озренски одред да се овај разбијен у групице повлачио ка планини Озрену, остављајући сав заплењен материјал из Палилуле. Тек после два дана, већина бораца се окупила на планини Буковику, док их је приличан број отишао својим кућама. До веће деморализације бораца није дошло, захваљујући у првом реду снажном одјеку успешне акције одреда у Палилули. Пораз Немаца је задивио народ. ОК Ниш је одмах пружио помоћ штабу одреда, извршио анализу акције на Палилули и због дезертерства борци су поново положили заклетву. Затим је одред покренут у напад на железничку пругу Београд — Ниш, али покушај

рушења ове пруге у рејону села Доњи Љубеш није успео због недостатка експлозива.

Немци су били врло осетљиви на акције Озренског одреда, што доказују и њихове потере и одмазде над народом места где су изведене акције. То, а и оријентација нових бораца из Ниша на Сврљишки одред, успориће прилив нових бораца у Озренски одред. Одред је, додуше, постајао оперативнији, војнички компактнији, у руковању оружјем све вештији (имао је и 10 пушкомитраљеза), али су се његове акције ограничиле само на одржавање зборова са којих је увек испраћан са одушевљењем. Међутим, људи су се тешко одлучивали да пођу у одред, делом због страха од одмазде окупатора, делом и због наилазке зиме коју је одред дочекивао без сигурне базе, каква је била она у сврљишким појама. Сада је делокруг одреда био троугао Буковик — Озрен — Ртањ, дакле ражањски и сокобањски срез, у којима су и четници стварали своје организације, а средња места поседнута јаким одредима недићеваца и љотићеваца.

Покушај деловања Сврљишког и Књажевачко-бољевачког партизанског одреда да помогну Озренском одреду завршио се само на њиховом упаду у варошицу Сокобању. Они су, наиме, без учешћа главнине Озренског одреда изненадили 24. октобра 1941. четнички одред „војводе“ Величка Благојевића Поружничког и уништили га, заробивши и самог војводу (који је уз помоћ једног партизана, бившег жандарма, успео да се ослободи ропства), али се варошица није могла одржати због непосредне близине окупаторског гарнизона у Алексинцу. Ово је само побудило окупатора да жандармеријску посаду Сокобање појача и одредом љотићеваца, на челу са капетаном Николом Анђелковићем, који се испољио као задрти фашиста.⁵²

⁵² Као што је познато, Димитрије Љотић је још пре априлског рата важио као експонент Хитлерове Немачке у Југославији. Утолико је било веће изненађење када му по капитулацији није поверен мандат ни за састав Комесарске управе (у коју је само делегирао представнике своје организације „Збор“ — др Стевана Иванића и инжењера Милосава Васиљевића), ни за формирање „Владе Србије“ (у коју је делегирао као своје представнике Михајла Олћана и др Чеду Марјановића). Ме-

Озренски партизански одред, који из необјашњивих разлога није дошао на Озрен ради заједничког напада на Сокобању и договора за садејство (што ће, видећемо, побудити и сумњу у штаб одреда), смелије је кренуо у обрачун са четницима који су овде отворено стали на старну окупатора. Нарочити успех, после ликвидације групе Величка Пружничког, одред је имао у ликвидацији четничке групе Илије Узелца, војводе параћинског. Ова је група била загонетна утолико што се „категорички“ изјашњавала за борбу против окупатора, а, у ствари, мучки нападала на партизанске одреде. Штаб Озренског одреда је одговорио сличном мером. Када је „војвода“ Илија Узелац дошао са својом пратњом у рејон Старих Бара (на пл. Буковику) „ради договора о заједничкој борби противу окупатора“, разоружан је. На саслушању је признао да је у тесном договору са Немцима за борбу против партизана. Тада му је изнуђено да напише писмо четницима свог одреда да дођу на ово место, где су их партизани све разоружали.⁵³

У току октобра 1941. године, Озренском одреду се прикључила и група Параћинске чете Поморавског

ђутим, остаје чињеница да је Љотић и предложио Недића за председника владе, чак му је ставио на располагање и чланство своје организације, па је почетком септембра 1941. године почео да ради и један одбор „Збора“ у саставу Михајло Олћан, пуковник Коста Мушицки, Бошко Костић и Зоран Вучковић, чији је задатак био да изврши мобилизацију чланова „Збора“ и да од њих формира борбене групе под називом Српски добровољачки одреди, за које ће се формирати српска добровољачка команда. Та одлука ступила је на снагу 15. септембра 1941. године. Од тог времена организација „Збора“ и без формалног приоритета Димитрија Љотића у грађанским круговима окупиране Србије, интензивно ће се залагати за помоћ окупатору у борби против НОП-а.

У Српске добровољачке одреде регрутоваће се активни подофицири бивше југословенске војске, жандари и окорели антикомунисти чија идеологија јасно проистиче из статута, тј. Правилника „Збора“. Један од таквих одреда је и овај капетана Николе Анђелковића, упућен на територију нишког округа, састављен „од људи без куће и кућишта, од зла оца и од горе мајке“, како каже популарни партизан Озренског ПО Илија Василић.

⁵³ Према изјави Борислава Трифуновића Србе, једног од учесника у разоружавању Илије Узелца.

партизанског одреда, тако да је са овом четом и другим новопридошлим борцима бројно стање овог одреда почетком новембра 1941. нарасло на око 100 бораца. Додуше добар број бораца из одреда и даље је активно радио на организацији илегалних народноослободилачких одбора у алексиначком, моравском и ражањском срезу, а једна група на челу са Алексом Маркишићем налазила се у Сокобањској котлини са истим задатком. Тако је одред стварно имао на окупу 60 — 70 бораца који су били подељени у десетине.

Поставила се потреба да се питање зашто у нападу на Сокобању није учествовала и главнина Озренског одреда оштрије претресе на једном саветовању штабова одреда. Због тога је штаб одреда са групом од 20 до 30 бораца кренуо ка Зеленом врху, где је стигао крајем октобра. Тамо се упознао са ситуацијом на терену Сврљишког ПО и узео учешћа у нападу на посаде иетријатеља у захвату Сићевачке клисуре, којим је руководио Димитрије Драговић. После добијених инструкција ОК Ниш о даљим дејствима Озренског одреда, његов штаб се са овом групом вратио на планину Озрен, где је требало да се стечена искуства пренесу на партијска руководства и остале борце. Посебно је било драгоцено искуство у погледу борбе са четницима на терену Сврљишког одреда, о чему ће накнадно бити речи.

Српски добровољачки одред капетана Анђелковића почео је да спроводи терор над народом сокобањске котлине. Тој мешавини четника, жандарма и збораца прикључио се само незнатан број бескућника из Сокобање. Због тога је штаб Озренског ПО одлучио да се смелије обрачуна са овим издајницима.

Капетан Никола Анђелковић је применио врло лукаву тактику: из започете борбе са партизанима брзо се повлачио у Сокобању, да би се већ сутрадан појавио у неком од села ове слободарске котлине.⁵⁴ Овде је оку-

⁵⁴ Одавде је био народни трибун Љуба Дидић, трговац из Сокобање, коме, уз попа Маринка Ивковића из Бољевца и Ацу Станојевића и Ђорђа Божиновића из Књажевца, није било тешко да народ масовно поведе у борбу против напредњачког режима краља Милана почетком новембра 1883. године. Када је ова народна буна угушена, преки суд је Љубу Дидића са још 18 истакнутих вођа тимочке буне стрељао на брду Краљевица код Зајечара.

патор за своје сараднике могао да придобије само понеког од бивших општинских деловања, трговаца или политиканата који никада нису имали успеха на изборима. Правог домаћина, ма колико богатог, тешко је било придобити за непријатеља НОП-а. Међутим, људи Сокобањске котлине тешко су се одлучивали да пођу и у партизански одред. Радије су пристајали да буду и мобилисани у сеоске страже, пружајући партизанима свестрану помоћ, без обзира на одмазде окупатора због тога, него да напуштају кућу. Отуда неће бити ретка појава да Озренски одред дође у село које су окупатор и капетан Анђелковић евидентирали да има јаку стражу, а да га баш ти од четника наоружани сељаци прихвате свесрдније него у селима где постоји месна партизанска десетина.

Алекса Маркишић, свестрано образовани марксиста, прилагодио је донекле своју партијску функцију овим условима рада. Под његовим утицајем сеоске страже су просто постајале месне партизанске десетине, у чему се нарочито истицала села Сеселац и Врмца. Оваквом методу рада Алексе Маркишића прилично су допринели и савети Илије Василића из Врмце, који је у својих 57 година, колико је имао 1941. године, био у погледу виталности пример многим омладинцима.⁵⁵

Овакав метод рада партијске организације имао је добре стране у томе што је народ огромном већином симпатисао НОП, али му је слаба страна била, пре свега, у пасивизирању људи да ступају у одред, без чега се није могла замислити успешна борба противу окупатора. Још већа слабост оваквог метода била је што су издајници, макар и малобројни, могли да припреме одреду замку чије би последице значиле и његов пораз. А управо то се и догодило.

Пошто је капетан Никола Анђелковић избегавао веће сукобе са Озренским одредом, већ је свакодневно из Сокобање вршио испаде у неко од села у околини, штаб Озренског одреда је тражио начина да овим издајницима наметне борбу. Некако истовремено, кад је 26.

⁵⁵ Илија Василић Стаљин, најстарији борац Озренског одреда, умро 31. октобра 1968. у 84. години живота, изнео ми је лично ову ситуацију у Сокобањској котлини.

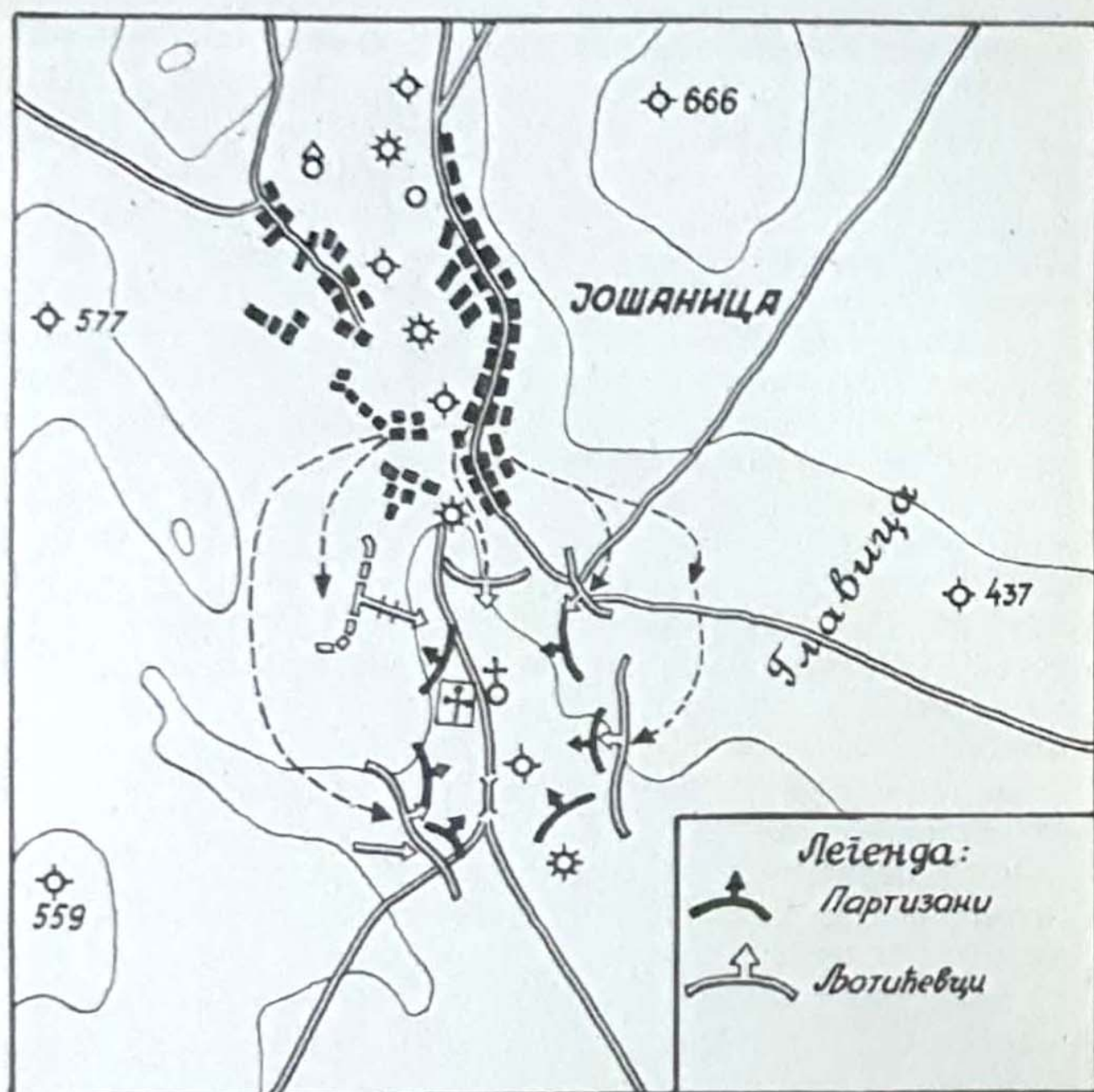
новембра Анђелковић са својим одредом стигао у село Мужинац, Озренски одред је био у селу Јошаници. Пошто се већ била усталила пракса да Анђелковић дању терорише села а ноћу се враћа у варошицу, штаб Озренског одреда није ни могао претпоставити да ће предвече, одмах по одласку партизана, у Јошаницу стићи на преноћиште Анђелковићев одред.

У атару села Врбовца, где је Озренски одред, после одласка из Јошанице, стигао и разместио се у рејону Јерчаних појата, штаб одреда је добио обавештење о ситуацији у Јошаници у којој је пре тога одржан збор и народ са одушевљењем испратио партизане. Одред је одмах кренуо да нападне издајнике. Од „73 колико их је тад било на окупу, 60 их је пошло, а само 13 бораца остало на Јерчиним појатама“.⁵⁶ Међутим, штаб Озренског одреда је донео одлуку, која је касније оцењена за најслабије могуће војничко решење у овој ситуацији. Уместо да нападне четнике и жандарме који су оргијали у селу, а чија је главнина размештена у згради школе, штаб је решио да одред постави у заседу на излазу из села према Сокобањи сигуран да ће непријатељ у току ноћи или рано ујутро баш тим правцем кренути ка варошици. Да би зло било веће, у току ноћи су из Сокобање наишли председник општине и деловођа села Јошанице, које су партизани прво задржали, а потом су им дозволили да оду у село, јер су обећали да о положају партизана не само што неће обавестити непријатеља већ ће по могућству сигнализирати партизанима моменат и правац покрета непријатеља. Међутим, они су поступили сасвим супротно од обећања датог партизанима. Одмах су отишли капетану Анђелковићу, поверили му се и тачно открили положаје и распоред партизана, а затим се прихватили да буду водичи Анђелковићевих нападних колона.

Била је велика хладноћа. Снег, тек што је пао, скорио се на оштром мразу, тако да је то још више оте-

⁵⁶ „Два одреда“, стр. 74. — Преживели борац одреда Радомир Јовичић Буца па тврди да је тада одред бројао преко 100 бораца, а у акцију са Јерчаних појата кренули су „сви они који су имали добру обућу, њих око 70“.

жало стање слабо обучених и обувених бораца на положају. Чак су се и аутоматска оружја замрзла и затајила баш када их је требало употребити. Уз то је и командант Драговић погрешно одредио положаје; уме-

Страдање Озренског ПО код села Јошанице 27. XI 1941. године

сто да борце постави на висове, распоредио их је у долини самог потока. Све је то допринело да љотићевци, користећи се густом маглом која је просто прекрила ову долиницу, не приметно приђу положајима партизана. Подилазећи са мањим деловима фронтално, а јачим

бочно и из позадине, непријатељ је просто окружио Озренски одред, а затим га засуо тако изненадном уби-тачком ватром да је настала права кланица промрзлих људи.⁵⁷

За неколико часова од 60 до 70 људи, колико их је кренуло са Јерчиних појата, на попришту борбе је остало 45 које мртвих које рањених — међу њима и командант Димитрије Драговић Срђа и политички комесар Иван Вушовић Вук. Рањене је, њих 13 са политичким комесаром Иваном Вушовићем, капетан Анђелковић спровео у Сокобању, где су одмах Вушовића са још једним партизаном стрељали јер су, тврде очевици, храбрили своје другове, а слуге окупатора обасипали погрдама. Остале су спровели у Алексинац и предали Немцима. Окупатору се није од стране издајника Анђелковића могла учинити већа услуга. Пошто су после неколико дана поново дошли у село Јошаницу „да иследе ствар“, Немци су упали у заселак Црвено, где живе Цигани и према својој „расној политици“ повели 33 Цигана и стрељали их заједно са 11 заробљених партизана, 5. децембра 1941. године, на гробљу у селу Житковцу.

Пораз Озренског одреда код села Јошанице значао је и његов крај као организоване јединице НОП-а. Са изгинулим, рањеним и заробљеним, у руке непријатеља пало је и све њихово наоружање. Оних 15 — 20, што је са 1 пушкомитраљезом успело да се пробије из блокаде непријатеља и 13 што је остало на Јерчиним појатама, нису били у стању да поново оформе одред, поготову што су остали без штаба одреда. „После овога пораза није се могао (одред) одржати, јер су га недићевци успешно прогањали те се одред разбио у мале групе од 5 — 8 и тако остао један и по месец“ — извештавао је ОК Ниш у марту 1942. године, додајући да „већ два месеца“ нема везу са одредом.⁵⁸

⁵⁷ Положаји су тако слабо изабрани да су касније прављене претпоставке да су партизани „подметнути непријатељу за уништење“. Нема сумње да су те претпоставке без икаквог основа, и људи из села Јошанице су се стидели издајника из своје средине читаво време рата. Просто су се осећали сви кривцима за уништење Озренског одреда.

⁵⁸ Зборник I/2, док. 88.

Биле су то групице које је тек требало сакупити, средити и од њих оформити бар језгро одреда — једном речи требало је са устанком на Озрену и Буковику отпочети испочетка. Међутим, пораз код Јошанице, као што ћемо видети, био је тако тежак ударац од кога ће се НОП овде опорављати читаве две године.

Сврљишки партизански одред

Формиран је, као што смо видели, одлуком ОК Ниш 10. септембра 1941. године, издвајањем групе од 30 бораца из састава Озренског ПО. Ова група је већ 15. септембра кренула из рејона села Језера (на пл. Озрену) према Сврљишким планинама, поневши од наоружања, поред пушака, и 4 пушкомитраљеза „брно“ као и 3 „шоше“ које су првоборци сврљишког среза били и донели са собом у одред после 2. августа 1941. године.

Штаб Сврљишког партизанског одреда био је састава: командант Радоје Вујошевић Риста (до тада командант Озренског одреда); политички комесар Александар Симић Брка (члан ОК Ниш који је у исто време био на вези са ОК Зајечар), партијски руководиоца Милисав Игњатовић Јанко (према противуречним подацима члан ОК Ниш и до тада секретар МК Ниш). Политички комесар Александар Симић Брка је баш тих дана — 9. или 10. септембра — кренуо ка Књажевцу, где је присуствовао партијској конференцији срезова заглавског и тимочког, на којој су прецизирани услови садејства два суседна одреда.

Сврљишки ПО је одмах подељен у две групе (вода), са перспективом да прерасту у чете. Једним водом је командовао Васа Анђелковић Албанац (подофицир бивше југословенске војске и присни сарадник комуниста др Миленка Хацића и Душана Тривунца), а другим Крста Ђорђевић Коча, геометар, који је на позив Данила Прице (такође геометра) одмах као члан Удружења геометра дошао у партизане.

Од 30 бораца и руководиоца, колико је са планине Озрена кренуло према Сврљишким планинама, било је 17 чланова КПЈ и 5 чланова СКОЈ-а, што је значило

велику политичку снагу за почетак стварања једног одреда. Кад се томе дода да су све то били већ прекаљени борци, онда је јасан и тако брз пораст овог малог одреда, који ће крајем 1941. године бити најјачи партизански одред источне Србије.

Разлоге за одлуку ОК Ниш о формирању још једног партизанског одреда не треба тражити само у пространој територији округа, коју Озренски одред није могао покрити и успешно дејствовати по свим објектима окупатора, већ и због нагле појаве четника који су се груписали баш у захвату железничке пруге Ниш — Пирот и Ниш — Прахово. Није тешко уочити да су Немци све своје сараднике мобилисали за заштиту ових, за њих необично важних саобраћајница, дозволивши чак и Бугарима да своју војску дислоцирају преко демаркационе линије на запад и да са својим посадама на прузи већ крајем августа 1941. допру до села Сићева, стављајући под своју контролу читаву Сићевачку клисуру.

Пошто је већина Пећанчевих четовођа нерадо гледала на бугарску окупацију, било их је лако придобити за службу немачком окупатору од кога се, према четничкој пропаганди, једино могао очекивати спас. Под паролом да се само успешном заштитом немачке окупације може спречити бугарска, Пећанац је из Ниша развио мрежу четничких одреда, јачине 30—50 људи. Тако су села у сврљишком срезу, који се наслања баш на поменуте саобраћајнице Ниш — Пирот и Ниш — Прахово, била мобилисана у четнике.

Када смо на почетку потенцирали питање специфичности окупационог статуса источне Србије, имали смо, поред осталог, у виду и околност да су бугарски фашисти подгревали вековну мржњу према Србима. А на основу искуства из минулих ратова, посебно из првог светског рата, када је 1917. године избио топлички устанак управо против терора бугарског окупатора, становништво источне Србије је живело у сталном страху од новог терора Бугара. С друге стране, и Немцима је ишло у рачун да подгревају овај страх јер је само тако било могуће да се и код једне и код друге антагонистичке стране појављују као арбитри.

Ако се за Косту Пећанца не може са поузданошћу тврдити да је одраније био немачки агент и да се као такав и прихватио улоге издајника народног устанка против фашистичког окупа-

тора, остаје чињеница да је и он, када се већ афирмисао као непријатељ НОП-а, обилато користио антагонизам Срба и Бугара, и да је немачког окупатора пред народом третирао чак и као заштитника Срба. А има места закључку да је присуство Немаца у источној Србији изазвало незадовољство и код широких маса Бугарске, загреваних идејом о проширењу бугарске државе све до Мораве, која је третирана у бугарској историографији као „Бугар Морава“. Коста Пећанац је, заправо, пред народом источне и јужне Србије и стварао фаму о себи да акције против партизана у савезу са немачким окупатором и предузима ради спречавања шире окупације Бугара, а било је чак и такве пропаганде да ће Пећанац уз помоћ Немаца повратити и онај део који су већ окупирали Бугари (пиротски и врањски округ).

Постоје основе за претпоставке да је и јавно мишљење у Бугарској живело у уверењу да су партизани и четници у Србији једно исто, што у свом извештају констатује и војни изасланик НДХ у Софији.⁵⁹

О супростављању бугарској окупацији најјасније сведочи резолуција тзв. српске владе уручена Немцима ради споразума за борбу против НОП-а, у којој се инсистира да „власт у Србији буде у српским рукама“. Четници би, према тим замислима, „обезбеђивали Немцима пролаз кроз Србију“.⁶⁰ Нигде се у овим документима не спомињу Бугари. Рекло би се да водећи људи окупиране Србије потпуно профаници наређења о бугарској окупацији. Чак и изразити фашиста Димитрије Љотић који, и поред тога што га Пећанац сматра „петокOLONашем“⁶¹, инсистира, преко свог представника Зорана Вучковића, на замисли Косте Пећанца.⁶²

Пред штабом и партијском организацијом Сврљишког одреда стајао је, према томе, врло сложен задатак. Требало је за борбу противу окупатора придобити народ, без обзира на националну припадност, а још више разуверити га у пропаганду коју је Пећанчев и Недићев апарат бестидно ширио, приказујући партизанае бескућницима, Јеврејима, аморалним људима. А народ ових забачених села, који углавном живи по појатама и бави се сточарством и земљорадњом на бесплодној земљи, није било тешко држати у забуни. Он хоће због тога лично да види комунисте који руководе партизанском борбом у његовом крају — да види свог омиљеног др Хаџића, учитеља Душана Тривунца, затим геометра,

⁵⁹ АВИИ — усташки фонд, — к. 89, ф. 4, док. 44.

⁶⁰ Архив ИРПЈ, док. 1810/13.

⁶¹ Архив ИРПС, док. 1104.

⁶² Јован Марјановић: „Устанак и НОП у Србији 1941“, Београд, 1963, стр. 194.

судију, ћака, студента, занатлију комунисту. У противном он би био спреман и да поверује лажима фашистичке пропаганде. Зато је Сврљишки одред одмах кренуо кроз села, објашњавајући народу циљеве народноослободилачке борбе. Резултати те акције одреда били су сјајни. Не само појединци већ и читаве десетине људи мобилисаних у четнике ступали су, и то са својим четовођама на челу, у партизански одред.

Сврљишки одред је 20. септембра стигао у село Гулијан, одакле је родом и командир вода Васа Анђелковић, који је уживао велики ауторитет код својих земљака. То село ће, са Зеленим врхом као најистакнутијим делом Сврљишких планина, бити база партизана. Зелени врх постаће појам НОБ-а, од кога ће окупатори и њихови сарадници зазирати. Одавде ће се кретати у акције, овде ће се враћати из акција; одавде ће потицати директиве за проширивање слободне територије одреда и стварање месних партизанских десетина по селима, овде ће се складиштити сав материјал заплењен од окупатора. Зелени врх ће постати појам борбе народа сврљишког, белопааланачког и нишавског среза за слободу, што ће окупатора и домаћу реакцију принудити да планирају посебну офанзиву баш на овај простор источне Србије. А народ сврљишког, белопааланачког и нишавског среза, и поред тога што је под страшним терором Бугара, четника и жандарма има у својој средини и издајника, извршио је у већини потпуно обавезу према НОП-у, дајући најбоље синове у партизане.

Руковођен директивом да се пред народом само акцијом доказује истина о борби противу окупатора, Сврљишки одред је већ 21. септембра кренуо у напад на пругу Ниш — Пирот, а 22. септембра упао у рудник Јелашницу. На домаку тако јаког окупаторског гарнизона као што је био Ниш, непријатељ није могао ни замислити да је ово учинила група од једва 50 партизана, па је у својим извештајима био крајње нереалан. Тако команда Српске државне страже тврди да су „око 80 непознатих лица разрушили рудник Јелашницу“, и да су имали „20 товарних коња на којима су носили

тешке митраљезе и осталу спрему⁶³, иако Сврљишки одред у то време није у свом наоружању имао ни један тешки митраљез, а водио је само 2 коња за ношење сувишне борачке опреме.

По нападу на рудник Јелашницу, одред се пребацио на леву обалу Нишаве и продужио ка Заплању, оном делу нишког округа који географски гравитира ка јужној Србији и на којем није било никаквих партизанских снага, а одакле је требало успоставити контакт са снагама НОП-а у лесковачком округу. Овде је дошло и до првог сукоба Сврљишког одреда са Немцима, који су из Ниша истог дана (23. септембра) стигли камионима у с. Душник. У овој борби пале су и прве жртве одреда — 4 погинула, али су и Немци имали 2 погинула, што је сматрано за велики успех. Народ је сада јасно поставио границу између партизана и четника, јер ови други не само да су били за беспоговорну покорност окупатору, већ су често ширили лажи да се партизани не боре против Немаца, већ за успостављање бољшевичке власти, за „братоубилачку“ борбу и др.

Повлачећи се под притиском Немаца ка Сувој планини, Сврљишки одред је стигао у с. Крчимир, где је увелико почела да се ствара четничка организација. Одмах затим, користећи присуство Немаца, неки четнички делови су наишли и у село Душник, што је било довољно упозорење штабу Сврљишког одреда да се Заплању мора посветити иста пажња као и терену око Сврљишких планина. Чишћењу Заплања од непријатеља требало је приступити плански, зато се одред поново вратио на Сврљишке планине, одакле ће организовано продирати ка Заплању. Прелазећи на десну обалу Нишаве, одред је успут код Црвене Реке порушио и растерао бугарску посаду са ове железничке постаје, што је био и први његов сукоб са бугарским окупатором.

Пошто се нашао у својој бази на Зеленом врху, Сврљишки одред је према разрађеном плану кренуо у акције, са тежиштем на железничким пругама у Сићевачкој и Сврљишкој клисури. Посебно пада у очи велика покретљивост одреда. Тако је ноћу 9/10. октобра

⁶³ Историјски архив Ниша, микрофилм 2, док. 383.

напао железничку станицу Грамаду, 12/13. октобра по-ново напао железничку станицу Црвена Река, а 17. октобра избио чак у непосредну близину Књажевца, где је заједно са Књажевачко-бољевачким одредом порушио рудник Подвис и железнички мост код станице Палилула, о чему ће још бити речи. Те брзе и изненадне акције Сврљишког одреда су толико збуниле непријатеља да никако није могао знати о којим се и коликим партизанским снагама стварно ради. Кроз ове акције одред је стално бројно јачао, тако да је већ 20. октобра 1941. године, заједно са партизанима који су ван одреда политички деловали на терену, бројао 120 бораца наоружаних поред пушака и са око 20 аутоматских оруђа. Сем тога, значајан је и његов непосредан контакт са Књажевачко-бољевачким одредом, јединим у то време у Тимочкој крајини после прве непријатељске офанзиве на снаге НОПОЈ.

Сада су се у источној Србији јасно истицале две слободне партизанске територије — ова у нишком и она у пожаревачком округу — између којих је разбијањем партизанских снага у зајечарском округу зјапила празнина. Њу је требало да попуне остаци партизанских снага Тимочке крајине, сједињени у Књажевачко-бољевачком одреду, о чему ће касније бити више речи.

Огроман плен који је задобијен у руднику Подвис евакуисан је аутомобилом заплењеним у овој акцији ка Зеленом врху, док су главнине Сврљишког и Књажевачко-бољевачког одреда кренуле ка Сокобањској котлини ради повезивања са Озренским одредом, чије акције нису задовољавале ОК Ниш и коме је требало пружити непосредну помоћ. Због тога је договорен напад сва три партизанска одреда ради ослобођења Сокобање. Овај напад извршен је, као што смо видели, 24. октобра, с тим што је из Озренског одреда учествовала само група којом је руководио Алекса Маркишић, док је главнина овог одреда у то време била ангажована у ражањском срезу око ликвидације четничког одреда Илије Узелца. Ово је, свакако, и био разлог да се Сврљишки и Књажевачко-бољевачки одред одмах по ликвидацији посаде четника и жандарма повуку из Сокобање на планину Озрен, где је био заказан састанак са

штабом Озренског одреда. На овом састанку требало је извршити анализу пропуста који су се испољили на плану координације дејстава партизанских снага на терену нишког округа.

Пошто се Озренски одред ни после четири дана није појавио на заказаном месту, Сврљишки и Књажевачко-бољевачки одред морали су да крену ка Зеленом врху. Они су преко села Скробнице, Белог Потока, Мечјег Дола, Нишевца, Миљковца и даље, стигли у село Гулијан, које је било центар слободне партизанске територије у захвату Сврљишких планина. После дан-два истим путем кренуо је и штаб Озренског одреда са групом од 30 бораца, поступивши по наређењу ОК Ниш које му је пренео Алекса Маркишић. Тако се на Зеленом врху окупила партизанска војска од 150 солидно наоружаних бораца, не рачунајући ту десетине и десетине оних који су на терену сврљишког и белопаланачког среза били задужени за партијско-политички рад, а чији се број заједно са месним десетинама ценио на око 100 људи.

Размештени у неколико Гулијанских појата, одреди су отпочели свој логорски живот у условима који су, због наиласка зиме, постајали све тежи. А у таквим приликама нашло се времена и за „истеривање ствари на чистину“, што је пак прерасло и у сумњичења за пропусте и грешке које, иако су биле огромне, нису чињене намерно. Милисав Игњатовић Јанко, партијски руководилац Сврљишког одреда, комуниста са дужим партијским стажом, који је пре рата често био хапшен и мучен у полицији, афирмисао се као иницијатор свих партизанских акција, али и као иницијатор за „немило-срдни став према непријатељу“ без нарочитих мерила сврставања људи у такву категорију. То ће, видећемо, осилити овог човека да себе поистовети са партијском организацијом и да од осталих партизана тражи бес-поговорна покоравања његовом мишљењу.

У партизанске одреде су тада, кроз акције разору-жавања четника и жандарма, ступили по неки и од ових разоружаних, било под утицајем тренутног распо-ложења да постану борци НОП-а, било да су већ симпа-тисали па чак и сарађивали са НОП-ом, али нису били

спремни да одмах ступе у одред. Они су стављени „на нишан“, у њих се сумњало ако би гунђали при напорним покретима на које нису били припремљени или ако би испољили најмању колебљивост у погледу оштрине мера које треба предузети против оних који се још налазе у редовима непријатеља. Зато је на иницијативу Милисава Игњатовића, а уз пуно одобрење и овлашћење које му је дао ОК Ниш, формиран суд на чијем челу је био он лично. Овом суду су одмах почели приводити четовође које се нису одазвале позиву штаба Сврљишког одреда да се одрекну Косте Пећанца и јавно га осуде као издајника. У оно време то је била веома смела одлука, с обзиром на то што су четници у селима око Сврљишких планина били спремни на сарадњу са партизанима, што је и према директиви ЦК КПЈ било основно у борби против окупатора. Међутим, овако оштром и једностраном одлуком штаба одреда од те се директиве одступало.⁶⁴

Прво су приведене „јогунасте“ четовође, какви су били: Гаја Раденковић из Галибабинца, Љупче Костић из Рибара, Рођа Стефановић из Крупца и још двојица — тројица, који су се прозвали чак и војводама читаве околине својих села. „Све је њих војни суд Сврљишког одреда осудио на смрт стрељањем, које је извршено следећег дана на Зеленом врху...“⁶⁵ Затим су дошли на ред они који су из непријатељских редова приступили

⁶⁴ Изгледа да став, који је заузет на раније поменутој седници ЦК КПЈ од 4. јула 1941. године, да „није неопходно да Партија захтева да јој се призна руководећа улога у овој борби, јер се руководећа улога остварује кроз борбу...“, није био познат ОК-у Ниш, још мање партијској организацији Сврљишког одреда, што је и био разлог да се заузме овакав став према онима који нису желели да ступе у партизански одред, али су признавали борбу противу окупатора. А управо у оно време тога се требало држати, јер четовође сврљишких села не само да су знали да у њиховим селима постоје и месне партизанске десетине, већ су својим четницима дозвољавали да са месним партизанима учествују у акцијама које планира партизански одред.

⁶⁵ Велимир Костић: „Сврљишки партизански одред“ — зборник „Устанак 1941“, књ. III, стр. 598. (Аутор овде погрешно наводи презиме четовође из Галибабинца Гаје Раденковића као Гаја Величковић.)

НОП-у, па су за време неке неуспеле акције напустили поприште борбе било из страха, било због општег неуспеха акције. Суд је то ценио као акт саботаже и „договор са непријатељем.“

Одлуке суда доносиле су се после саслушавања окривљеног, при чему се тражило утврђивање кривице, а пре свега да се добије признање окривљеног. А сви они који су признавали да су криви, кажњавани су смрћу. Када су на такве одлуке почели да негодују поједини партизани и они су подвргавани саслушавању, поготову ако је „кривац“ због нечег и раније био критикован. Исто тако био је сумњив и онај ко се није слагао са одлукама суда, а један од таквих био је лично Александар Симић Брка, политички комесар Сврљишког одреда, члан ОК Ниш и најстарији комуниста у одреду. Он је, има се утисак, једино и смео да опонира Милисаву Игњатовићу, па су и одлуке суда доношене не само без његове сагласности, као члана штаба одреда, већ га чак нису ни консултовали.

Саслушању су подвргнути и чланови штаба Озренског одреда, сумњичени због недоласка на заказано место пред напад на Сокобању. Због тога је командант Озренског одреда Димитрије Драговић сада стављен на проверу; он је имао да са главнином партизанских снага са Зеленог врха изведе ноћу 6/7. новембра напад на пругу у захвату Сићевачке клисуре ради ликвидирања непријатељских упоришта у селу Сићеву и Св. Петки. Овај напад је само делимично успео, што је био разлог да се нови „кривци“ изводе пред суд и поштравају односи према онима у које се већ сумњало.

Овакав оштар и крут став штаба Сврљишког партизанског одреда, који је био и оперативно руководство за све партизанске снаге на Зеленом врху, одобрио је ОК Ниш који је, такође, стигао на Зелени врх ради увида у стање ових јаких партизанских снага у источној Србији. Дисциплина, ударност, бескомпромисност у борби против снага домаће реакције и офанзиван дух одреда на Зеленом врху, и то у време када су партизанске снаге Србије биле изложене најжешћем удару окупатора, одушевили су чланове Окружног комитета, посебно секретара Сретена Младеновића. Наглашавајући

проблем недостатка стручног и командног кадра партизанских одреда, истичући при том да и сам нема никаквог војничког знања,⁶⁶ Младеновић је прецењивао моменталну улогу Милисава Игњатовића. Одушевљен нарочито чињеницом да се Сврљишки одред не само није смањивао, какав је случај био код осталих партизанских одреда, већ се напротив стално повећавао, Младеновић је санкционисао све одлуке штаба овог одреда. Самим тим била је потврђена и оправданост „чврсте руке“ Милисава Игњатовића, а са тим и пресуде суда, мада је и Игњатовићу, као партијском руководиоцу одреда, „указано на грешке“, како лично тако и на партијском саветовању које је најбоље и сагледало резултате рада.⁶⁷

⁶⁶ Зборник I/1, док. 8 (Писмо ОК Ниш ПК-у Србије од 16. августа 1941.).

⁶⁷ ИРПС, док. бр. 4460.

Под руководством штаба Сврљишког одреда постижани су све већи резултати на чишћењу терена од четника и жандарма. Захваљујући томе, сврљишки срез је половином новембра 1941. био потпуно ослобођен од окупационих снага (једине посаде непријатеља око Сврљишких планина биле су у варошицама Сврлигу и Белој Паланци). Пошто је инспиратор свих ових акција а тиме и успеха партизана био баш Милисав Игњатовић, то су у исправност његовог оштрог става били уверени не само комунисти одреда већ и ОК Ниш. Тај став потврдило је и партијско саветовање, одржано непосредно после поновљеног напада на објекте непријатеља у захвату Сићевачке клисуре 17/18. новембра 1941. године. Потпуно уништење Сићевачког четничког одреда „војводе“ Воже Лешовића, а без икаквих губитака партизана, ОК Ниш је протумачио као резултат упорности штаба Сврљишког одреда, што је још више отклањало било какву сумњу у Милисава Игњатовића и разлоге онако оштрих мера које је спроводио према непослушнима. То потврђује ова његова карактеристика коју му је дао секретар ОК у цитираном извештају ПК-у: „Стари члан (Партије), одан, будан, нарочито према непријатељу енергичан, политичка свест на висини. Недостаци: за грешке људе грди и псује, што није начин за подизање наше Партије; због истог недостатка није масован (подвукао И. Г.). Указано му је на грешке, мало се поправља, заборавља се, треба га често опомињати“.

Дакле, ни трага било какве критике рада „војног партизанског суда“, што би могло да значи само да је и ОК Ниш одобрио његове пресуде. Касније одсуство ОК и Сретена Младеновима, са овог терена и њиховог утицаја на Милисава Игњатовића кога „треба често опомињати“, довело је до последица које су, видећемо, биле трагичне за одреде нишког и зајечарског округа.

Партијско саветовање партизанских одреда зајечарског и нишког округа на Зеленом врху, одржано 18. и 19. новембра 1941. године под руководством ОК Ниш, потврдило је успехе и самим тим прихватило и све предлоге партијског руководства Сврљишког одреда, које је, у ствари, било руководство свих ових партизанских снага. То је имало двојакe последице: убедило је комунисте у исправност оштрог става према грешкама људи, на чему је инсистирао Милисав Игњатовић, а у исто време учинило је овог свемоћним у доношењу партијских одлука, позивајући се на овлашћења ОК и његовог секретара Сретена Младеновића.

Услови опстанка партизанских снага на Зеленом врху стално су се погоршавали. Снег је био све већи, зима све жешћа, а технички опремљенији непријатељ све активнији. Немци су све чешће продирали друмом од Сврлига и тукли артиљеријом по планини, не усуђујући се да крену даље од друма. Истовремено је и непријатељска артиљерија из рејона Беле Паланке отварала ватру по снегом покривеној планини, ради изнуравања партизана на Зеленом врху. Очекивао се и организован напад на партизански логор.

После готово месец дана проведених у планини, где су једини заклон од невремена биле трошне овчарске појате, код партизана је преовлађивало расположење да се напусти Зелени врх. То се јасно испољило и на партијском саветовању. Зато је ОК Ниш и одлучио да се група Озренског партизанског одреда што пре врати на терен Сокобање, где ће се одред окупити и предузети мере за стварање партизанске базе каква је ова око Сврљишких планина.⁶⁸ И Књажевачко-бољевачки одред је искористио присуство ОК Ниш, преко којег је одржавао везу са ОК Зајечар, да затражи такође повратак на свој терен, о чему се пре партијског саветовања није смело ни мислити, јер је Милисав Игњатовић већ бацио сумњу на партијског руководиоца

⁶⁸ Озренски ПО ће се већ око 20. новембра окупити, али, као што смо видели, одмах ће затим (27. новембра 1941. године) и страдати код с. Јошанице у борби са одредом српске добровољачке команде капетана Николе Анђелковића.

овог одреда Димитрија Тодоровића, пребацујући му да тежи да напусти одред и да оде на свој терен.

Жељи Тимочана се сада изишло у сусрет и 23. новембра је најзад „одлучено да све снаге са Зеленог врха крену у више праваца“.⁶⁹ Тада је одлуком ОК Ниш, донетом у току партијског саветовања, извршена и ре-организација Сврљишког одреда, тако да је његов штаб сад био: командант Радоје Вујошевић Риста, политички комесар Данило Прица, партијски руководиоца Милисав Игњатовић, руководиоца СКОЈ-а Душан Тасковић.⁷⁰ Приличан број другова повучен је из овог одреда за појачање партијско-политичких група на терену сврљишког и белопааланачког среза, чији је задатак био да помогну даље учвршћивање месних партизанских група (негде их спомињу и као одреде и то по називу села из кога су) и стварање народноослободилачких одбора, за шта су у ово време постојали повољни услови. Остатак бораца Сврљишког одреда, око 120 људи, подељен је у две чете: Сврљишку и Нишавску, од по 60 људи, које су биле наоружане се по 6 пушкомитраљеза.⁷¹

И кренуло се са Зеленог врха стварно „у више праваца“.

⁶⁹ „Устанак 1941“, књ. III, стр. 554.

⁷⁰ Александар Симић Брка, дотадањи политички комесар Сврљишког одреда, именован је за партијског руководиоца Књажевачко-бољевачког одреда и кооптиран за члана ОК Зајечар.

⁷¹ Одавде настаје збрка у погледу правог назива Сврљишког партизанског одреда, коју углавном уносе извештаји ОК Ниш, називајући га Нишавским. Сви преживели првоборци тврде да се одред и даље звао Сврљишки. Назив у извештајима ОК је произвољан, као што је то често случај чак и у писмима ПК Србије. По пребацивању Нишавске чете на леву обалу Нишаве, са којом је кренуо и штаб Сврљишког одреда, постоји могућност да је она народу представљена као Нишавски одред, али више због конспирације но због преименовања одреда. Није искључено, мада тога нема у изворним подацима, да је штаб одреда имао у плану да Нишавска чета прерасте у одред, до чега, у ствари, није дошло. Међутим, ни под таквим претпоставкама нема места двоумљењу да је на дан формирања, 10. септембра 1941. године, одред носио други назив осим Сврљишки. Чак и у погледу назива чета Сврљишког одреда има неслагања да ли су: постојале Сврљишка и Нишавска или Сврљишка и Сувопланинска? Највећу забуну о овом питању чини изјава Алек-

Формиран је 8. октобра 1941. године од остатака Бољевачког и Заглавско-тимочког партизанског одреда, који су према одлуци ОК Зајечар кренули из својих рејона и састали се на јужним падинама планине Тупижнице, у атару села Соколовице. То је, видећемо, била једна од најзначајнијих одлука ОК Зајечар у 1941. години, донета у врло критичној ситуацији по НОП.

Требало је у условима тешких пораза партизанских одреда Тимочке крајине очувати борацко језгро, што је био услов за поново јачање НОП-а. У томе се успело утолико што је, с једне стране, Заглавско-тимочки одред остао компактан и управо чинио то језгро, а, с друге, што је и ОК Зајечар пружио непосредну помоћ штабовима ових одреда, како у току њиховог постојања, тако и после њиховог пораза. Покушаји да се то учини и са Крајинским одредом није успео, јер су се догађаји одвијали великом брзином. Надмоћнији непријатељ је нападом на варошицу Салаш пореметио, као што смо видели, све припреме и планове Крајинског одреда.

Остаци Бољевачког одреда око 25 људи, који су ушли у састав новоформираног Књажевачко-бољевачког одреда, били су најборбенији елеменат одреда, комунисти који су излаз из кризе тражили само борбом до коначне победе. Били су то, пре свега, рудари, шумски радници, студенти и ђаци спремни да гину за победу идеја КПЈ. Па и овај број се смањио јер су неки враће-

сандра Пекића пред специјалном полицијом у Београду 1943. године. Он је у то време био секретар партијског повереништва за белопаланачки срез и о подели Сврљишког (кога назива Нишавски) одреда на чете каже: „Том приликом одред је подељен у две чете: Сувопланинску и Сврљишку са остацима Заглавског и Бољевачког одреда“. (Докуменат у ист. архиву Ниша).

Срески одбор савеза бораца и историјски архив Ниша формирали су редакцију која је испитала читав случај терминологије из НОП-а и утврдила: одред је носио званично назив Сврљишки ПО, а његове чете Сврљишка и Нишавска.

* Књажевачко-бољевачки ПО припада групи одреда зајечарског округа али због хронологије догађаја и терена на коме је претежно дејствовао, он је овде стављен у поглавље: Партизански одреди нишког округа.

ни на рад на терену. Преосталих 17 — 18 ће заједно са комунистима из долине Белог Тимока створити одред од 50 бораца, а они ће проћи напоран пут борби и искушења од Тупижнице до Суве планине и назад.⁷²

Истог дана 8. октобра — кад је именован и штаб одреда: командант инжењер Воја Јеленковић, политички комесар Јанко Симоновић, студент, партијски руководицац Димитрије Тодоровић, студент — Књажевачко-бољевачки одред је кренуо у акцију. Он је увече упао у рудник „Добра срећа“ (северозападно од Књажевца) и привремено га онеспособио за производњу. Том приликом заплењен је и експлозив, који је био неопходан за даље акције. После тога, одред је смелије но до тада приступио рушењу железничке пруге Књажевац — Зајечар, што је окупаторе у Тимочкој крајини ставило пред озбиљан проблем, и то када су мислили да су партизани уништени.

Одред је ноћу 14/15. октобра порушио железнички мост код станице Грлишка Река (јужно од Зајечара) и запалио дрвени мост код села Вратарнице, који је, због недостатка запаљивог материјала, само делимично оштећен. На повратку ка Књажевцу одред је следеће ноћи 15/16. септембра по други пут у 1941. години упао у среско место Андрејевац и демолирао институције среског начелства, што је непријатеља још више узнемирило. То се одиграло у време баш када је окупатор са четницима из Крајине кренуо у офанзиву на Пожаревачки партизански одред, што је спречило снаге реакције из долине Белог Тимока да и оне учествују у тој офанзиви.

Када је 16. октобра у шири рејон Књажевца пристигла и главнина Сврљишког партизанског одреда, реакција и снаге окупатора још више су били привезани за овај терен. Следеће ноћи, 17/18. октобра, главнина

⁷² Тачно бројно стање Књажевачко-бољевачког ПО није утврђено. Док на једном месту налазимо 70 (Устанак 1941., књ. II, стр. 556), на другом се наводи око 50 (Устанак 1941., књ. III, стр. 550) а на трећем 50—60. С обзиром да је од Бољевачког одреда остало 18 бораца, а од Заглавско-тимочког 30 бораца, највероватније је да је на дан 8. октобра у Књажевачко-бољевачком одреду било око 50 бораца. Цифре од 60, па чак и 70 бораца су нереалне.

Сврљишког одреда је заједно са Књажевачко-бољевачким одредом извршила напад на рудник Подвис који „је бранило око 20 жандарма и преко 50 четника“.⁷³ Напад је изведен плански а у непосредној припреми узела је учешћа и партијска организација рудника која је већто ангажовала симпатизере НОП-а, укључене у саму непријатељску посаду. Успех је био потпун. Заробљено је 9 жандарма и 28 четника и заплена већа количина материјала, нарочито експлозива који је у то време био врло важан. Ова акција је резултат удружених снага два суседна партизанска одреда.

Одмах се осетило преимућство штаба Сврљишког одреда, који је привремено постао заједнички штаб оба одреда. Дотадашњој инертности Књажевачко-бољевачког одреда, која се протеже још из периода када су постојали Бољевачки и Заглавско-тимочки одред, очигледно је дошао крај. Одред је сада постајао динамичнији, што је био услов за успешно парирање потхвата непријатељу, али су и борци Тимока морали да преживе искушења због разних сумњичења од стране партијског руководства Сврљишког одреда.

Исте је вечери, 17/18. октобра, експлозив заплена у руднику Подвис искоришћен за рушење железничког моста код станице Палилула у Сврљишкој клисури, што је после рушења моста на Грлишкој реци потпуно паралисало саобраћај на овој прузи. Следећа два дана 18. и 19. октобра одреди су провели у атару села Бели Поток, ради смештаја запленаеног материјала и саслушања заробљених жандарма и четника, а нарочито због анализе саме акције.

Још у самом почетку и Књажевачко-бољевачки одред је осетио оштрину Милисава Игњатовића, на основу чије одлуке је просто најурен из одреда члан КПЈ Виден Стојковић Ибарски, који је покушао да задржи запленаене опанке за себе. Ово је сутрадан 20. октобра био предмет дискусије и на партијском састанку одреда, одржаном у атару села Језера, где су се одреди пребацили ради непосреднијег контакта са Озренским одредом. Да би зло било веће, у једној од појата, где је

⁷³ „Устанак 1941“, књ. III, стр. 551.

био размештен Књажевачко-бољевачки одред, избио је пожар. То је био разлог више да штаб Сврљишког одреда поштри свој став према борцима Тимока. Овај пожар, у којем је изгорело нешто пушака и муниције, третиран је као акт свесне саботаже, па се почело озбиљно сумњати да је непријатељ убацио своје људе у одред. Ипак нису предузете оштрије мере, већ је само смењен са дужности командант Књажевачко-бољевачког одреда Воја Јеленковић и на његово место именован дрварски радник Јован Кеџман.

У то време припреман је напад на Сокобању, који је изведен 24. октобра без Озренског одреда, пошто није дошао на заказано место. Успех постигнут у разбијању посаде четника и жандарма у Сокобањи помућен је до некле сутрадан, 25. октобра, бекством са стрељања четничког војводе Величка Благојевића Поружничког. То је одмах оцењено као дело шпијуна, а сумња бачена на Стевана Кендера, бившег жандарма. И тако, док су, с једне стране, све више стицали самопоуздања у борби противу окрутног окупатора, борци Тимочке крајине су истовремено све више подлегали сумњи да их непријатељ разједа изнутра. Врхунац несигурности у себе још више је порастао када је Милисав Игњатовић почео да сумња и у самог партијског руководиоца Књажевачко-бољевачког одреда Димитрија Тодоровића, који је са Подвиса отишао у Књажевац ради решавања неких проблема партијске организације, чији је секретар и даље био. Ово је штаб Сврљишког одреда оценио као избегавање функције коју има у одреду.

Баш у моменту када је окупатору у долини Тимока задат ударац, који га је приморао да успори свој план „чишћења“ терена од илегалних снага НОП-а, штаб Сврљишког одреда, пошто је имао пуна овлашћења ОК Зајечара и Ниша, одлучио је да оба одреда са Озрена крену ка Сврљешким планинама. Незадовољни оваквом одлуком борци Књажевачко-бољевачког одреда су инсистирали на продужењу започетих акција на рушењу рудника и железничке пруге у долини Белог Тимока. Отуда су и она свакодневна саслушавања комуниста на Зеленом врху, па је сасвим разумљиво и онолико

одушевљење кад се сазнало за одлуку ОК Ниш да се поново врате у долину Тимока.

Књажевачко-бољевачки одред кренуо је 23. новембра 1941. године са Зеленог врха ка Књажевцу. Претходно је извршена реорганизација штаба одреда, који је сада био у саставу: командир⁷⁴ Јован Кеџман, политички комесар Јанко Симеонових, партијски руководиоца Александар Симић Брка.

Пошто су одреди положили заклетву, чији је текст читао политички комесар Сврљишког одреда Данило Прица, Књажевачко-бољевачки одред се одмах преко села Гулијана упутио правцем с. Манојлица — с. Влахово — с. Луково — с. Мучибаба. Први застанак имао је у селу Понор, где је одмах сазвао народни збор. Носталгија за родним крајем пустила је срцу на вољу. Било је то опште весеље народа и партизана. Чинило се да их ништа не може спречити на путу ка долини Белог Тимока, где су их у селима чекали многобројни сарадници са месним партизанским десетинама, на чијем су челу били чланови КПЈ и СКОЈ-а.

Из Понора су кренули преко села Жлне и Црвење и избили у село Жуковац (у долини Трговишког Тимока), где су добијени први сигурни подаци о ситуацији у Књажевцу и околини. Оперативност с којом се овај компактни одред саживео на Сврљишким планинама допринела је да се избегну изненађења, којима су партизани били толико изложени. Зато се одред није дуго задржавао у једном месту. Да би о свом доласку обавестио све сараднике, у плану је било да претходно обиђе што више села. Тако је одред, преко села Штитарца, Локве и Шарбановца, избио 28. новембра у рејон манастира Суводол (код села Селачке) и то непосредно по одласку четника из овог рејона.

Непријатељ је брзо реаговао на поновну појаву партизана у долини Тимока. Било је то управо у јеку офанзиве окупатора и четника на слободну територију Пожаревачког партизанског одреда. Тако је овом одре-

⁷⁴ Пошто одред за време боравка на Зеленом врху није имао никакав прилив нових бораца, већ му је бројно стање било чак и мање од бројног стања чета Сврљишког ПО, то је и функција команданта одреда деградирана на „командира“.

ду 18. новембра у селу Гложане задат најтежи ударац — уништен је читав штаб одреда на челу са популарним командантом Вељком Дугошевићем. С обзиром на то што су преживели борци Крајинског одреда, на челу са својим командантом Бранком Перићем, успели да се пробију до Мајданпечке чете Пожаревачког одреда, испитивала се сада могућност да се остаци Пожаревачког одреда оријентишу ка Крајини и даље ка Зајечару, где би им присуство Књажевачко-бољевачког одреда добро дошло. Тиме би се сјединили остаци свих партизанских одреда источне Србије.

Оно што карактерише ситуацију у Тимочкој крајини у време повратка Књажевачко-бољевачког одреда јесте терор четника, који су потпуно растеретили окупатора потребе да одваја снаге за „чишћење терена“. Тако се вешањем заробљених партизана из околине Мајданпека и Кучева употпуњава списак оних раније стрељаних и вешаних заробљених бораца Крајинског одреда у Бору.

ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА 1941.

Пожаревачки округ је, како смо већ напоменули, гравитирао ка Подунављу и Београду и тиме био одвојен од осталих региона источне Србије, пре свега од Ниша који је као седиште бановине обједињавао округе јужне и источне Србије, а као седиште покрајинског повереништва (за којим се осећала потреба одмах на почетку устанка) обједињавао рад окружних комитета. С друге пак стране, пожаревачки округ је према окупационом статусу био у истом положају као и зајечарски, па је и то наметало потребу тешње повезаности њихових окружних комитета на припреми и организацији устанка. Ово је нарочито било потребно у погледу садејства партизанских одреда, за шта је као база могао послужити Мајданпек.

Међутим, и та веза и процес настајања партизанских јединица у два суседна округа текао је различито, мада је директиву ЦК КПЈ за дизање устанка у оба округа пренело једно исто лице.⁷⁵

Основу за дизање устанка у Пожаревачком округу, нема сумње, чинила је окружна партијска конференција од 8. јуна 1941. године на Варош-брду, дакле, знатно пре одлуке за дизање устанка. На овој конференцији је, пре свега, изабран нови ОК, извршена анализа ситуације и увид у стање партијских организација које су

⁷⁵ Мома Марковић, који је као инструктор ПК Србије при округу Пожаревац, 30. јуна 1941. године сазвао састанак ОК Зајечар и прецизирао услове устанка, нигде не наводи да ли је и после овог имао било какве компетенције према ОК Зајечар. Судећи по ономе како се ствар одвијала, очигледно да није.

Вељко Дугошевић и његова супруга Наталија, као учитељи основне школе села Турије (снимак из 1938. године).

за време априлских дана створиле солидан арсенал оружја. Сем тога, војна комисија (у саставу: Божидар Димитријевић, Соломон Анаф и Аврам Трифуновић, убрзо појачани и Вељком Дугошевићем) је већ представљала солидан штаб који би се ставио на чело устанничких маса. При томе су се конституисале и среске партијске организације, на чијем је челу стајао по један од чланова ОК Пожареваца са јасним директивама шта треба радити у случају устанка.^{73а}

Отуда није случајно што су се пријемом директиве за устанак одмах у сваком срезу пожаревачког округа почеле стварати партизанске јединице као посебни пар-

^{73а}. — У ово време је у Пожаревачком округу било 70 чланова КПЈ и преко 150 чланова СКОЈ-а. Нема сигурних података како је тада конституисан ОК Пожаревац, с обзиром да је до окупације функционисало Окружно повереништво на челу са Светиславом Станојевићем који је пао у немачко заробљеништво. На овом саветовању се Чедомир Васовић помиње само као вршилац дужности секретара ОК Пожаревац, без да се тачно зна када је Окружно повереништво преименовано у Окружни комитет.

тизански одреди. У томе се видно истицала среска партијска организација Кучева на челу са Вељком Дугошевићем, не само популарним комунистом и народним учитељем, већ и резервним официром чија су војничка знања, макар и скромна, брзо дошла до изражаја.

Процес настајања партизанских јединица

Када се, 12. јула 1941. године, ОК Пожареваца преместио из овог града у село Раброво (оставивши у граду само свог бившег секретара Чеду Васовића да учврсти Месни комитет),^{75b} среска организација Кучева добила је непосреднију помоћ ОК у стварању партизанског одреда, а пре свега у покретању чланова КП на вршење диверзија, од којих се нарочито истичу оне на Кленовничкој жичари и код села Миријева.

Крајем јула 1941. године на састанку ОК Пожаревац у селу Турији одлучено је да се формирају одреди у захвату горњих и доњих токова Млаве и Пека, затим у оном делу округа који захвата Поморавље (око Жабара и Александровца), као и око Мајданпека, који је административно припадао округу Зајечар а партијска организација је била на вези ОК Пожаревац, о чему је већ било речи код Крајинског партизанског одреда. Тако би настали Звишки, Стишки, Млавски, Моравски и Мајданпечки одред, који би захватили територије два или више срезова.

Одмах се поставља питање да ли је свака од ових партизанских јединица на територији пожаревачког округа представљала посебан партизански одред или је пак постојао јединствен Пожаревачки ПО, како је наведено у хроници „1200 дана“.⁷⁶ Чињеница да ни у јед-

^{75b} У постојећој грађи нема јасног става да ли је на овом састанку ОК само разматрано да се формира и ОК Кучево (који би захватио срезове Кучево, Голубац, Градиште и Мајданпек) или је тај ОК тада и формиран на челу са Божићем Димитријевићем Козицом, јер се овај по доласку Чедо Васовића из Пожареваца одмах помиње као секретар ОК Пожареваца.

⁷⁶ Саша Марковић: „1200 дана“, издање библиотеке „Истине“, Пожаревац, 1964.

ном извештају ОК Пожаревац, нити пак инструктора ПК Србије при овом ОК немамо јасан термин о јединственом одреду, већ је тек у послератној литератури заузет став, наводи на закључак да у почетку није формиран јединствен одред већ је било неколико одреда чији је процес настајања овако текао:

— Звишки одред формиран у захвату горњег Пека и око варошице Кучево (због чега се често срећемо и са називом *Кучевски ПО*), био је почетак настајања партизанских јединица на територији пожаревачког округа. После састанка ОК у селу Раброву, у истом селу се до 3. августа окупила група од 12 бораца на челу са Вељком Дугошевићем и тог дана кренула на Црни врх, где је био предвиђен логор овог одреда. Већ 14. августа одред је нарастао на 20 бораца, наоружаних пушкама, које су донели собом или су их узели из складишта, које је припремио Вељко Дугошевић са својим сарадницима за време априлског рата.

Овај мали одред је, 14. августа, напао на жандармеријску станицу у селу Добра, где је разоружао 10 жандарма. После тога почиње стални прилив нових бораца, тако да већ 23. августа одред броји 30 људи наоружаних пушкама и са два пушкомитраљеза. Тог дана одред упада у варошицу Кучево, где разоружава око 50 жандарма, а 27. августа, већ нарастао на преко 50 бораца, упада у В. Градиште, где је такође разоружао жандарме.

Процес нарастања Звишког (Кучевског) одреда текао је врло брзо и већ почетком септембра он прихвата јаку групу нових бораца из непосредне околине Пожареваца, који су образовали читаву чету Звишког одреда, предвођену Чедом Васовићем. Тако је овај одред нарастао на преко 100 бораца и био у могућности да поново упадне у Кучево и да више не напушта ову варошицу. На тај начин Кучево је постало не само прво слободно среско место у округу, већ и центар слободне територије округа, где се преместио и ОК Пожаревац. Одавде се руководило устанком у читавом округу, а Звишки одред је постао језгро за обједињавање акција осталих одреда тако да су остали одреди сматрани само његовим дислоцираним деловима;

— Млавски одред је формиран такође 3. августа у селу Кнежици близу Петровца, када је група од 6 комуниста напустила град и на челу са судским приправником Драгољубом Булићем Батом одмах кренула у акције. Подручје овог одреда био је горњи ток Млаве, у захвату Хомољских планина (отуда често срећемо и назив Хомољски партизански одред).

Процес нарастања овог одреда био је спорији од Звишког, једно због слабије гравитације индустријских центара ка овом подручју, а, друго, због околности да се овде одмах нашла и група официра под командом Драже Михаиловића (једина такве врсте у источној па и јужној Србији 1941. године), која је правила збрку у односу народа према окупатору. Они, с једне стране, за разлику од Косте Пећанца, прокламују борбу против окупатора, док, с друге, тврде да још није време за устанак.

Млавски одред је, ношен успесима Звишког, предузимао акције у долини Млаве; његова група је 27. августа продрла и у сам Петровац и напала немачку групу око радио-станице која је овде истурена, нема сумње, као обавештајни пункт због сложене ситуације настале присуством и тзв. војних четника за које се знало да нису под командом Косте Пећанца, какав је иначе био војвода Воја Јевремовић Триброђанин, који се отворено ставио у службу окупатора;

— Ујевачки одред (познат и као Мајданпечки) чији је статус био посебно сложен углавном због става четвође Митра Леонида Пљешковића. Он је, заправо, потпадао под команду Косте Пећанца, али пошто се овај јавно прогласио за сарадника окупатора, Пљешковић је одбио да се покорава његовој команди већ је ступио у контакт са Вељком Дугошевићем, чија је популарност у народу била велика. Међутим, истовремено кад и ова Пљешковићева, појавила се и група комунисте Велимира Маркићевића из Мајданпека, и обе сједињене у јединствен одред, већ 21/22. августа, уништавају жичару на брду Рајково, којом је из Мајданпека транспортована руда до пристаништа у Д. Милановцу. Затим је овај одред 26. августа упао и у варошицу Мајданпек, где је разоружао жандарме и на руднику запленио до-

ста материјала. Тада је дошло до спора између Маркићевићеве и Пљешковићеве групе. О томе нема сигурних података, али према сећањима преживелих учесника, у питању је била тенденција четника да заплењене ствари присвоје за себе, чему се Маркићевић одлучно супротставио.

Тако је релативно брзо дошло до размимоилажења између Маркићевића и Пљешковића, па како су обојица беспоговорно поштовали ауторитет Вељка Дугошевића, кренули су према Кучеву да у штабу Звишког партизанског одреда затраже решење. Судаћи према ономе што је убрзо следило на плану споразума четника и партизана за заједничку борбу, Ујевачки одред је именован као четнички, а истовремено формиран је посебан Мајданпечки партизански одред. О томе најречитије сведочи и споразум од 13. септембра 1941. године, потписан од стране руководиоца Звишког, Мајданпечког и Крајинског партизанског одреда, с једне, затим, Крајинског и Ујевачког четничког одреда и од тзв. војних четника са Кучаја, с друге стране.⁷⁷

Колико је Леонид Пљешковић био привржен НОП-у, за разлику од осталих четничких војвода, сведочи и „Саопштење“ од 8. октобра 1941. године о формирању народноослободилачких одбора на територији Пожаревачког округа, које као декрет доносе штабови Ујевачког четничког одреда и Звишког партизанског одреда.⁷⁸

— У делу округа који је припадао Поморављу формирана је 17. августа (код Вучића салаша близу Александровца) Моравска чета која је убрзо стављена под команду Шумадијског одреда, али је опет ушла у састав Пожаревачког одреда.

Звишки, најбројнији и најорганизованији партизански одред, који у свом саставу има чете (Стишка, Голубачка, Кучевска и Печка), без сумње је доминирао као партизанска јединица у пожаревачком округу. Ослобођењем Кучева и преласком ОК у овај центар ослобођене територије, овај одред не само да нараста већ

⁷⁷ Докуменат у Историјском архиву Пожаревца.

⁷⁸ Докуменат у Историјском архиву Пожаревца.

организационо јача и његова територија. У Кучеву су организоване радионице, функционише партијска техника, приступа се нормалном раду школа, а у селу Каони близу Кучева је организована партизанска болница којом руководи др Милосав Адамовић.

Када је 13. септембра уследио споразум партизана и четника о заједничкој борби против окупатора, који, осим Леонида Пљешковића, ниједан од четничких потписника није поштовао, а нарочито када је настала потреба за јединственом командом у округу над партизанским одредима, ради координације њихових дејстава у ослобађању и осталих среских места, ОК Пожаревац је „15. септембра 1941. године формирао штаб Пожаревачког партизанског одреда који је под својом командом имао 6 чета са близу 700 бораца.“⁷⁹ Овај су штаб сачињавали: командант Вељко Дугошевић, учитељ, политички комесар Чедомир Васовић, кројачки радник, заменик команданта Живојин Поповић, учитељ и члан штаба др Бошко Вребалов, лекар. Како су командант и политички комесар овог заједничког штаба били и чланови ОК Пожаревац, а штаб је добијао непосредну помоћ ОК и инструктора ПК, то није било посебне функције партијског руководиоца, мада би се могао извући и закључак да је ту функцију вршио др Вребалов, који је, касније, и заменио погинулог Чеду Васовића на дужности политичког комесара.

Понова се намеће питање да ли је у 1941. години постојао јединствени Пожаревачки ПО? Очигледно је да таквог одреда до 15. септембра није било, па би се с правом могло закључити да је Саша Марковић, аутор хронике „1200 дана“, своју концепцију о постојању таквог одреда засновао на послератним сећањима учесника у овим догађајима. Међутим, и после 15. септембра не само да у постојећој ратној документацији не налазимо Пожаревачки партизански одред, већ напротив и даље постоје Звишки, Млавски, Ујевачки одреди. Тако је Вељко Дугошевић у име „Штаба Звишког ПО“, 8. октобра, са Леонидом Пљешковићем потписао декрет о организацији народне власти на ослобођеној територији.

⁷⁹ Мома Марковић: „Устанак 1941“, књ. IV, стр. 13.

Пре тога, 30. септембра, налазимо недвосмислено да је „Млавски одред ослободио Петровац“, пошто је претходно разоружао жандарме у Жагубици, и тако створио слободну територију у долини Млаве.

У једном од дела најновијег датума, какво је монографија „Централна Србија у НОБ“, у предговору се тврди да у пожаревачком крају постоје партизански одреди (а не партизански одред) чак и у пролеће 1942. године.^{79a} Касније се у тексту овог дела заузима став да су партизанске јединице око Пожаревца обједињене „у другој половини септембра (1941. године, прим.)“ у Пожаревачки партизански одред,^{79b} с тим што се овде тврди да је 18. а не 15. септембра формиран штаб тога одреда.

Поставља се питање да није популарност команданта Звишког ПО Вељка Дугошевића, чијем су се ауторитету покоравали команданти осталих партизанских и четничких одреда, довела до одлуке ОК Пожаревац да се створи једно централно војно руководство у округу које ће бити баш код Звишког, најјачег партизанског одреда? То уосталом не би био јединствен случај, о чему, као што смо видели, сведочи и случај штаба Сврљишког ПО у односу на остале одреде нишког и зајечарског округа. Међутим, стварање таквог оперативног руководства за све партизанске снаге у пожаревачком округу не мора да значи и то да је постојао јединствен Пожаревачки партизански одред, који не налазимо нигде бар до погибије популарног Вељка Дугошевића. Тек после тога, у 1942. налазимо на назив НОП одред пожаревачког округа „Вељко Дугошевић“, али не и у 1941.

Међутим, остаје чињеница да су партизанске снаге пожаревачког округа стално нарастале и да су половином септембра бројале 700, а крајем истог месеца и 800 бораца, што је за окупатора представљало респектујућу снагу, и чија је дејства требало плански усмеравати.

^{79a} Александар Виторовић: Централна Србија у НОБ, издање Нолит, Београд, 1967. (Предговор Драже Марковића, стр. XIV).

^{79b} Исто, стр. 157.

А да је то планско извођење акција диктирало потребу јединственог штаба сведочи и прва заједничка акција тих снага 20. септембра 1941. године у нападу на В. Градиште, где је у борби против Немаца, жандарма и љотићеваца постигнут велики успех.⁸⁰ Но, поред успеха, јединице су испољиле и многе слабости, пре свега у организационој структури, па се приступило комплетирању њихових команди.

Немамо података о тачном датуму формирања партизанских чета, којих је од половине октобра, када је број партизана нарастао на преко 1.000, према подацима било девет. Томе је, нема сумње, допринео и процес организационог учвршћивања народних одбора на слободној територији. Поред стварања „Националноослободилачких комитета“ у Кучеву (вероватно 8. октобра 1941. године, када је и издато заједничко Саопштење штабова Звишког партизанског и Ујевачког четничког одреда о успостављању и организацији народне власти), приступило се и организацији привреде и саобраћаја, чему је ОК Пожаревац са инструктором ПК Србије посветио изузетну пажњу. Чак је успостављен и железнички саобраћај на прузи од Кучева према Пожаревцу (до места докле Немци из града нису смели продирати), као и аутобуска веза од Кучева ка Петровцу, Градишту и Мајданпеку, после ослобођења ових места.

Слично Кучеву, приступило се организацији народне власти („националноослободилачких комитета“) и у Мајданпеку и Петровцу. И док је нејасно ко је био на челу овог комитета, одбора у Кучеву,⁸¹ за Мајданпек је одбор конституисан на збору у селу Дебели Луг и за председника изабран шумарски инжењер Данило Тодоровић. Први акт овог одбора као органа власти био је

⁸⁰ Зборник I/1, стр. 102.

⁸¹ По једним подацима, председник овог комитета Кучева био је правник Ратко Дабић, по другим њиме је руководио лично Мома Марковић, који је, без сумње, био инспиратор свих акција ОК Пожаревац, а по трећим председник НОК Кучева је био професор Илија Петровић.

„декрет о укидању феудалних односа у Дебелом Лугу“, необичан акт и по својој намени и по својој садржини.⁸²

Интересантна је организација власти у Петровцу на Млави по његовом ослобођењу 30. септембра 1941. године. Овде је око 10. октобра издато упутство по коме „општинске управе треба да отпочну рад као и обично“, али су зато „општинске управе одговорне Национално-ослободилачком комитету“.⁸³ Да би ствар била замршене-нија, упутство потписује заменик среског начелника, а на челу Националноослободилачког комитета налази се апотекар Станимир Тонић. По свему изгледа да је овде било елемената коалиције између илегалног одбора НОФ-а и постојеће среске власти о чему нема и писаног документа. Нема сумње да је на такву оријентацију организације НОФ-а утицала и околност постојања организације Драже Михаиловића, која је свој најсигурнији ослонац нашла баш у трговачким слојевима Петровца.

Поред ових среских органа, и у селима око Кучева, Мајданпека и Петровца, где су и биле најјаче партизанске јединице, стварани су органи власти, са основним задатком снабдевања партизана исхраном и осталим потребама. Степен делатности ових одбора зависио је од присуства партизанске јединице.

Интересантно је да на територији пожаревачког округа, чак и после саветовања у Столицама, има лутања у погледу правог назива органа нове власти, те уместо народноослободилачких одбора — (НОО) имамо народноослободилачке комитете (НОК). Ово сведочи и о чињеници да је веза ових партизанских снага са ГШ Србије била слаба или никаква. То ће, видећемо касније, бити стална појава и поред великих напора које је ОК Пожаревац у то уложио.

⁸² Нисам могао да дођем до овог документа. Према изјави инж. Данила Тодоровића: село Дебели Луг је било феудални посед краљице Наталије Обреновић, које је она из „патриотских и хуманих осећања“ завештала Београдском универзитету. Пошто су имовинско-правни односи у бившој Југославији владали на основу Српског закона из XIX века, то је и ова ситуација у Дебелом Лугу де јуре била измењена по ослобођењу земље од фашистичког ropства, поготову позитивним законима донетим уставом од 31. јануара 1946.

⁸³ Докуменат у Историјском архиву Пожареваца.

ОК Пожаревац и штаб партизанских снага на овој територији имали су све сложенију ситуацију, како због офанзиве непријатеља која је овде отпочела истим темпом као и у западној Србији.

Чете Пожаревачког одреда

Пожаревачки одред (прихватимо да је од 15. септембра, а највероватније од половине октобра почео да функционише као такав) бројно је нарастао, а првобитни партизански одреди по срезовима овог округа преименовани су у чете Пожаревачког одреда, мада су оне и даље незванично носиле своја првобитна имена одреда или неке карактеристичне називе. Тачно бројно стање партизанских чета нигде није наведено, а укупна јачина Пожаревачког одреда крајем октобра 1941. године цени се на око 1.200 бораца, тако да је у то време био један од најјачих одреда у Србији. Овај одред је тада „контролисао територију која се простирала од Поречке реке и Хомољске греде преко Буковске до Петровца. Граница слободне територије спуштала се до рејона Ресаве и доњег Поморавља, а затим је од Великог Села, ивицом Стига низ Млаву допирала до Кличевца и Рама на Дунаву. У том кругу су били слободни градови и већа места: Велико Градиште, Голубац, Кучево, Петровац, Мајданпек и др“.⁸⁴ Из овог јасно произлази да се, како је већ напоменуто, на територији у захвату Поречке реке, а пре свега у басену Мајданпека, испреплитала надлежност пожаревачког и зајечарског ОК, и да они нису имали непосредне везе.

Основна тешкоћа са којом се Пожаревачки одред носио у ово време била је организација тзв. војних четника, у ствари, организација Драже Михаиловића, чији је штаб био смештен у манастиру Горњаку. Овој тешкоћи за НОП Пожаревачког округа придружила се друга — пораз Крајинског одреда преко којег је колико-толико одржавана веза два суседна ОК. После тога су се Пећанчеви четници из северног дела зајечарског округа, обједињени под командом окупаторских јединица и ко-

⁸⁴ С. Марковић: „1.200 дана“, стр. 25.

ординирајући своја дејства са четницима ДМ из долине Млаве, могли свим снагама усмерити на Пожаревачки одред.

Крајем октобра 1941. године, Пожаревачки одред је, као што је већ речено, имао у свом саставу девет чета, свака просечне јачине 135 партизана. Чете више нису носиле називе по рејону свога дејства, већ бројне ознаке.

— 1. чета: командир Владимир Врабец, политички комесар Владимир Милентијевић Ганди. Већину бораца ове чете чинили су радници и студенти Пожаревца.

— 2. чета: командир Слободан Милосављевић Босанац, политички комесар учитељица Наталија Дугошевић. У саставу чете били су углавном борци из околине Кучева.

— 3. чета: командир Божидар Ђорђевић Буђони, политички комесар Петар Стојановић Металац. У саставу чете били су претежно борци из Стига, па је позната и као Стишка чета.

— 4. чета: командир инжењер Ратибор Драшкоци, политички комесар студент Драгослав Марковић Рођа. Већину бораца ове чете чинили су омладинци из непосредне околине Пожаревца.

— 5. чета (позната и као чета „Васа Пелагић“): командир Константин Старчевић, политички комесар Велимир Дамјановић. У саставу чете били су већином активисти НОП-а Пожаревца који су организовано са Чедом Васовићем напустили град и прикључили се одреду.

— 6. чета: командир кројачки радник Бранко Митић, политички комесар студент Јован Шербановић. У саставу чете углавном су били борци бившег Млавског ПО и то његовог дела са територије Жагубице и Хомоља, са десетак активиста из Пожаревца, између којих и сам командир чете.

— 7. чета: командир Драгиша Миладиновић, политички комесар Александар Трајковић. Била је то једна од чета Звишког ПО, организационо сређена за самостална дејства.

— 8. чета (позната и као чета „Сењанин Тадија“): командир Велимир Маркићевић Макс, политички комесар Станко Живковић Француз. У саставу чете били су углавном борци бившег Мајданпечког ПО.

— 9. чета: командир Ђура Каштелан Нигер, политички комесар Божидар Ђурић. У саставу чете претежно су били борци из околине Петровца на Млави.

ОК Пожаревац и штаб Пожаревачког одреда припремали су формирање батаљона у оквиру одреда за шта је било разлога и услова, поготову када су се овом одреду прикључиле Моравска (командир Вујица Ремењак, политички комесар Сима Симић), и Ресавска

чета (командир Лазар Стојановић, политички комесар Александар Милановић), које су иначе органски припадале 2. шумадијском одреду и дејствовале у делу Поморавља на десној обали В. Мораве, које географски припада источној Србији. Међутим, до формирања батаљона у Пожаревачком одреду никада није дошло, вероватно и због трагичних догађаја који су следили.⁸⁵

Наступиле су даноноћне борбе Пожаревачког одреда против надмоћнијег непријатеља, чију су ударну снагу сачињавали Немци, док су најопаснији били четници Драже Михаиловића из долине Млаве, који су подмукло нападали у леђа партизана. Наиме, четници ДМ су се јавно оглађивали од Пећанчевих четника; они су против окупатора прокламовали борбу, с тим да у напад пређу када „наступи час“, а са партизанима су потписали споразум „за заједничку борбу“ против окупатора и домаћих издајника. Разлика између војводе Анђелка Крајинског као команданта Пећанчевих и мајора Велимира Пилетића као команданта „војних“ четника била је једино у томе што је први отворено погазио споразум и ставио се у службу окупатору, а други признавао потписани споразум, али је организовао нападе на партизана у моментима када су ови били заузети борбом са Немцима и Пећанчевим четницима.⁸⁶

Штаб Пожаревачког одреда је почетком непријатељске офанзиве донео одлуку да се супротстави бранећи слободну територију на широком фронту, од Мораве до Поречке реке и од Млаве до Дунава. Очигледно су биле прецењене могућности чета, мада би требало имати у виду да је штаб одреда био и принуђен на овакву одлуку јер је био лишен сваке помоћи суседних одреда

⁸⁵ Податак Моме Марковића („Борба Србије 1941—1945“, Просвета, Београд, 1952, стр. 13.) да су тада формиран Стишки, Мајданпечки и Млавски батаљон нема реалне основе. Исти аутор у свом каснијем напису („Устанак 1941“, књ. IV, стр. 13.) не даје овај податак. Нема сумње да је то била само замисао која није реализована.

⁸⁶ Има места податку да мајор Велимир Пилетић никада није био за овакав споразум, што се заснива на чињеници да споразум није потписао он као најодговорнији „војни четник“, већ је за то делегирао Љубу Килибарду, сасвим непознатог официра из ове групе.

из Крајине, Подунавља и Поморавља. Што је најтеже, у систему овако замишљене одбране, штаб Пожаревачког одреда је остао без солидне резерве у рејону Кучева, одакле би могао успешно дејствовати у свим правцима ка периферним рејонима и објектима територије.

После даноноћних борби око Доњег Милановца, Рудне Главе и Мајданпека, источни део одбрамбеног фронта од Мајданпека све више се померао ка Кучеву, а, с друге стране, истовремено је попустила и одбрана Моравске и Ресавске чете и непријатељ је 28. октобра овладао Петровцем на Млави.

Судећи по одлуци штаба Пожаревачког одреда да 5. новембра 1941. године групише 6 чета за поновно ослобођење Петровца, може се закључити да су четници ДМ (војни четници) јасније но до тада испољили тенденцију потискивања партизана из долине Млаве и Хољских планина, чиме би били уништени сви дотадашњи резултати револуционарне борбе (народноослободилачки одбори, организације СКОЈ-а и сл.). Међутим, привлачењем главнине одреда ка Петровцу и почетком напада за поновно ослобођење овог града ослабљен је иначе проређени фронт одбране слободне територије. Услед тога је и уследио брз продор непријатеља од Пожаревца ка Кучеву, Голупцу и Градишту, док се од Мајданпека непријатељ све више приближавао центру. Падом периферних градова слободна територија Пожаревачког одреда била је практично сведена на шири рејон варошице Кучева.

Осећајући опасност која партизанима прети од четника Драже Михаиловића, Вељко Дугошевић је настојао да колико-толико ове приволи на борбу против окупатора, па је у том циљу детаљније разрадио план са капетаном Предрагом Марковићем, јединим искреним сарадником партизана из групе тзв. војних четника. На жалост, истог дана када се кренуло у реализацију овог плана, 18. новембра 1941. године, погинуо је Вељко Дугошевић са групом партизана у неравноправној борби око села Гложана, а његова погибија за одред била је ненадокнадив губитак — готово равна губитку слободне територије.

Крајем новембра 1941. године, чете Пожаревачког одреда су се толико бројно смањиле да је од 11 чета са 1.200 бораца једва остало 400 бораца. Они су одлуком ОК Пожаревца и штаба одреда реорганизовани у 4 чете, које су због конспирације добиле посебне називе. Са том снагом требало је кренути у противнапад против надмоћнијег непријатеља како ради избегавања окружења, још више ради покушаја окупљања оних бораца који су се разишли кућама или чак приступили четницима.

Одред се поделио у две групе: једна, чије је језгро чинила 2. чета, оријентисала се под командом штаба одреда према Стигу и Звижду окупивши се код манастира Туман; друга, чије је језгро чинила 4. чета (позната као чета „Сењанин Тадија“), оријентисала се према Хомољу окупивши се у селу Брезници. Свака група доживљавала је своју судбину, без непосредног тактичког садејства једне са другом. Падом и Кучева непријатељу у руке, групе доживљавају нове поразе и своде се на величину чета јачине око 100 бораца.

Команда чете „Сењанин Тадија“ са командиром Велимиром Маркићевићем, политичким комесаром Станком Живковићем и замеником командира Бранком Перићем, имала је сада најделикатнију улогу. Заправо, она је покренула јединицу за поновно ослобођење Кучева, и при томе је код непријатеља оставила утисак да је Велимир Маркићевић заменио Вељка Дугошевића на дужности команданта одреда. Због тога се непријатељ свом снагом бацио на ову чету.

Носећи се успешно са надмоћнијим непријатељем, чета „Сењанин Тадија“ је после пробоја из окружења у ширем рејону варошице Кучево избила у село Добра, одакле је кренула десном обалом Дунава, не наилазећи на непријатеља све до села Бољетина близу Д. Милановца. То је Маркићевића навело на идеју да продре дубље у Пореч и да одавде учини оно што се није учинило у Крајини: да се окупе преживели мајданпечки партизани.

Група Пожаревачког одреда која је била под директном контролом ОК и штаба одреда, пошто се средила на простору око Голупца и преформирала у три мање

чете, кренула је 1. децембра 1941. године у акције које су подигле пољуљани морал бораца и допринеле да одред који „је сведен на четвртину“⁸⁷ уђе у нову ратну годину као потенцијална снага за борбу против окупатора у северном делу источне Србије. О томе ће још бити речи.

Чета „Сењанин Тадија“ је избила на Мироч управо у време када је Књажевачко-бољевачки одред на путу од Сврљишких планина стигао у Тимок. Али, баш у таквој ситуацији, ОК Зајечар није имао непосредне везе ни са једном од ове две партизанске јединице, тако да су њихови штабови били препуштени сопственој иницијативи у решавању тако крупних проблема, какав је био питање опстанка у току оштре зиме на читавој територији источне Србије. Снег је био висок, а четници и жандарми стално крстарили тереном, на чему је упорно инсистирала Крајскоманда у Зајечару, јер су тада и четници примали плату од по „2.000 Недићевих динара“. Сваки неуспех ових њихових сарадника у борби против партизана приморавао је и Немце да напусте удобан смештај у градовима и да им притичу у помоћ.

Тако је партизанска чета „Сењанин Тадија“, разбивши Мирочки четнички одред „војводе“ Илије Савовића, јачине око 100 четника, отворила себи пут за даљи продор у Крајину, али се одмах сукобила са јаком немачком јединицом која је наишла из Брзе Паланке. Поново враћена ка Мирочу, чета је сада наишла на концентрацију четничких одреда под командом Анђелка Крајинског. Ту је у даноноћним борбама десеткована; од око 100 бораца колико је бројала после пробоја из окружења из варошице Кучево, чета „Сењанин Тадија“ пробила се са планине Мироча ка селу Горњану са једва 30 бораца. Она се, затим, из Горњана пребацила преко каменитог гребена В. Крш у атар села Лазнице, где је постала жртва издаје тзв. војних четника под командом мајора Велимира Пилетића. Домабивши је на превару у Жагубицу, Пилетићеви четници су је разо-

⁸⁷ Зборник I/2, док. 82.

Четници стрељају на превару разоружаног Бранка
Перића, команданта Крајинског ПО, у Бруснику
18. I 1942. године

ружали и њене борце предали Немцима и Пећанчевим четницима, који су већину стрељали. Ово се сматра најбестиднијом издајом за рачун окупатора у источној Србији.

Нема сигурних података колико су окружни комитети Пожаревца и Зајечара у то време имали бар посредне везе, али је очигледно да је ОК Пожаревац био без непосредне везе са овим одважним борцима Пожаревачког одреда. У противном ова чета би ишла ка долини Тимока а не ка долини Млаве. Одлука Велимира Маркићевића да са четом „Сењанин Тадија“ продире из Пореча ка Крајини није била диктирана обавезом ступања у контакт са ОК Зајечар, већ више околношћу што се на том правцу, после пробоја из Кучева, наишло на најслабији отпор непријатеља, а и због жеље бораца бившег Крајинског и Мајданпечког одреда да сазнају нешто више о свом крају. Још мање се може говорити о постојању било какве везе штаба Књажевачко-бољевачког одреда и команде партизанске чете „Сењанин Тадија“, па се ни покрети ових јединица у сусрет једна другој не би могли сматрати као резултат међусобне везе и координације.

Партизанске јединице пожаревачког округа, стварале су се на простору који и по својој конфигурацији земљишта и по етнографским разликама становништва, није могао чинити компактну целину одреда. Отуда и дилеме да ли је 1941. године постојао јединствен Пожаревачки ПО или је свака од ових јединица претстављала посебан одред.

Масовност тих јединица прилично изненађује када се имају у виду и тешки услови немачке окупације, пре свега због интереса Немаца за рудницима бакра до којих су најкраћи путеви водили преко територије пожаревачког округа и због постојања јаким четничких снага које су водиле подмуклу политику овде, за разлику од њиховог отвореног непријатељства према партизанима у другим крајевима Србије, па чак и у осталим регионима источне Србије. Та масовност партизанских јединица задивљује када се има у виду малобројност организације КПЈ која је овде била искључиви организатор НОП-а.

Међутим, док је масовност велика одлика, дотле је тактика дејства партизанских јединица пожаревачког округа њихов огроман недостатак. Са овако бројним партизанским снагама морало се приступити стварању

оперативних група, сједињавањем 2—3 чете и уз постојање такве резерве која би из центра брзо интервенирала ка угроженом рејону. Уместо тога, штаб одреда (ако пођемо од претпоставке да је он 15. септембра стварно створен, мада има вероватноће да је то био више стручни орган ОК Пожаревца при руковођењу партизанским јединицама из Кучева) је тежио покривању снагама читаве територије округа што је иначе најслабије тактичко решење у једном општем оперативном плану. А то је било одступање и од тактике дејстава јединица у склопу општег стратегијског плана НОР-а, солидно прецизираног на саветовању у Столицима.

Нема сумње да је најтеже, у првој години рата НОР пожаревачког округа, било губитак кадрова, посебно таквих руководиоца какви су Вељко Дугошевић и Велимир Маркићевић. Да су они остали у животу и пораз овог масовног одреда био би блажи, а још више, у другу годину НОР-а ушло би се организованије но што је, видећемо, то био случај.

У ЗАХВАТУ НИШАВЕ

Тимочка крајина остаје без одреда

Књажевачко-бољевачки одред је, као што смо видели, избио 28. новембра у рејон манастира Суводол и одмах привукао на себе јаке снаге непријатеља. Сутрадан, 29. новембра 1941. године, одред је избио у атар села Ново Корито, где је толико изненадио посаду граничне страже да ова није пружила никакав отпор. Народ је био одушевљен овим подвигом као и самом појавом партизана, за које је непријатељ упорно тврдио да су уништени. Исто тако сељаци, окупљени на збору, одушевили се саопштењем да нико од заробљених недићеваца неће бити стрељан, већ само треба да предају своју опрему и наоружање и да напусте службу окупатора. Овакве партизанске пресуде нарочито су тешко падале окупатору и домаћим издајницима у Тимочној крајини. Јер, иако нико од разоружаних и пуштених није одбио да поново ступи у службу окупатора, ипак су партизани, избегавањем да стрељају заробљеног непријатеља, истог пасивизирали за отпор при поновном сукобу. Због тога су окупатор и команда СДС у Зајечару осули најжешћу пропаганду на политичке руководиоце партизанских јединица. То, поред осталог, потврђује и објава Крајскоманде у Зајечару од 10. октобра 1941. године о расписаној уцени „доле наведених чланова банди“, где су поименично наведени сви истакнути партизани Тимочке крајине, као што су: судија Милун Минић, професор Предраг Костић, др Ивко Ђоловић и други који су уживали огромне симпатије народа.⁸⁸

⁸⁸ Историјски архиви Зајечара и Неготина (Објаве о расписаној уцени од 10. октобра 1941.).

Из Новог Корита одред је 30. новембра прешао у село Радичевац, али се ту није задржао на преноћишту већ је падом мрака прешао у атар села Балинца, где се разместио на две појате. Пада у очи оријентација одреда на села око Старе планине, која су као и Сврљишке планине, била теже приступачна непријатељу. С друге стране, у овим селима су постојале организације СКОЈ-а, спремне да и саме учествују у акцијама одреда, овде је био и посебно популаран комуниста Милун Минић, који је пре рата, као судија у Андрејевцу, имао врло добар однос према сељацима.

Непријатељу је пак било стало да баш Минића и њему сличне истакнуте партизане уништи, зато је у овом напаћеном народу тражио издајника.⁸⁹ Одред је 1. децембра 1941. године био изненађен организованом ватром непријатеља са висова изнад појата у којима се разместио на преданак.⁹⁰ На срећу одредска патрола у којој је био и Милутин Ружић, рудар са Ртња, брзо је реаговала и својом ватром штитила извлачење главнине одреда. Милутин и његов друг из патроле пали су покошени четничким рафалом, у току пробијања за главнином.

Одред се извукао из обруча раздвојен у две групе. Ово је био знак да треба брже да маневрише између Старе планине и Тупижнице, ослањајући се на села у којима су месне партизанске десетине већ изводиле ноћне акције (палиле општинске архиве, кидале телефонске везе и сл.). Концентрација непријатеља у долини Белог Тимока била је очигледна, поготову придоласком по злу чувеног Борског четничког одреда, у коме

⁸⁹ Милун Минић погинуо је 19. септембра 1942. године и проглашен за народног хероја. По њему је варошица Андрејевац 1946. године добила име Минићево.

⁹⁰ Нема података како је дошло до тога да непријатељ код села Балинца привуче главнину четничких одреда и жандарма. Судећи по систематски извршеној блокади рејона размештаја Књажевачко-бољевачког одреда, као и чињеници да су водичи непријатеља била два издајника из села Балинца, који су због тога касније осуђени на смрт и стрељани, може се закључити да су покрети одреда већ били праћени. Мало је вероватна могућност да је одред у својој средини имао неког издајника, јер су сви борци овог одреда доказали своју оданост НОП-у.

је било много бивших партизана, који су напуштањем одреда једноставно скинули петокраке а прикачили кокарде.

Поучен искуством да се не сме потурати удару надмоћнијег непријатеља, штаб Књажевачко-бољевачког одреда (без политичког комесара, који се био издвојио приликом напада непријатеља) морао се одлучити на продирање ка Тресибаби и тражити непосреднију везу са Сврљишком партизанском четом, како је иначе било и договорено при напуштању Зеленог врха. Десетина која се од Балинца одвојила од одреда повлачила се према селу Радичевцу, одакле је ступила у везу са секретаром ОК Зајечар, који је одмах са десетином кренуо да преко Сврљишког ПО ухвати везу са ОК Ниш.

Главнина Књажевачко-бољевачког ПО, која се оријентисала ка Сврљишким планинама, састала се 5. децембра у селу Манојлици са Сврљишком четом. После заједничког деловања по селима Црнољевци, Гушевцу, Перишу, Бучуму и другим селима обе ове јединице упутиле су се ка долини Тимока, ради покушаја организованијег напада на концентрисане снаге реакције, као и ради везе са одвојеном десетином за коју се претпостављало да је, уколико није уништена, прихватањем нових бораца бројно нарасла, те јој је за рад са неискусним борцима нужна помоћ главнине. Крећући се преко села Извора, Тијовца и Кренте, ка селу Жлне, које је са Црвењем било једна од сигурних партизанских веза, главнина одреда и Сврљишка чета су у Кренти затекли поменућу одвојену десетину која је прошла без губитака, али и без нових бораца. Тако се Књажевачко-бољевачки одред поново нашао на окупу, са својим стандардним бројним стањем од око 50 људи, али је Тимочка крајина остала без иједног партизанског одреда.

Сврљишка чета Сврљишког одреда

После одласка делова Озренског, а убрзо затим и Књажевачко-бољевачког одреда, базу на Зеленом врху напустиле су 24. новембра и чете — Сврљишка и Нишавска Сврљишког одреда. Пре но што је свака чета

крнула у свом правцу, штаб одреда је имао да реши многа заједничка питања. Требало је извршити складирање материјала са Зеленог врха, тако да он представља сталну базу за снабдевање одреда. А како се све то остављало на бригу Сврљишкој чети, требало је претходно извести акције које ће не само олакшати њен даљи рад, већ и продор Нишавској чети на леву обалу Нишаве и проширење слободне територије Сврљишког одреда од Сврљишких планина ка Сувој планини и Бабичкој гори.

Треба уочити чињеницу да Сврљишки одред од свог формирања не само да није знао за поразе, већ је кроз непрекидне акције постао појам партизанске борбе у источној Србији и за суседне партизанске одреде и за самог окупатора. Он је то, поред теже приступачног терена за Немце, могао постићи и због самог тактичког положаја, јер се налазио у захвату демаркационе линије окупационих зона бугарског и немачког окупатора, због које су ови решавали проблеме уз извесну процедуру. А у динамичном рату, какав се тада водио, дуже процедуре отупљују иницијативу и одузимају драгоцену време. Такав случај био је и у односима бугарског и немачког окупатора, а то су партизани Сврљишког одреда обилато користили.

Док су, на једној страни, Немци и српска буржоазија били решени да свим средствима униште снаге НОП-а, на другој страни бугарски окупатор је приоритетним задатком сматрао успостављање управне власти на окупираном подручју, па тек потом кретање у офанзиву противу НОП-а. Отуда и појава да бугарски војници 1941. године не само да нису ишли даље од објеката дуж пруге Ниш — Пирот, на којима су били дислоцирани, већ је било и случајева да нису ни пуцали на партизанае при њиховом појединачном преласку ове пруге.

Тих новембарских дана 1941. године у Сврљишки одред дошла су и два Бугарина, комунисти, што је политичком активу одреда омогућило да развије пропаганду за пасивизацију бугарске окупационе војске. То ће, видећемо касније, бити један од главнијих задатака ОК Ниш, а индолентност бугарских посада на окупираној територији биће само саставни део уцена фашистич-

ке владе Бугарске према влади немачког Трећег рајха да јој се дозволи даље померање демаркационе линије ка Морави.

Немцима се јако журило са уништењем партизанских одреда у источној и јужној Србији, како због тога што им је све више војске требало за источни фронт, тако и због потребе да се постојеће дивизије у Србији јаче ангажују против главнине партизанских снага Југославије. То ће бити разлог да се чине уступци фашистичкој влади Бугарске, и њој ће се већ 1. новембра 1941. године дозволити да појача своје војне посаде на прузи Ниш — Пирот и Ниш — Скопље, где је тог дана „приспело за сваку пругу по један одред“.⁹¹ Јачина ових бугарских одреда била је различита — од батаљона до пука. А како се НОР Србије све више ширио и учвршћивао — поред осталог учвршћивала се и слободна територија Сврљишког одреда — и то у највећем јеку прве немачке офанзиве, Бугарима је дозвољено не само да појачају свој гарнизон у Пироту већ да снагама исте јачине (батаљон) успоставе и своје гарнизоне (јачине батаљона) у Нишу и Алексинцу, који су моментално били ван демаркационе линије.

Већ 28. новембра 1941. године немачки војни изасланик у Бугарској је могао извести да „су ове три бојнице (батаљони, прим. И. Г.) под заповједништвом једног бугарског генерала појачане са једном пјешачком пуковнијом (пуком, прим. И. Г.) пуног ратног наоружања“, која има „и три битнице (батерије, прим. И. Г.) лаких оруђа“.⁹² У истом извештају се истиче и то да се, поред наведених, на самој граници према Србији налазе и друге јаке бугарске снаге.⁹³ Пошто су

⁹¹ АВИИ— немачка документа, Минхен 7, I, 824 (препис у Војноисторијском институту).

⁹² Историјски архив Ниша — микрофилм бр. 5, док. 275. (Цитат узет из извештаја датог за потребе тадањег Павелићевог посланика у Бугарској).

⁹³ Бугарска окупација Србије захтева посебну обраду. Ми ћемо о њој нешто више говорити приликом сагледавања ситуације која карактерише стање источне Србије почетком 1942. године, када је бугарски окупатор, учврстивши се на окупираном делу Србије, кренуо у офанзиву противу снага НОР-а и приказао своје право лице.

Недићева влада и четници Косте Пећанца били против ширења Бугара, настаће утркивање бугарског окупатора и снага српских издајника ко ће се пре додворити немачком окупатору ангажујући се све више противу НОП-а. Ту ће српска буржоазија бити јединствена са окупаторима.

У овим условима треба и ценити дејства обе чете Сврљишког одреда.

И поред успеха у чишћењу терена од четника, штаб Сврљишког одреда је имао у виду и сталну опасност од недићеваца, који су се као одреди „Српске државне страже“ (СДС) организовали од 15. септембра у војску противу НОР-а и организација КПЈ, било као градска, пољска или гранична стража. Баш непосредно пред напуштање логора на Зеленом врху, штаб Сврљишког одреда добио је обавештење да јачи одред СДС креће возом из Ниша ка Књажевцу, ради обезбеђења ове пруге, а нарочито ради поседања рудника угља у долини Свр-

ПК Србије и партијско повереништво за југоисточну Србију није заваравала ова почетна „пасивност“ бугарске војске. Већ 23. априла 1941. године границе Пирот — Врање — Скопље — ток реке Вардара, прецизирана 12. априла 1941, биће, и мимо жеље немачког окупатора, померена „саму малце“, а почетком јуна и „по гулемо“ када ће ићи: десном обалом Тимока, од његовог ушћа у Дунав до потока Вирови (у висини с. Градсково), затим старом границом до превоја св. Никола (источно од Књажевца), затим преко Калне, па источно до Беле Паланке, даље на Грделицу и тиме избила на најосетљивији рејон у захвату Ј. Мораве. Од окупационих снага на овом „отетом“ простору била је само 1. брза дивизија са пуковима: 3. коњички пук у Владичином Хану, 1. коњички пук у Прешеву, 50. „Нишавски“ пук у Пироту и 52. пук у Врању. Баш ови пукови ће показати праве аспекте бугарских фашиста: одмах ће приступити успостављању управно-административног апарата, доводећи службенике из Бугарске. Сада, добијањем дозволе да обезбеде пругу у долини Мораве и Нишаве, Бугари ће приступити интензивнијој бугаризацији, што ће изазвати срибу и самих Немаца, не зато што су они били против политике свог савезника, већ због протеста Недићеве па чак и Павелићеве квислиншке владе. Међутим, Немци ту више ништа нису могли учинити јер им је ситуација на источном фронту, као и јасно испољена организациона чврстина снага НОП-а у Југославији, просто диктирала да траже помоћ својих савезника на Балкану. Тако ће Бугари својим 1. окупационим корпусом у Србији све више продирати ка Морави, уз цену да замене немачке снаге за борбу противу народноослободилачког покрета Југославије.

љишког Тимока. Сврљишки одред је одмах са Зеленог врха кренуо на простор између Ниша и Сврљига и 26. новембра избио пред железничку станицу Грамада, на којој се воз, због највећег тунела на овој прузи, иначе дуже задржава. Распоређени у заседи с обе стране пруге, партизани су упали у воз одмах чим је стао, док је група минера под командом Уроша Петровића (који је, као што знамо, потпомогао и у нападу партизана на рудник Јелашницу и разбијању четничког одреда у Сићеву), приступила рушењу тунела. Све је то било тако добро организовано да је само један жандарм стигао да испали пушку, али је брзо ућуткан.

Путницима је било јасно шта се заправо збило тек кад су недићевци били разоружани и постројени пред зградом станице. Нема тачних података колико их је било у возу, али судећи по томе да је 56 разоружано, може се закључити да их је било знатно више. Ово потврђује и извештај ОК Ниш којим се критикује површност у раду при извођењу ове акције, тврдећи да је у возу био „део одред“ недићеваца, којима су „само скинули одело и пустили их“, што ОК оцењује као, грешку.⁹⁴ Много више светла уноси информација Недићеве владе од 28. новембра 1941. године, којом се наводи да су партизани сачекали „путнички воз 4911 и разоружали део четника Сврљишког одреда и једног одреда Српске оружане силе“.⁹⁵ Када се има у виду да су четнички одреди у то време бројали 50—60 људи, а да су се одреди Српске државне страже (СДС) обично формирали од по 2 до 3 жандармеријске станице, свака просечно од по 25 жандарма, онда је реално ценити да је у возу било преко 100 непријатељских војника. То, уосталом, потврђује и већи број заплених пушака, него што је заробљено војника.

Сврљишки одред, који је бројао 120 бораца, није учествовао у целини у овој акцији; добар број био је заузет радом на терену, активирајући месне партизанске групе. Међутим, у нападу на железничку станицу Грамада, поред одреда, узеле су учешћа и месне парти-

⁹⁴ Зборник I/3, док. 50.

⁹⁵ Историјски архив Ниша — микрофилм бр. 5, док. 520.

занске десетине села Преконоге, Округлице и Рибара, што ће сутрадан бити „разлог“ четницима и Бугарима да искале гнев над мештанима села Врела, оптужујући их да су заједно са партизанима учествовали у акцији.

Пропусти учињени у овој акцији упозорили су да је Сврљишки одред, боравећи у логору на Зеленом врху, нешто изгубио од своје оперативности. Чак нису легитимисани путници, што је извештај број четника и жандара искористио да баца униформе и умеша се међу „обичне“ путнике. Још већа слабост испољена је при минирању. Наиме, замишљено је да до експлозије у тунелу дође у моменту када се кроз њега пусти воз. Међутим, кад је локомотива без машиновође пројурела мине су затајиле, што се касније приписало у грешку минеру Урошу Петровићу.

Заробљени недићевци спроведени су са Грамаде прво у село Преконоге а одавде на место Коморница на Сврљишким планинама, где су им скинуте униформе и цокуле, а затим обучени у дотрајала партизанска оде-ла и пуштени да иду куда хоће, само да се више „гла-вом не шале“ да поново служе окупатору. Једино је кажњен смрћу онај жандарм који је пуцао из воза. Ова устаљена пракса партизана да заробљене недићевце и четнике који нису пружили отпор у борби пуштају некажњене, јако је нервирала фашисте.

Велики плен партизани су превезли у базу на Зе-леном врху. Штаб одреда је затим одлучио да се „рас-терети“ и одреда СДС у Бабином Калу, јачине 15 жан-дарма, који не само да није нападао партизана, већ је био нека врста обавештајног пункта Сврљишког одреда. У томе треба и тражити разлог његовог дугог постојања непосредно поред Зеленог врха. Одузевши им опрему и наоружање, штаб одреда је и њима препоручио да више не служе окупатору, ако већ нису спремни да буду партизани.

После ових акција сврљишки и део белопаланачког среза на десној страни Нишаве био је без иједног фа-шистичког војника. Сврљишкој чети је остало да ту слободну територију учврсти и учини је базом осталих партизанских снага источне Србије у случају да дођу у кризу на својим теренима. Затим се штаб Сврљишког

одреда са Нишавском четом одвојио и 3. децембра 1941. године кренуо преко Нишаве ка Сувој планини и даље ка Заплању.

Сврљишка чета Сврљишког одреда представљала је сад, у ствари, посебан партизански одред од 60 добро наоружаних бораца, а постојала је и мрежа сеоских партизанских група, од којих би се добровољним доласком у чету она могла сваког дана удвостручити. На томе се није инсистирало, поред осталог, због лакше исхране у овим зимским данима.

Командир је био Душан Тривунац Драгош, популарни учитељ из Тијовца (који је у исто време био и партијски руководилац чете), заменик командира Васа Анђелковић Албанац,⁹⁶ политички комесар Војин Крајиновић Големи, иначе један од геометара у овоме одреду. Популарни лекар др Миленко Хацић је јавности представљен као „начелник штаба одреда“, а, у ствари, био најангажованији члан команде чете и као лекар и као партијско-политички радник.

Рејон Сврљишке чете била је раскрсница путева (10—15 км источно од Сврљига) са селима Гулијан, Мањојлица, Округлица, где је био смештен и материјал

⁹⁶ Овај популарни партизан Сврљишког одреда, родом из села Гулијан, иначе активни подофицир бивше југословенске војске, започео је свој партизански живот на мало необичан начин. Иако одан идеји КПЈ, чим је из Озренског одреда стигао на терен Сврљишких планина, где су се четници већ увелико организовали, почео је да испољава извесну самовољу. Пошто се већ прочуо својом храброшћу, задајући страх и окупатору и његовим слугама, једног дана се пронела вест да је Радио-Лондон јавио о борбама „партизана око Сврљига на челу са поручником Васом Албанцем“. Нешто из шале, а више поласкан овом вешћу, Васа пронађе официрске еполете и кокарду и прикачи их на рамена и шајкачу. Неки су говорили да и Коста Миловановић Пећанац има само чин поручника и да су, према томе, један другом равни, па зашто и Васа не би запустио браду. И Васа је пусти. Кад га овако накићеног видеше сељаци његовог и осталих села, почеше преносити вест да је он „командант целе Србије“.

Другови, па и они из штаба одреда, у почетку су све ово примали као шалу, јер Васа Албанац ничим другим није показао да одступа од линије, чак је онако накинђурен, кад говори на неком збору и позива народ у борбу „за правду и једнакост под руководством КПЈ“ био за сељаке убедљивији, јер је народ поштовао војску и офицере.

заплењен од непријатеља. Одатле је требало дејствовати ка свим осталим рејонима Сврљишког среза, пре свега у захвату железничке пруге Ниш — Књажевац.

Не располаже се прецизнијим планом дејстава Сврљишке чете. Међутим, судећи по догађајима који су се непосредно пре тога збили код Озренског одреда (пораз код Јошанице), а који су наметали потребу да се успостави веза са остацима овог одреда, чета је требало да се главнином пребаци у рејон села Попчице, на комуникацију Сврљиг — Алексинац. Овде је месним партизанским десетинама, после акције на Грамади и одмазде четника због тога, била потребна помоћ одреда. Четници су тражили одмазду и за убијеног „војводу“ Гају Раденковића из Галибабинца, а почела је да јача и четничка организација у селу Давидовцу. Истина, на њеном челу био је сеоски кмет Душан Радојковић, а он је био под јаким утицајем професора Предрага Костића који се овде пребацио по разбијању Крајинског партизанског одреда, али се ипак морало учинити нешто више да поново не овлада утицај четника. Мада су прота Благоје Поповић из Св. Аранђела и учитељ Јуба Стојановић из села Кравља, као активни сарадници НОП-а, имали непосредног утицаја на села „парохије Попчице“, ипак се ни они, без непосредне помоћи партизанског

Једног дана штаб одреда закључи да Васа стварно мисли да је поручник и одлучи да га „рашчини“. Али, нико да му то отворено каже. У одреду је била само једна другарица, Недељка Ерваћанин Мићка, одговорна за хигијену, чија је заслуга што ни под онако тешким условима није било вашију. Приликом једног парења и прања одеће, када су се другови обавезно шишали и бријали, Мићка сасвим наивно, иако за то није била задужена од штаба одреда, подвикну: „А ти Васо, брате, што се измотаваш, што не бријаш ту брадуру? Зар не видиш да си прави четник. . . И скидај брате, те еполете и кокарду јер ме стид да те гледам, а могу мислити како је теби. . .“

Васа погледа око себе, па кад виде уозбиљена лица другова, покида еполете и кокарду и баци их у ватру, а затим нареди: „Брицо, скидај ово чудо! Нит сам био, нити ћу икада бити четник. . . А ви сви, и ја с вама, треба да се стидимо да нам једна жена очита овакву лекцију. Срамота, срам нас било!“ А кад му Мићка приши лепо изрезану петокраку, Васа додаде: „Камо среће да је више жена у одреду, борба би се пре свршила. . .“ Отада је Васа Анђелковић постао „командир Васа“ кога су се непријатељи НОП-а још више плашили.

одреда, не би могли до краја носити са четничком сти-хијом.

Команда Сврљишке чете није могла да одмах приступи остварењу тог плана — помоћ месним десетинама у рејону Попчица — због појаве главнине Књажевачко-бољевачког одреда, која се после пораза овог одреда код села Балинца повлачила ка Сврљишким планинама и 5. децембра стигла у село Манојлицу, где се са-стала са Сврљишком четом. Ово је команди чете, сада заједничком штабу за обе партизанске јединице,⁹⁷ на-метнуло ревизију првобитног плана утолико што би се претходно кренуло ка долини Тимока. Тако су ове је-динице, 11. децембра 1941. године, стигле у село Кренту. Ту су, као што смо видели, пристигли и одвојени дело-ви Књажевачко-бољевачког одреда са секретаром ОК Зајечар, што је командовање ових јединица лишило велике брига, а самим тим створило велико распо-ложење међу борцима. Сваки нестали борац у ово време био је велики губитак за партизански одред, па је и разумљиво што је ова „изгубљена“ десетина изазвала одушевљење својим поновним доласком у одред.

Борба код села Кренте

Долазак Сврљишке чете и Књажевачко-бољевачког одреда у село Кренту био је управо у време када је непријатељ извршио до тада најјачу концентрацију снага у Књажевцу, на споју Сврљишког и Трговишког Тимока. Поред Књажевачког и Тимочког ту је пристигао и Борски четнички одред, посебно интересантан што је у њему била већина бивших партизана Бољевачког партизанског одреда из села Злота и Подгорца. Поред четника, у Књажевац је пристигла и једна не-

⁹⁷ Често се у погледу командовања овим партизанским јединицама уноси забуна. Душан Тривунац Драгош био је командир чете али је он после састанка чете са Књажевачко-бољевачким одредом више деловао као командант групе, док је дужност командира чете стварно вршио Васа Анђелковић Албанац, иначе заменик командира чете. Тек после борбе код Кренте Албанац је и званично постао командир Сврљишке чете Сврљишког одреда.

мачка јединица, чија се јачина ценила на 40—60 војника.⁹⁸

Народ Кренте срдечно је дочекао партизане. После подне започела је приредба и трајала до касно у ноћ 11. децембра. Ђацима, занатлијама, студентима, просветним радницима и отреситијим сељацима, није било тешко да саставе и изведу програм.

Ово одушевљење прилично је отупило војничку будност, па су чак и партизани били у уверењу да непријатељ не сме да их нападне. О тачној јачини непријатеља у Књажевцу није се располагало у штабу ове две партизанске јединице. Када је освануо 12. децембар, без икаквих узнемиравања у току ноћи, а народ припремио доручак, заједнички штаб није ни инсистирао на планираном покрету из Кренте. Командант Душан Тривунац је чак после доручка „дао узбуну„ и наредио да се изведе вежба, што је кроз часове војне наставе иначе практиковао на Зеленом врху. Баш у том часу (негде пред подне) патрола са правца главног друма Сврљиг — Књажевац обавестила је да наилазе Немци и четници. Тачна јачина непријатеља није се знала, али је сама његова појава било довољно упозорење да треба одмах напустити село. Међутим, овај народни учитељ, најодговорнији партизански старешина, није могао да пређе преко обећања народу да ће партизани тући фашисте где год се они појаве, без обзира на последице које из тога могу проистећи, потчињавајући том обећању и тактику партизанских дејстава.

„Могли смо се повући и без борбе“, пише Воја Јеленковић, „јер нам је узбуна добро дошла... Командир Сврљичке чете Душан Тривунац (сада наш заједнички командант) одмах је издао команду за заузимање положаја. У гробљу изнад села

⁹⁸ Оволика концентрација непријатељских снага уследила је због појаве Књажевачко-бољевачког одреда у долини Тимека и то после дуже пропаганде четника да су партизани потпуно уништени. Међутим, нема поузданих података да је даљи циљ непријатеља из Књажевца био ка Сврљигу. Преовлађује мишљење да је до борбе код Кренте више дошло због тога што је ово село припадало књажевачком срезу. Четници су се тешко одлучивали да иду у „потере“ за партизанима ван свога среза, а још мање ван свог округа. А и само присуство Немаца покренуло је ову руљу да крене друмом према планини Тресибаби.

(наше лево крило) према Сврљишкој чети налазила се чета Немаца, ударна снага непријатеља, са Тимочким четничким одредом. На нашем десном крилу, према Књажевачко-бољевачком партизанском одреду чији је стрељачки строј допирао до првих сеоских кућа, налазио се Књажевачки четнички одред... Једно наше пушкомитраљеско одељење добило је задатак да оде на косу према селу Тијовцу... Косу је већ запосео четнички одред „војводе“ Саве Марковића...⁹⁹

Руковођен, дакле, с једне стране, осећањем одговорности пред народом ових планинских села, који иначе тешко обећава али када једном да обећање он се њега држи до краја, а, с друге стране, због непознавања стварне јачине непријатеља, Тривунац је наредио да се прими борба и то у моменту када је непријатељ већ посео доминирајуће косе око села Кренте.

Настала је огорчена борба са знатно надмоћнијим непријатељем. Партизана је „у обе јединице било 93“, док је с друге стране „у борби учествовало 60 Немаца са 150 четника“.¹⁰⁰ Ово противуречи податку да је Борски четнички одред бројао 700, а Књажевачки 150 људи.^{100a} Ипак, судећи по изјавама учесника у овој борби, број четника није могао бити мањи од 300. Тако је однос снага био приближно 4 према 1 у корист непријатеља.

Пресудан момент био је противнапад Немаца са косе Дебели дол. До тог времена Књажевачко-бољевачки одред успео је да се извуче из непосредног додира са непријатељем и то са само 2 рањена, али је тиме положај Сврљишке чете био још више отежан. Ова чета остављена без ватрене подршке одвојила се донекле из непосредног додира са непријатељем преко брисаног простора. Вероватно да би у томе и потпуно успели да се није појавио стрељачки строј Немаца који ју је приковао за земљу. Чета се нашла готово у блокади. Покушала је да се пробије према коси, где су били борски четници и то преко брисаног простора. Доктор Хацић је чак апеловао код четника да не проливају братску крв за рачун

⁹⁹ „Устанак 1941“, књ. III, стр. 558.

¹⁰⁰ „Два одреда“, стр. 65.

^{100a} АВИИ, НгА, К1, док. 26/2.

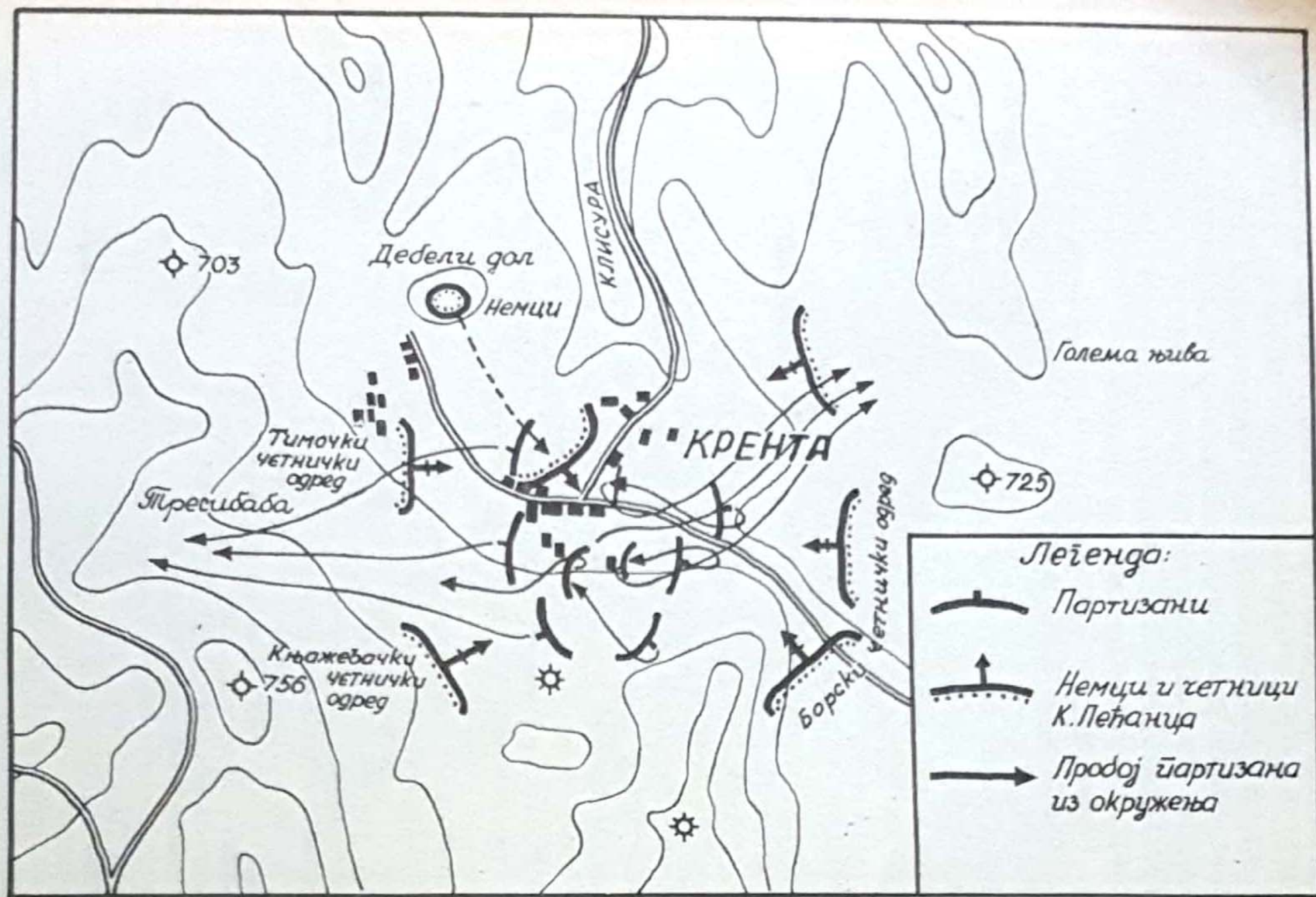
окупатора. С обзиром на то што се четници, у целини узето, нису овде показали расположени за борбу и да су Књажевачки и Тимочки четнички одред брзо одступили, Хаџић је веровао да ће овим поколебати и борске четнике. Једног момента је то изгледало и могуће. И када је ватра четника готово умукла, један њихов пуш-комитраљецац је покосио др Хаџића.

Настало је право гушање са четницима, који нису издржали притисак партизана. Одступили су али је овом приликом и Сврљишка чета дала драгоцене жртве. Пробијајући одбрану четника, а обасути ватром Немаца с леђа, гинули су најхрабрији партизани Сврљишке чете. После пробоја, на попришту код села Кренте, остало је, поред др Хаџића, још 9 мртвих партизана Сврљишке чете.¹⁰¹ Пробој партизана је успео, јер четници и Немци задовољни овако великим бројем изгинулих комуниста нису наставили гоњење деморалисаних партизанских јединица.

Судећи по броју жртава, не би се могло закључити да је борбом код Кренте Сврљишкој чети задат ударац од кога се не би могла опоравити, тим пре што је она и даље била заједно са Књажевачко-бољевачким одредом. Међутим, извештај број бораца се у току борбе одвојио — неки од њих су заробљени а неки се више нису ни вратили у чету. Затим је уследило најгоре: почели су да дезертирају они које је овај пораз, а посебно по-

¹⁰¹ Извештаји непријатеља, као и извештаји ОК Ниш, произвољно наводе губитке противничких страна. Колико су Немци и четници стварно имали губитака никада није поуздано утврђено. Зна се само да су Немци имали 1 погинулог са чином официра. Што се тиче губитака Сврљишке чете она је имала 10 погинулих и то: др Миленко Хаџић Јова, бивши лекар у Сврљигу; Мија Петровић Коле, студент из Ниша, иначе руководиоц СКОЈ-а Сврљишке чете; Војин Крајиновић Голем, политички комесар чете, бивши геометар у Белој Паланци и један од организатора СКОЈ-а у селу Моклишту; Милан Мирчић Цале, из села Галибабинца, скојевац; Милентије Мицић Крста из села Рибара; Живојин Николић из села Лозана; Мирослав Тренчић из села Белоиња; Здравко Милановић из села Драинца; Провир Богдановић Прока из села Периша, Богосав Христивојевић из села Сливовика.

Поред ових погинулих било је и 4—5 рањених, међу њима и партијски руководиоца Књажевачко-бољевачког одреда Александар Симић Брка.

Пробој Књажевачко-бољевачког ПО и Сврљишке чете из блокаде код села Кренте 12. XII 1941.

гибија популарног др Хацића, до те мере деморалисао да више нису видели никакву перспективу НОБ-а у овим условима и затражили уточиште код четника. Тако је Сврљишка чета била на путу да доживи судбину Крајинског одреда после пораза на Стеванским ливадама.¹⁰²

Узрок пораза Сврљишке чете треба пре свега тражити у томе што Тривунац из емотивних разлога није хтео благовремено да напусти рејон у коме су се јединице налазиле скоро 24 часа. Жртве, с обзиром на углед оних који су погинули, биле су ненадокнадиве. Народ је тражио на свим зборовима да види др Хацића, али њега заувек није било. Гудурама ових брда одјекиваће песма чобана: „Ој Хацићу сиротињска мајко, нећемо те прежалити лако“.

Сврљишка чета, скоро преполовљена, и Књажевачко-бољевачки одред повлачили су се ка Зеленом врху и то обилазним правцем, маскирајући свој покрет и од самог народа. Требало је излечити ране од пораза. Тако су, после недељу дана, ове две партизанске јединице стигле у атар села Горњи Рињ и разместили се на појама. Оскудевали су у храни које ни овчари нису имали довољно, а избегавао се одлазак у села.

Борски четнички одред, појачан деловима четника из Тимока, коме су се сада прикључивале и четнички расположене групе из околине Сврљига, кренуо је ка Зеленом врху, мислећи да су партизани потпуно разбијени. На ово су их побудиле изјаве заробљених партизана да је Зелени врх „пун магацина“, ратне опреме и хране. Четници су 19. децембра, не наилазећи на отпор, стигли на Зелени врх и дали се у потрагу за магацинима. Пролазећи кроз сврљишка села, они су, под изговором да траже партизана, упадали у куће и узимали вино и ракију. То је код овог сиромашног света

¹⁰² Најтеже од свега било је то што су многи од оних који су напустили чету затражили уточиште код четника. То ће непријатељ и те како користити за мобилизацију овог нападеног народа противу партизана. Многи од бивших партизана су додуше рачунали да код четника само преживе „ово најстрашније“ да би се касније поново вратили међу своје другове, али ће их догађаји, који су уследили, у томе спречити. А извесан број од њих ће непријатељ придобити за своје одане слуге.

уливало страх од четника и све више га идејно везивало за партизане.

Обавештени да су четници већ на Зеленом врху, Сврљишка чета и Књажевачко-бољевачки одред одмах су кренули у напад, ношени више жељом за осветом но реалном могућношћу да порази многобројнијег непријатеља. Четници су били изненађени и не само да нису однели пронађени материјал из партизанске базе, већ су се стрмоглављивали низ литице или остајали у дубоком снегу кроз планинска беспућа. Бежећи главом без обзира нису се окупили све до Бора, а после тога више се никада нису усудили да дођу на овај терен.

Брзи успех Сврљишке чете после пораза код Кренте пресудно је утицао на прекид њеног осипања. Одмах је упућен извештај штабу одреда у Заплање, са којим је веза одржавана преко партијског повереништва Беле Паланке, чији је секретар Александар Пекић и однео извештај. Баш „у то време долази у Горњи Рињ курир од руководства Нишавског одреда (чете — прим. И. Г.) који доноси писмо за мене“ — наводи Александар Пекић у цитираној изјави пред београдском полицијом.

Да ли је то био разлог да се чете поновно брзо окупе? Одговор на то даје нам преглед дејстава другог дела Сврљишког партизанског одреда.

Нишавска чета Сврљишког одреда

Нишавска чета, јачине 60 људи, подељених у 4 десетине, свака са по 2 пушкомитраљеза, одвојила се са штабом одреда од Сврљишке чете 2. децембра 1941. године у Горњем Рињу.¹⁰³ Одавде је 2. децембра избила у

¹⁰³ Нема података о саставу команде Нишавске чете Сврљишког одреда, сем да је њен командир био Крста Ђорђевић Коча. Судећи по томе да је са четом кренуо и штаб одреда, који је, у ствари, и одлучивао о њеном даљем дејству, вероватнија је верзија да чета није ни имала комплетну команду (заменика командира и политичког комесара). Ова чињеница има свог значаја због праћења чете на путу од Сврљишких планина до Заплања и назад, а нарочито уколико је чети била намењена улога да прерасте у посебан (Нишавски) партизански одред. О томе

рејон села Долац и Градиште, затим ноћу прешла на левој обалу Нишаве и у свитање 3. децембра стигла у село Вета. При томе је морала да савлада најосетљивије место на свом маршу, друм Пирот — Ниш, којим су тада стално саобраћали моторизовани делови окупатора. Чета је успела да се без икаквих последица дохвати села на северним падинама Суве планине, што је и био циљ њеног покрета.

Појас Суве планине и Селичевике представља део нишког округа и источне Србије на левој обали реке Нишаве и више гравитира ка јужној Србији. Ту се нишки округ граничио са лесковачким. Окружни комитети ова два округа су закључили да баш на овом споју, у захвату Суве планине и Бабишке горе, треба да постоје партизанске снаге како због удаљености Кукавичког, Топличког и Сврљишког партизанског одреда, тако и због демаркационе линије коју је бугарски окупатор, увођењем управне власти на окупираном пиротском округу, озваничио као границу.

Први продор Сврљишког одреда у овај део округа био је, како смо видели, непосредно по његовом издвајању из састава Озренског одреда (крајем септембра 1941. године), када се само стекао увид у ситуацију и дошло до сазнања шта би требало предузети за осамостаљење НОП-а у Запању. Суштину проблема представљала је мрежа четничких стража у селима Запања, које су, по наређењу Косте Пећанца, имале „да штите народ од упада Бугара“, а у ствари да гуше НОП који се овде развијао кроз партијско-политички рад организација КП белопааланачког среза.

ОК Лесковац је већ 1. децембра 1941. године реализовао своју замисао да се на простор Бабишке горе упуте део партизанских снага које би прерасле у посебан

нема писаних података, али, с обзиром да баш од овог времена наилазимо да се у извештајима ОК Ниш помиње „Нишавски одред“, и да Сврљишка чета добија комплетну команду по саставу равну штабу одреда, не искључује се могућност да је Нишавска чета требало да прерасте у Нишавски одред, а Сврљишка чета да прерасте у дотадањи Сврљишки одред. Но, околности под којима се одвијао овај покрет Нишавске чете, видећемо, нису пружале услове да се и реализује одлука о посебном Нишавском партизанском одреду.

(Бабички) партизански одред. Те су снаге биле из Јабланичког ПО „које су учествовале у нападу на Власотинце“; већ 5. децембра, по избијању у села на јужним падинама Бабичке горе, „кренуло је пет десетина у Заплање да разоружавају четнике којих је било врло много... заведених од народних издајца“.¹⁰⁴

У то време је и штаб Сврљишког одреда са Нишавском четом избио 3. децембра на северне падине Суве планине, а сутрадан 4. децембра чета се нашла у селу Јагличју, на јужним падинама Суве планине, дакле, у Заплању. Овде је одмах створен план за напад на четничке посаде. Пошло се од доњег Заплања, из рејона села Привојан, Равна Дубрава, Личје, ка В. и М. Крчимиру, истовремено кад је и Бабички одред успешно разоружавао четнике у горњем Заплању.¹⁰⁵

Нишавска чета Сврљишког партизанског одреда је, избивши у Заплање, покушала да ликвидира четничку групу у селу Гркињи. Она је одмах падом мрака 4. децембра кренула из села Јагличја и преко беспутног терена, широко обилазећи село Гаџин Хан, избила пред село Гркињу тек после поноћи.

Четници су се били добро утврдили у школској згради, чак су на прозоре поставили мреже од жице,

¹⁰⁴ Зборник I/1, док. 98 (Извештај штаба Бабичког ПО).

¹⁰⁵ Заплање је простор између Суве планине, Бабичке горе и пл. Селичевице, у захвату Кутинске реке. Читавом уском долином ове леве притоке Нишаве води друм који везује Ниш са лужничким срезом. Из рејона села Равна Дубрава, изворишта Кутинске реке, комуникација се рачва — један крак води ка Бабушници, а други ка Власотинцима. У немогућности да се користи железничка пруга долином Ј. Мораве, ово је била најкраћа веза нишког и лесковачког округа. Ту ће сада, преко суседних партизанских снага, успоставити везу ОК Ниш и Лесковац. Мушкарци из ових сиромашних заплањских села, расутих по падинама планина, одлазили су од давнина у печалбу широм целе Југославије као чувени зидари, циглари, тесари и уопште грађевинари.

Једини отвор из ове клисурасте долине је плодна долиница у рејону Гаџин Хана, која се преко села Гркиње и Барбеша наставља све до Мораве и јаче одваја планину Селичевицу од Бабичке горе. Отуда није случајно што су четници баш у селу Гркињи поставили јаку групу, обилато снабдевану храном и муницијом из Ниша. Она је, у ствари, била истурени одред за обезбеђење окупаторског гарнизона у Нишу, а Коста Пећанац је настојао да таквим учини читаво Заплање.

што је изазвало сумњу да су били обавештени о нападу партизана. Зато су покушаји да се убаце бомбе у зграду остали неуспешни. Међутим, штаб Сврљишког одреда је упорно настојао да се ова четничка група ликвидира, пошто је она успешно контролисала читаво Доње Заплање. Зато је намеравао да чета, и поред четири рањена борца, настави борбу и по дану. Но, у свитање су камионима из Ниша стигли Немци, што је чету приморало да одступи. Заробљено је само 15—20 четника, али њихова група у Гркињи није ликвидирана.

Нишавска чета се повукла на северне падине Суве планине, у село Космовац, где је предала рањенике на негу партијској организацији Беле Паланке, саслушала заробљене четнике и стекла потпунији увид о ситуацији у Заплању. Требало је решити основно питање: повезивање са Бабишким партизанским одредом, чији су делови успешно дејствовали у Горњем Заплању и до 6. децембра „разоружали 160 четника, запленили 160 пушака и 4 пушкомитраљеза“.¹⁰⁶ Кроз то овај одред је бројно брзо нарастао. Зато ће Нишавска чета из Космовца одмах поново прећи у Заплање и избити у село Крчимир, које је било очишћено од четничких елемената. То село је било и родно место Милисава Игњатовића, партијског руководиоца Сврљишког партизанског одреда, па је и то у извесном смислу утицало да се одавде пође при стварању слободне партизанске територије у Заплању.

Друго питање, које је тражило решење, а штаб Сврљишког одреда је за то добио и конкретне директиве ОК Ниш, било је успостављање везе са тереном бившег пиротског округа, сада окупираног од Бугара. Са ове територије било је већ 10 до 15 бораца у Сврљишком одреду, али још није била успостављена непосреднија партијска веза, која се наметала утолико пре што се располагало подацима да тамо дејствује нека наоружана устаничка група.

¹⁰⁶ Зборник I/1, док. 98 — Кад је део Јабланичког одреда 1. децембра 1941. године стигао на Бабишку гору бројао је 70, а „за 10 дана нарастао је на 150 људи“, да би већ 15. јануара 1942. године бројао „више од 250 људи“.

На успостављање контакта са овом територијом ОК Ниш и штаб Сврљишког одреда су посебно побуђивале вести да се северно од града Пирота, у захвату реке Височице, налази група људи која је још у октобру 1941. приступила извођењу акција сличних онима у сврљишком срезу. Сазнавши да ова група од око 40 наоружаних бораца нема „никакве“ везе са партизанским одредом, бугарски окупатор је предузео полицијске потере, али без нарочитог успеха.

Када су устаници, охрабрени успесима, сменили новембра 1941. у селу Велика Лукања бугарску и поново успоставили српску власт, у акцију је ступила и бугарска војска. Настале су огорчене борбе групе устаника у северном делу пиротског округа са окупатором. Без политичке подлоге, и без непосредне везе са ОК Ниш, група је морала доживети пораз. Нема пода-така каква је у овоме била улога партијске организације Пирота, али знајући да је и ОК Ниш био без везе са овом партијском организацијом, може се закључити да су устаници у долини Височице деловали самостално. То је, а и сама потреба да се продре на окупирану територију, побудило ОК Ниш да штабу Сврљишког одреда стави у задатак да испита ситуацију на терену Пирота. Из Крчимира је зато упућена једна партизанска десетина ка Пироту да ступи у контакт са партијском организацијом и окупи разбијене борце тзв. Височке чете. Десетина је успешно извршила овај задатак. Она је избила у рејон В. Лукање, пронашла 12 бораца са 2 рањеника и са њима се крајем децембра 1941. године вратила у Крчимир. Отуда ће се и веза са Пиротом све више учвршћивати, а у саставу Сврљишког одреда, поред Сврљишке и Нишавске, рачунаће се и са Пиротском четом, до чијег формирања је дошло тек у лето 1942. године.

Догађаји су се одвијали са посебном динамиком. После великог успеха у Заплању, делови Бабичког одреда су се, половином децембра, ојачали за око 50 нових бораца и повукли ка Бабичкој гори, где је извршена ре-организација одреда. Тако је 150 људи распоређено 15. децембра у три чете. Сувопланинска, као трећа чета (прве две су Моравска и Крушевичка) гравитирала је ка Сувој планини, ка троуглу Крчимир — Равна Дубрава — Драговље. Овај крај се у цитираном извештају штаба Бабичког одреда третира као „политички необра-ђен али поштен“.¹⁸⁷

Штаб Сврљишког одреда са Нишавском четом (која је, као што смо видели, помињана и као Сувопланинска) није ступао у непосредну везу са Бабичким одредом, како због пораза Сврљишке чете, тако и због тренутне

¹⁸⁷ Зборник I/1, док. 98.

одсутности овог одреда са Суве планине. Село Крчимир ће постати центар слободне територије Заплања, али тек пошто се овде пребаце све партизанске снаге са Зеленог врха.

Примивши извештај о поразу Сврљишке чете код села Кренте, који је стигао преко партијског поверенства Беле Паланке, Нишавска чета се из Заплања одмах упутила на десну обалу Нишаве. Она је, преко села Богдановца, Ресника, Беле Воде и Сливовика, 20. децембра стигла у село Клисуре (5 км источно од Беле Паланке), где су јој сарадници НОП-а организовали прелаз на десну обалу Нишаве.

Требало је код села Чифлика прећи пругу Ниш — Пирот, поседнуту густом мрежом бугарских посада. Да се не би упуштала у дужу борбу са Бугарима, јер је требало што пре стићи на терен Сврљишке чете, штаб одреда је упутио само групу минера на пругу, а главнином форсирао прелаз и покрет ка селу Љубатовици, првом на десној обали Нишаве, где је била и посада СДС. Минерска група је успела да само на неколико места покида железничке шине, чиме се још једанпут потврдило да партизанима недостају стручна знања из минирања, па ће штаб Сврљишког ПО томе посветити дужну пажњу.

Тако се Нишавска чета вратила на десну обалу Нишаве без икаквих губитака и из покрета изненадила недићевце у Љубатовици. Пошто су разоружани они су, по већ устаљеној пракси, најурени из села.

После 3 — 4 дана након повратка, Нишавска и Сврљишка чета, са Књажевачко-бољевачким одредом, поново су биле на окупу у селу Манојлици.

Одлуке партијске конференције у Рињу

Сврљишки одред је, после скоро месец дана одсутности, поново био у својој бази на Зеленом врху, сада не само бројно смањен, већ и у много тежим условима од оних пре напуштања ове базе. После пораза Сврљишке чете не само да више није било прилива у одред са терена сврљишког среза, већ је претила опасност да и

други колебљивци напусте одред. Они који су већ напустили одред или су деморализаторски деловали на симпатизере НОП-а или су се нашли у редовима четника. Четничка организација са терена сврљишког и нишавског среза почела је све више да испољава непријатељски став према партизанима, следећи апел Косте Пећанца да се ступи у борбу противу комуниста јер ће, кажу, само тако заштитити села од одмазде окупатора.

Снег је сваким даном био све већи, а мећава и велики мраз отежавали су опстанак у иначе хладној планини. Четници су поменутих продором на Зелени врх попалили и оно мало појата које су коришћене за смештај, а нису се имале чиме оправљати. Храна из села све теже се могла допремати у планину, како због непроходности терена, тако и због страха народа. А силазак био је ризичан због акција непријатеља у којима би имао голоруки народ највише губитака, јер му одред не би могао пружити обећану заштиту.

У оваквој ситуацији штаб Сврљишког одреда био је пред дилемом: да ли остати на Зеленом врху или га напустити? Одлука за опстанак у овој партизанској бази, поред проблема снабдевања, зависила је и од бројног стања одреда. Од 130, колико је бројао пре месец дана, одред се почетком јануара 1942. године свео на једва 100 бораца. Са Књажевачко-бољевачким одредом који је, у ствари, био трећа чета одреда са непроменљивим бројним стањем од 40 бораца, Сврљишки одред би једино могао да одбија нападе четника, али не и да пређе у противофанзиву, јер му то не би гарантовало успех.

Зелени врх је био привлачан за опстанак и зато што је овде складиран сав плен из акција. Ту је само око 200 пушака и 10 пушкомитраљеза „шоша“ било као резервно наоружање. На Гулијанским појатама је било око 180 расних оваца заплењених октобра 1941. године на добру бановинске управе код Сврљига, које су сада додељиване сељацима у замену за овце јаловице или за брашно и остале прехранбене артикле. Жеља да не ослаби партизански утицај у селима око Сврљишких планина је посебно диктирала да штаб одреда покуша да се одржи на Зеленом врху (познат, иначе, и као Гулијанска планина), који је усто био и веза са окружним

комитетима Ниш и Зајечар за упућивање свих оних који су заостали од одреда као и нових бораца.

Прва реализација одлуке да се остане на Зеленом врху било је наређење штаба одреда о пробној мобилизацији у селима Рибаре и Преконоге, у непосредној близини Сврљига. Баш овим селима, која су била обухваћена активним месним партизанским десетинама, претила је опасност да их четници мобилишу. Међутим, када је 40 нових људи поведено у одред, сви су пружили отпор. Изговори су били различити: болест, да нема ко да ради код куће, да ће све извршавати само да не иду из села и сл. То је штабу одреда био најбољи сигнал да нема војске без добровољног ступања у одред.

Покушало се да се тражи од штаба Бабичког одреда да једну чету од 50 заплањских бораца пребаци на Сврљишке планине, али је Бабички одред то одбио „са мотивацијом да нема наређење од Окружног штаба у Лесковцу, а без тога наређења не може да пошаље појачање“.¹⁰⁸

Немци су све чешће почели да туку Зелени врх артиљеријом, што је био знак да се против ове партизанске базе припрема шира акција окупатора. Проба да се из месних партизанских десетина мобилише за одред ослободила је штаб Сврљишког одреда илузије да се овим путем одред може омасовити. Зато је било основно сачувати постојеће бројно стање, сачувати људе који и под најтежим условима не напуштају одред. А како су ти људи били изложени изнуравању по мразу и веја-вици, роптања је ипак било, што је доводило до нових саслушања пред судом Сврљишког одреда. Међу онима који су оглашени за „харангере“ били су још раније сумњичени секретар Среског комитета Књажевца Димитрије Тодоровић Каплар, затим командир Сврљишке чете Васа Анђелковић Албанац, па водник у Књажевачко-бољевачком одреду Милан Цојић Марјан и још неколицина првобораца.

Штаб Сврљишког одреда, уз сагласност ОК Ниш, одлучио је да сиђе са планине у село где ће се на једном саветовању донети најадекватнија одлука о даљем ра-

¹⁰⁸ Историјски архив Ниша (изјава Александра Пекића пред полицијом априла 1943. године).

ду, утолико пре што је појава харангирања оцењена као зло које прети одреду у целини. Тако су, око 13. јануара 1942. године, све партизанске снаге, поневши и резервно оружје, сишле са Зеленог врха; главнина се сместила у селу Горњи Рињ, а остали делови у околна села као истурена обезбеђења из правца Беле Паланке и Сврљи-га. Одмах се почело са припремама за саветовање, за које су стигли и чланови ОК Ниш, на челу са секретаром Сретом Младеновићем.

Прво је сазван велики народни збор, на који су дошли и људи из околних села (Гламе, Букуровца, Мо-клишта, Врандола, Дражевца и др.) — готово 500, што је било пријатно изненађење за партизане. То је давало извесне гаранције да се резервно оружје може поделити месним десетинама ових села. . . Саветовање је отпочело 15. јануара у школи у Г. Рињу и трајало два дана, а одлуке које су на њему донете садржане су у извештају ОК Ниш, упућеном ПК Србије а сачуван је и записник. На овом саветовању су сагледане тешкоће и слабости, ОК је уочио грешке руководиоца одреда, али, одушевљен постигнутим успесима, није био категоричан у захтеву да се оне не понављају. Закључено је да одред под оваквим условима не може опстати око Сврљишких планина, па се препоручило да све снаге одавде пређу на леву обалу Нишаве, одакле „одред треба да пренесе акције преко пиротског округа за стварање једног пиротског одреда. . .“¹⁰⁹

Да се још једном осврнемо на питање да ли је одред постојао под називом „Сврљишки“?

Овде први пут налазимо зачетке одреда који треба да настане издвајањем снага из Сврљишког одреда, као што је то био случај са Сврљишким, када је, 15. септембра 1941, издвојен из Озренског. Тиме се донекле објашњава откуда збрка у називима партизанског одреда у захвату реке Нишаве.

У извештајима ОК Ниш налазимо тек 10. јануара 1942. године (Зборник I/3, док. 3), његов први назив и то као „Нишавски одред“, док се Сврљишки ту не помиње. И у извештају ОК Ниш од 17. марта 1942. године (Зборник I/3, док. 50) не само да се помиње „Нишавски одред“, већ и да је он „15. септембра 1941. године формиран издвајањем 30 бораца од Озренског ПО“, што би требало да нас ослободи сваке дилеме. Међутим, сви преживели из ове групе од „30 бораца“, који су 10. септембра 1941.

¹⁰⁹ Историјски архив Ниша (микрофилм бр. 4, док. 206—210).

формирани а 15. септембра издвојени из Озренског одреда и кренули на терен, без резерве тврде да је тада одред добио назив Сврљишки и да никада није преименован у Нишавски...

Историјски Архив Ниша и комисија за традиције Среског одбора Савеза бораца среза Ниш дуго су радили на рашишћавању овог питања. Тоба се прихватила и редакција монографије „Јужна Србија у НОВ“ (издање Нолит, Београд 1961), која је закључила: „Тачно је утврђено да је Сврљишки одред (који се касније по једној својој чети, често називао и Нишавским) формиран од дела Озренског одреда 10. септембра 1941. на Језерским појатама“.

У Сврљишком одреду је, поред Нишавске, била и Сврљишка чета.¹¹⁰ Да ли је после њеног пораза код Кренте (због чега је командир чете смењен са дужности) она престала да постоји, нема писаног документа, као ни да ли је престала да постоји после преласка у Заплање, када су смањене чете, видимо, добиле своје нумерације као 1. и 2. чета?

Реално је било очекивати да чете Сврљишког одреда прерасту у посебне одреде — један са ослонцем на Сврљишке планине, а други на Суву планину. Пребацавањем секретара ОК Ниш са сврљишког терена на терен Топлице, он није више имао никаквог увида у рад Сврљишког одреда, већ је податке о њему регистровао према извештајима који су стизали из рејона Заплања или преко Покрајинског повереништва из Ниша, које је ту почело званично да функционише од 25. јануара 1942. године. А овде је било уобичајено да се сви партизански делови на левој страни Нишаве називају Нишавским одредом и то према Нишавској чети Сврљишког одреда, којој је овај терен био намењен за дејство. Да ли би се тај нови одред звао Нишавски или Пиротски, може се само нагађати. Чињеница је да се са једним таквим новим одредом рачунало. Међутим, догађаји су онемогућили да Нишавска чета прерасте у посебан одред, већ се она са својим остацима поново вратила на терен Сврљишких планина и била саставни део Сврљишког одреда до његовог највећег пораза у Аћимовићевој офанзиви.

На саветовању у Горњем Рињу 15. и 16. јануара 1942. одлучено је да се група другова, које је штаб Свр-

¹¹⁰ О Сврљишкој чети постоји и песма коју је Душан Тасковић Срећко посветио на Зеленом врху изгинулим друговима код села Кренте и која је постала нека врста „химне“ не само Сврљишког одреда већ читавог слободарског народа на простору Озрена, Тресибабе, Старе, Сврљишке и Суве планине. Ова песма је најпоузданији докуменат о постојању Сврљишке чете. Она почиње:

Сврљишка брда и врх зелени
Тужни су маглом обавијени
Стазом се креће Сврљишка чета
После велике борбе код Кренте.

љишког одреда осудио као харангере, повуче из одреда и пребаци на терен Топличког одреда, где је ОК Ниш управо кренуо у обилазак терена. Они ће (њих 6) кренути за Топлицу тек из села Богдановца, пошто се одреди пребаце на Суву планину. За секретара партијске организације Књажевачко-бољевачког одреда именован је Љуба Радуловић Крња, а Александар Симић Брка, који је био рањен код Кренте, прешао је на рад у ОК Зајечар.

Одмах по завршеном саветовању, одржаном у школи у Горњем Рињу, приступило се припремама за прелазак ових партизанских снага са Сврљишке на Суву планину, где је већ оперисала једна чета Бабичког одреда. За терен сврљишког среза остављено је само партијско повереништво на челу са Душаном Тривунцем, појачано групом од 17 партизана, са задатком да политичким радом сузбија четнички утицај и да прихвата нове борце.¹¹¹ Они из села Преконога и Рибара, који су били мобилисани у одред, пуштени су кућама, с тим да се на њихов поновни долазак у одред, као и многих других из осталих села, рачуна на пролеће.

Партизани су желели да, као и при напуштању Зеленог врха, и одлазак из Г. Риња обележе приредбом

¹¹¹ Појачано је и партијско повереништво за белопаланачки срез на челу са Александром Пекићем. Преко њега ће ићи све везе одреда из Запања са сврљишким срезом, а преко овога са остацима Озренског одреда. Александар Пекић је добро обавио свој задатак и био детаљно уведен у рад партијске организације, што ће с друге стране, имати негативних последица када буде пао у руке полиције. А с обзиром на то што је 11. новембра 1942. године Пекић био кооптиран за члана ОК Зајечар, он је на саслушању у полицији под притиском открио читаву организацију, нарочито грешке у њеном раду и оштре мере штаба Сврљишког одреда предузимане прво на Зеленом врху а затим и у Запању. То ће непријатељ обилато користити у пропагандне сврхе, а нарочито приликом успостављања четничке организације, тако да ће сврљишки срез, онако одан партизанима 1941. године, постати најтежи терен за опстанак партизана у 1943. За одлуку конференције у Г. Рињу, Пекић на саслушању у полицији каже: „На овој конференцији одлучено је да се Нишавски одред повуче у Запање због реакције владиних трупа... да се ту среди и по могућству појача новим снагама“. То је, видели смо, дало повода да неки поричу постојање Сврљишког одреда.

која је заказана баш на дан годишњице Лењинове смрти, 21. јануара 1942. године. Била је то комеморативна свечаност великом класику марксизма, чији је посмртни марш, отпеван из стотину партизанских грла, представљао за комунисте бојни поклич на овом веома напорном борбеном путу што је превазилазио људске снаге. Реферат на комеморацији поднео је Милисав Игњатовић, чијим су се организаторским способностима дивили сви партизани и због тога заборављали на малтретирања којима их је често подвргавао. Сви су били убеђени да он та малтретирања чини за добро НОР-а, за победу КПЈ, за очување партизанског одреда против кога се усмерио многобројни непријатељ, не бирајући средства да га уништи.

Одобривши рад штаба Сврљишког одреда, ОК Ниш је 21. јануара 1942. године издао проглас народу, позивајући га да ступа у партизанске одреде. „Ко воли слободу, бориће се за њу. Ко жели бољу и сретнију будућност ствараће је борбом и жртвама“, каже се у прогласу, који је био одраз стварне снаге НОП-а у то време на територији нишког округа.¹¹²

Закључак

Био је то резултат првог периода НОБ у нишком округу, период стварања, јачања, дејстава и страдања Озренског и Сврљишког одреда, период који се знатно разликује од оног у суседном зајечарском округу. Суштина те разлике односи се управо на Сврљишки одред.

Није тешко оценити да је Сврљишки одред био најпостојанија партизанска јединица 1941. године у источној Србији. Томе су допринеле многе околности, почев од терена на коме је деловао и борбености људства од кога је настао, па до чињенице да је пред собом имао демаркациону линију два окупатора, о којој није коначно решено приликом њиховог договарања, па је долазило до обостране пасивности као међусобне уцене.

Ипак за испољену снагу, покретљивост, ударност и идејну чврстину Сврљишког одреда највећа заслуга

¹¹² Зборник I/3, док. 8.

припада његовом штабу. Истина, он је претеривао у одлукама, њима често кршио и линију са којом је КПЈ повела народе Југославије у борбу, али треба имати у виду да су га на то често нагониле и објективне околности. Пре свега, слаба помоћ Окружног комитета, а нарочито његово саглашавање са свим одлукама штаба одреда, учинили су партијску организацију Сврљишког одреда свемоћним фактором. Стиче се утисак да јој се ни ОК Ниш као претпостављена инстанца није могао супротставити, а секретар ОК Срета Младеновић се саглашавао са Милисавом Игњатовићем чак и тамо где је његов рад био у очигледној супротности са директивама КПЈ.¹¹³

Штаб Сврљишког одреда је оштрину својих одлука правдао и извесном инертношћу штаба Озренског одреда. То потврђује, пре свега, његов недолазак на зборни рејон ради извођења акције, а нарочито његова грешка

¹¹³ Зборник, I/3, док. 21. ПК Србије је, у свом писму од 4. фебруара 1942, овај рад партијске организације Сврљишког ПО и секретара ОК Ниш не само критиковао већ га и оценио штетним по НОБ. Нарочито је осудио оштре пресуде на Зеленом врху, чији је инспиратор био Милисав Игњатовић, а санкционисао је Сретен Младеновић; они су стрељања „непријатељских елемената“, пред којима су се згражали и сами партизани, мотивисали да се тиме „васпитавају“ партизани како да се држе пред класним непријатељем.

„То је нека чудна метода васпитавања партизана“ — пише ПК Србије — „а погрешно извођење ликвидација, јер примере држању (пред непријатељем, прим. И. Г.) треба тражити у нашој народној историји, у историји Компартије и у нашим свакодневним борбама“. ПК је оштар у осуди сумњичења партизана, посебно омладинаца, који нису имали никакве друге рачунице већ да се под руководством КПЈ и СКОЈ-а боре за оно „ново“ које је и прокламовано у позиву за устанак против окупатора.

„То је највећи злочин према скојевској организацији“, подвучи ПК Србије. А партијска организација Сврљишког одреда, понета успехом у организационом учвршћивању одреда и његове слободне територије, чак је ишла толико далеко да је створила посебну канцеларију „независно од канцеларије штаба, у коју ће улазити само партијци... Помислите какав је то бирократизам“ — са огорчењем констатује ПК Србије.

На жалост, ово писмо, изгледа, није дошло до секретара партијске организације Сврљишког одреда, што потврђују још оштрије мере које је овај штаб предузео на слободној територији Запања.

у распореду снага код села Јошанице, због које је управо и настрадао овај бројни одред.

Основни недостатак у дејствима ова два партизанска одреда источне Србије, чије је заједничко претпостављено руководство био ОК Ниш, огледа се у одсутности међусобног садејства, мада их је на то усмеравао заједнички објект напада, пруга Ниш — Књажевац и друм Сврљиг — Алексинац. Са непостојањем садејства рађало се и неповерење између њихових штабова које се преносило и на саме борце, где је интервенција ОК Ниш била неопходна. Да је било више садејства и поверења сигурно би се остаци Озренског одреда, после пораза код Јошанице, оријентисали ка Сврљишким планинама, па би и њихова даља судбина била другачија, о чему ће тек бити речи.

Постојањем Сврљишког ПО и његове компактне слободне територије обезбеђена је тактичка веза два суседна окружна комитета — ОК Ниш и Зајечар, који су били претпостављена руководства одреда на својој територији. Све иде у прилог констатацији да је баш захваљујући постојању слободне територије око Сврљига и партизанској бази на Зеленом врху очувано језгро партизанских јединица Тимочке крајине (Књажевачко-бољевачки одред), из кога ће се, видећемо, поново развити три одреда као и 1941. године.

Нема сумње да су на партијском саветовању, одржаном под руководством ОК Ниш у селу Горњи Рињ, сагледани ови пропусти. Ту је створена замисао за даље ширење НОП-а у источној Србији, али у процени ситуације није се довољно рачунало са јединственим деловањем окупатора и снага домаће реакције против НОП-а. У том погледу дезоријентацију и код штаба Сврљишког одреда и ОК Ниш унео је бугарски окупатор изјавама својих официра „да се они неће мешати у борбу између партизана, недићеваца и четника“, већ да су Бугари овде „ради одржавања реда у варошима, ради чувања пруга и мостова“.¹¹⁴

ОК Ниш и партијска организација рачунали су, више но што је за то било реалне основе, на подршку чла-

¹¹⁴ Зборник I/3, док. 22.

нова КП Бугарске, којих је било у саставу бугарских окупационих јединица. Присуство тројице чланова КП Бугарске (Бугарске радничке партије комуниста) у Сврљишком одреду је прецењено у погледу могућности да се бугарски војници чланови Партије и синдиката придобију за антифашистичку борбу. У том циљу је, истовремено са издавањем прогласа поробљеном народу у захвату Нишаве и Ј. Мораве, ОК Ниш припремио и проглас бугарским војницима: „Ви, синови и потомци Ботева, Левског, Раковског и других хероја, сада служите као мач у руци фашиста — највећих непријатеља Словена“ истиче се у прогласу.¹¹⁵

¹¹⁵ Зборник I/3, док. 36. Овај докуменат сачуван је само као „пројект“ прогласа, без потписа оног ко га издаје. Проглас је био у духу инструкција ПК Србије, које је слао партијском повереништву (Зборник, I/3, док. 33). Очигледно да је био намењен у првом реду бугарским гарнизонима у захвату пруге Ниш — Пирот, Ниш — Прокупље и Ниш — Врање, које су до 15. јануара 1942. године биле поседнуте јаким снагама бугарског окупационог корпуса. Међутим, овај проглас није имао никаквог ефекта на бугарске војнике, што потврђује и чињеница да нико није после тога ступио у партизанске одреде.

ДЕЈСТВА ОДРЕДА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1942.

Две слободне територије (Сврљешког и Пожаревачког одреда) на крајњим тачкама источне Србије имале су различите судбине. Пожаревачки одред је био разбијен и од његових девет чета са око 1.200 бораца у јануару 1942. године остале су само групице, за које је ОК Пожаревац улагао много труда и напора да их окупи.

Највећу тешкоћу Пожаревачком одреду чинили су тзв. војни четници који не само да су пасивизирали народ за отпор окупатору, већ су партизанима мучки давали ударце, било укључивањем својих официра у СДС и Пећанчеве одреде, било личним нападима на мање партизанске групе које су биле одвојене од својих главнина. На разједињене групе Пожаревачког одреда, чије се укупно бројно стање у јануару 1942. године ценило на око 150 партизана, усмерио се многобројни непријатељ. „Гонио нас је свуда, како по селима тако и по скоро беспутним планинама. Водећу снагу имали су бандити Драже Михаиловића (подвукао И. Г.)“.¹¹⁶

¹¹⁶ Зборник I/3, док. 4 (Извештај ОК Пожаревац од 12. јануара 1942. године). — Бројно стање Пожаревачког одреда реконструисано је из једне шифре. Наиме, у извештају ОК Пожаревац од 26. јануара 1942. године стоји: „Наше снаге у наоружаним људима су 40 пута мање од оне суме новца коју сте последњи пут послали Ђори“. (Зборник I/3, док. 10). Ово се односи на податак из писма ПК Србије од 9. децембра 1941. године (Зборник I/1, док. 91) где каже: „Шаљемо другу Ђори капут и цемпер и 6.000 динара“. Међутим, у ово време Пожаревачки одред је имао 120—130 стварно активних партизана. Ова организационо разједињена партизанска снага, стављена је под удар непријатеља у пожаревачком округу, о чијој јачини податке

Нарочита тешкоћа за НОП у пожаревачком округу био је губитак партијских кадрова. То, као и свођење Пожаревачког партизанског одреда, после прве немачке офанзиве, на слабе и разједињене групе, био је разлог што веза Пожаревачког са осталим Окружним комитетима источне Србије уопште није постојала, већ су једни о раду других понешто сазнавали преко оскудних података ПК Србије.¹¹⁷

*

Слободна територија у јужном делу источне Србије, око Сврљишких планина, не само да није нестала у првој непријатељској офанзиви, већ је и проширена на леву обалу Нишаве, око Суве планине и Бабичке горе, на чему је инсистирао и ПК Србије и Покрајинско повереништво за југоисточну Србију. Извесне околности у партизанској бази на Сврљишким планинама (слаби услови за смештај јединица по невремену, пораз Сврљишке чете која је морала заједно са Нишавском да напусти терен) довеле су само до кризе, али не и до губитка ове слободне територије. Тек са дубљим продирањем бугарске окупационе војске од демаркационе линије ка западу, а у вези с тим и активност домаће реакције на челу са Недићем, Пећанцем и Љотићем, запретили су још јаче овој територији. Њихове организације, које су

такође даје ОК Пожаревац (исти докуменат): „У Горњаку 700—800 Дражиних... у Кучеву 300—400 опет углавном њихових... у Петровцу 100—150 недићеваца... у Голупцу и Вел. Градишту по 50—60 недићеваца и љотићеваца... у Раброву око 200 недићеваца и љотићеваца... у Пожаревцу око 2.000 Руса (белогардејских емиграната — И. Г.), 600—700 Немаца, 100—150 недићеваца и љотићеваца и око 150 жандарма (мисли се на градску стражу — И. Г.)... За Свилајнац, Александовац и Жабаре немамо податке о непријатељским снагама“. Разлог оволиком концентрисању домаће реакције баш у овом округу треба, пре свега, тражити у организацији ДМ, јединој у то време у јужној и источној Србији, спремној да „у погодном тренутку“ преузме власт од окупатора.

¹¹⁷ Та веза се, и поред инсистирања ПК Србије, неће успоставити за све време рата, у чему (поред пораза који су тек следили Пожаревачком одреду) треба тражити узрок што делови овог одреда нису 1944. године ушли у састав 9. српске НО бригаде, као прве бригаде НОВЈ у источној Србији.

свака за себе имале своје оружане одреде, биле су антагонистички расположене једна према другој, али јединствене у борби против НОР-а, јер је на томе инсистирао немачки окупатор, у коме је сва та реакција гледала неки спас „за себе“.¹¹⁸

Територија Сврљишког одреда је била изложена опасности и због разбијања Озренског одреда. Његови остаци, после пораза код Јошанице, неће се читава два месеца окупити у јединствену целину, па се и о његовим акцијама све до краја јануара 1942. године не може ни говорити. Тек после партијског саветовања, 15. и 16. јануара у Сврљишком одреду, ОК Ниш је више пажње посветио Озренском одреду. Наиме, јаче ангажовање ОК уследило је после великог успеха једне групе Озренског одреда, која је, 4. јануара 1942. године, на планини Буковику поразила бројно јак четничко-недићевски „потерни“ одред. После тога непријатељ не само што није уверавао народ да Озренског „комунистичког“ одреда више нема, већ је тврдио да овај одред броји „око 100 бандита“.¹¹⁹

¹¹⁸ Посебно се на овој јединствености домаће реакције инсистирало у великосрпским круговима, јер су Немци тражили од својих савезника да ставе на располагање трупе за источни фронт. Српска буржоазија се сукобила са овом опасношћу и уложила велики напор да до тога не дође. Зато је Милан Недић оштро укорењен од немачког заповедника Србије. У фебруару 1942. године увелико се причало да је Недић морао да иде на изјашњење Хитлеру у Берлин.

Чињеница да „српска влада“ није, попут владе тзв. НДХ, упутила ни једну јединицу за појачање немачких снага на источни фронт наводи на закључак да је Недић морао да прими обавезе одлучнијег ангажовања против НОР-а у Југославији. То ће, видећемо, чинити огромне тешкоће српској буржоазији: прво, што ће изгубити много времена око изглађивања нетрпељивости између четника, СДС и СДК, а, друго што ће и у источној Србији четничку организацију на челу са Дражом Михаиловићем морати отворено ангажовати против НОР-а, као што је то чинила у западној Србији. А специјалност ове организације у источној Србији управо је у њеној илегалности. Друго је питање што она ту илегалност није могла очувати; потенцијална снага НОП-а нагонила ју је да се демаскира. Служење окупатору од стране ДМ зависило је од степена активности НОР-а, с којим ДМ није желео никакву сарадњу.

¹¹⁹ Зборник I/3, док. 105. (Извештај команде СДС од 21. јануара 1942).

Прво обједињавање свих преживелих партизана Озренског одреда (њих 31) и пристизање 13 бораца са Јастрепца било је 13. јануара 1942. године на Облој глави (источно од Алексинца). Одред је поново добио свој штаб: командант Мартин Никезић, политички комесар Ратомир Војиновић, партијски руководилац Драгче Миловановић, заменик команданта Конрад Жилник. Сада је Озренски одред од 44 борца, поред пушака имао и 4 пушкомитраљеза. Али, уместо да крене као целина у акције или да се бар оријентише ка Сврљишком одреду, па чак привремено да буде и под његовом командом, као што је случај са Књажевачко-бољевачким одредом, Озренски одред се одмах поделио у 4 групе и свака је кренула ка „своје терену“: Нишка, 15 људи, према Каменичком вису; Алексиначка, 12 људи, ка рејону села Липовца; Сокобањска, 10 људи, према јужним огранцима пл. Ртња и Ражањска, јачине 7 људи, према планини Буковику. Штаб одреда се такође поделио политички комесар и заменик команданта кренули су са Нишком, а командант и партијски руководилац са Алексиначком групом, с тим да обједињују и рад Ражањске групе; Сокобањска група, под командом Миодрага Новаковића Џунце, била је и под непосредним руководством Среског комитета на челу са Алексом Маркишевићем.

Замисао штаба одреда, која је спроведена уз сагласност члана ОК Станимира Вељковића, била је да се групе лакше очувају и „приморају“ непријатеља да цепа своје снаге. При томе је приоритет „лакшег скривања“ група наглашен до те мере да се готово потпуно губила из вида могућност да ће овако слабе групе непријатеља „лакше уништити“.

Слободна територија Запаље

У источној Србији остао је Сврљишки одред као једина организована партизанска јединица у чијем је саставу и даље био Књажевачко-бољевачки одред. Он у другу годину рата улази са великим амбицијама и још већим искушењима.

Штаб Сврљишког одреда се 21. јануара увече растао од ОК Ниш и са свим снагама био спреман за покрет. Чланови ОК на челу са секретаром Сретом Младенови-

ћем, праћени групом партизана Радета Голубовића, отишли су према селу Малчи и даље према Топлици, где је Младеновић погинуо. После реорганизације партизанских снага у Горњем Рињу створене су три чете:

— Сврљишка, од 50 људи, чији је командир Душан Трајковић Васа. Поред пушака, чета је од наоружања имала и 5 пушкомитраљеза;

— Нишавска, такође од 50 људи, са командиром Крстом Ђорђевићем Кочом; наоружана поред пушака и са 6 пушкомитраљеза; и

— Књажевачко-бољевачка (одред), са 40 људи, чији је командир био Јован Кеџман. Од наоружања имала је 4 пушкомитраљеза.¹²⁰

На терену Сврљишких планина, као веза главнине одреда са овом територијом, остала је само партизанска група од 17 људи, под командом Марка Јовановића Јоце, која је потчињена среском повереништву Сврлига на челу са Душаном Тривунцем. Та ће веза, пак, ићи преко партијске организације Беле Паланке.

Одред је кренуо према Запаљу. Ову одлуку, донету на саветовању у Г. Рињу, диктирали су, пре свега, повољнији услови од оних у сврљишком крају, у шта се штаб одреда лично уверио за време боравка у Крчи-миру и околним селима Запаља, почетком децембра 1941. године. Томе је много доприносило и присуство Бабичког ПО, из којег би се преузело људство са терена

¹²⁰ Нема података ко су били политички комесари и партијски руководиоци чета, осим за Књажевачко-бољевачку која је остала у истом саставу. Овом приликом формиране су и неке стручне јединице (минерски и економски вод и вод наоружања) које су попуњаване људством стручним за те послове. Тако је командир минерског вода био бивши командант Бољевачког одреда Светислав Маринковић звани Бора Циркузан. Тиме се Књажевачко-бољевачки одред само смањивао, а не повећавао.

Међутим, Велимир Костић тврди да су тада формиране три чете, апстрахујући постојање Књажевачко-бољевачког одреда. При тома даје овакав састав команди чета: 1. командир Душан Трајковић Васа, полит. комесар Душан Тасковић Срећко; 2. Крста Ђорђевић Коча и Љубомир Аранђеловић Миџор; 3. Светислав Маринковић Бора и Предраг Бошковић Павле... Драгоцен је Костићев податак да даје и имена политичких руководица чета, што на другим местима нигде нема али је произвољно што се минерски вод третира четом, а изоставља Књажевачко-бољевачки одред.

Заплања, а које је територијално припадало Нишком ОК, конкретно Сврљишком одреду (још конкретније његовој Нишавској чети, која сада треба да прерасте у посебан одред).

Овај покрет Сврљишког одреда диктирала је нарочито околност сталног померања границе Бугарске ка Нишу и долини Ј. Мораве, са чиме је овај окупатор започео још почетком новембра 1941. године. Немци не само што се нису супротставили овој бугарској самовољи, већ је немачка Врховна команда 16. децембра 1941. године наредила да се „немачке снаге у Србији и Хрватској ослободе за немачку источну војску, а да се уместо њих у Србију доведу бугарске или друге трупе“. Ово наређење немачки командант „Југоистока“ модификовао је само утолико што је „Команду у Србији... и над потчињеним бугарским одредима“ поверио опуномоћеном командујућем генералу Србије.

Из Србије је требало што пре ослободити 113. и 342. немачку дивизију за источни фронт. Зато је 24. децембра и одлучено да се „немачке снаге распоређене у Лесковцу, Крушевцу, Ђуприји, Јагодини, Алексинцу и Зајечару имају до 15. јануара 1942. године сменити бугарским снагама (подвукао И. Г.) и до тог времена има бити завршено поседање целог предела...¹²¹

Бугарски окупатор Србије управо је то и тражио. Он није ни чекао 15. јануар већ је још 7. јануара 1942. године главнинама три дивизије био на „поклоњеној“ просторији и то:

— 21. дивизија на територији од линије Зајечар — Ђуприја на северу, Јужне Мораве на западу и Нишаве на југу;

— 17. дивизија од Јастрепца на северу до пл. Кукавице на југу, а на западу све до Кос. Митровице и Ибарске долине;

— 6. дивизија од Деспотовца и Крагујевца на северу до линије Краљево — планина Јастребац (обухватајући и Крушевац) на југу.

Поред ове три дивизије, у окупираном делу Србије били су и самостални пукови: 50 „Нишавски“ у Пироту, 61. резервни у Белој Паланци, 52. пешадијски у Владичином Хану и Врању, са низом специјалних и граничарско-полицијских јединица.

Све ове јединице биле су обједињене под штабом 1. окупационог бугарског корпуса, чије је седиште смештено у Нишкој Бањи.

Бугари су, дакле, избили не само на прижељкивану „Бугар Мораву“ коју су добили као услов за приступање Силама осовине, већ су и прешли ову линију и продрли чак до Ибра. Званично је, 15. јануара 1942. године, и у бугарској скупштини

¹²¹ Изјава Ернеста Висхаупта (докуменат у — АВИИ — фонд Минхен).

прокламована граница према Србији, која је обележена: десном обалом Тимока од његовог ушћа до висине села Градсково, затим прелази на леву обалу Тимока и преко села Рготине, Злота, Деспотовца, Јасенова и Милешева, избија чак до Крагујевца, обухватајући градове Ђуприју и Јагодину (Светозарево). На западу граница је водила линијом Крагујевац — Краљево и настављала се Ибром све до Косовске Митровице (с тим што Краљево и Митровица нису били укључени у бугарску окупациону зону). Од Косовске Митровице граница је скретала преко планинског земљишта и ишла линијом села Бабин-Мост — Веља Глава, одакле се спуштала на град Врање. Овај део представљао је границу Бугарске са тзв. великом Албанијом — резултат политике италијанског окупатора.

Тако је цела јужна и половина источне Србије постала део бугарске „државне“ територије, чиме је била ревидирана чак и линија подручја које је Хитлер 12. априла 1941. године, својим „Смерницама“ изричито ставио под команду Вермахта. Да није било Борског и осталих рудника источне Србије и Ђердапа, сигурно би и овај северни део потпао под бугарски суверенитет. Последице тога биле су успостављање административно-управне власти.

Са бугарском окупацијом нису се мирили ни водећи људи окупиране Србије, али сем меморандума немачком заповеднику Србије они нису ишли даље у спречавању ове окупације. Једино је Недићева влада издејствовала код немачког окупатора да, поред немачких и бугарских, задржи и своје органе власти, од општинских до среских и окружних.

У оваквим условима српска буржоазија је тражила начина да измири нетрпељивост својих првака који су свој утицај на народ мерили јачином војске којом командују. У овој збрци односа посебна је била улога Косте Пећанца, чији је утицај био све слабији; чак су га и припадници СДС пред народом назвали издајником. Због тога је бугарски окупатор баш у Пећанцу нашао најбољег сарадника против снага НОП у Нишком округу, зато ће четници све више поседати територију око Ниша, где је била и четничка главна команда.¹²²

¹²² Баш у то време (крајем децембра 1941. године) Дража Михаиловић издаје проглас народу Србије којим се недвосмислено изјашњава против линије НОП-а. Уместо за борбу против окупатора он се прогласом обраћа народу и, поред осталог, каже „да се организујемо, па у часу када падне наређење да будемо сви спремни да извршимо свој задатак“. (Зборник I/2, док. 15). Због тога ће официри и подофицири, који су познавали непосредну команду Д. Михаиловића, све више бити у одредима СДС и СДК. Они ће, борећи се противу партизана, истовремено развити и агитацију за покрет ДМ. При томе се не сме губити из вида да Дража Михаиловић никада није остао без одреда јер би у противном био зависан од Недића а он то нити је хтео нити могао бити, поготово од 8. децембра када је именован за министра избегличке владе. Слање својих људи у одреде СДС само је једна од форми деловања организације ДМ.

Сврљишки ПО се, преласком са десне на леву обалу Нишаве, одмах сукобио са удруженим снагама бугарског окупатора и четника Косте Пећанца, а затим и са удруженим снагама остале реакције које су кренуле у нову офанзиву.

*

Увече 23. јануара 1942. године Сврљишки одред је избио пред караулу Црвена Река (у непосредној близини Беле Паланке) и прелазећи Нишаву заробио бугарску патролу од 2 војника, док се трећи стрмоглавио у Нишаву и удавио.¹²³ Тиме се одред одмах сукобио баш са овим најопаснијим непријатељем на свом путу ка Сувој планини. Удаљујући се брзо од пруге и друма, он је направио краћи застанак у селу Мокра, о чему је непријатељ у Нишу већ истог дана 24. јануара био обавештен.

Држећи се правца у захвату речице Врело, Сврљишки одред је преко села Дивљан и Коритнице избио у села Беле Воде и Ресник, где му је био и први циљ покрета. Одавде је започето са реализацијом плана направљеног у Г. Рињу. Бугарски комунисти Славче Друцанов Балкански, Неофит Стојанов Ломски и Никола Кирков Родопски, који су били у саставу одреда, одмах су кренули са групом партизана из пиротског округа да међу бугарским војницима шире антифашистичко расположење. Мада нису никог привукли у редове партизана, њихов одлазак је имао велике користи за НОП. За ову акцију Балканског и другова обилато су коришћени подаци од заробљених бугарских војника код Беле Паланке, који су после саслушања у Реснику ослобођени, уз обећање да ће све учинити да оправдају ову широкогрудост партизана.

Штаб одреда је у име ОК Ниш, као што смо напоменули, издао проглас бугарским војницима, позивајући их да се супротставе фашизму и крену стопама Левског, Ботева и других бораца против угњетавања бугар-

¹²³ Подаци неких аутора да је прелаз извршен ноћу 21. јануара и да је пребацивање преко Нишаве било код Белановца — погрешни су.

ског народа. Био је то, дакле, један од приоритетних политичких задатака и ОК Ниш и ПК Србије, који је 27. јануара у вези са тим писао: „Пре свега треба да пружимо помоћ друговима комунистима из редова бугарске војске“.¹²⁴

Реализација ове директиве ПК Србије започела је одмах по избијању снага одреда у Реснику. Ту је остављен минерски вод одреда као истурено обезбеђење главнини, а и као центар из којег би се кретало у акцију на рушење пруге Ниш — Пирот. Овај центар је брзо прерастао у минерски курс, кроз који је прошао већи број бораца Сврљишког и Бабичког ПО. Он ће присту-пањем нових бораца представљати читаву чету Сврљишког ПО и обезбеђивати територију из правца Беле Паланке.

У селу Богдановцу, где је главнина прешла из Ресника, одред је такође оставио један вод, као обезбеђење према Бабушници, одакле се очекивао и прилив нових бораца. Тако је рејон Ресник — Бела Вода — Богдано-вац постао прво жариште слободне партизанске територије на левој обали Нишаве, у захвату гребена Суве планине... Главнина одреда се одавде пребацила у За-

¹²⁴ Зборник I/3, док. 11 — Из овог документа јасно се може закључити да се ОК Ниш нашао пред сложеним задатком. „Бугари траже од Немаца да уклоне све наоружане групе са територије коју запоседају, јер не могу да разликују ко је четник а ко партизан...“ Ово је била полазна основа бугарског окупатора за успостављање управне власти на новоокупираном подручју, чему се српска буржоазија на разне начине супротстављала, али против воље главног окупатора — Немаца — није ни смела ни хтела ништа предузети: није смела јер је овај био немилосрдан, а није хтела јер се бојала снаге НОП-а и победе идеја КПЈ која је руководила НОП-ом. На бугарске захтеве да се са територије коју су окупирали уклоне „све наоружане групе“ само је одговорено наређењем четницима „да се повуку у шуму“, где треба и тражити зачетке организације ДМ у захвату Нишаве.

Штаб Сврљишког ПО ће се зато одмах сукобити и са том новом четничком организацијом и партизански суд ће у Запању имати пуне руке посла. Пред њим „је продефиловало неколико десетина људи, било да су били у служби окупатора, бавили се шпекулацијом или каквим другим пословима, или су једноставно били само сумњиви“. („Устанак 1941“, књ. III, стр. 561.). А Милисав Игњатовић ће у Запању још више бити опседнут сумњом да га непријатељ прати „на сваком кораку“.

плање и разместила у село Крчимир, одакле су се као из центра, слободна територија и утицај НОП-а стално ширили према Нишу, Пироту и Црнојрави.

Из Крчмира је успостављена веза са Бабишким ПО, чија је 3. чета већ имала делове у Заплању. Затим је формиран Народноослободилачки одбор, као орган власти за читаво Заплање, за чијег представника је изабран угледни домаћин и примеран земљорадник Милен-тије Поповић. Одбор је имао непосредну помоћ штаба одреда у решавању свих питања, пре свега снабдевања партизана и народа животним потребама. У Крчмиру су се стицале све везе из Ниша и Беле Паланке преко којих су се и допремале нужне потребе, а и везе са Бабишким партизанским одредом и ОК Лесковац. Због тога је и у село Душник упућена партизанска јединица јачине око 50 бораца, на челу са командом 2. чете Сврљишког ПО, као истурено обезбеђење према Нишу. Она је развијала дејства према Гаџин-Хану и Гркињи, где су се налазили четници, који су се, потиснути из села Горњег Заплања, све више груписали ближе Нишу.

У Доњем Заплању, у селу Гркињи, у ово време се налазио и 1. вод 1. чете Бабишког партизанског одреда. То је, као и степен ширења Бабишког одреда преко територије лесковачког округа, захтевало рашчишћавање многих питања, која су се могла решити само на једном састанку штабова Бабишког и Сврљишког партизанског одреда. До тог састанка је дошло у суботу и недељу, 7. и 8. фебруара, у селу Г. Драговља, када је дошло до разграничења територија одреда. Граница је ишла Драговљанском реком;¹²⁵ северно од ове линије територија је била у искључивој надлежности Сврљишког одреда, због чега је део бораца са ове територије, дотле у саставу Бабишког, морао прећи у састав Сврљишког одреда.

Збуњује чињеница колико су се штабови партизанских одреда, па и окружни комитети, овде упуштали у процедурална питања, иако се зна да у условима партизанског ратовања није могло бити крутих граница између јединица. Што је најтеже, ово питање је било овде чак толико заоштрено да је озбиљно сметало сарадњи,

¹²⁵ Према подацима Живојина Николића Брке.

о чему сведочи и извештај ОК Лесковац од 13. фебруара 1942. године,¹²⁶ а још више коначна судбина Бабичког одреда, који је одбио да дејствује на „туђој територији“. Зато је потребно да у најкраћем прикажемо и овај одред чија су се дејства делимично односила, и на источну Србију.

Бабички партизански одред

Сматра се да је формиран 12. октобра 1941. године (на Михољдан), пошто су се групе партизана из Кукавичког партизанског одреда, упућене по плану ОК Лесковац, окупиле на Бабичкој гори.¹²⁷ Међутим, борцима Кукавичког одреда ово није био први долазак на Бабичку гору, што сведочи да је ОК Лесковац овом терену посвећивао стално бригу.

Осећајући потребу да терен на споју територија два округа буде „покривен“ партизанима, окружни комитети Ниш и Лесковац су одмах у почетку НОП-а упућивали партијско-политичке раднике на терен Запања. Тако је још 20. августа 1941. са терена Ниша овде стигла група комуниста на челу са Милисавом Игњатовићем и Душаном Тасковићем, иначе родом из Запања, ради утврђивања услова за дизање устанка. Месец дана касније, 20. септембра, овде је са терена Лесковца дошла група комуниста, већ искусних партизана, на челу са Јованом Цекићем ради покушаја стварања партизанске јединице.

Међутим, због заузетости око организације партизанских одреда на десној обали Нишаве, ОК Ниш, изгледа да, услед недостатка снага и времена, није имао

¹²⁶ АИРПС док. 1557.

¹²⁷ До данас је на тему Бабичког ПО врло мало писано. Једини озбиљнији напор учинио је Димитрије Кулић у књизи: „Бабички партизански одред“ (издање Просвета, Ниш, 1961), но то је само скромни прилог без претензија да се да исцрпно дело о овом одреду. Вредни су пажње и прилози Живојина Николића Брке, првоборца Бабичког ПО и Велимира Костића Бајеша, првоборца Сврљишког ПО. Свакако су највреднија оригинална документа у архивама ВИИ и ИРПС која су при обради у првом реду коришћена.

могућности да и делу своје територије на левој обали Нишаве посвети већу пажњу. С друге пак стране, ОК Лесковац је осећао празнину на простору на левој обали Нишаве, па је инсистирао да будући одред са Бабишке горе оријентише своја дејства и према Сувој планини.

Група партизана Кукавичког партизанског одреда се, чим је 20. септембра стигла у село Орашац, суочила са тешком ситуацијом — окупатор је на простору Бабишке горе бездушно реквирирао стоку — па су се почетна дејства будућег одреда углавном сводила на заштиту поробљеног народа од пљачке окупатора, што је представљало солидну политичку базу окупљања народа за отпор окупатору. Убрзо за овом првом групом — која је предузимањем акција за враћање народу реквириране стоке одмах изазвала интервенцију јачих немачких снага на Бабишкој гори — стигла је и група партизана из Пусте реке на челу са Томом Калођером, а истовремено и група партизана Кукавичког одреда, са Милошем Диманићем, која је учествовала у нападу на Власотинце. Тако је почетно бројно стање Бабишког одреда (део ових партизана, затим партијско-политички радници и они из села око Бабишке горе, који су одмах приступили партизанима), на дан 12. октобра износило око 35 бораца.

Команду новоформираног Бабишког одреда сачињавали су: командир¹²⁸ Јован Цекић Брана, политички комесар Велимир Манић Брка, заменик командира Душан Максимовић Мирко и партијски руководиоца Слободан Цекић Радован. Одмах су формирана три одељења од по 10 до 12 бораца, чији су командири били: Тома Калођера, Милош Диманић и Боривоје Маринковић.

Нема објашњења зашто је Бабишки одред непосредно по свом формирању морао напустити терен Бабишке горе и 17. октобра прећи на терен Пусте реке, где је остао више од месец дана. Противречни су исто тако и подаци зашто је, ако је и имао потребе за одласком, овако дуго остао у Пустој реци у којој је, као и на читавој просторији од Пасјаче до Лебана, било солидних

¹²⁸ Због малог бројног стања (приближно јачине ондашње чете) у овом одреду је тада усвојено звање „командир“, место „командант“.

партизанских снага. Остаје чињеница да је простор лесковачког округа на левој обали Јужне Мораве остао без партизана, и поред сталне брига ОК да и овде створи солидно упориште. Тек 21. новембра, поновним нападом на Власотинце, у коме је учествовао и већи део Бабичког партизанског одреда долази до поновног окупљања партизана на Бабичкој гори.

1. децембра 1941. године Бабички одред, окупљен у рејону манастира Св. Богородица, где је сместио и свој штаб, броји око 90 бораца. То је за оне прилике била респективна снага и за Немце и за Бугаре који су своје гарнизоне све више померали западније од прокламоване демаркационе линије.

Једна група бораца на челу са Обрадом Лучићем Милутином продрла је са Бабичке горе на Суву планину и у В. Крчимиру јој се одмах прикључује 20—30 нових бораца. То се одиграва баш у време када је према Крчимиру продирала и Нишавска чета Сврљишког ПО, чија је ово територија била. Вероватно да би штабови два суседна одреда још тада рашчистили спорна питања око надлежности над територијом на споју нишког и лесковачког округа, да боравак Нишавске чете на терену Суве планине није био ометан због ситуације око Сврљига, после пораза Сврљишке чете код села Кренте.

Бабички одред је растао брзо и већ 5. децембра 1941. године бројао око 150 бораца. Тада је одред реорганизован — формиране су три чете, а штаб одреда добио је нови састав: командант Обрад Лучић Милутин, ваздухопловни потпоручник бивше југословенске војске, заменик команданта Тома Костић Срећко, млинарски радник (комуниста из села Братмиловца и члан ОК Лесковац), политички комесар Слободан Цекић Радован. Како се са одредом стално кретала и Разуменка Петровић, члан секретаријата ОК Лесковац, изгледа да се није наметала нарочита потреба за партијским руководиоцем одреда.

Формиране су три чете, и оне су добиле називе према рејонима на којима су претежно дејствовале:

— 1. чета (Моравска), са тежиштем дејства у долини Ј. Мораве на прузи Ниш — Лесковац; командир Јован Цекић, политички комесар Добрила Стамболић;

— 2. чета (Крушевачка, а негде је називају и Власотиначка) са задатком да продире ка Власини; командир Милорад Диманић, политички комесар Симица Јањић;

— 3. чета (Сувопланинска) са тежиштем дејства ка Заплању и Сувој планини, одакле ће одржавати непосредни борбени контакт са Сврљишким партизанским одредом (има података да се рачунало и са њеним прерастањем у посебан Сувопланински одред); командир је био Душан Максимовић Мирко, а политички комесар Јован Живковић Војин.

Све чете одмах су кренуле на ширење слободне територије, чија се база сматрала манастир Св. Богородице, где су се налазили штаб одреда и главнина 1. чете. Али, истовремено су центри ширења устанка и слободне територије постали и село Јарсеново, где је била размештена 2. и В. Крчимир, где се налазила 3. чета.

Део 1. чете продирао је са гребена Бабичке горе ка Лесковачком пољу (спустио се на линију села Смрдан — Разгојна — Локошница — Јашуља која му је послужила као база за напад на железничку пругу), док је други део продирао према планини Селичевици и допро до линије село Гркиња — Гаџин Хан, залазећи тиме у територију нишког округа.

2. чета је из рејона Јарсенова све више продирала на југ и половином јануара 1942. године своју базу померила у село Липовицу, разбивши четнике који су се повлачили ка Власотинцу. Нарочити успех ове чете било је рушење гвозденог моста код села Гложана, чиме је прекинута оперативна веза Лесковца са Власотинцима. Рушењем електричне централе код Манастиришта чета се сасвим приближила Власотинцима и стекла солидне позиције за ослобођење овог градића. До овог напада није дошло, али не због 2. већ због 1. чете која је у борби код села Биљанице, познатој као „биљаничка битка“, претрпела осетне губитке. То је принудило штаб Бабичког одреда да 2. чету помери ближе Бабичкој гори — центру слободне територије одреда. Како је чета дотле била толико самостална у својим дејствима да је важила као неки посебни одред, или како су је тада звали „Пододред Бабичког ПО“, то је повратком

ка Бабичкој гори издвојила једну борбену групу и са политичким комесаром чете Синишом Јањићем на челу упутила ка Власотинцима и Црнојрави. Ова група ће постићи сјајне успехе, а пре свега припремиће солидне услове за формирање Црнотравског партизанског одреда, о чему ће још бити речи.

3. чета (Сувопланинска) важила је и као посебан одред Запања све до доласка Сврљишког одреда на овај терен, када је коначно разграничена територија између Бабичког и Сврљишког одреда. Два изразита центра из којих је 3. чета развијала своја дејства била су В. Крчимир, одакле се оријентише ка гробу Суве планине и Равна Дубрава, одакле развија дејства ка Лужници.

Карактеристика дејстава 3. чете у тесној је вези са карактеристиком самог народа Запања, коме је сиротиња толико дојадила да је борбу партизана сматрао не само као услов за ослобођење од фашистичке окупације већ и за решење социјалних проблема. Отуда је и оно брзо укључење народа у НОП било у оквиру народно-ослободилачких одбора као органа власти, било у оквиру месних партизанских десетина, које су нарастале и до чете. Тако је 3. чета (Сувопланинска) крајем децембра 1941. године нарасла на скоро 100 бораца, са више активних месних партизанских десетина, које су у свако време могле појачати чету за веће акције. Чета је била подељена на два вода, од по четири одељења, јачине 10 до 12 бораца. Међутим, када је била на путу да нарасте у јединицу, равну одреду у чијем је иначе саставу била, 3. чета је морала напустити терен, због тога што је, с једне стране, пристигао Сврљишки партизански одред (чија је то територија и била) и заоштрио питање „надлежности“, а, с друге, уследио је окршај главнине Бабичког одреда код села Биљанице 5. фебруара 1942. године. То је био увод у офанзиву непријатеља на слободну територију Запања, када ће се овај бројно јак партизански одред наћи пред највећим искушењем.

Бабички одред имао је чврст ослонац на Бабичкој гори и у другој половини јануара 1942. године бројао преко 250 бораца, са приближно толико оних који су учествовали у акцијама одреда као припадници месних

партизанских јединица. Тиме је почетком фебруара 1942. године јужно од Нишаве и источно од Ј. Мораве била створена компактна слободна територија, која се граничила: гребеном Суве планине, југоисточним падинама Селичевике, гребеном Бабишке горе и реком Лужницом.

Мада у борбама код села Биљанице Бабишки одред, и поред великих жртава, није претрпео пораз, ипак су се испољиле многе слабости како у дејствима овог одреда, тако и у недостатку садејства са Сврљишким одредом, који није узео учешћа у овој борби, иако је то морао. Има се утисак да су штабови ова два одреда заоштравали питање разграничења њихових територија, које је као такво најмање трпела конкретна ситуација. Најчудније је то што су ставове својих одреда заступали и окружни комитети. То најречитије сведочи извештај ОК Лесковац од 13. фебруара 1942. године, упућен ПК Србије, који сматра „да је Сува планина природна граница и да би тај терен требало да остане до Душника Бабишким одредом“, јер „Бабишки одред има малу територију а доста људи“.¹²⁹

Са оваквим схватањем ушло се и у непријатељску офанзиву на слободну територију Запања у којој ће Сврљишки одред поднети велике жртве пре но што се буде повукао на десну обалу Нишаве, а Бабишки ће 3. марта 1942. године ући у окршаје у којима ће бити уништен (изузев делова његове 1. и 2. чете који су се нашли ван непријатељског обруча и продрли у Црну траву).

Офанзива непријатеља на Запање

Карактеристика ове слободне територије била је, као што је већ речено, масовно учешће народа у НОП-у и то, било кроз месне партизанске десетине које су 90% биле наоружане, било кроз народноослободилачке одборе, чији су чланови били углавном активни сарадници НОП-а, било кроз акције снабдевања партизана храном и муницијом, у чему је узела учешћа огромна већина

¹²⁹ ИРПС, док. 1557.

народа. До муниције се преко сарадника долазило и из великих гарнизона окупатора, чији су се војници иначе бавили шверцом.

Пропусти штабова Бабичког и Сврљишког одреда били су, пре свега, у томе што нису прихватили све оне који су одмах желели да ступе у одред, рачунајући да ће се кроз активирање села преко месних десетина више гарантовати очување слободне територије. То је овај слободољубиви и идеји радничке класе привржени народ пасивизирало; месне партизанске десетине криле су потенцијалну опасност да затаје баш када је то најпотребније — у офанзиви непријатеља на слободну територију, какав је случај био и на слободној територији око Сврљишких планина. Наиме, било је нормално очекивати да ће непријатељ са овако јаким гарнизонам окупатора какав је био Ниш, а још више због придоласка јачих бугарских снага, предузети противмере. При томе, познато је да ретко којој слободној партизанској територији не прети опасност од деловања деструктивних елемената, које непријатељ потхрањује убацивањем својих професионалних агената. Било да се јављају као препродавци шверцоване робе, било као избеглице које траже „помоћ“ партизана у исхрани, било као новодошли борци-партизани, ови агенти прво траже да се укључе у организацију КПЈ. С друге стране, партизанске јединице се успављују, губе од своје ударности, а појединци налазе времена да решавају и своја лична питања.

Тога је био свестан и штаб Сврљишког одреда, готову после откривања и хапшења првих агената окупатора, међу њима чак и Властимира Костића, агента специјалне полиције који је успео да се прилично „ангажује“ на пословима организације КП села Љуберађе. Били су откривени и непосредни организатори Драже Михаиловића, официри бивше југословенске војске, од којих је Милан Перовић чак постао и члан руководства партијске организације лужничког среза. Овде је преко партијске везе успео да се пребаци чак и Душан Петровић зв. Борош (касније један од најозлоглашенијих команданата ДМ), а са њим и Бата Стефановић. Они су били ухапшени, али су небудношћу партизана успели

да побегну из партизанског затвора, што је штабу Сврљишког партизанског одреда, посебно Милисаву Игњатовићу, не само био повод да активира партизански суд, већ је узео на преиспитивање све оне партизана који су испољили било какво неслагање са одлукама штаба.

Завладао је страх од суда Сврљишког одреда. Гунђала, критизери, инертни — сви они који су испољили ма и најмању индолентност у раду — дошли су пред суд. Та потенцијална опасност од сумњичења људи да су непријатељи НОП-а била је стални пратилац руководства Сврљишког одреда. Са све јачим нападима непријатеља и ова опасност ће се повећавати, а то ће непријатељ НОП-а, видећемо, обилато користити.

Штаб Сврљишког одреда је уочавао инертност својих јединица на слободној територији, па је предузео низ мера да се људи ангажују радом. Основани су војни и политички курсеви, чији су предавачи били чланови штаба одреда, командири чета и самосталних водова. Даване су честе узбуне са покретима ка суседним рејонима, чиме се терен Запања стављао непосредније под контролу. На једном таквом покрету од Крчимира ка Равној Дубрави дошло је до изненадног сукоба са четницима, који су из Власотинца покушали продор, на територију Запања. Четници су били разбијени и у неред у одступили ка Власотинцима. При томе су дејствовале 2. и 3. чета Бабичког одреда, али без координације са Сврљишким партизанским одредом.

Тако компактну слободну партизанску територију непријатељ није могао толерисати, већ је почетком фебруара 1942. године ставио у покрет снаге ка Запању. Ово је убрзано после бекства заробљених партизана 12. фебруара из логора на Црвеном Крсту (Ниш), о чему ће бити више речи. После напада Сврљишког и делова Бабичког одреда на рудник Јелашницу, ноћу 17/18. фебруара, и то у непосредној близини Ниша, непријатељ је био узнемирен и почео продирати уз Кутинску реку. У Јелашници су биле концентрисане четничке снаге, које су сада биле опрезније но раније Сићевачки четнички одред, па овом приликом нису претрпеле пораз, али нису успеле ни да спрече партизана у онеспособљавању рудника. Посебан успех партизана у овој акцији

је заплена велике количине експлозива у коме се озбиљно оскудевало.

Напад непријатеља на слободну територију Западна почео је једновременно из свих наведених праваца. Било је то у складу са планом за уништење „главних комунистичких група“.¹³⁰ С обзиром на то што су борбом 1. чете Бабичког одреда, 6. фебруара 1942. године, код села Биљанице, откривене намере непријатеља за офанзиву на партизанске снаге на простору Бабичке горе — Суве планине и Селичевике, то штабови Сврљешког и Бабичког одреда нису били изненађени овим нападом, па је утолико већи њихов пропуст што су, уместо да не дозволе да падну у окружење, одлучили да бране слободну територију. Партизани су прво порушили мостове на главним комуникацијама, затим запречили клисуру речице Врело у рејону села Бежишта;

¹³⁰ Немачки окупатор је инсистирао на уништењу ослободилачког покрета у Србији. Међутим, у томе је наилазио на тешкоће, пре свега због разједињености српске реакције, што се види из извештаја министра унутрашњих послова српске квислиншке владе Милана Аћимовића. Овај експонент окупатора чинио је све да би Немцима што више помогао да своје снаге ослободе за источни фронт. За Аћимовића у Србији, почетком 1942. године, постоје „четири главне групе комуниста“: Хомољска (мисли на Пожаревачки ПО); Ужичка, Подрињска (мисли на групу партизанских одреда око гребена Повлен-Маљен-Суворор) и група јужно од Западне Мораве коју сматра и „најјачом и најдрскијом“. При томе има у виду партизанске одреде којима руководи Покрајинско-партијско повереништво југоисточне Србије. Припрему планова и концентрацију снага за њихово уништење вршила је немачка „Фелдкомандантура 809“ из Ниша.

При класификацији „српских оружаних снага“ које се заједно са окупатором боре за уништење партизана, Аћимовић оцењује: да су СДК најбољи, СДС задовољавају, а што се тиче четника „ту стање није задовољавајуће“. Због тога се предлажу конкретне мере „да се то стање побољша“. Расписан је конкурс за пријем у „полицијски корпус“, што је био први акт српске реакције за дезавуисање Косте Пећанца, а код самих четника изазвао „врење и узнемиреност јер нису приправни на разоружање“. У погледу управне власти „српска влада“ је укинула бановине и увела окружна начелства која „у пуној својој компетенцији почињу да дејствују тек 15. јануара.“ (Зборник I/3, док. 98). Очигледно је да окупатор тражи професионалну војску коју ће платити, јер му је то јевтиније но да губи своје војнике. Недићева влада је на то спремна, чак и под условом да се задовоље ригорозни захтеви команданта 12. немачке ар-

даље су порушили деоницу пута између Д. Душника и Гаџиног Хана, а онда пришли и утврђивању положаја око Крчимира, као центра слободне територије.

Када су снаге Сврљишког одреда концентрисане око Крчимира, одмах се показало колико су оне биле недовољне да одбране слободну територију... Наређено је да се ка Крчимиру привуку и месне партизанске десетине из осталих села Запања. С њима је кренуо и велики број ненаоружаних симпатизера НОП-а, који више нису могли ни замислити да поново дођу под власт окупатора. То је, управо, доказ политичког успеха партијске организације Сврљишког одреда чији је секретар Милисав Игњатовић био познат народу Запања и као њихов земљак и као правник.¹³¹

мије за репресалијама. Овај командант је говорио у име команданта југоистока: „У јануару је стрељано 449 заробљеника, а издато је наређење да се стрељају даљих 3.848“. (Зборник I/3, док. 128).

Недићева влада је, дакле, све више падала у издају народа. Она другачије не би могла ни да опстане. Министар Аћимовић је пак био најбоље информисан члан „влада“ о правом расположењу народа. Љотићевци, недићевци и четници Косте Пећанца су слуге окупатора и они за српски народ немају никакве вредности као „национална војска“. Зато поред ове плаћеничке, српске реакције инсистира и на „илегалној“ војсци под командом Драже Михаиловића. Само тако је било могуће рачунати на уништење партизанских снага.

Истовремени напад на све четири наведене партизанске групе у Србији могао се извршити само уз помоћ окупатора; а како је немички окупатор принуђен да сав ратни потенцијал намени источном фронту, није остало друго већ да се позове у помоћ бугарски окупатор, чије је присуство и српској реакцији тешко падало.

Под таквим околностима су окупатор и његови сарадници у Србији кренули 1942. године у офанзиву против НОП, где су јужна и источна Србија имале најорганизованије партизанске снаге.

¹³¹ Као и сви други комунисти правници и Милисав Игњатовић је помагао народу — неуморно је пружао правну помоћ сиромашном свету, па му је овај и био привржен. Са његовим општим мерама преко партизанског суда народ Запања се није слагао, али се у овим критичним часовима по слободну територију, којом месец дана пре тога није крочила нога ни једног фашистичког војника, није могло а ни хтело мислити на то. Запањци су веровали да је све што Милисав Игњатовић чини у интересу народноослободилачке борбе.

Као претходница у нападу на територију Запања био је 11. одред Српске државне команде (у ствари Љотићевци) под командом мајора Николе Анђелковића (који је као што смо видели 27. новембра 1941. године нанео тежак ударац Озренском одреду у Сокобањској котлини, због чега је и унапређен у виши чин). Анђелковић је са својим „добровољцима“, чији се број ценио на преко 200 бивших каплара, подофицира и жандарма, продро из правца Власотинци ка раскрсници Равна Дубрава, где је дочекан ватром 3. чете Бабичког одреда. Међутим, ова чета се пред надмоћнијим непријатељем није могла одржати на положају већ је била одбачена на гребен планине Крушевице. Управо тај почетни успех непријатеља, после трагичног исхода борбе делова Бабичког ПО код села Биљанице, открио је све слабости партизанске организације одбране слободне територије: без препрека, фортификацијских објеката, система ватре по дубини и других мера одбране којима би се непријатељ задржао и створило време за пристизање снага које би вршиле противнапад.

Циљ дејства 11. одреда СДК био је рејон села Крчимира. Анђелковић се и овде послужио лукавством: ка Крчимиру је упутио извиђачку патролу којој је дао инструкције да се у случају заробљавања представи као група која је дошла да преговара са партизанским штабом. Одмах за извиђачима упутио је и делегацију сељака нудећи партизанима преговоре, али не износећи и услове. Све је то предузето са циљем да се отупи будност партизана. Штаб Сврљишког одреда је одбио било какве преговоре са слугама окупатора, али ни овом приликом није предузео никакав маневар расположивим снагама, већ је наредио да се рејон Крчимира поседне за одбрану.

Први напад непријатеља на рејон Крчмира био је одбијен али уз осетне губитке 1. чете Сврљишког партизанског одреда. Непријатељ се 21. фебруара повукао ка Равној Дубрави. Тек тада је штаб Сврљишког одреда покушао да реши организационе слабости: од месних партизана окупљених у рејону Крчимира формирана је посебна чета под командом Милорада Мишића и Милића Карамарковића, чланова КПЈ из Запања; извршене

су бар донекле припреме за евакуацију људства, али не и за извлачење материјала складираног у подруми-ма неколико кућа у Крчимиру.

Међутим, за љотићевцима из правца Власотинаца наишао је и Корвински четнички одред под командом „војводе“ Богосава Стојановића, јачине 50—60 војника.¹³² Четници и љотићевци су одмах сутрадан заједно обновили напад на партизанску базу Крчмир. Времена за извлачење материјала није било, а партизанске снаге су се, и поред жестоког отпора, морале повући из Крчмира ка гробу Суве планине, где је подлегао ранама популарни командир 1. чете Душан Трајковић Васа.

Располажући снагама од преко 150 добро наоружаних партизана, штаб Сврљишког одреда, а без тактичког садејства са Бабишким одредом, морао је брзо да одлучује. Замишљено је да, уз маневар дела снага, главнина изврши противнапад и одбаци четнике и љотићевце из Крчмира. Тежило се, заправо, одбрани слободне територије, одбрани оног муком стеченог престижа у очима овог сиромашног света. Зато је чети месних партизана, коју је предводио командир Милорад Мишић (а која још није имала ни свој назив) стављено у задатак да се пребаци у рејон села Ресника, одакле ће скренути ка Равној Дубрави и дејством из позадине непријатеља потпомоћи противнапад главнине. Са овом четом кренуо је и ненаоружани народ који се повлачио испред непријатеља, тако да је бројно стање чете, од 80 партизана, нарасло на 150. То би, у случају успеха у противнападу и поразом непријатеља, свакако имало ефекта, али због дубоког снега на правцу кретања чете, ова маса је само отежавала њен покрет.

Пошто је месна чета Заплања кренула на задатак, главнина снага Сврљишког одреда (без делова 2. чете који су се налазили око Душника) подељена је у две борбене групе које су имале да са планине изврше по-

¹³² Живојин Николић Брка, тврди да је било око 150 четника, што је нереално. Ни Немци ни Љотићевци нису толерисали тако велики број четника, нити је у овом слободарском народу било толико издајника да би овај одред био јачи од осталих четничких одреда чији број никада није прелазео 100 људи.

крет ка полазној линији за напад на Крчимир. Све би можда и ишло према замишљеном плану да Мишићева чета у покрету ка Реснику није наишла на бугарску колону, која је ка Запању наступала из Беле Паланке. Чета није могла да продире даље ка Реснику већ је са избеглим народом скренула ка селу Вртоп. Истовремено су по паду мрака почели из Крчимира да пристижу они који се нису благовремено повукли испред непријатеља, проносећи вест да је мајор Анђелковић сазвао збор и обећао „опроштај“ сваком ко му се пријави и преда оружје. То је било пресудно у даљој оријентацији главнине Сврљишког одреда. Она је све више остајала усамљена јер су се месни партизани, поведени за Анђелковићевим обећањима, све више колебали да ли да остану са одредом.

Сврљишки одред, ојачан само са 27 нових бораца из Запања, али приближно толико и смањен у односу на бројно стање са којим је дошао у Запање, морао се са Суве планине оријентисати ка Бабичкој гори где се налазио Бабички ПО. У таквој ситуацији закључено је да треба развући снаге непријатеља, пребацивањем дела снага на десну обалу Нишаве. Да Бабички одред не би поднео читав терет офанзиве, штаб Сврљишког одреда је одлучио да из свог састава издвоји само Књажевачко-бољевачки одред и да га упути према Сврљишким планинама.

Било је то правилно тактичко решење, с једне стране, због тога што је Књажевачко-бољевачки одред сада био најкомпактнија јединица Сврљишког одреда и у том својству имао посебни штаб и партијску организацију — био је способан да дејствује као посебан одред, а, с друге стране, што је штаб Сврљишког одреда био свестан одговорности за ову јединицу и улоге која је чека пошто се врати у Тимочку крајину.

Књажевачко-бољевачки одред кренуо је истим правцем којим се кретала Нишавска чета у децембру 1941. године: преко села Бежишта, Коритнице и Сливовичког виса, одакле се рокирао ка Пироту и у рејону села Црноклиште прешао, без икаквих губитака, на десну обалу Нишаве. Пошто се дохватио Сврљишког терена, одреду није било тешко да се брзо нађе у ширем

рејону села Манојлице, Влахова и Извора, где се састао са групом Душана Тривунца.

А за то време су ка Бабичкој гори и Сувој планини, поред четника, љотићеваца и недићеваца кренуле и јаке снаге окупатора: из Лесковца и Беле Паланке Бугари, а из Ниша уз Кутинску реку надирале су комбиноване снаге Бугара, четника и Немаца. Укупна јачина непријатеља у офанзиви на територији Заплања цени се на 2.000 добро наоружаних војника. Два партизанска одреда, чија укупна снага једва да је достигала 500 људи, нису се при односу снага 4 према 1 могли одупрети противнику.

Бабички одред, чије су чете, биле раздвојене на широком простору пре почетка непријатељског напада на ову слободну територију сада је, интересантно, уместо да дејством онако раздвојених и осамостаљених чета принуди непријатеља да поцепа своје снаге и отупи његову ударну моћ најједном почео да их групише. А колико је било одсутно садејство између два суседна одреда најбоље сведочи дејство 3. чете Бабичког одреда. Ова чета се ноћу 21/22. фебруара нашла у селу Ступници; ујутро је избила на Попово гувно, одакле је имала добар преглед рејона Равне Дубраве, из којег је одред Српске добровољачке команде наступао ка В. Крчимиру. Уместо да нападне непријатеља, команда 3. чете је упутила Владу Трајковића са писмом штабу Сврљишког одреда да се договори о заједничком нападу. У исто време из Сврљишког одреда су стигли Божа Миљковић и Ранко Јовановић са захтевом да Бабички одред ступи у дејство. Пошто се Влада Трајковић вратио не одневши писмо Сврљишком одреду, то су сада ови курири Сврљишког одреда могли понети и написмено оно што им је у команди 3. чете усмено саопштено. Била је то за ту конкретну ситуацију сувишна процедура, а за партизански начин ратовања и недозвољена пракса. То се, видели смо, и осветило.

Сврљишки одред, који се после пораза код В. Крчимира нашао усамљен на Сувој планини, оријентисао се ка Бабичкој гори, не би ли сједињен са Бабичким одредом учинио нешто више у парирању акција неприја-

теља. Очигледно је да се штаб Сврљишког одреда тешко одрицао ове територије на којој је месец и по дана постојала у правом смислу партизанска власт. Међутим, када је избио на Бабичку гору, одред се, заједно са Бабичким, нашао 29. фебруара 1942. године у потпуном окружењу. Ту се, поред месних партизанских десетина, нашао и маса ненаоружаног народа, чији се број ценио на око 600 људи. При томе се део Бабичког одреда на челу са политичким комесаром Слободаном Цекићем нашао ван непријатељског обруча, у рејону села Градишта, где су пристигли и делови 2. чете из Црне траве. Нема сигурних података да ли је то била одлука штаба одреда, ОК Лесковца или лична иницијатива комесара одреда са којим је био и бугарски комуниста Ботев, тек ова група из Градишта је, после отпуштања партизана из околних села са препоруком да се прикрију код својих кућа, кренула за Црну траву и послужила као језгро за формирање Црнотравског партизанског одреда.

Штаб Бабичког одреда је у оваквој ситуацији донео исту одлуку — да се избегли народ и месни партизани врате у своја села, објашњавајући им да ће се тако лакше спасити, па би се могло закључити да је то био неки општи став који би, нормално, морао да потиче од ОК Лесковац. Међутим, ни у једном документу ОК Лесковац нисмо наишли на такву одлуку. То је био несхватљив потез према сарадницима НОП-а који су догле убеђивани да не верују фашистима. Ови припадници ће, видећемо, због тога тешко страдати.

У одредима су остали само они који су били спремни да се боре и ван свог терена. Пошто је проценом ситуације закључено да су ка Бабичкој гори привучене све снаге непријатеља, то је за пробој из окружења изабран правац према Сувој планини. На ово се одлучило због могућности да се најбрже избије на њу, а још више због уверења да ће овај народ, макар и не био убеђен у могућност партизана да одбране слободну територију, ипак пружити помоћ у исхрани и другим нужним потребама за борбу.

Одреди су, уз присуство члана ОК Станимира Вељковића, кренули 1. марта 1942. године у пробој из окружења са Бабичке горе, из рејона Криве Буке.

Пробијајући се заједно са Сврљишким одредом ка Сувој планини, Бабички одред је од преко 250 добро наоружаних бораца, већином са овог терена, спао за 2—3 дана на једва 100 бораца. Штабови оба одреда били су лишени сваке везе са ОК Ниш и ОК Лесковац, па самим тим и њихове толико нужне помоћи. Тако је сва одговорност пала на штабове ових одреда, чије је одлуке санкционисао један члан ОК који није имао довољан увид у ситуацију и намере непријатеља.

Бугари, четници, недићевци и љотићевци, са по којим Немцем као инструктором, потпуно су били овладали партизанском територијом у захвату Суве планине, Селичевце и Бабичке горе. А овај партизанима привржени народ притиснут је најјачим терором у току рата. Стотине и стотине сарадника НОП-а, месних партизана и чланова НОО, биће као заробљеници отерани у Ниш и Лесковац. Они којима није одмах изречена смртна казна биће по захтеву немачког окупатора транспортовани за Норвешку, где их је такође чекала смрт.

Пробијајући се својим главнинама, Бабички и Сврљишки одред су се 3. марта 1942. године извукли из блокаде и пребацили на Суву планину, где су се још више смањили. Од читавог Сврљишког одреда једва је остало 60, а од Бабичког до 80 бораца. Са том снагом могло се рачунати на пробој из ширег рејона окружења ка Сврљишким планинама, што је — судећи по обавештењима да је пре кратког времена Књажевачко-бољевачки у томе успео — било најбоље решење.

Тако се, међутим, није поступило. Ка Сврљишким планинама се упутио само Сврљишки одред, док је Бабички са Суве планине покушао да се поново пребаци на Бабичку гору. То је довело да уништења овог, пре десетак дана бројно једног од најјачих партизанских одреда јужне Србије. Од њега је, половином марта 1942. године, не рачунајући део који је отишао за Црну Тра-

ву, остала само група од 20 бораца која се пребацила у Пусту Реку и Јабланицу.¹³³

Сврљишки одред је са Суве планине кренуо (7. или 8. марта) ка Нишави: један део са штабом одреда већ познатим правцем преко села Бежишта и Сливовика ка Клисури, где је прешао Нишаву и дохватио се села Љубатовице, одакле је стигао у атар села Козја; други део преко села Беле Воде и Тијеловца, затим се спустио у корито Нишаве, прешао на њену десну обалу код села Црноклишта и даље избио у атар села Пајежа, где се састао са првом групом.

Бабички одред, који је прекинуо сваку везу са Сврљишким морао је уз исте напоре да се пробија са Суве планине ка Бабичкој гори, рачунајући да се непријатељ одатле повукао. Међутим, сада четници ступају на сцену. Они су у заседама сачекивали партизане Бабичког одреда и наносили им губитке који се више нису могли надокнадити. Најтежи губици били су 13. марта у једном кланцу код села Ракоша, где је група партизана са командантом Обрадом Лучићем, њих око 30 бораца, обасута ватром четника са свих страна. Том приликом је погинуо велики број партизана, а многи су рањени или заробљени. Теже је рањен и командант Бабичког одреда Лучић, кога су четници, следећи му крвав траг по снегу, стигли и убили. Међу заробљенима била је и Добрила Стамболић, комесар 1. чете.

То је био крај Бабичког одреда, чије ће обнављање у септембру 1942. године бити само покушај. Овај одред је стварно обновљен тек у септембру 1944. године.

Треба имати у виду да је у читавој офанзиви непријатеља на Запаље од старих партизана незнатан број заробљен, али је зато много изгинуло. Зашто у оваквој ситуацији Бабички одред није прешао на Сврљишке планине, нема поузданих података. Има веро-

¹³³ Према подацима Савеза бораца среза Ниш, непријатељ је у офанзиви на партизанску територију Запаља заробио око 100 партизана и преко 500 симпатизера НОП-а. Највећи број заробљених био је из Крчимира и Штрбовца, које је мајор Анђелковић третирао као „400 бандита (цифре се очигледно разликују) Нишког и Бабичког комунистичког одреда“ (Зборник, I/3, док. 125).

ватноће да су штабови оба ова одреда били локалистички расположени. Штаб Бабичког одреда, вероватно, немајући одобрење свога Окружног комитета, није пристао на пребацивање преко Нишаве (о чему говори и цитирана изјава А. Пекића пред специјалном полицијом). Међутим, има података да је Станимир Вељковић у име ОК Ниш и Лесковац створио оперативно руководство за оба одреда пре но што је са Суве планине кренуо за Ниш, именујући Милисава Игњатовића за најодговорнијег руководиоца у овом заједничком штабу. Зашто овај штаб није дошао до изражаја? Зашто је Милисав Игњатовић, када је Сврљишки кренуо на једну а Бабички на другу страну, са групом бораца остао у Запању и дуже времена остао без везе са одредом? Иако за јасан одговор на ова питања нема сигурних података, ипак остаје чињеница да окружни комитети нису решили многа питања којима би се обезбедило да до ове трагедије не дође.

Сврљишка брда поново база партизана

Процене ОК Ниш у току партијског саветовања у Г. Рињу да ће непријатељ овладати тереном око Сврљишких планина и да је због тога немогуће да се Сврљишки одред овде одржи у току зиме, нису се обистиниле. То најбоље потврђује опстанак партизанске групе на челу са Душаном Тривунцем, која је овде остављена после одласка одреда за Запање.

Не искључује се могућност да би непријатељ и овде, да је одред остао, предузео офанзиву, како је то учинио против слободне територије Запања, али је чињеница да је руководство Сврљишког одреда у току непријатељске офанзиве запостављало везе са Сврљишким тереном. Пре свега одред није имао непосредне везе са Сврљишком партизанском групом, јер би се у том случају још у Крчимиру знало колико је ова група бројно нарасла пре офанзиве, па би се одлучније заједно са Бабишким одредом оријентисало ка Сврљишким планинама.

Што се тиче Тривунчеве групе од 18 партизана, она је одмах по одласку Сврљишког одреда, 22. јануара,

кренула у акције по сврљишком срезу. Људи разочарани у четничка обећања брзо су се почели враћати партизанима, тако да је ова група свакодневно расла и почетком марта 1942. године „нарасла на 90 бораца“.¹³⁴ Није то била ни чета ни одред, већ партизанска јединица за прихват нових бораца које је требало упућивати у одред чим се за то укаже прилика. А пошто због непостојања веза са одредом такве прилике није било, најодговорнији руководиоца групе Душан Тривунац Драгош је сам одлучивао, командовао без штаба, одговарао за своје одлуке непосредно ОК Ниш, с којим је такође био у слабој вези. Он је ову групу поделио на водове са командирима који су били под његовом непосредном командом.

Највећи успех Сврљишке партизанске групе био је разоружавање четника, од којих око 50 само у селу Жлну, који су се овде окупили из више села среза заглавског као истурено обезбеђење окупаторском гарнизону у Књажевцу. На простору између Сврљишких планина, Тресибабе и Девике четници нису могли успоставити мрежу својих сеоских одреда како су је још 1941. године били замислили, већ су само формирали Сврљишки четнички одред, јачине око 100 војника, који је заједно са недићевцима груписан у варошици Сврљигу. Мада су у том одреду били и људи који су се замјерили партизанима, ипак је међу њима било прилично и оних који нису желели сукобе с партизанима, утолико пре што су неки имали брата, сина или друге рођаке међу партизанима.¹³⁵

¹³⁴ „Два одреда“, стр. 17. — Међутим, други подаци говоре да је група бројала око 70 бораца, а неки око 80 бораца и сл. Највероватније се тај број кретао између 80 и 90. Велимир Костић наводи чак да је било „преко 100 бораца“, што не би било реално.

¹³⁵ Карактеристичан је случај из села Пирковац: отац је био четник а син партизан. Када је 15. марта 1942. године у Пирковцу и Попчици нападнут Сврљишки четнички одред, поред осталих четника заробљен је и отац. Њега је огорчени син без ичијег одобрења одмах стрељао, што је штаб Озренског одреда који је руководио овом акцијом оценио као грубу политичку грешку и умало што сину партизану није изрекао смртну казну.

Оно што карактерише Сврљишку партизанску групу јесте непостојање везе и са Озренским одредом, пре свега са Нишком групом овог одреда која је била под непосредном контролом ОК Ниш. Разлог томе је делом сама неактивност Озренског одреда, а још више слабе везе Сврљишке групе са ОК Ниш, чија се већина чланова, па и сам секретар Сретен Младеновић, пребацила на терен Топличког партизанског одреда.

*

На терену источне Србије (изузев Пожаревачког одреда, о чијој ће судбини бити више речи) у току јануара и фебруара једино је као целина остао Озренски партизански одред. Али као што смо видели, овај одред је 13. јануара 1942. године био подељен у четири групе и свака од њих била је изложена тешкоћама, које су се могле успешно савладати само под условом да им се супротставио одред у целини. Највише је настрадала Алексиначка група, коју је непријатељ опколио у селу Липовцу и готово је целу уништио — преживели командир групе (иначе командант одреда) Мартин Никезић Машан морао је да се са још два-три преживела борца повуче у илегалност без везе било с ким. Прилично је страдала и Сокобањска група, коју је непријатељ набацио на падине Ртња. Она је избегла потпуно уништење само захваљујући оданости симпатизерима НОП-а из села Сеселца, Врмце и Рујишта. Најтежи губитак ове групе био је погибија партијског руководиоца Алексе Маркишића 16. фебруара 1942. године, који се, обилазећи сараднике са комунистом Рајком Вићентијевићем, овог критичног дана нашао на периферији Сокобање, у кући симпатизера кога је непријатељ поткупио да изда партизане.¹³⁶ Одолевајући стоструко јачем непријатељу, у борби која је започела ујутро и трајала све до мрака, пали су када су се из запаљене зграде

¹³⁶ Детаљан опис погибије Алексе Марковића и Рајка Вићентијевића дат је у књизи: „Тренуци херојства“, издање СУБ НОР-а Ниш, 1956. године.

морали пробијати кроз густе борбени поредак недићеваца. Њихова херојска смрт снажно је одјекнула у народу.

Ражањска група се такође носила са низом тешкоћа, изгубила је 3—4 борца, али је за толико добила нових.

Нишка група Озренског одреда, иначе најбројнија, држала се углавном гребена Калафата са базом у селима Каменици и Матејевцу, из којих је и била већина њених бораца. Док су остале групе биле у сталном опадању, Нишка је нарастала. Највећи прилив имала је после 12. фебруара 1942. године, приликом бекства заробљених партизана из концентрационог логора „Црвени Крст“ у Нишу. Од 96, колико их је успело да умакне смрти, у Озренски ПО је ступило око 40. Известан број их се пребацио ка Сврљигу, или преко Мораве ка Јастрепцу, неколицина је стигла и у Заплање, али је већина ипак отишла прво својим кућама да залечи ране и да се тек касније прикључи најближем партизанском одреду.¹³⁷

Било је то највеће не само бројно већ и квалитетно појачање Озренског одреда. Нишкој групи, на коју су

¹³⁷ 12. фебруара 1942. године — баш у јеку припрема Фелдкомандантуре 809 за офанзиву на партизанске снаге нишког и лесковачког округа, заробљени партизани бившег Краљевачког, Крајинског и неких других партизанских одреда Србије свакодневно су извођени на брдо Бубањ и стрељани, али је део преживелих направио подвиг достојан херојства.

9. фебруара, пошто су сазнали да ће сви кроз који дан бити стрељани, комунисти су се договорили да организују бекство. Створен је одбор „завере“ који је имао да руководи читавом овом организацијом. Међу заробљеним партизанима налазио се и четнички војвода „Врњачки“, стари Вуле Вукашиновић који је био доследан у осуди Косте Пећанца као издајника, а још доследнији у борби против окупатора. Он не само да се сагласио са иницијативом за бекство из затвора, већ примио на себе сву одговорност, „ако се ствар открије“, јер „иако га стрељају неће бити велика штета“ — каже он. („Тренуци херојства“, стр. 85).

Било је предвиђено да се немачки стражари нападну у тренутку када се затвореници после уобичајене шетње кругом построје и крену у собе. Међутим, колебљивци су открили заверу и 11. фебруара се већ припремала рака, а копали су је лично они који ће бити стрељани и у њој сахрањени. Мада је

прво наишли одбегли заробљеници са „Црвеног Крста“, посебну помоћ пружило је особље манастира „Св. Арханђел“ код села Попчице и „Св. Стеван“ код села Липовца, чије су старешине, прота Благоје Поповић и игуманија Анка Димшић Параскева, одмах организовале лечење рањеника.

Ова околност побудила је део штаба Озренског одреда, који се кретао са Нишком групом, да окупи и преживеле борце из осталих група. Тако се Озренски одред, јачине око 80 бораца наоружаних са 10 пушкомитраљеза и пушака 20. фебруара 1942. нашао у селу Крављу, што најубедљивије демантује свако тврђење да је овај одред био расформиран. Одред је одмах добио и комплетан штаб: командант Мартин Никезић, политички комесар Ратомир Војиновић, партијски руководилац Момчило Поповић Озрен, заменик команданта (у ствари делегат ОК Ниш при одреду) Конрад Жилник Слободан. Људство одреда је подељено у две чете: командир 1. био је сам командант одреда Мартин Никезић, а

планом било предвиђено да се за напад на стражаре одабере дан када је будност Немаца најслабија, сада се није смело чекати. Одлучено је да се то изврши 12. фебруара. Иако су биле прецизиране улоге сваком комунисти, план је пореметила група криминалаца, која је заједно са партизанима затворена у логор као „комунисти“. Њихов „шериф“ Аца одмах је обавестио Немце који су појурили из својих просторија у двориште.

У таквим условима није се могло чекати чак ни на знак Бранка Беговића, бившег студента права, родом из Лике, најодговорнијег из одбора „завере“. Настало је гушање са немачким стражарима. Партизани су отетим оружјем започели борбу а истовремено нагинули ка капији логора. Пошто кроз њу нису могли сви одједном да прођу, они су, кошени митраљезима са стражарског торња, кренули са капије ка огради од бодљикаве жице. Ношени жељом за животом они нису ни осећали да им на жици остају читава парчад коже. Они које зрно није погодило газили су преко тела мртвих другова и кроз хладну фебруарску ноћ, преко нишког поља прекривеног дубоким снегом, хватали се коса Озрена и Девице. „Побегло је 102, а у кругу су погинула 42. Од ових 102 поново је заробљено 6 и само 96 је успело да побегне . . . Због тога су Немци сутрадан стрељали 400 талаца“ стоји у извештају команде СДС (Зборник I/3, док. 123).

2. капетан Драгош Смиљковић, официр бивше југословенске војске, који је месец дана пре тога ступио у одред.¹³⁸

*

Група Сврљишког партизанског одреда на челу са Душаном Тривунцем, која је била без непосредне везе чак и са овако јаким Озренским ПО, нашла се почетком марта 1942. године, у рејону села Манојлице и Влахова, где је из Запања стигао и Књажевачко-бољевачки одред. Тако су сада заједно представљали снагу равну оној са којом се крајем јануара кренуло са Сврљишких планина у Запање. Команду над обе јединице преузео је Душан Тривунац, који је и донео одлуку да ка долини Тимока крене само део Књажевачко-бољевачког одреда, а да главнина остане са Сврљижанима. Тривунац је сматрао да је потребно да се остане око Сврљишких планина како због прихвата снага из Запања, тако и због успостављања тактичког садејства са Озренским одредом, што је било могуће тек сада кад се овај одред појавио као организована целина.

Пада у очи спорост успостављања веза између партизанских одреда источне Србије, а то их је стајало великих жртава. То се одразило у првом реду на слаб одзив људи да приступају партизанима све док није било јасно да ће они победити.

Сврљишки одред, десеткован у Запању, окупио се 10. марта 1942. године у рејону села Козја, где се одмах сукобио са љотићевцима (СДК). Повлачећи се под борбом одред се сутрадан састао са Тривунчевом јединицом. Од 120 колико их је пошло у Запање, одред се на терен Сврљишких планина вратио са једва 50 бораца. Остали су у офанзиви већином изгинули, делом за-

¹³⁸ Према сећању преживелих учесника (мемоарска грађа, архив Ниша) капетан Смиљковић је био осумњичен да припрема предају чете непријатељу пошто са овом стигне у село Мечји До. Конрад Жилник је, наводно, код њега пронашао писмо намењено његовој жени у Нишу, којој ставља у задатак да извести команду СДС. Смиљковић је стрељан. Међутим, Ратомир Војиновић каже да њему, као политичком комесару одреда, Конрад Жилник није прочитао садржину тога писма већ само навео „податке“ из њега.

робљени, а добар део је деморалисан напустио одред. Међутим, одред није био уништен. Остала је његова главнина са енергичним штабом, остали су они који су решени да истрају у борби. Сада се око 90 нових бораца, колико их је нашао вративши се на свој терен, Сврљишки одред је поново био снага коју су окупатор у захвату Нишаве и његови сарадници морали и те како поштовати. Тако је, заједно са главнином Књажевачко-бољевачког, Сврљишки одред 15. марта 1942. године имао око 150 бораца.

Сврљишка брда остала су партизански бедем од којег ће се још дуго одбијати многи напади фашиста.

Из једне непријатељске офанзиве у другу

Сврљишки одред је, пошто се организационо средио, одмах кренуо у овлађивање тереном сврљишког среза, где је непријатељ посејао четничке страже. Требало се супротставити новој тактици непријатеља да покривањем терена изолује партизана. У ствари, била је то мартовска офанзива непријатеља, сада предузета на терен Сврљишких планина, као наставак фебруарске на територији Запаља. И поред гнева искаљеног над народом у захвату Кутинске реке, непријатељ није постигао жељени циљ да уништи Сврљишки и остале партизанске одреде у захвату нишког округа. Није му успело ни да заплаши народ. Кома је год успело да побегне из непријатељског затвора, тражио је партизански одред да се организовано бори против окупатора.

Против НОП-а источне Србије непријатељ је настављао офанзиву једну за другом. При томе су му ударна снага били одреди СДК који су над осталом реакцијом имали приоритет. Да би некако парирао овај престиж љотићеваца и сачувао свој углед код окупатора, Коста Пећанац је 23. фебруара издао наредбу за „чишћење Топлице од партизана“, и доставио је војводи Рончевићу, „инспектору четничких одреда“, на реализацију. Значи, ово није било уперено само против Топличког већ и против свих партизанских одреда источне и јужне Србије. Из садржине поменуте наредбе види се да је Пећанац достигао врхунац у издаји свога

народа. Ту се, поред осталог, каже: „Заробљене комунисте без икаквог саслушања убијати на лицу места. Комунистичке куће, пошто се одузме сва храна, одмах спаљивати и уништавати... Сву одговорност по овој наредби, која буде била примам на себе“.¹³⁹

Из овог као и из других докумената није тешко закључити да се српска реакција утркивала да докаже приврженост немачком окупатору у борби против партизана. Она је сумњала у читав народ да помаже партизане и тражила да се појачају њене снаге на терену. Колики је страх од партизана завладао у нишком гарнизону, сведочи и долазак 5. одреда СДК, под командом Марисава Петровића, познатог злочинца из покоља у Крагујевцу октобра 1941. године. Овај одред љотићеваца био је „елита реакције“. Он је заједно са 11. одредом, који је учествовао у чишћењу Запања од партизанских сарадника, најавио увод у нову офанзиву против партизанских одреда источне Србије, са тежиштем против Сврљишког и Озренског партизанског одреда.

Непријатељ је користио искуства стечена у борби са партизанима. Сходно плану за офанзиву разрађеном у Нишу, овде се није пошло ударом по главнини партизанских одреда, већ поседовањем терена и неутралисањем сарадника НОП-а. Према инструкцији коју је дао лично немачки командант Југоистока: „Све устанике који се заробе ван борбе треба упућивати на принудни рад у Норвешку, док све оне који се заробе за време борбе начелно треба обесити или стрељати“,¹⁴⁰ видимо да је чак и он блажи од Косте Пећанца. Апарат „Српских оружаних снага“ у Нишу, на чијем челу стоји пе-

¹³⁹ Зборник, I/3, док. 124. — Неки од преживелих четничких старешина сматрају да је Коста Пећанац у то време „већ био излапио“, да ту наредбу и није писао он већ да је она више дело његовог братанца војводе Вукоја Пећанца, команданта Топличког четничког одреда, који се у то време већ експонирао као присталица ДМ. Међутим, нико не пориче да је Коста Пећанац био усамљен у хијерархији српске реакције, да га је ова чак и нападала као „слугу окупатора“, јер је он све своје подухвате предузимао искључиво консултујући Фелдкомандантуру 809 у Нишу.

¹⁴⁰ Историјски архив Ниша, фонд Минхен 3, 1, 190—194.

шадијски пуковник Бора Љ. Марковић, прецизира директиву немачког команданта Југоистока својом наредбом од 21. марта 1941. године, а одмазду према присталицама НОП-а образлаже „неопходном потребом“ јер ће у противном „немачке власти разоружати наше одреде и акцију против партизана предати Бугарима“.¹⁴¹

Фелдкомандантура 809 у Нишу је носилац свих акција; њој су потчињени и одреди „српских“ оружаних снага као и јединице бугарског окупационог корпуса у захвату Нишаве, Ј. Мораве и Тимока.

Бугарски окупатор се, појачавајући своје окупационе јединице на територији нишког и лесковачког округа, све више афирмисао злочинима над српским становништвом; он је превазилазио и злочине из 1917. године. Зверства почињена у селима Топлице, Јабланице и Пусте реке током фебруара 1942. године, толико су збунила „српску владу“ да је она за обуздавање Бугара у вршењу злочина морала тражити помоћ Немаца. А она се могла добити само под условом да још верније служи немачком окупатору, да се појача акција против партизана, а то се могло само масовним убијањем свих оних за које се сматра да су у вези са партизанима. То је цена, то тражи лично немачки командант Југоистока!

Домаћа реакција је за свој нарочити успех сматрала враћање неколико стотина ратних заробљеника из Немачке у домовину, што је њена пропаганда приписивала у заслугу генералу Милану Недићу, а што ће за овог бити само обавеза више да појача акције против партизана. Наравно, сви они који су ослобођени из немачког заробљеништва требало је да прихвате обавезу да се боре против НОП-а. Међутим, ту се српска реакција у већини преварила.

Офанзива непријатеља на источну Србију, која је започела 6. марта 1942. године,¹⁴² била је управо у току

¹⁴¹ Исто, микрофилм бр. 5, док. 398.

¹⁴² Зборник I/3, док. 140. — Интересантно је да је ПК Србије успешно продирао у недићевски апарат и брзо долазио до података о мерама које је предузимао. „Сада организују“ — пише ПК 6. марта — „полицију од 11.000 пољских, 5.000 граничних и 1.000 градских полицијаца. То је укупно 17.000 колико су окупатори дозволили да се наоружавају Недићеве и друге банде...“ (Зборник I/3, док. 45).

када је Сврљишки одред поново постао најјача партизанска јединица источне Србије. Штабови одреда, нарочито Сврљишког, као и окружни комитет користили су искуства из претходних офанзива непријатеља. Тако се дошло до закључка:

Прво, одреди не би смели да се строго вежу за територију, макар и по цену политичког утицаја у народу тог краја, јер се показало да без постојања одреда нема ни тог утицаја, и обрнуто — са повратком одреда на терен и политички утицај је био ефикаснији и организованији. Чак се показало да је тај утицај растао после непријатељских напада које су редовно пратиле пљачке, силовања и разна друга злостављања становништва од стране фашистичких војника.

Друго, да би се парирала тактика покривања терена непријатељским снагама, било је потребно много веће маневрисање одреда и вршење удара по непријатељу тамо где се он најмање нада.

Треће, одлучније обрачунавање са четничком организацијом, која се већ била издиференцирала. Наиме, они што су били против служења окупатору пришли су партизанима или су напустили четничку организацију и постали пасивни посматрачи свега што се око њих збива; у четничким одредима остали су искључиво они који су били против партизана, убеђени чак да борбу против НОБ не воде за рачун окупатора, већ за рачун краља. У целини узето, четници Косте Пећанца били су најнеобразованији од свих непријатеља НОП-а, почев од њихових војвода и четовођа па до сеоских стражара, па су, поред осталог, и због тога били потцењивани од осталих снага реакције.

Четврто, непосредна веза између партизанских одреда, уз одређивање заједничког циља напада, била је неминовност. Због тога се озбиљно проучавало искуство из борби партизана у долини Топлице. Њихова искуства су се, под утицајем шпанских бораца Ратка Павловића, Јелисија Поповског и Радивоја Увалића, почела преносити и на остале партизанске одреде јужне и источне Србије.

Пето, требало је, с једне стране, престати са претераним сумњичењем бораца, јер су они доказали своју

оданост НОП-у, али се, с друге са агентима непријатеља који долазе у одреде требало обрачунавати без великих процедура, јер се за то није ни имало времена.

Штаб Сврљишког одреда био је и даље у истом саставу: командант Радоје Вујошевић, политички комесар Данило Прица, партијски руководилац Милисав Игњатовић.¹⁴³ Поред тога што је сваки борац био наоружан пушком, одред је имао и преко 20 пушкомитраљеза. Био је подељен у две чете: командир 1. чете био је Света Маринковић (још раније пребачен из Књажевачко-бољевачког у Сврљишки одред), а командир 2. Крста Ђорђевић Коча.¹⁴⁴

Сврљишки (са Књажевачко-бољевачким) и Озренски одред састали су се 14. марта 1942. године у атару села Копајкошаре (10 км западно од Сврљига). Био је то скуп од око 250 искусних бораца са око 30 пушкомитраљеза, што је у оним приликама представљало респективну снагу. Штабови одреда су истог дана добили обавештење да је Сврљишки четнички одред стигао у село Попчицу, у склопу офанзиве предузете на терену сврљишког среза. За то су падом мрака поставили заседе око села и у свитање 15. марта тако изненадили четнике да се овај њихов одред дуго није могао опоравити. Поред 19 погинулих било је и 20 заробљених, од којих су 11 осуђени за злодела. Изненађени непријатељ није пружио готово никакав отпор, а команда СДС у Сврлигу није смела да призна овај пораз, већ је само констатовала у свом извештају да се „за судбину 22 четника до сада ништа не зна“.¹⁴⁵

Одмах после тога читав 5. одред СДК, затим четнички одред из Б. Паланке и одред СДС из Сврљига

¹⁴³ За заменика команданта одреда предвиђен је Васа Анђелковић Албанац који је био у Топлици и тамо већ доказао своју храброст и безрезервну оданост НОР-у. Њему и осталим преживелим друговима упућен је позив да се врате на свој терен, што ће они и учинити крајем априла 1942. године.

¹⁴⁴ Састав команди чета моћи ће све теже да се прати, због честих реорганизација; отуда и нема поузданих података ко су тада били политички комесари. Ово утолико пре што су политички комесари чета врло често повлачени привремено за рад на терену, док су командири били стално са четама.

¹⁴⁵ Зборник I/3, док. 153. — Чак је ова цифра и произвољно дата.

похрлили су на место борбе, али су се тада партизански одреди већ нашли на планини Девици.

Одреди су створили план за шири маневар. Из састава ове партизанске групе одреда издвојена је главнина Књажевачко-бољевачког ПО и упућена у долину Тимока, где ће, као јединствен одред у округу Зајечар, дејствовати под називом НОП одред Тимочке крајине; Сврљишки и Озренски одред су са Девице, преко села Церовице, Читлука, Сеселца, Николинца и Трговишта, заобишли Сокобањску котлину и избили на планину Буковик (атар села Мозгова и Црног Кала). Непријатељ је утолико више био изненађен што су одреди већ сутрадан, 24. марта, извршили напад на варошицу Ражањ. Ликвидација ове непријатељске посаде имала је за циљ: прво, да политички утиче на народ у долини Мораве да пружи отпор окупатору, а, друго, да Фелдкомандантуру 809 и остале команде у Нишу дезоријентишу о стварној снази партизана на територији нишког округа.¹⁴⁶

Међутим, штабови одреда су при нападу на варошицу Ражањ могли само констатовати чињеницу да се партизани тешко сналазе у нападу на утврђеног непријатеља. Јер, мада су овладали варошицом, одреди нису успели да ликвидирају непријатељску посаду, која је успешно давала отпор из зграде жандармеријске станице све до пристизања Бугара и Немаца из Ниша, када су партизани морали на брзину да напусте Ражањ и да

¹⁴⁶ Интересантно је запазити да непријатељ никада није сазнао тачно бројно стање партизанских одреда, већ их је у својим проценама готово редовно преувеличавао. Додуше, ни партијска организација Ниша, која је руководила партизанским одредима, није имала података о тачном бројном стању, па су и подаци у извештајима ПК Србије били прилично произвољни. Покрајинско повереништво у ово време пише: „Пре неки дан око 300 партизана били су у околним селима на 10—15 км од града Ниша“. (Зборник I/3, док. 48). Свакако да је узрок у томе што непријатељ није имао своје агенте међу партизанима у одреду, а штаб Сврљишког одреда је од самог почетка наредио да партизани не могу водити никакве белешке — дневнике из којих би у случају погибије или заробљавања непријатељ могао да дође до оваквих и сличних података. То се правило у источној Србији наставило кроз читав ток НОБ, у чему и треба тражити разлог што се оскудева у оригиналним ратним дневницима.

се повлаче ка планини Буковику. Ово повлачење је било тако неорганизовано да се овај успех претворио у пораз: међу 13 погинулих партизана био је и командир 1. чете Сврљишког одреда Света Маринковић. Тако је од храбрих првобораца Тимочке крајине пао и овај, први командант Бољевачког одреда.

Ка Ражњу је пожурио и 5. одред СДК, који је пре тога био на терену Сврљига, па су се 25. марта у овој варошици нашли „2. чета 5. одреда СДК, Алексиначки четнички одред, одред СДС и чета Бугара са водом артиљерије“.¹⁴⁷ Дотле су Озренски и Сврљишки партизански одред са 4 заробљена жандарма и једним немачким агентом, као и обимним пленом из Ражња, већ били на Буковику, у рејону Јерчених појата.

Окупатор је био све огорченији због ових неуспеха против партизанских одреда источне Србије па је све више инсистирао на терору над голоруким народом. После сваког напада партизана следила су хапшења сељака које су недићевци и љотићевци спроводили у логоре окупатора у Нишу. То су „партизани заробљени ван борбе“, како их је класирао немачки командант Југоистока; они су сада морали да прођу кроз „тријер“ команде СДС у Нишу.

Изгледало је да су партизански одреди за непријатеља били неуништиви. Маневар партизана је апсолутно задовољавао. Сврљишки и Озренски ПО су се са Буковика пребацили на планину Девицу, одакле су се раздвојили: Сврљишки је кренуо ка Зеленом врху, а Озренски се приближио граду Нишу. Претходно је извршена анализа рада. Имајући у виду дејства на ширем фронту, требало је ојачати и Књажевачко-бољевачки одред. Зато је група бораца из Тимочке крајине (они који су овде привремено одвојени од главнине свога одреда, или су из групе одбеглих заробљеника нишког заробљеничког логора) кренула са Девице ка Тимоку. Издвојена је и група од 30 „бегунаца“ из нишког логора на челу са Душком Томовићем и упућена на Јастебац са перспективом да пређу у Ибарску долину и формира Копаонички партизански одред. То је сада било могу-

¹⁴⁷ Зборник I/3, док. 162.

ће и због тога што је Озренски одред задњих дана нарастао за око 20 нових бораца.

Раздвајање одреда диктирао је и начин исхране. Одреди нису имали комору; храна се није припремала, већ су се партизани размештали по кућама села у које одред наиђе. Ово је често стварало проблеме, нарочито када је бројно стање велико а село у које се стигне сиромашно, каква су иначе села на Озрену и Девици. Отуда су се скоро сваком раздвајању одреда борци радовали, јер је предстојала боља исхрана. Међутим, после неколико дана они би се поново зажелели скупног дејства, јер је то уливало веће поверење у успех акција.

Непријатељ је, као што смо видели, против партизанских одреда источне Србије настављао једну офанзиву за другом. Сада је у томе могао да буде упорнији, поред осталог, и због његовог успеха у западној Србији, када је уништењем Ваљевске партизанске групације, 16. марта, нестао и њен последњи, Суворборски одред.¹⁴⁸ Много јачи разлог овој агресивности непријатеља треба тражили у учесталим захтевима немачког окупатора да се партизани униште, што је пак било у вези са његовим све већим поразима на источном фронту.

Порази које су трпеле снаге српске реакције побудили су команданта 12. немачке армије, као команданта Југоистока, да 19. марта 1942. године изда директиву за борбу против партизана, које сматра „врло лукавим противником“. Према народу који помаже партизана препоручује се „строг“ поступак. Пошто упозорава да се за борбу противу „лукавог противника“ не може рачунати са појачањем немачких окупационих јединица, потписник наређења генерал Махер инсистира на већем ангажовању српске реакције и подвлачи: „Српску владу треба притегнути на одговорну активну сарадњу“.¹⁴⁹ То је и разлог што команда СДС нишке области појачава своје одреде на терену, а Коста Пећанац инсистира на активности четничких одреда које ни СДС ни СДК нису више сматрали равноправним партнером. Мартовска офанзива на источну Србију наставља се у „акцију

¹⁴⁸ Милорад Јанковић: „Група партизанских одреда западне Србије у зиму 1941/42“, издање ВИЗ-а, 1967.

¹⁴⁹ Зборник I/3, док. 151.

која треба да почне 1. априла“, због чега команда СДС тражи од Немаца „још 135 сандука муниције“.¹⁵⁰

Сврљишки и Озренски одред, као и НОП одред Тимочке крајине (преименовани Књажевачко-бољевачки одред), развили су дејства сваки на свом терену, како би развукли снаге непријатеља, а затим би се поново састали и задали му ударац, који је обично значио и крај сваке „акције“ непријатеља.

Сврљишки одред се брзо нашао у својој бази око Сврљишких планина, где су Бугари са недићевцима и љотићевцима увелико терорисали народ села Моклишта, Риња, Букуровца и Козја. Хапшени су сви они у које се и најмање сумњало да сарађују са партизанима. Четници су и овом приликом били нека врста претходнице овог разноврсног непријатеља НОП-а, па су због тога били први под ударом партизанских снага. Остале снаге реакције повлачиле су се тада у утврђене гарнизоне. Тако су сада четници Сврљишког и Белопаланачког одреда доживели поразе — прво код Витановца и Периша 8. априла, а затим у селу Козју 12. априла — после којих су могли да се поново окупе и крену „у потере“ само под пресијом љотићеваца и недићеваца. Тако су они све више губили војнички углед, а у борбу против партизана ишли су што су морали, а не што су желели.

Сврљишки партизански одред је једним брзим покретом преко терена око Сврљишких планина нанео озбиљне поразе непријатељу, а затим се поново упутио ка Девици где се састао са Озренским одредом.

Пошто се одвојио од Сврљишког одреда, Озренски одред је прокрстарио селима у непосредној близини Ниша, а затим је преко Озрена и Буковика направио кружни марш око Сокобањске котлине и избио на источне падине Ртња. Одатле се упутио ка Тупижници, где је успут нанео тежи пораз четницима у селу Влашко Поље (на пола пута између Књажевца и Бољевца). Ту се састао са НОП одредом Тимочке крајине, а затим су скупа кренули ка Девици, где су се 18. априла 1942. састали са Сврљишким партизанским одредом.

¹⁵⁰ Зборник I/3, док. 162.

Почетком априла 1942. борци НОП одреда Тимочке крајине (у даљем тексту: Тимочки партизански одред) нашли су се најзад на окупу. Поред групе из Озренског одреда пристигли су и другови из Топлице, који су из Запања били тамо упућени на проверу и „преваспитање“, осим Димитрија Тодоровића Каплара и Љубинка Милановића Копецког, који су погинули у Топлици. Тако је од 35, колико их се вратило из Запања у Тимок, одред сада нарастао на 60 бораца, наоружаних пушкама и са 6 пушкомитраљеза.

Одред је са Тупижнице одмах кренуо у разбијање Светониколског четничког одреда, који је у сукобима са партизанима око села Радичевца, Ошљана, Алдинца, Жуковца и др. трпео пораз за поразом.

Политичке акције што их је ОК Зајечар организовао почетком фебруара 1942. године, попримиле су све већи обим, а месне партизанске десетине у долини Белог Тимока биле су организационо припремљене да прихватају одред. Тек сада су се јасно испољили резултати рада Среског комитета Књажевца и његовог далековидог секретара Димитрија Тодоровића Каплара.¹⁵¹ Наиме, ОК Зајечар је, после одласка Књажевачко-бољевачког одреда са терена округа, морао да савлада многе тешкоће. Посебна тешкоћа била је обнављање партијских организација у градовима Зајечару, Неготину и Бору, као и учвршћивање организације у Књажевцу, у чијој је околини било и седиште ОК. С обзиром на квалитет нових бораца, који би се регрутовали из редова радника, ПК Србије је нарочито инсистирао да се посвети пажња Борском руднику, где је од непријатељских снага крајем фебруара 1942. било „400 Немаца и 1.500 наоружаних белогардејаца — Руса“, поред сто-

¹⁵¹ Димитрије Тодоровић Каплар је тек својом смрћу побио све сумње да је „троцкиста“. Када је 17. марта 1942. изведен на вешање, четници су му понудили помиловање под условом да се јавно одрекне партизана. На то им је Тодоровић довикнуо: „Од вас, издајници, милост нити тражим нити бих вам је дао“. Проглашен за народног хероја 1945. године.

тине и стотине стручњака фашиста за експлоатацију рудника.¹⁵²

Веза ОК Зајечар са ОК Ниш била је сада непосредна. Разлог овоме је, поред припадања истом Покрајинском повереништву, и то што је ОК Зајечар, оставши крајем 1941. године само са једним чланом, попуњен из ОК Ниш. Како је Добривоје Радосављевић био предвиђен за делегата ЦК КПЈ при ПК Македоније и само чекао наређење да отпутује из Тимока ка Скопљу, то је за секретара ОК Зајечар на његово место предвиђен Мија Станимировић. Он је (са Душаном Пућом) крајем јануара 1942. године прешао из Ниша у Зајечар и својом упорношћу допринео да партијске организације после страдања партизанских одреда поново оживе. „Поставља се проблем да им одавде (из Ниша) пошаљемо неког доброг партијца као трећег члана ОК“ — извештавао је Покрајинско повереништво 29. марта ПК Србије.¹⁵³

Резултати рада новог ОК Зајечар одмах су се осетили. Месне партизанске десетине око Књажевца, иако лишене заштите одреда, почеле су да изводе и ноћне акције, што је непријатеља доводило у забуну, јер је знао да одред није на том терену. Чак је Срески комитет Књажевац у фебруару издао и један летак, потписујући га са „штаб Књажевачког ПО“, а одмах за овим излазе и два летка ОК Зајечар, потписана са „Партизански одред Тимочке крајине“. У њима се објашњава издајничка улога Недића, Љотића и Пећанца, а народ позива да пружи отпор окупатору и његовим слугама.¹⁵⁴

Интересантно је да у ово време није било ни помена о организацији Драже Михаиловића (ДМ) у Тимочној крајини, чак ни о његовој издаји у првој немачкој офанзиви на снаге НОПО у западној Србији, мада су партизани западне Србије у то време третирали Дражу Михаиловића истим издајником као и Милана Недића. То је чудновато утолико пре, што се зна да се НОП источне Србије са овим проблемом сукобљавао од почетка

¹⁵² Зборник I/3, док. 33.

¹⁵³ Зборник I/3, док. 54.

¹⁵⁴ Зборник I/3, док. 37, 38. и 39.

устанка; организација ДМ лоцирана око манастира Горњака нанела је и још увек наносила тешке ударце Пожаревачком партизанском одреду.

ОК Зајечар није имао тачну представу о Дражи Михаиловићу, па га зато није ни спомињао у својим лецима. А инсистирање пред јавношћу да постоји партизански одред у време кад га није било, само потврђује колико је ОК Зајечар осећао потребу да се одред врати на свој терен. При томе се већ имало у виду да одред прерасте локалне оквире књажевачког и бољевачког и постане Тимочки — јединствени за читав округ Зајечара. Он би имао широко подручје дејства и сложеније задатке — требало се супротставити мерама окупатора од Књажевца до Неготина и Д. Милановца, које су сваки даном бивале све ригорозније.

Недићева влада је, после појачаног напора за формирањем оружаних одреда у борби против партизана, приступила и мобилизацији омладине за тзв. националну службу, којом је требало угурати људе „у руднике или чак на рад у Немачку“ за рачун окупатора, на шта указује и Срески комитет Књажевца у свом летку. То је требало спречити активирањем организација НОП-а.

Други задатак ОК Зајечар био је спречавање окупатора у пљачки хране, у ком смислу су срески начелници већ били разаслали разрез по селима. „Не дајте стоку и храну окупаторима и његовим псима“ — подвлачи се у летку, потписаном са НОП одред Тимочке крајине, што је била и одлука ОК Зајечар о преименовању једино преосталог Књажевачко-бољевачког одреда. Отуда је и разумљиво нестрпљиво очекивање повратка одреда из Заплања и радост када се његова прва десетина почетком марта 1942. године, појавила у долини Тимока.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Десетина Књажевачко-бољевачког одреда је, као што смо видели, одмах по избијању одреда почетком марта у рејон села Манојлице, продужила преко села Влахова, Шестиабра, Каменице и избила на Јабланов вис, код села Репушнице. Одавде се пребацила у село Радичевац и успоставила везу са ОК Зајечар. Тиме је започела реализација плана на окупљању симпатизера НОП-а Тимочке крајине — десетина је представљала језгро за прихватање нових бораца и пристизања глав-

Одушевљење народа према партизанима било је све веће. У извештају Покрајинског повереништва од 21. априла, поред осталог, стоји: „У Зајечарском округу полако се напредује (подвукао И. Г.). Ми смо с њима у сталној вези. Они ће бити у могућности у најскорије време да врше и веће акције“.¹⁵⁶

Тимочки одред је оскудевао у кадровима јер су многи пали на овом напорном путу од Тимока до Заплања и назад, међу њима и двојица као командири чета у Сврљишком партизанском одреду (Душан Трајковић и Света Маринковић), а ових дана стигла је и вест о погибија Димитрија Тодоровића 17. марта у Куришумлији. На места погинулих руководиоца уздизани су нови из састава одреда, било за сам одред било за партијско-политичка руководства на терену. Тако је Тимочки одред био „школа кадрова“, јер су се само кроз борбу провереним борцима могле поверавати руководеће дужности.

Пристизањем и групе бораца из Озренског одреда, бивших „бегунаца“ из Нишког логора, одред је нарастао на 60 бораца, и поред тога што је велики број већ био повучен из одреда у партијска руководства на терену. Штаб одреда је сада био у саставу: командант Јован Кеџман Чеда, политички комесар Момчило Сибиновић, партијски руководиоца Душан-Саша Глигоријевић. Свака десетина је поред пушака имала и по 1 пушкo-митраљез.

Планирано је да се одред отисне дубље кроз Тимочку крајину, али то није било могуће због непријатељске офанзиве, па се он и даље оријентисао на садејство са Сврљишким и Озренским одредом. Оваквим садејством пружала се предвиђена могућност Покрајинског повереништва да Тимочки одред „у најскорије време врши и веће акције“. Управо се то остварило понов-

нине. Кад је 17. или 18. марта стигла и главнина, овај одред је тада имао око 60 бораца, што је, у време жестоке пропаганде непријатеља да партизана више нема, била снага вредна поштовања. Преживели партизани, који су се скривали под најтежим условима само да не падну у руке непријатеља, нису више били сами. Сада је одред био зборно место свих који су желели борбу против окупатора и његових сарадника.

¹⁵⁶ Зборник I/3, док. 65.

ним спајањем сва три одреда источне Србије 18. априла 1942. године.

Концентрисани на планини Девици, Сврљишки, Озренски и Тимочки одред су били спремни за неку већу акцију. Прилика им се одмах указала — појавом књажевачких и сврљишких четника у селу Бели Поток (зап. од Књажевца), где је пристигао и одред СДС у намери да на овој раскрсници успостави станицу „пољске страже“. Штаб Сврљишког ПО, као најодговорније руководство за све одреде, донео је одмах одлуку да се непријатељ нападне, с тим што би у напад кренуле главнине одреда. Напад је извршен у поноћ 22/23. априла, како је предвиђено. У 2 часа по поноћи одреди су са три колоне већ били окружили село Бели Поток и приближили се згради школе у коју су се разместили четници и недићевци на преноћиште.

Укупна јачина непријатеља у Белом Потоку ценила се на преко 150 војника, мада тачан број нигде није наведен.¹⁵⁷ Поред Књажевачког четничког одреда, јачине близу 80, и око 25 месних четника села Влашко Поље и Добро Поље који су, због претрпљеног пораза, неколико дана пре тога позвани да се „свете“, ту је било и око 25 недићеваца ради успостављања своје посаде као и вод Сврљишког четничког одреда, јачине око 30 четника, који су „редовно претресали терен“.

Јачина партизана била је око 200 бораца, што су се добровољно јавили за акцију, јер је пракса била да у овакве акције полазе они партизани који имају бољу обућу, који нису болесни а усто су и расположени за борбу. То значи да су у нападу учествовале само глав-

¹⁵⁷ Извештај команде СДС из Ниша — (Зборник, I/3, док. 171) и коментар овог документа у Зборнику где се каже да је јачина непријатеља у Белом Потоку била „40 четника Косте Пећанца и 20 недићевих жандара“, да је од тога „погинуло 15 четника и жандара а око 20 их је заробљено и касније стрељано“. Међутим, ове бројке су произвољне. Вероватнији је податак Јована Митића, данас генерал-мајора ЈНА, иначе једног од учесника у овој борби који је био политички комесар чете Сврљишког одреда. Он наводи у мемоарској грађи (Историјски архив Ниша) да је у борби „погинуло 12, а заробљено 43“ непријатељских војника. О самој јачини непријатеља његове процене су приближне нашој.

нине сва три одреда, чије је укупно бројно стање било преко 300 људи.

Мада је непријатељ из искуства знао да треба да буде опрезан, о чему сведочи и јако стражарско обезбеђење око школске зграде, ипак је био изненађен. Међутим, и овде се показало да партизани нису толико вични у борби против утврђеног непријатеља, поготово у експлоатацији успеха пошто тог непријатеља порази. Због тога се и десило да је непријатељ, искачући кроз прозор, имао само 12 мртвих, док је већини успело да по мраку умакне. Они, њих 43, што у томе нису успели, одмах су се предали партизанима. Том приликом, партизани су имали само 1 погинулог, 1 заробљеног (кога су жандарми сутрадан стрељали) и 5 рањених, међу којима је био и организациони секретар ОК Зајечар Мија Станимировић.

Борба је настављена и у свитање 23. априла. Разбијени непријатељ се по групама средно, а из Књажевца и Сврљига пристизала су му и појачања. Око подне партизани су са заробљеним четницима и жандармима напустили Бели Поток некако истовремено када су из Књажевца, Сврљига па чак и Ниша пристизале непријатељске колоне у овај рејон. Главнину ових појачања чинио је 5. одред СДК, чија јачина никад није била мања од 600 добро наоружаних војника. Они су били елита Љотићеве војске, задојени фашистичком идеологијом као и њихов командант Марисав Петровић, тако да су у правом смислу били добровољци за борбу против НОР-а.

Овај пораз четника и жандарма у Белом Поточу снажно је одјекнуо не само кроз зајечарски округ, већ готово кроз читаву источну Србију. Исто тако ова помоћ Тимочком одреду од стране суседних одреда, и то у почетку његовог деловања као одреда целе Тимочке крајине, била је посебно драгоцена. Овај успех повратио је застрашеном народу веру да терору окупатора и његових помагача има граница. Међутим, није тешко запознати да је тај успех постигнут више храброшћу партизана, него војничком вештином у извођењу акције. Партизанима је још увек недостајало војничког знања

и они су га морали стицати кроз саму борбу. То је, наравно, одреде у целини стајало прилично жртава.

Озбиљан недостатак у дејствима Сврљишког, Озренског и Тимочког ПО био је у томе што није постојао заједнички штаб који би контролисао, одобравао и каналисао одлуке штабова одреда, јер штаб Сврљишког одреда више за то није био у стању. Зона маневровања и дејстава ова три одреда у ово време била је велика (од Нишаве до Дунава), њихова дејства динамична, а непријатељ многобројан и разноврстан. Све то захтевало је сложене маневре јединица, чије је бројно стање заједно са теренским партизанским групама, већ достигло око 400 бораца-револуционара, које је непријатељ све више респектовао.

Окружни комитети Ниша и Зајечара, као претпостављени штабовима партизанских одреда, решавали су проблем координације дејстава одреда преко појединих својих чланова, који су пак редовно овлашћивали штаб Сврљишког одреда да обједињује команду над одредима. Овај штаб је ту своју руководећу улогу над свим одредима наметао и без присуства чланова тих одреда, али само док они дејствују скупа. Заслуге и способности штаба Сврљишког одреда нико није порицао; његовим одлукама су се покоравали сви док су одреди на окупу, а кад се раздвоје онда тај штаб више није имао никаквог утицаја на одлуке штабова и дејства Озренског и Тимочког одреда.¹⁵⁸

Пошто су кажњени смрћу четници и жандарми заробљени у Белом Потоку, прва одлука 23. априла 1941. године била је да Тимочки одред крене са планине Девице у долини Тимока, приближи се Зајечару и предузимањем акција на простору Књажевац — Зајечар — Бољевац развуче снаге непријатеља које су се почеле концентрисати ради окруживања партизанских снага на Девици. То исто ће, видећемо, учинити Сврљишки

¹⁵⁸ Нема података колико су окружни комитети уочавали ову слабост у руковођењу одредима, али сама чињеница да то питање није било решено, наводи на закључак да му се није ни придавао нарочити значај, и поред тога што су располагали подацима да између штабова одреда постоји извесна суревњивост.

и Озренски одред — сваки од њих ће продрети на свој терен, али под нешто другачијим околностима но што је то учинио Тимочки.

Са Девице Тимочки одред се пребацио на планину Тупижницу, где је одмах дошао у непосредну везу са ОК Зајечар. У то време партијске организације на терену су имале све јачи утицај у народу што доказује и организован смештај рањеног организационог секретара ОК у град Књажевац на лечење. Најјаче упориште Тимочки одред је имао у селима Белог Тимока, нарочито у Врбици, Дебелици, Јелашници и Зуничу где је функционисала и техника ОК Зајечар. Немачки Гестапо и специјална полиција из Београда све чешће су навраћали у Зајечар, али нису успели да открију партијску мрежу.¹⁵⁹ ОК Зајечар је трпео у кадровима. То је имало у виду и Покрајинско повереништво у Нишу, па је половином априла као појачање у ОК Зајечар стигла Ната Јоцић, а одмах за њом и инжењер Војкан Јеремић, који су дотле били при партијском повереништву за Топлицу.¹⁶⁰

У таквим условима основни задатак Тимочког одреда, који је 1. маја 1942. године бројао преко 60 бораца, био је да продре ка Бољевцу, Бору и Неготину. На дан прославе првомајских празника на Тупижници, озваничен је назив „Тимочки партизански одред“¹⁶¹ и прихваћен план ОК Зајечар као претпостављеног штабу овог одреда.

Одред је подељен у два вода, и он је представљао не само ударну снагу, већ и извор кадрова организације КПЈ Тимочке крајине. Кроз борбу испробани, у окршајима прекаљени и идеолошки изграђивани, борци одреда су издвајани за секретаре партијских комитета и среских повереништава. Они су у свом раду добијали солидну помоћ партизана суседних одреда, нарочито

¹⁵⁹ Зборник I/3, док. 58.

¹⁶⁰ Исто, док. 60.

¹⁶¹ „Војна енциклопедија“, књ. 10, „Тимочки НОП одред“.

Душана Тривунца који је руководио партијским организацијама Сврљишког среза.¹⁶²

Места оних партизана који су повлачени за рад на терену попуњавана су новим борцима који су као проверени и НОП-у одани долазили у одред преко партијске везе. У складу са директивом ПК Србије од априла 1942. године, у одреде се нису примали људи „који нису физички здрави и у стању да подносе напоре“; пре свега треба примати „раднике и сиромашне сељаке, који ће пушку држати чврсто и до краја у рукама, јер се боре за своју ствар, за ствар радног народа и његову бољу будућност...“¹⁶³ То је био резултат горког искуства за протеклу годину рата, када су многи колебљивци одавали непријатељу сараднике и излагали опасности цео систем организације НОП-а.

Читав месец мај 1942. године, Тимочки одред је провео у долини Белог Тимока, ослањајући се на Тупижницу и Стару планину; резултат његових акција било је потпуно разбијање Књажевачког и Тимочког (Светониколског) четничког одреда. Сада не само да нико није хтео да се уписује у четнике, већ су се многи сами исписивали и тражили начина да о томе извести партизане. Ни припадници одреда СДС, професионалне снаге полиције, нису били нарочито агресивни у акцијама против партизана, правдајући се да су ступили у Српску државну стражу због средстава за живот. Ови бивши жандарми у Тимочној крајини све чешће су истицали да се не боре противу комуниста, већ су ту за одржавање „реда и мира“. Тиме је домаћа реакција у својој идеолошкој борби спала на одреде Српске добровољач-

¹⁶² Зборник I/3, док. 174. — Непријатељ у својим извештајима често помиње Душана Тривунца као тимочког партизана, што би могло да унесе забуну да је и он дошао као појачање ОК Зајечар. Тако се у расписаној уцени за комунисте Тимочке крајине од 10. октобра 1941. године помиње и Душан Тривунац, а и после одвајања Тимочког одреда 25. априла 1942. у извештају СДС налазимо да су „комунисти у селу Бучју (заглавски срез), под руководством Душана Тривунца, растурали летке“. Међутим, Душан Трифунац никада није напуштао своју дужност партијског руководиоца сврљишког среза; само у том својству он је прелазио на терен Тимока.

¹⁶³ Зборник I/3, док. 65.

ке команде, чији припадници нису крили да се боре за „нови поредак Европе“.

Са позорнице борбе нестале су и многе злогласне војводе, у првом реду Анђелко Крајински, који је 19. марта 1942. године, на основу оптужбе Повереништва „Збора“ у Неготину и личним залагањем Љотића, разоружан, ражалован и нестало из Крајине, да се никада није сазнало где и како. Нестало је и Сава Марковић Борски, кога су Немци разоружали и спровели у Немачку, пошто се афирмисао као „енглески“ човек. Воја Мирковић, „војвода“ Књажевачки, поново се посветио дужности полицијског писара, са претензијама да постане срески начелник; он се ставио на чело агитатора за покрет ДМ који је већ почео интензивно да се организује у источној Србији као „југословенска војска у отаџбини“.

Управо са појавом организатора „југословенске војске у отаџбини“ за партизанске одреде источне Србије настаје ново поглавље борби. Ово је добило у својој актуелности непосредно после пораза Пећанчевих четника и Српске државне страже у Белом Потоку, када је међу погинулима био и поручник Проковић код кога је пронађена копија наредбе „штаба 43“. Знало се да је то шифровани назив неке од организација ДМ, али се тек у јулу 1942. године утврдило да је то „Обласна команда Ниша“, којој је на челу стајао капетан Милеико Рељић. У таквој ситуацији Тимочка крајина је постајала међупростор две организоване целине четника ДМ, од којих је она на територији пожаревачког округа константно постојала од 1941. године и пресудно утицала на судбину Пожаревачког партизанског одреда.

Пожаревачки партизански одред 1942.

Тимочки одред је требало да продре у северни део Тимочке крајине, како због помоћи партијским организацијама да се учврсте и омасове, тако и због повезивања са Пожаревачким одредом, о којем ОК Зајечар готово није имао података јер није било никакве везе са ОК Пожаревац. Веза и садејство између Пожаревач-

ког и Тимочког одреда били су потребни не само због непосредног додира њихових територија, већ и због јединственог супротстављања организацији ДМ, о чему дотле није било заједничког става.

ОК Пожаревац је, очигледно, био начисто са издајничком улогом Драже Михаиловића према НОР-у, али што није отворено третирао његове четнике исто као четнике Косте Пећанца је директива ПК Србије — да се не заоштравају односи са овим четницима. Стога и није могао учинити више од оног што је чинио: да разобличава прави смисао политике чекања „погодног времена за борбу против окупатора“ коју су пропагирали четници из Горњака. Наравно, то је Пожаревачки одред стајало жртава, а сваки погинули партизан неповољно је деловао на морал сарадника и симпатизера НОП-а.

Пожаревачки одред је, као што смо видели, после новембарске офанзиве непријатеља 1941. године и страдања у току зиме 1941/42. године, спао на око 130 бораца. Међутим, одред се стално смањивао и почетком фебруара 1942. године његово бројно стање износи једва 80 бораца, Штаб одреда је морао да се бори са многим тешкоћама, пре свега да се заштити од подмуклих напада „војних“ четника из Горњака који су систематски освајали терен око Хомољских планина. Они су прво инфилтрирали своје официре у одреде СДС (али то нису могли да учине у редовима Љотићеве организације са којом су имали чак и оружане обрачуне), а затим преузимали команду над четничким одредима Косте Пећанца за које су се отимали и љотићевци.

Штаб Пожаревачког одреда је, почетком фебруара 1942. године, после погибије и политичког комесара одреда Чедо Васовића, донео одлуку да се одред подели на групе и тако презими до пролећа. Међутим, он о томе није консултовао ОК Пожаревац који се оваквој одлуци, чим је сазнао за њу, одмах супротставио. Због тога су се борци одреда понова окупљали, појединачно или у групицама, све до краја марта 1942. године, када је ОК Пожаревац одлучио да 6. априла одржи окружну партијску конференцију. Међутим, са тим је одлагано све до краја 1942. године, мада разлоге за то нисмо могли наћи у документима. Одлука штаба одреда о расту-

рању одреда тешко се може повезати са ситуацијом код партизанских одреда у западној Србији, где је слична одлука донета тек половином марта, односно после одлуке штаба Пожаревачког одреда који са тим снагама није имао ни посредне ни непосредне везе. Ипак се може као реално претпоставити да је одлагање заказане партијске конференције било у вези са овом ситуацијом. При свему овом треба имати у виду и то да је Пожаревачки одред био сасвим усамљен, а самим тим у тежој ситуацији но ма који други партизански одред у Србији у то време.

Из извештаја ОК Пожаревац, достављаних ПК Србије, које је слао лично његов инструктор Мома Марковић,¹⁶⁴ јасно се види да је ОК Пожаревац уложио много напора да одржи линију борбе, која је садржана у Споразуму Врховног штаба НОПОЈ и Драже Михаиловића. Као одговоре на те извештаје, ПК Србије је стално указивао на поштовање овог споразума, мада је Дражин официр Велимир Пилетић, који је са својим штабом смештен у манастиру Горњак, тај споразум од првог дана профанисао. Ова околност, додуше, сведочи о тачности неких података да Дража при контактима са руководством НОПОЈ у западној Србији није на поштовање Споразума ни обавезивао ову Пилетићеву групу у источној Србији, јер је још 15. августа 1941. године „разделио“ надлежност над територијом у Србији са Костом Пећанцем. Али исто толико треба поклонити поверење и чињеници да је Дража имао могућности да и Пилетића обавезе на поштовање овог споразума, како је то формално чинио у западној Србији.

После срамног уништења партизанске чете „Сељанин Тадија“ и предаје Немцима на превару разоружаних партизана, мајор Пилетић је наредио „војводи“ Воји Јевремовићу Триброђанину (трговцу из Кучева) да мобилише све четнике за борбу „против комуниста“. Тако се од потписника Споразума од 13. септембра 1941. године, њега придржавао једино четовођа Леонид Пљешковић, који је то касније платио животом (стрељан је управо од ових „војних“ четника).

¹⁶⁴ „Ратна писма“, издање „Истина“, Пожаревац, 1961.

Смањени Пожаревачки одред је почетком 1942. године био изложен прогону од стране окупатора и домаћих издајника. „Наступила је тешка ситуација, најтежа од свих дотадашњих“ — стоји у извештају ОК Пожаревац. Партизани су прогоњени „свуда, како по селима тако и по скоро беспутним теренима. Водећу снагу имали су бандити Драже Михаиловића...“ А у то време партизани нишког и зајечарског округа знају само да постоји „споразум са Дражом Михаиловићем за заједничку борбу против окупатора и домаћих издајника“, а не и за недела Драже Михаиловића, која је чинио заједно са Недићем, Љотићем и Пећанцем.¹⁶⁴ Није јасно колико су о томе нешто више знали чланови окружних комитета ових округа.

ОК Пожаревац и штаб Пожаревачког одреда су већ крајем фебруара 1942. године далеко одмакли у сагледавању издајничке улоге Драже Михаиловића. „Не само Недићеве, Љотићеве и Пећанчеве људе него и Дражине смо политички разбили“ — стоји у извештају ОК Пожаревац од 21. фебруара 1942. године, дакле у време када ОК Зајечар у свом прогласу и не помиње Дражу као издајника.

Половином марта 1942. године ОК Пожаревац је одржао саветовање са штабом Пожаревачког одреда, које је представљало прекретницу у раду. Одред је (тада је бројао нешто више од 50 бораца подељених у две чете — Млавска и Стишка) покренут у акције, које су дотле биле готово сасвим замрле. За политичког комесара одреда именован је др Бошко Вребалов, за команданта је потврђен Живојин Поповић, а одред подељен у две чете. Одреду је дато упутство да се „строго придржава правила герилског ратовања“. Управо у то време (29. марта 1942), када Сврљишки, Озренски и Тимочки одред (на другом крају источне Србије) постижу успех за успехом, партизани пожаревачког округа немају никаквих података о снагама Тимочке крајине, а још мање неке непосредне везе с њима.

¹⁶⁴ Јован Марјановић: Четничко-немачки преговори у селу Дивци 1941. (Зборник филозофског факултета, књ. X-1, Београд, 1968.).

Истина, ОК Пожаревац је осећао потребу за том везом, што подвлачи и у свом извештају ПК Србије: „Са суседним окрузима по војној и политичкој линији тешко ћемо моћи без ваше помоћи успоставити везу...“ А та веза је била неопходна.

Интересантно је да ОК Пожаревац, од почетка устанка 1941. па све до јуна 1942. године, инсистира на вези са главним штабом Србије, али ту везу никако не добија. Тек са добијањем упутства Главног штаба Србије од 1. јуна 1942. године,¹⁶⁵ та је веза успостављена, али опет не непосредно већ преко ПК Србије.

Услови у којима се борио Пожаревачки одред били су изузетно тешки, како због огромне надмоћности непријатеља, још више због усамљености овог одреда. Просто је задивљујуће како су ти борци истрајали у оваквим искушењима. На жалост, они ће остати тако усамљени све до нове офанзиве окупатора, почетком 1943. године када ће одред у напорним борбама поново изгубити свој штаб, а његови остаци ће представљати само групу партијско-политичких радника под непосредним руководством ОК Пожаревац.

ОК Зајечар, као и ОК Пожаревац, осећао је потребу да се непосредније повеже Тимочки са Пожаревачким одредом. А то се могло постићи само дубљим продирањем делова Тимочког одреда ка Дунаву, посебно ка рејонима Д. Милановца и Мајданпека.

Међутим, тактичка веза партизанских одреда зајечарског и пожаревачког округа остала је нерешена чак и када је обновљени Крајински одред успешно дејствовао у Крајини и Поречу, допирући и до Мајданпека, који је био на партијској вези ОК Пожаревац.

Пожаревачки одред је, као што смо видели, у лето 1942. године био у ситуацији „најтежој од свих“ до тада. У његовом се штабу није рачунало да ће се ове тешкоће брзо пребродити, али се није претпостављало да могу бити још теже. Има се утисак да овај штаб није рачунао да ће се окупатор, пошто је ликвидирао партизанске снаге у западној Србији и оне „јужно од Западне Мораве“, сада усмерити и на „групу у Хомољу“, већ да ће тај посао искључиво препустити четницима.

¹⁶⁵ Зборник I/3, док. 80.

Иако је Пожаревачки одред у лето 1942. године бројао једва 50 бораца, његов утицај је био тако јак у овом делу источне Србије да је непријатељ стално респектовао ову партизанску снагу. О томе нарочито сведочи одзив омладине на проглас Пожаревачког ПО од 12. октобра 1942. године о избегавању мобилизације у Недићеву националну службу. „Место у радне чете и националну службу — стоји у том прогласу — где те позива Недић и терају са пушком његове верне слуге... придружуј се својим друговима — борцима у партизанским редовима...“¹⁶⁶

Такве и сличне политичке акције имале су великог одраза нарочито на сузбијању утицаја организације ДМ која је овде од почетка устанка била исто што и Пећанчеви четници, љотићевци и недићевци.

О утицају Пожаревачког одреда сведочи и наредба његовог штаба од 30. новембра 1942. године којом се прецизирају дужности народноослободилачких одбора, чиме су управни апарат домаће реакције и окупаторска власт задобили озбиљан ударац. Ту, на попришту борбе са знатно надмоћнијим непријатељем, не само што се стварају органи народне власти, већ се њима дају јасни задаци: организација отпора против пљачке окупатора; формирање борбених група које ће спречавати рад општинских управа Недићеве власти; састављање спискова злочинаца; организација помоћи НОВЈ; обавештајна служба за рачун партизанског одреда и сл.¹⁶⁷ Чланак у „Гласу Србије“ од 2. и 3. новембра 1942. године О злочинима четника Драже Михаиловића потекао је на иницијативу ОК Пожаревац, што је много помогло и штабовима осталих одреда источне Србије да се оријентишу у својим политичким акцијама. Извештај штаба Пожаревачког одреда од 17. децембра 1942. године о терору четника ДМ најречитије говори под каквим се тешким условима овај одред морао да бори за свој опстанак на терену. Дражиновци — пише ОК — „трагају свуда за нашим пријатељима. Неке ноћи су у Мишљеновцу тукли Митрове родитеље (Митар је партизан — И. Г.),

¹⁶⁶ Зборник I/4, док. 41.

¹⁶⁷ Зборник I/4, док. 57.

а малог сина од године дана просто бацили у двориште¹⁶⁸

Читава ова активност Пожаревачког одреда је уродила плодом; 31. децембра 1942. године одред је бројао 103 борца.¹⁶⁹ Упутства Главног штаба Србије све чешће су долазила у одреде, што је њихове штабове лишавало оних тешкоћа које су морали да решавају док су одлуке доносили без помоћи вишег руководства. И баш када је Пожаревачки одред поново био на путу да постане она снажна партизанска јединица какав је био 1941. године, уследила је непријатељска офанзива која ће оставити тешке последице.

„Крајеви највише угрожени од комуниста“

Са порастом партизанских снага све се више испољава тројни управни суверенитет над територијом источне Србије. Немцима је признавана апсолутна власт, али су је они радо преносили на сваког ко се бори против НОП-а, јер другачије не би ни могли одржати систем окупације. Бугарски окупатор се осећао супериорнијим од српске реакције, пошто је располагао војском која је за Немце била најсигурнија гаранција да могу бити успешно замењени у борби противу НОП-а. „Српска влада народног спаса“ са одредима Српске државне страже, Српске добровољачке команде и четника улагала је напоре да докаже немачком окупатору како се може успешно супротставити устаницима, па је спроводила све већи терор над народом, смењујући једну за другом „акције чишћења терена од комуниста“.

Бугарски окупатор је био све жешћи и безобзирнији у злочинима над поробљеним српским народом. Мада су обуздавани од Немаца да и преко демаркационе линије заводе управно-административну власт, Бугари су у току својих „потера“ не само искаљивали бес, већ чинили злочине који су забрињавали и саме Немце. Али, Немци нису предузимали конкретне мере да обу-

¹⁶⁸ Зборник I/4, док. 67.

¹⁶⁹ Зборник I/20, док. 69.

здају Бугаре у вршењу терора, с једне стране, што им је лоше ишло на источном фронту, а, с друге, што су они свој систем окупације и одржавали начелом „завади па владај“, па су „од самог почетка настојали да створе што већи јаз између Бугара и Срба“.¹⁷⁰

Тежину ситуације у којој су се партизански одреди источне Србије нашли половином 1942. године треба управо ценити кроз борбу српске и бугарске буржоазије за успостављање власти, а то се могло постићи само под условом да се униште партизани, пре свега Сврљички партизански одред.

И у овом периоду Сврљички одред је био не само бројно, већ и у погледу способности за дејства најјача партизанска јединица источне Србије. То се недвосмислено доказало после пораза четника у Белом Потоку, када се Сврљички заједно са Озренским партизанским одредом, већ 24. априла, сукобио са 5. одредом Српске добровољачке команде у захвату друма Сврљиг — Алексинац. Најжешћи окршај био је у рејону села Галибабинац. Борба која је започела око 10, трајала је са наизменичним јуришима и противјуришима све до 15 часова, када су се појавили четници и недићевци из рејона Белог Потока. Партизани су морали да се повлаче према косама Девике, држећи све до мрака непријатеља на одстојању.

Највећу препреку чиниле су набујале реке између Галибабинаца и Раденковца. Савлађујући их у току борбе партизански одреди су пореметили свој борбени поредак, што се одразило на даљи исход борбе. Наиме, падом мрака, када су партизани били на положајима око села Раденковца, непријатељ је извршио поново јак напад и принудио их на повлачење. Било је то тако неорганизовано да су одреди изгубили међусобну везу и сваки се оријентисао ка свом терену.

Озренски одред је испољио доста слабости у овим критичним тренуцима. Он се уопште није повлачио као целина, а једна његова група на челу са Миодрагом Новаковићем Џуцом сасвим је изгубила везу са главнином. Прогањана од непријатеља она се оријентисала ка Свр-

¹⁷⁰ ВИГ, бр. 3/52, стр. 41.

љишким планинама и после дан-два стигла у село Гу-лијан, где је ушла у састав Сврљишког одреда.

Сврљишки одред, који је у овој борби изгубио 5 бораца међу њима и храброг бугарског комунисту Родопског, имао је више искуства у оваквим ситуацијама. Руковођен штабом, који је стварно био најзрелије партизанско руководство у источној Србији, брзо се по извлачењу средио и, уз успешан маневар заштитница, стигао у своју базу на Зелени врх.

Непријатељ је био све агресивнији. Његов 5. одред СДК није прекидао акцију и, пошто је избио у рејон села Језера на Озрену, није продужавао за Озренским одредом већ се окренуо ка Сврљишком. Његова комбинована чета, јачине око 200 војника, журила је ка Зеленом врху. Истовремено са љотићевцима ступио је у дејство и Белопаланачки четнички одред, заједно са одредом недићеваца, тако да су удружени, 1. маја, извршили напад на Сврљишки одред, баш када је овај започео са прославом Првог маја.

Тежиште напада непријатеља били су Зелени и Црни врх, где је била главнина партизана. Укупна јачина непријатеља ценила се на око 400 добро наоружаних војника, док су снаге Сврљишког одреда, на које се непријатељ усмерио, износиле око 100 бораца, наоружаних пушкама и са 5 пушкомитраљеза.

Оно што је карактеристично за Сврљишки одред јесте да се он после сваког жешћег сукоба са надмоћнијим непријатељем делио у неколико колона, које су самосталним дејствима имале да развуку снаге непријатеља.

Приликом напада на Зелени и Црни врх непријатељ је скупо платио потцењивање бројно слабијих партизана. После успешног одолевања нападу непријатеља, обе чете Сврљишког одреда су пред мрак извршиле противнапад и тако изненадиле непријатеља да је овај готово без отпора почео да бежи. Губици се у овом окршају преувеличавају са обе противничке стране. Међутим, чињеница да и непријатељ у својим извештајима признаје супериорност партизана, тврдећи да је „сваки трећи бандит имао аутоматско оружје“, да је борба трајала „непрестано седам часова“, у којој су се „комуни-

сти добро утврдили", као и да резултат борбе „до сада још није познат", показује да се може прихватити податак да је „50 недићеваца избачено из строја".¹⁷¹ Успешан противнапад Сврљишког одреда са Зеленог и Црног врха наставио се у гоњење разбијених колона непријатеља све до планине Девице.

Није тешко закључити да су обе противничке стране у источној Србији биле јако осетљиве на поразе и да им је после тога требало времена да се поново прикупе. Разлика је само у томе што бројно слабији партизани не само да нису могли попуњавати своје губитке, већ се после сваког пораза њихов оперативни простор сужавао. То се надокнађивало пребацивањем на суседни терен и поновним спајањем са суседним одредом.

Сврљишки и Озренски одред, пошто су се спојили на Озрену, наставили су кружни покрет кроз Сокобањску котлину, и даље преко пл. Тупижнице и друма Сокобања — Књажевац избили на планину Тресибабу; одатле су се поново раздвојили и кренули у супротним правцима: ка Зеленом врху и Озрену. При томе је Сврљишки одред у покрету ка Зеленом врху изненадио 27. маја гранични одред СДС у селу Бабин Кал, запленио доста опреме и принудио недићевце да затраже помоћ Бугара. Домаћој реакцији је утолико теже падао овакав пораз јер пред народом није могла наћи оправдање зашто се „националне" снаге уједињују са омраженим окупатором.

Међутим, ови напади су, и поред постижаних успеха, свакодневно стајали жртава Сврљишки одред. Нарочито су страдале партијско-политичке групе, које су после принудног повлачења одреда остајале на терену да би активним дејством спречавале непријатељу да експлоатише постигнути успех. Најтежи губитак за Сврљишки одред у овој мајској офанзиви непријатеља била је погибија учитеља Душана Тривунца Драгоша. Он је, после противнапада одреда са Зеленог врха и

¹⁷¹ Зборник I/3, док. 176. Недићевци су иначе редовно преувеличавали губитке партизана, а овом приликом не само да не спомињу њихове губитке већ тврде да резултат „није познат", мада је то одмах било познато.

његовог надирања ка Девици, са својом групом развио акције на друму Гулијан — Тијовац; при томе је група улетела у припремљену замку непријатеља и ноћу 6/7. маја читава изгинула. Убрзо затим страдале су теренске групе у белопаланачком срезу и то углавном на исти начин као и Тривунчева, увлачењем партизана „у клопку“.¹⁷²

За мајском наступила је јунска офанзива непријатеља на Сврљишки, Озренски и Тимочки одред. Тежиште офанзиве било је поново на простору Тресibaба — Девица — Калафат — Сврљишке планине. Ова просторија је дошла под удар због тога што је Сврљишки одред највише задавао бриге непријатељу, који је проценио да су „ови крајеви највише угрожени од комуни-

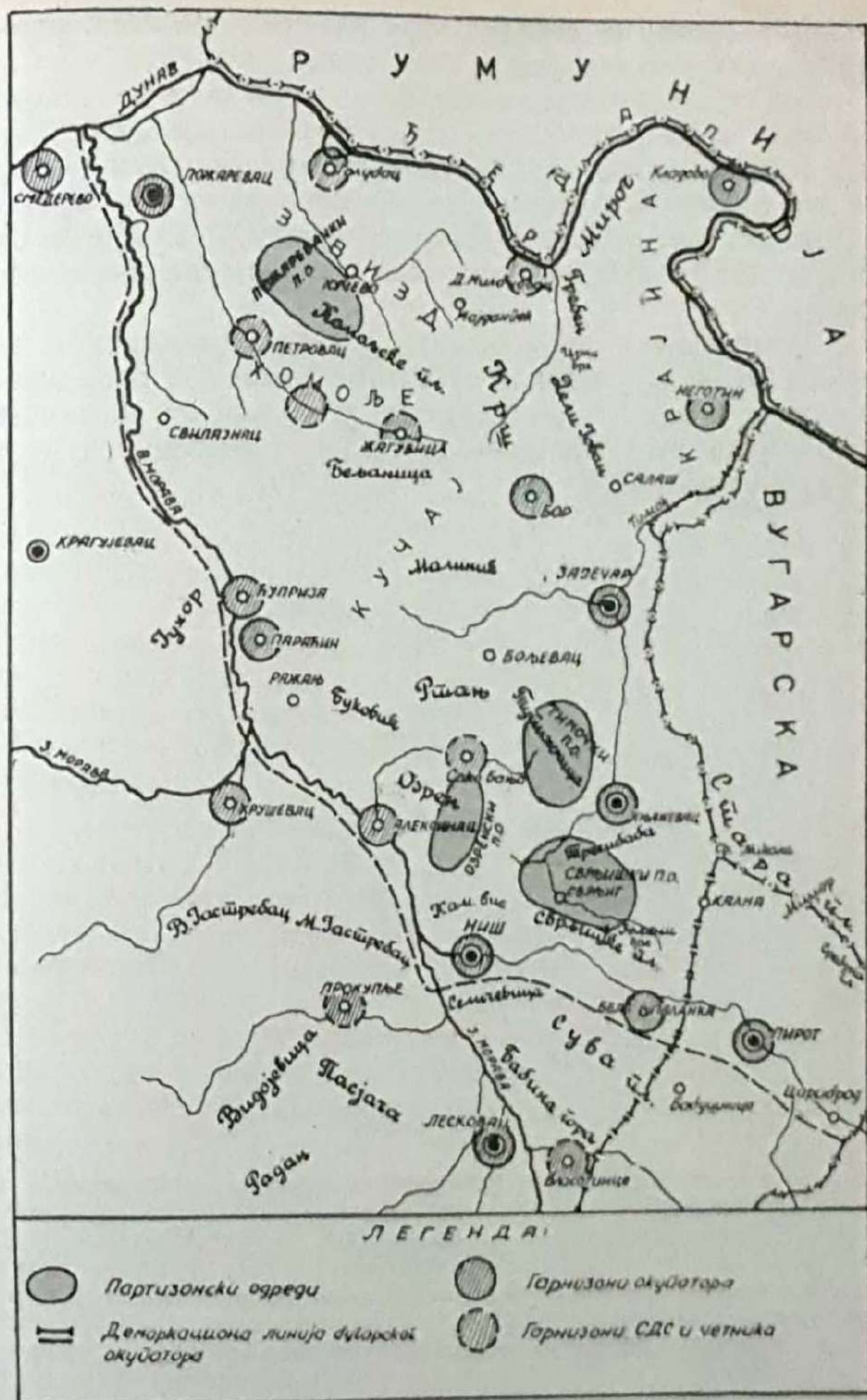
¹⁷² Душан Тривунац Драгош, са др Миленком Хацићем без сумње најпопуларнији партизан сврљишког среза, дуго је са успехом ометао све планове и покушаје непријатеља да одвоји народ од партизана. Међутим, специјална полиција која је упоредо са дејствима одреда СДК предузела акцију „ликвидације комуниста“, предузела је посебне мере за ликвидацију овог популарног партизана. У селу Тијовац, које је у већини било привржено Душану Тривунцу као учитељу, био је други учитељ Чедомир Митић. Он се прихватио да ликвидира свог колегу Душана Тривунца, а за тај прљав посао придобио је своју жену Загорку и још неколицину бивших симпатизера НОП-а. Њима су се прикључила и 3 полицајца, који су се представљали народу Тијовца као избеглице.

Издајници су заказали Тривунцу састанак на једној појати, а истовремено обавестили и станицу СДС у Сврљигу да блокира место састанка. При томе су предвидели да учитељ Чедомир Митић буде у појати а остали да се распореде око појате. И када је Душан Тривунац стигао на заказано место остало му је само да прихвати неравноправну борбу. Вероватно би се пробио из блокаде, јер му ово није било први пут, да му његов „сарадник“ учитељ Чедомир Митић, у моменту када је био спреман да се пробија није сасуо неколико метака у леђа. Био је то најбестиднији начин служења окупатору, а на село Тијовац бачена је љага које се ови, у већини поштени људи, стиде.

Колики је губитак за НОР била погибија Душана Тривунца Драгоша, сведочи и церемонијал са којим су љотићевци и недићевци наступили при излагању његовог мртвог тела у варошици Сврљигу, где су наредили и народу околних села да дође и лично се увери да овог комунисте више нема међу живима.

ста“ (подвукао И. Г.), а друго, овде се водила борба за престиж у поверењу код Немаца између српске реакције и бугарског окупатора и о правном статусу ових крајева источне Србије, а то се могло постићи само борбом против НОР-а.

Штаб Сврљишког одреда се нашао пред деликатним проблемом: или за дуже време одсуствовати са простора око Сврљишких планина и у садејству са Озренским и Тимочким одредом развити дејства ка северном делу источне Србије, на чему је често инсистирао ПК Србије; због контакта са Пожаревачким одредом или, пак, маневрисати на свом терену где, и поред страшног терора непријатеља, постоји мрежа сарадника којима је била потребна заштита одреда. Тешко је било донети одлуку да се ови сарадници оставе на милост и немилост фашистичком терору, утолико пре што се већ јасно испојило да у страху од терора многи сарадници НОП-а око Сврљишких планина траже заштиту четника, што је овима послужило као база за регрутацију издајника НОР-а. Штаб Сврљишког одреда је закључио да се треба одлучније обрачунавати са издајницима, нарочито са онима из села Тијовца који су постали потенцијална опасност за читаву мрежу сарадника НОП-а, па је одлучено да одред остане на терену. Једна чета, на челу са командантом одреда Радојем Вујошевићем, одмах се упутила ка Тијовцу ради дезорганизације издајника у овом селу. Међутим, ово село је непријатељ већ био систематски организовао као „мамац“ партизанима, постављајући око њега јаке заседе. Када је партизанска чета, ноћу 9/10. јуна 1942, стигла у село, упала је у непријатељску заседу од чијих су рафала одмах били покошени командант одреда Вујошевић и политички комесар чете Љубомир Ранђеловић, са још двојицом храбрих партизана који су били на челу колоне. Развила се огорчена борба у којој су партизани, борећи се на живот и смрт, натерали непријатеља у бекство. Кад је упала у село, проређена партизанска чета је изненадила Чедомира Митића и групу издајника и на лицу места их казнила. Али, то је, ипак, била недо-

Партизански одреди источне Србије у јулу 1942. године

вољна накнада за губитке које је одред ове ноћи претрпео, поготову погибијом свог команданта.¹⁷³

Одред се све више смањивао, делом због напуштања оних који су посустајали на овом напорном борбеном путу, а делом због одлуке партијског руководства да на терену Сврљишког среза мора да остане група партизана као стециште симпатизера НОП-а који би се одлучили на бежање из села испред фашистичког терора.

Партизанске снаге источне Србије из нишког и зајечарског округа морале су се прегруписати, реорганизовати и прилагодити условима у којима су се нашле у најстрашнијој офанзиви окупатора и домаће реакције у овом делу Србије.

¹⁷³ Радоје Вујошевић Риста, први командант Озренског а затим и Сврљишког одреда, био је уочи рата судија у Алексицу и члан партијског повереништва за алексиначки срез. Завршио је школу резервних официра, што му је поред личне храбрости много користило у командовању овако снажном партизанском јединицом. Заволео је сврљишка брда и литице као да је ту рођен и одрастао. Борци и људи овог краја су га ценили и поштовали, па им је утолико теже пала његова погибија, која се за сам одред нарочито осетила у страшној Аћимовићевој офанзиви.

КРОЗ АЋИМОВИЋЕВУ ОФАНЗИВУ

Улазило се у другу половину 1942. године, најтежег периода НОР-а источне Србије. Од четири најјача партизанска упоришта Србије, како их је процењивао министар Милан Аћимовић, она два у западној Србији била су готово уништена; треће (у Хомољу) је знатно ослабило свакодневним нападима удружене реакције на Пожаревачки одред, при чему „војни“ четници око манастира Горњака не само да нису водили борбу против окупатора, чекајући неко своје време, већ су се афирмисали као главни непријатељ НОП-а пожаревачког округа.

На ред за „уништење“ по плану окупатора дошла је, дакле, група „јужно од западне Мораве“, рачунајући ту партизанске снаге под руководством окружних комитета КП Ниш, Лесковац, Крушевац и Зајечар. Ови партизански одреди су од фебруара 1942. водили непрекидне борбе у којима је сваки на свој начин одолевао налетима удружених снага фашиста у окупираној Србији, који су једну своју офанзиву настављали другом, правећи прекиде само ради попуне људством и муницијом.

Непријатељ је био огорчен што и поред огромног напрезања није уништио партизанске одреде. Мада су стално трпели жртве, партизани су постојали и после сваког напада непријатеља прелазили у противнапад. На место дискредитованих четника Косте Пећанца, на позорницу борбе против НОП-а ступали су четници ДМ, тако да се НОП морао усамљен борити против Немаца, Бугара, недићеваца, љотићеваца, а сада и против дра-

жиноваца. Сваки од ових непријатеља НОП-а, имао је неки интерес за уништење партизана и за његово остварење није бирао средства, па су у тој борби наступали јединствено.

Бугарски окупациони корпус Србије, почетком јуна 1942. године, започео је смену својих јединица, званично „због реорганизације бугарске војске“.¹⁷⁴ Међутим, стварни разлог је био сумња да су војници бугарске 6. и 17. дивизије били прилично заплашени борбом против партизана, а нису били равнодушни ни према апелу — прогласу ПК Србије и ОК Ниш бугарским војницима да ступе у борбу против фашизма, као и чињеници да су неки од њих већ били на вези са тројицом бугарских комуниста, иначе бораца Сврљишког одреда... Наместо повучене 6. и 17. дивизије у Србију су упућене 7. и 9. бугарска дивизија, а ранија 21. дивизија само је преименована у 22. дивизију. Измењен јој је старешински састав — за команданта ове дивизије дошао је пуковник Балтаков, за кога је бугарска фашистичка влада сматрала да ће бити подесан за сарадњу са немачком Фелдкомандом 809 у Нишу; замењени су и команданти пукова, неки команданти батаљона и већина командири чета.

Ову смену бугарских окупационих јединица у Србији диктирале су и повећане потребе Немаца да у Србији имају што чистију ситуацију, која се прилично погоршавала управо терором бугарских фашиста над поробљеним српским народом. То је изазивало револт и српске реакције. И немачки делегат при 1. бугарском окупационом корпусу Ханке морао је да призна да Бугари врше злочине. Немци су, ма колико им тешко падало, морали да прихвате захтев генерала Николова, команданта бугарског окупационог корпуса, за опозив Ханкеа, наравно уз компензацију да се задовоље и њихови интереси.¹⁷⁵

Одмах после смene јединица окупационог корпуса у Србији, Бугари су приступили извршењу наређења

¹⁷⁴ Информација бугарског „Штаба на војната“ од 25. августа 1945. (докуменат у ВИИ).

¹⁷⁵ Георги Кисел: „Војна управа Србије“, стр. 30 и 31 (документ у институту за раднички покрет Македоније).

немачког команданта Србије за уништење партизанских одреда „око Ниша“, процењујући Сврљишке планине као „централну“ партизанску област.¹⁷⁶ Тако је Фелдкоманда 809 у Нишу прецизирала, у име команданта Југоистока, наређење бугарском окупационом корпусу да „чим се констатује седиште једне непријатељске групе одмах је напасти“.¹⁷⁷

Тежиште бугарске офанзиве је, према наређењу Немаца, било усмерено на Сврљишки и Озренски одред, јер су они представљали главну опасност за град Ниш. У нападне јединице бугарске војске укључени су и одреди Српске државне страже. Према плану требало је да слабије бугарске јединице поседну леву обалу Нишаве и спрече пробој партизана са простора Сврљишких планина и Озрена ка Сувој планини, набацујући их у рејон окружења; да јаче бугарске јединице истовремено фронталним дејствима преко Књажевца, Сокобање, Алексинца и Ниша изврше обухват територије Сврљишког, Озренског и Тимочког одреда и набаце их на ужи простор Сврљишких планина; да одреди СДС са граничним бугарским посадама поседну демаркациону линију Кална — Бела Паланка ради спречавања продора партизана преко Старе планине на бугарску територију. После тога наступила би друга фаза офанзиве — уништење партизана на овом уском простору.

Снаге домаће реакције, које су се утркивале са окупатором у уништењу партизана, нису биле задовољне својим досадашњим непрекидним акцијама и сада су тражиле начина да што више искористе офанзиву окупатора. Мада је губитком кадрова НОП источне Србије доживео тежак удар, ипак су партизански одреди и даље постојали, а само њихово постојање утицало је на то да поробљени народ буде резервисан према свим овим акцијама недићеваца, љотићеваца и Пећанчевих четника, који су крчили терен и за организацију ДМ. Одреди Српске државне страже и Српске добровољачке команде, и поред тога што су били састављени од професионалних војника и обилато снабдевени од окупатора борбеним потребама, ипак нису били дорасли да се

¹⁷⁶ Историјски архив Ниша (Микрофилм бр. 7, док. 107).

¹⁷⁷ Војноисторијски институт, фонд Минхен, 6—804.

супротставе партизанском утицају у народу, што је Недићевој влади и њеној „главној команди“ јако тешко падало. Признајући неуспех у свим дотадањим подухватима против партизана, окружни начелник Ниша је, 16. јуна 1942. год., инсистирао на појачању сеоских стража, правдајући то искуством и успехом „код села Тијовца“, а од оружаних одреда СДС да се створе „посаде на осетљивим тачкама у округу“.¹⁷⁸

Партизански одреди источне Србије, обогачени искуством кроз непрекидне борбе, успешно су одолевали надмоћнијем непријатељу само захваљујући револуционарности својих бораца. Међутим, због свакодневног смањивања бројног стања, и све мањег прилива нових бораца, упорност у борби ипак је опадала. Симпатизери НОП-а су постајали све резервисанији, што је одреде лишавало и оне нужне материјалне базе за одржавање. Велики број сарадника НОП-а делом је изгинуо, делом интерниран у Немачку и Норвешку, а делом се и сам пријавио за рад у руднике, да би некако преживео страшне погроме.

Одреди су све више губили тактичку везу, да би је задњом, најстрашнијом офанзивом непријатеља, познатом као *Аћимовићева офанзива*, сасвим изгубили. Сваки од три партизанска одреда источне Србије — Сврљиш-

¹⁷⁸ Зборник I/3, док. 202. — Према акту команде СДС, Пов. бр. 1409 од 31. маја 1942. године, снаге СДС нишке области у то време бројале су: 47 официра и 1089 подофицира, каплара и редова; а од наоружања, поред пушака, „белгијанки“, имали су 16 пушкомитраљеза и 13 лаких митраљеза са око 300 метака на аутоматско оружје и 50 метака на пушку. Ограничење у муницији произлазило је из опрезности Немаца да се она не кријумчари партизанима. Зато је било случајева да недићевци, после утрошка муниције у борби, почну бежати и пред знатно слабијом партизанском јединицом.

Поред наведеног, на територији нишког округа били су 5. и 12. одред Српске добровољачке команде, сваки јачине од 500—600 добро наоружаних и окупатору оданих војника, који су се дистанцирали од осталих делова „српских оружаних снага“ борбом за тзв. нови поредак Европе који је прокламовала нацистичка Немачка.

Уз 11. одред СДК, који је оперисао на територији лесковачког округа, 5. и 12. одред су представљали достојну замену немачких снага у југоисточној Србији за борбу против НОР-а.

Оваква концентрација ће кренути у нову офанзиву против снага НОР-а у источној Србији одмах после бугарске.

ки, Озренски и Тимочки — доживљавао је ту офанзиву на свој начин.

Шта је условило да Милан Аћимовић, главни експонент немачког окупатора у Србији, приступи оваквој одмазди на снаге НОП-а источне Србије?

Прво, бугарски окупатор је својом јунском офанзивом починио такве злочине над становништвом источне Србије да су они немачког окупатора ставили пред проблем: како изгладити неповерење између „српске владе“ и Бугара баш у време кад је Немцима њихова помоћ била неопходна.

Друго, бугарска офанзива је испољила аспекте своје фашистичке владе да на оперативном подручју окупационог корпуса успоставља управну власт, правдајући то да су српске власти неспособне да ликвидирају „комунистичку опасност“. Због тога су уследили протести Недића и његових министара код немачког заповедника Србије, а срески и окружни начелници су подвлачили у својим извештајима да „акција бугарских трупа у срезovima Сврљиг и Књажевац, започета 25. јуна, представља један изузетно тежак случај уништавања људи и имовине“.¹⁷⁹ Паљењем појата, пљачком имовине, стрељањем људи на лицу места који би ма и најмање покушали да бране своје власништво, силом одвођење сељака од својих кућа, силовањем жена за које се само јавно знало „а постоји вероватноћа и већег броја девојака које ради свог угледа ово за сада прикривају“, ¹⁸⁰ Бугари су испољили прави смисао свога постојања на окупираној територији, а то је да се не боре само против комуниста већ против српског живља уопште!

Треће, ликвидација ауторитета Косте Пећанца и нестајање његових четника као фактора, на чему су се највише залагали фашистичка организација „Збор“ и министар Милан Аћимовић, којима су ови четници прво и послужили да учврсте своје позиције. Наместо Пећанчевог требало је створити услове за ширење утицаја Драже Михаиловића који се у првој немачкој офанзиви довољно афирмисао као непријатељ НОП-а. Као прва конкретна мера у том правцу била је одлука од 10. јуна

¹⁷⁹ Историјски архив Ниша (микрофилм бр. 1, док. 542—547).

¹⁸⁰ Историјски архив Ниша (док. 498—499).

1942. године, којом се одређују *окружне војводе* „надлежне за четничке одреде војводе Косте Пећанца који су распоређени на територији његовог округа“.¹⁸¹ Како је за војводу округа Ниш именован капетан I класе Милутин Буквић, а за војводу округа Зајечар мајор Љуба Јовановић звани Патак — будући команданти корпуса „Југословенске војске у отаџбини“, јасно доказује да је ово била непосредна припрема замене једне четничке организације другом, афирмисаном као војска краља Петра.

Четврто, искуство је показало да појачаним терором над голоруким становништвом фашисти успевају да изолују партизанае од народа, лишавајући их оне драгоцене помоћи народа за чију се слободу и боре. То је потврдила и фебруарска офанзива на Заплање када је стотине људи интернирано за Норвешку, велики број недужних пао, када су партизани протерани са овог терена и више се нису враћали на Суву планину и Бабичку гору. Требало је, дакле, сада терор Бугара у јунској офанзиви искористити за изолацију партизана од народа источне Србије, чиме се, мислили су, најбоље оправдава савезништво са немачким окупатором, а, с друге стране, и право да се захтева ограничење бугарске окупације. Одмах после своје офанзиве на снаге НОП-а, реакција би крчила пут организацији Драже Михаиловића, како је био случај и у Заплању, где је 15. априла 1942. године стигао „штаб 43“ на челу са капетаном Миленком Рељићем и одмах приступио мобилизацији „за краљеву војску“.¹⁸² У име краља Петра II сада су све војске у источној Србији правдале своју борбу против НОП-а, док су сами Немци којих је било бројно мало били преокупирани бригом на источном фронту.

Пето, немачки окупатор је за могућност постојања сваке организације тражио доказа о њеној активности против партизана, јер је он сваку од тих организација материјално и снабдевао. Недићева влада, са одредима Српске државне страже и Српске добровољачке команде, желела је да докаже да је способна да уништи пар-

¹⁸¹ Зборник I/3, док. 196.

¹⁸² Историјски архив Ниша (микрофилм 6, док. 251).

тизани и сматрала је да за то има све услове после терора бугарског окупатора кад су сељаци напустили своје домове и повукли се на појате, изгубивши поверење да их ико може узети у заштиту. Аћимовићева офанзива била је управо срачуната на то да такво тренутно неповерење народа у снагу партизана још више пробуди.

Непосредне припреме за ову најтежу фашистичку офанзиву на партизанске одреде источне Србије у нишком и зајечарском округу отпочеле су још почетком јуна 1942. године, упоредо са припремама бугарског окупатора за своју офанзиву. Из тога произилази закључак да је домаћа реакција требало да дејствује заједно са Бугарима, али за то очигледно није била спремна, а пре свега није била јединствена. После именовања окружних четничких војвода од 10. јуна, уследила је 13. јуна и наредба команданта Српске државне страже пуковника Боривоја К. Јонића о „лојалној и пријатељској сарадњи у свим деловима СДС са српским Добровољачким и четничким одредима“, с напоменом да је таква наредба издата и „од стране команданта свих четничких одреда и команданта Добровољачке команде“.¹⁸³ Затим су уследили апели на јединство ових реакционарних снага с упозорењем да „ако се не предузму енергичније мере постоји опасност да партизани узму већег маха“.¹⁸⁴ Најзад је у Ниш дошао лично Милан Аћимовић и сазвао на договор све среске начелнике и команданте одреда СДС, СДК и четнике и ту привремено изгладио спорове који су разједали ову квислиншку братију.¹⁸⁵

Почетком јула 1942. године, непосредно по завршетку јунске бугарске офанзиве на снаге НОР-а у источној Србији, Аћимовићу је било јасно да се власт над побуњеним народом не држи из Београда већ на терену где се мора повести смишљенија акција против партизана. За све његове акције морали су бити консултовани Немци, зато он неће напуштати Ниш за све време при-

¹⁸³ Зборник I/3, док. 199.

¹⁸⁴ Зборник I/3, док. 202.

¹⁸⁵ Зборник I/3, док. 40.

према и трајања офанзиве. Укупне снаге које су биле под непосредном Аћимовићевом командом износиле су 2.000 добро наоружаних војника.¹⁸⁶

Озренски партизански одред пре и у току офанзиве

Одмах после пораза четника и жандарма у Белом Потоку и окршаја са СДК у рејону Галибабинца 23. и 24. априла, Озренски одред се одвојио од Сврљишког и прикупио на планини Озрен. Издвајањем групе од 31 партизана, оних који су побегли из логора у Нишу, а који су сада предвиђени да се пребаце на Копаоник, одред је 1. маја 1942. године бројао 60 бораца наоружаних пушкама и са 6—7 пушкомитраљеза. Са Јастрепца је стигао Јелисије Поповски (Марко Шпанац), кога је ПК Србије именовао за војног инструктора сва три одреда источне Србије.¹⁸⁷

Озренски одред је био у непосредној вези са ОК Ниш, па је благовременије него остали одреди и сазнао о припремама непријатеља за офанзиву. У томе треба тражити разлоге што бугарска јунска офанзива није изненадила Озренски одред већ је за време ње успешно избегавао блокаде тако да није имао никаквих губитака. Тек када је, пребацујући се са Девике на Ртањ, наишао на Бугаре, у захвату друма Књажевац — Сокобања, одред се нашао у критичној ситуацији, али захваљујући густој шуми на Васиљској планини успео је да избегне борбу са надмоћнијим непријатељем и да се поново прикупи на планини Девизи.

По инструкцијама Јелисија Поповског, Озренски одред се организационо средио, кренуо у акције, повезао са Сврљишким и Тимочким одредом и био на путу да постане најјачи партизански одред источне Србије

¹⁸⁶ „Ослободилачки рат народа Југославије“, књ. I, стр. 314.

¹⁸⁷ С обзиром на богато ратно искуство које је стекао у топличком крају, а пре рата као учесник у шпанском грађанском рату, Јелисије Поповски је дошао у источну Србију да помогне у координацији дејстава Сврљишког, Озренског и Тимочког одреда. Међутим, он није ишао даље од Озренског одреда па се због тога, као најодговорнији у овом штабу, често спомиње и као командант Озренског одреда, мада то није био.

у 1942. години. Он је из Сврљишког одреда прихватио неколико другова за руководиоце, међу њима и храброг командира Нишавске чете Крсту Ђорђевића Кочу, са перспективом да постане и командант одреда. Међутим, кад је 3. јула штаб одреда добио благовремено обавештење ОК Ниш о Аћимовићевој офанзиви, овај одред, према својој већ устаљеној пракси, није потражио решење у ширем маневрисању и садејству са суседним одредима, зашто му се пружала перспектива продором ка Кучају, већ се поново поделио на групе као и у фебруарској офанзиви и то: Нишка група, бројно најјача — око 25 бораца, под руководством Конрада Жилника; Сокобањска — 12 бораца, под руководством Крсте Ђорђевића Коче; Алексиначка — 15 бораца, под руководством Миодрага Миловановића Дракчета, са којом је био и Јелисије Поповски; и Ражањска група — 10 бораца, под руководством Ратомира Војиновића.¹⁸⁸ Дobar број кадра повучен је из одреда ради активирања среских партијских руководстава: Момчило Поповић Озрен и Мартин Никезић за срез Алексинац; Вељко Меденица Реља за срез бањски, док је Конрад Жилник више био партијско-политички радник за срез нишки, но што је командовао онако бројном групом која је представљала у онаквим условима солидну партизанску јединицу.

Овако разједињен одред се нашао под ударом непријатеља, који је 12. јула 1942. године кренуо у „акцију чишћења крајева од Ниша па горе у источној Србији“, подразумевајући овде простор између Зајечара и Ниша.¹⁸⁹ Страдале су, нека мање нека више, готово све групе Озренског одреда. Само је *Нишка* изгубила 16 бораца, од којих је већина заробљена, а касније стрељана или интернирана у Немачку.¹⁹⁰ Алексиначка група је изгубила 3 борца али се поделила на подгрупе и

¹⁸⁸ Руководиоци група били су, у ствари, чланови штаба Озренског одреда, а који је 1. маја 1942. год. био састава: командант Конрад Жилник Слободан; заменик команданта Крста Ђорђевића Коча; политички комесар Ратомир Војиновић Наход и партијски руководилац Дракче Миловановић Фића.

¹⁸⁹ Из изјаве Милана Аћимовића у листу „Ново време“ и „Обнова“ од 8. и 9. августа 1942. године.

¹⁹⁰ „Два одреда“, стр. 162 и 163.

практично није била више способна за акције. Сокобањска група се спасла захваљујући оданости сарадника НОП-а села Сеселца и Врмце, који су били приступили четничкој стражи и као такви законспирисали партизане тако да им је непријатељ изгубио сваки траг. Ражањска група, бројно најмања, пребацила се на планину Буковик и, користећи околност што је непријатељ оријентисао своје снаге ка Тресиваби и Сврљишким планинама, развила акције у селима ражањског среза. Главни ослонац било јој је село Црни Кал са месном десетином под командом Саве Матића Вука, по годинама једног од најстаријих партизана.

Није тешко закључити да је ово био крај Озренског одреда, и поред тога што су неке групе прошле без жртава. Главнина одреда — Нишка и Алексиначка група — више није постојала, Ражањска се оријентисала на самостална дејства, а Сокобањска је ушла у састав Тимочког одреда. Било је то горко искуство. Каснији догађаји ће, видећемо, издајом бивших сарадника и међусобним сумњичењем, избрисати из списка живих и многе од ових тада преживелих бораца.

Тимочки партизански одред пре и у току офанзиве

Подељен у две групе (које се помињу и као чете, свака јачине око 30 бораца), Тимочки одред је кренуо почетком јуна 1942. године у овлађивање ширим простором зајечарског округа. Једна чета се пребацила са Тупижнице у долину Црног Тимока, где је угрожавала пругу Зајечар — Параћин. Она је 15. јуна извела акцију која је збунила фашисте. Под командом Милана Џојића Марјана и Момчила Сибиновића, чета је после многих ситнијих акција избила у рејон села Криви Вир, стављајући под удар сеоске страже Борског и Параћинског четничког одреда.

Чета је, прикупивши обавештења о саобраћају на прузи, избила 15. јуна на железничку станицу Суваја и ту организовала препад на воз. Акција је била тако муњевито изведена да непријатељ није ни покушао да пружи отпор. У возу је поред путника било и војника

— Немаца и Бугара и припадника СДС, укупно њих 27 — који су као „службена“ лица путовали од Београда према Бору и Зајечару и обратно. Међу Немцима био је и др Мелник, познати крвник при вешању заробљених партизана у Бору октобра и новембра 1941. Њега и још 18 заробљених није могла мимоићи казна смрти, док је 8 пуштено на слободу.

Обешени борци Крајинског ПО У Бору 30. X 1941, чију је смрт „констатовао“ др Мелник

Поводом овога одред је похваљен од ПК Србије и Врховног штаба НОПЈ.¹⁹¹ Био је то нови елан за борбу, за продирање Тимочког одреда кроз Тимочку крајину ка Дунаву, где, осим групице преживелих партизана који су се тешко одржавали, није било ни једне партизанске јединице.

Ова акција на Суваји била је, пак, за непријатеље НОП-а довољно упозорење шта их чека за почињена недела. Пећанчеви четници, који су иначе били сасвим

¹⁹¹ Зборник I/3, док. 92.

омрзнути од народа, почеће да се после ове акције раслојавају у Тимочкој крајини и то таквом брзином да се већ могла сагледати њихова потпуна ликвидација. Њихове „војводе“ нису могле да бирају друго већ одмазду над народом, пошто су дошле „до убеђења да су сељаци преко дана на свом радном послу — како каже војвода Параћински — а ноћу одлазе на зборна места и са партизанима врше нападе“. С тим у вези они сумњају у читав народ да је наклоњен партизанима. За то су сматрали да би „требало све колибе запалити“, стоку вратити у села, извршити смену железничког особља, а у селима смену општинске управе и премештај учитеља, те „поставити за председнике општина најискусније активне подофицире“.¹⁹²

Сви су, дакле, према мишљењу четничког војводе, за НОП, сви заслужују одмазду! Таман онако како поробљеном народу приписује у „грех“ и немачки и бугарски окупатор.

Пред Тимочким одредом отворио се пут за освајање терена и прихват нових бораца. За ово време 2. чета је успешно дезорганизовала четнике у долини Белог Тимока. Одлуком ОК Зајечар чете су се поново окупиле на Тупижници, а затим је, око 15. јуна, одред кренуо ка Крајини. За то је постојало више разлога: пре свега окупљање преживелих бораца Крајинског одреда, а самим тим и обнављање партијских организација Салаша, Неготина, Д. Милановца и др., чији је рад био замро; затим, покушај тактичког повезивања са Пожаревачким одредом, на чему је ПК Србије све чешће инсистирао због „изванредно тешке“ ситуације на територији ОК Пожаревац и незапамћеног терора непријатеља над свима за које дозна или посумња да су у ма каквој вези са партизанима.¹⁹³ Најзад, потреба за повезивањем са радничким центрима, пре свега са Борским рудником, где је била најслабија партијска организација на територији округа, због јаког апарата окупатора а и пасив-

¹⁹² Из писма војводе Милисави „Параћинског“ штабу свих четничких одреда у Србији, пов. бр. 48 од 28. VI 1942. год. (документ у историјском архиву Светозарева).

¹⁹³ Зборник I/3, док. 38 (писмо команданта Пожаревачког одреда од 29. јуна 1942. год.).

ности радника још од пре рата. Посебан разлог за продирање Тимочког одреда у Крајину и даље ка северном делу округа била је потребна заштита летине, коју је окупатор уз помоћ домаће реакције планирао да ревирира, а ОК Зајечар преко летка дао обећање народу да ће партизани то спречити.

Пошто је продро у атар села Рготине, где је брзо ступио у контакт са групом сарадника НОП-а, одред је наставио продирање ка варошици Салаш и 30. јуна избио на косу Букова глава (10 км југозападно од Салаша), где се сукобио са одредом СДС, јачине 40 војника, под командом поручника Михајла Обрадовића. Иако је разбио овај Салашки одред СДС и натерао га на повлачење (при томе је погинуо његов командир и један редов), Тимочки одред, који је имао само једног рањеног, није могао даље, већ се повукао ка долини Црног Тимока.¹⁹⁴ Међутим, сам пораз салашког одреда СДС, и појава Тимочког партизанског одреда на овом терену у време кад је народ претпостављао да партизана више нема одразили су се веома позитивно на расположење народа према НОБ-у.

ОК Зајечар није одустајао од првобитног плана да се одред бар делом пребаци у Крајину. Зато је, после борбе на Буковој глави, из одреда издвојена једна тројка са задатком да продре до Д. Милановца и Мајданпека и испита ситуацију и могућности успостављања везе са Пожаревачким одредом. Ова тројка је успела да се пребаци до Пореча, али не и да успостави везу са Пожаревачким одредом. Из њеног извештаја јасно се видела потреба да се у северни део Тимочке крајине упуте бар део Тимочког одреда.

У то време везе ОК Зајечар са ОК Ниш биле су слабије него претходних месеци, како због јачег ангажовања окупатора и његових сарадника, још више због страдања ОК Ниш у провалама. Чак је и Покрајинско партијско повереништво привремено изгубило везу са потчињеним окружним комитетима. У Нишу је од читавог партијског апарата остао само „један пункт за

¹⁹⁴ Зборник I/4, док. 93. — У салашком одреду СДС погинули су поручник Михајло Обрадовић и редов Живорад Милошевић; а од партизана рањен је Недељко Гундељ Вујадин.

везу“, а ПК Србије је тек 29. јуна, у јеку бугарске офанзиве и интензивних припрема Аћимовићеве офанзиве, именовао нови ОК Ниш.¹⁹⁵ Ова околност је условила да ОК Зајечар своје одлуке доноси независно од суседног ОК Ниш, па и без консултовања Покрајинског повереништва које је такође престало да постоји.¹⁹⁶

Упозорен преко ПК Србије на припреме Аћимовићеве офанзиве, усмерене на северни део нишког и јужни део зајечарског округа, ОК Зајечар је приступио далекосежној реорганизацији Тимочког одреда, поделивши га на три чете, са перспективом да свака прерасте у посебан одред.¹⁹⁷

Тимочка чета — преко 30 бораца, наоружаних пушкама и са 4 пушкомитраљеза — имала је да одржава интензитет акција дотадашњег Тимочког одреда и континуитет тактичких веза са Сврљишким одредом. Команда чете била је састава: командир Стеван Ђорђевић Новак, политички комесар Момчило Сибиновић, партијски руководиоца Милун Минић. Она је имала да дејствује у заплави Белог Тимока, са ослоном на Стару планину и Тупужницу. У ствари, она је требало да представља обновљен Тимочки одред из 1941. године, који ће сада бити оријентисан на непосредно садејство са Сврљишким, не чекајући за то посебна наређења ОК.

Бољевачка чета — 25 бораца, наоружаних пушкама и са 3 пушкомитраљеза — имала је команду састава: командир Јован Кеџман Чеда, политички комесар Милорад Бисић, партијски руководиоца Витомир Раденковић. Она је имала да дејствује у заплави Црног Тимока са ослоном на планине Кучај и Ртањ, с тим да касније прерасте у Бољевачки одред, оријентисан на тактичко садејство са Тимочким и Озренским одредом, што почетком устанка 1941. године, видели смо, није било постигнуто.

¹⁹⁵ „Јужна Србија“, стр. 163, издање „Нолит“.

¹⁹⁶ ПК Србије је тек половином августа 1942. године обновио Покрајинско партијско повереништво, именујући за секретара Недељка Караичића наместо Василија Бухе, који је пре тога повучен из Ниша у Београд.

¹⁹⁷ „Источна Србија“, стр. 66, издање „Нолит“.

Крајинска чета — 12 бораца, наоружаних пушкама и са 2 пушкомитраљеза — била је најслабија због тога што је имала да привремено дејствује у северном делу округа, са специјалним задатком, који ће, видећемо, она потпуно извршити. Командир чете био је инжењер Воја Јеленковић, политички комесар професор Предраг Костић, а партијски руководиоца Срета Вучковић, — све познати првоборци. Она је са Тупижнице имала да крене у Крајину и да, с ослоном Дели-Јован и Мироч, дејствује ка Неготину, Д. Милановцу и Мајданпеку, ради испитивања услова за обнову Крајинског одреда.¹⁹⁸

Задаци Крајинске чете били су утолико сложенији и тежи што је она имала да дејствује самостално, без веза и наслона на неку партизанску јединицу Тимочке крајине, а уз то требало је да успостави везу са партизанским снагама Пожаревачког округа на огромном међупростору који је одвајао ОК Зајечар и Пожаревац. И њен скроман број сам по себи говори да је то била више политичка група ОК Зајечар и извиђачки део Тимочког одреда. Чета је требало да буде спремна да се, у случају јаке концентрације непријатеља, поново врати у долину Тимока.

Крајинска чета се одвојила од Тимочке и Бољевачке 12. јула 1942. године, односно оног дана када је почела Аћимовићева офанзива, која је заправо и започела у округу Зајечар. Циљ ове офанзиве био је да се партизанске снаге са линије Бољевац — Зајечар потискују ка Сврљишким планинама, а затим да се — груписањем бугарских снага на демаркационој линији и у захвату реке Нишаве — приступи њиховом уништењу у сврљишком срезу, где је терором Бугара народ био деморалисан. Циљ ове непријатељске офанзиве био је, као што је речено, да се помоћу терора народ заплаши и одвоји од партизана које ће, лишене помоћи народа, лако уништити.

¹⁹⁸ Први борци ове мале Крајинске чете били су: Воја Јеленковић, Предраг Костић, Срета Вучковић, Радомир Јовановић Чоче, Чедомир Вељковић, Мирко Петровић, Сретен Цвијић, Аца Милићевић, Милан Страјиновић, Михајло Туртић, Алекса Станисављевић и Сава Младеновић Поповић.

Имајући искуства да су партизански одреди источне Србије осетљиви на територију коју држе и да су спремни да за њену одбрану поднесу и веће жртве, непријатељ је намеравао да их сабије на ужи простор, како би дошла до изражаја његова бројна и техничка надмоћност. Зато су јаке снаге СДС и четника из Зајечара и Бора одмах кренуле ка планини Тупижници, док је из Параћина ка Бољевцу и кроз долину Црног Тимока дејствовао четнички одред „војводе“ Милисава Параћинског. Тако су Бољевачка и Тимочка чета Тимочког одреда набачене на масив Старе планине, у рејону села Радичевац, где су границу већ биле поселе јаке бугарске јединице.

Чете које су се овако нашле између две непријатељске групације морале су да се пробију из окружења и то:

— Бољевачка чета, извлачећи се дуж границе према селу Алдинцу, избила је код села Татрашнице, где је наишла на борбени поредак недићеваца. Пробијајући се под борбом, чета се оријентисала према Сврљишком одреду, избила у рејон Калне, а затим стигла у рејон села Влахова, који је добро познавала. Уместо сусрета са Сврљишким одредом чета је дочекана јаком концентрацијом Бугара који су посели демаркациону линију Кална — Бела Паланка. Због тога је била приморана да се оријентише ка Књажевцу у чијој се околини састала са Тимочком четом. Обе ове чете избиле су на планину Тупижницу и тек почетком августа Бољевачка је кренула ка долини Црног Тимока где је, према одлуци ОК Зајечар, требало да дејствује. На овом путу чета је изгубила само 2 борца.

— Тимочка чета је вештим маневром из рејона села Радичевца обишла борбени поредак недићеваца, вратила се у долину Белог Тимока, где се, као што је напред речено, у околини Књажевца састала са Бољевачком четом. Кад се одвојила од Бољевачке, Тимочка се пребацила у шуму Масив (близу села Берчиновца), где је нашла солидну подршку месних партизанских десетина села Зунича, Јелашнице, Берчиновца и других. У току овог маневра чета није имала никаквих губитака,

а густо пошумљени Масив пружио јој је сада сигурно склониште.

Општи закључак је да су у јеку Аћимовићеве офанзиве партизанске јединице зајечарског округа, руковођене директивом ОК Зајечар, нашле најадекватније решење. Додуше, томе је прилично допринела и околност да је непријатељ, због упорности Сврљишког одреда, главне снаге концентрисао и у току саме офанзиве преоријентисао на уништење овог одреда.

Да бисмо схватили каснија збивања код Тимочке и Бољевачке чете у овом периоду потребно је претходно размотрити збивања код Сврљишког одреда.

Сврљишки партизански одред пре и у току офанзиве

Сврљишки ПО је, због губитка у мајској и јунској офанзиви непријатеља, од 250 бораца, колико је имао крајем априла 1942, спао на око 150. Најтеже је било то што је непријатељ систематски поседао села око Сврљишких планина и бивше симпатизере НОП-а приморавао да буду четници; неке је успео да поткупи и за подмуклу борбу против партизана.

Око 20. јуна 1942. извршена је реорганизација Сврљишког одреда. Да би се растеретио оних који су, као болесни или као преплашени од фашистичког терора, успоравали покрете одреда, његов је штаб одлучио да овакве отпусти кућама, саветујући им да се склоне код сигурних људи док не прође најтеже. Мада је изнемоглих који су морали да напусте одред било само око 25, сутрадан је самовољно отишло још 18 бораца.¹⁹⁹ Ово као и издајничка улога неких бивших партизана, још више је оптеретила Милисава Игњатовића сумњом у људе. Ту је сумњу прво искусио бивши минер одреда Урош Петровић из Сићева, који је по рањавању у Крчимиру био смештен на лечење и одбио да дође поново у одред. Владало је уверење да сарађује са дражиновским поручником Петром Беговићем. Чим је пронађен и доведен у одред он је стрељан, а његов син Бошко најурен из одреда.²⁰⁰

¹⁹⁹ „Два одреда“, стр. 138.

²⁰⁰ Према хроници села Сићева (Архив Ниша).

Одред је сада спао на око 100 бораца и извршен је нов распоред по четама, од којих је свака имала по 50 бораца. Команде чета биле су састава: 1. чета: командир Васа Анђелковић Албанац, политички комесар Неофит Стојанов Ломски, партијски руководиоца Јован Митић Ђорђе; 2. чета: командир Славчо Друцанов Балкански, политички комесар Добрица Картаљевић, партијски руководиоца Велимир Костић Бајеш (кога је убрзо заменио Миливоје Мичић).

Било је замишљено да се одмах ступи у везу са ОК Ниш, што је било могуће само поновним спајањем са Озренским одредом, преко кога је ишла ова веза. Међутим, бугарска офанзива, која је била у највећем замаху 25. јуна и трајала интензивно до краја овог месеца, не само да је онемогућила спајање са Озренским одредом, него је штаб Сврљишког одреда још више удаљило од Окружног комитета.

У јунској офанзиви непријатеља Сврљишки одред је по четама успешно избегао тектичко окружење и са Сврљишких планина се извукао у рејон села Галибабинца и Копајкошаре, одакле је 29. јуна избио у рејон села Раденковца, хватајући се падина планине Озрена. С обзиром на тешку ситуацију партијских форума у Нишу и непостојање Окружног комитета као његове претпостављене команде, штаб одреда је био принуђен да самостално доноси одлуке. Међутим, за Сврљишки одред је било најтеже то што он у овако тешкој ситуацији уопште није располагао подацима о припремама Аћимовићеве офанзиве, што иначе није био случај у Озренском и Тимочком одреду. Поред осталог, то доказује и чињеница да се он са Озрена вратио на Сврљишке планине где је непријатељ и усмерио главни удар, и да је на сам дан почетка Аћимовићеве офанзиве штаб одреда донео одлуку да главнина напусти Зелени врх и пређе преко Нишаве у Заплање ради „чишћења терена од четника, недићеваца и дражиноваца“ — знајући да су Бугари посели обале Нишаве.²⁰¹

Највећи терет за Сврљишки одред били су рањеници и болесници, чији се смештај није могао препустити

²⁰¹ Зборник I/4, док. 42.

стихији како је раније било одлучено, тим пре што су тешке околности на терену онемогућавале да се они сами сналазе. То би било и нехумано о чему се и у партизанским јединицама источне Србије строго водило рачуна. Зато је одлучено да се издвоји група од 20 партизана под командом Видена Тасковића и Миодрага Јоксовића, која би се непосредно бринула о смештају и нези рањеника. У исто време, користећи се ранијим искуством групе Душана Тривунца, рачунало се да ће ова група прихватити и оне који су напустили одред и за које се веровало да ће се, разочарани у лажна обећања фашистичких власти, поново вратити у одред. А поред овог основног, задатак Тасковићеве и Јоксовићеве групе био је и хватање везе са ОК Ниш и суседним партизанским одредима. Ради сигурнијег извршења задатка, одлучено је да са групом остане и политички комесар одреда Данило Прица Бора који би поднео и извештај ОК Ниш о одлукама штаба одреда.

Тако је сада у одреду остало око 85 активних бораца; чете су поново биле реорганизоване и оспособљене за самостална дејства, а затим су кренуле са Сврљишких планина у два дивергентна правца;

— 1. чета, 50 бораца наоружаних пушкама и са 10 пушкомитраљеца, имала је да се пребаци на леву обалу Нишаве и развије дејства ка Заплању и Лужници. Тиме би, с једне стране, привукла непријатеља са десне на леву обалу Нишаве и растеретила остале партизанске одреде источне Србије, а, с друге, покушало би се да се утиче на бугарске војнике да, у вези с најновијим прогласом ПК Србије, ступе у борбу против фашистичких угњетача.²⁰² Овако озбиљним задацима, који су стајали пред овом четом, прилагођен је и састав њене

²⁰² Зборник I/3, док. 88. ПК Србије је у прогласу бугарским војницима од 22. јуна 1942. године указивао да ће Немачка „још ове године“ доживети пораз па их позива да ступе „у заједничку борбу против Хитлера и његових слугу“, стављајући им до знања каква ће историјска љага пасти на њих, бугарске војнике, због пљачке и насиља над српским народом. „Ви и сада служите као мач у руци хитлероваца. Докле ћете тако продужити?“ — каже се у овом прогласу. На ово бугарски војници не само да нису одговорили ступањем у партизанске одреде, већ су вршили још већи терор над српским народом.

команде: политички комесар Неофит Ломски требало је да постане политички комесар будућег одреда на левој обали Нишаве, са чијим се формирањем озбиљно рачунало.²⁰³ Са четом је кренуо и партијски руководи-лац Сврљишког ПО Милисав Игњатовић, по чијим је упуствима команда 1. чете искључиво и радила.

— 2. чета, 35 бораца наоружаних пушкама и са 6 пушкомитраљеза, имала је да се пребаци преко демаркационе линије између бугарске и немачке окупационе зоне источне Србије, да избије у рејон Темске и одатле развије дејства ка Пироту и даље ка Цариброду, ангажујући се у првом реду на окупљању симпатизера НОП-а и придобијању бугарских војника за антифашистичку борбу. Командир чете Славчо Балкански, већ прослављени партизан Сврљишког одреда, иначе бугарски комуниста, био је пун амбиција да своје сународнике покрене у антифашистичку борбу. Њему је тешко падало што бугарски војници не прихватају позив КПЈ, чак ни позив Георги Димитрова, вође бугарских комуниста, па је од продора своје чете у окупиране делове Србије очекивао много, пре свега стварање једног партизанског одреда и на државној територији Бугарске.

— Група која је остала на терену сврљишког среза са политичким комесаром Сврљишког одреда Данилом Прицом, представљала је трећу партизанску јединицу одреда. Њену главнину чинила је компактна група партизана из села Лалинца, која се у новембру 1941. прикључила Сврљишком одреду, напустивши четничку организацију заједно са својим четовођом Славком Д. Марковићем, храбрим али самовољним човеком. Он је уживао ауторитет код својих сељака, који сем њега нису признавали никог другог за свог командира. Јединствени у приватном животу они су били јединствени и у борби.

Тако су 13. јула 1942. године све три јединице Сврљишког одреда кренуле у одређеним правцима, без икакве тактичке везе једна са другом.

²⁰³ Овде још увек није извесно да ли би то био Нишавски одред, јер не постоји конкретна одлука о формирању тог одреда, већ се само разматрала и анализирала ситуација.

2. чета која је продирала са Зеленог врха према демаркационој линији наишла је у рејону села Бабин Кал на заседу СДС, где су погинула 3 борца. (После борбе сумњало се да је непријатељ имао сигурне податке да ће партизани баш овде наићи). Чета се пробила у рејон Темске, на територију коју су окупирали Бугари, одакле је требало да развије дејства ка Пироту, и то у време када је окупатор мобилисао народ на принудни рад. Међутим, из Пирота је одмах кренула „ловна рота“ — јединица бугарске војске, специјално обучена за дејства против гериле — и принудила 2. чету Сврљишког одреда да се повуче у беспућа Старе планине, између Височице и Топлодолске реке. Уместо да дејствује као целина, чета се поделила на групе, а самим тим лишила себе могућности извршења постављеног задатка.²⁰⁴

1. чета је 14. јула 1942. године избила код Долачког моста и успешно прешла на леву обалу Нишаве, а затим је без губитака наставила продирање ка Сувој планини. После одушевљеног пријема код народа у селима Вети и Топоници, чета је 16. јула стигла у село Космовац, где је заробила курира четничке организације ДМ и од њега сазнала да у непосредној близини логорује тзв. „горски штаб 43. југословенске војске у отаџбини“. Била је то, у ствари, група од око 15 официра и подофицира бивше југословенске војске на челу са капетаном Миленком Рељићем, који је третиран за „обласног команданта“ ове војске. Како је, видели смо, још у селу Бели Поток, код погинулог недићевског поручника Проковића пронађена наредба са печатом „штаба 43“, то је команда 1. чете Сврљишког одреда била свесна важности задатка који јој предстоји — ликвидација овог четничког штаба.

²⁰⁴ Мада су све групе 2. чете укупно изгубиле само 5—6 бораца, оне су биле неспособне да појединачним акцијама постигну оно што би иначе постигла чета да је дејствовала као целина. Без везе једна са другом ове две групе су се окупиле тек у пролеће 1943, али са знатно смањеним бројним стањем јер су многи напустили борбу. Овоме је допринела и околност што се командир чете Балкански разболео, политички комесар чете Картаљевић погинуо, а партијски руководилац чете Милоје Мичић није био у стању да повеже групе у целину.

Чета је одмах кренула у напад и тако изненадила Дражине четнике да ови нису стигли „ни једну пушку да опале“. Међу 7 погинулих четника био је и сам командант капетан Рељић а рањен и његов помоћник поручник Петар Беговић који је једва умакао. Заплењено је 10 пушака, 3 пушкомитраљеа и сав остали материјал којим је овај штаб био опремљен. Том приликом партизанима је пала у руке и архива четничког штаба са дневником поручника Беговића.²⁰⁵

После тога 1. чети Сврљишког одреда био је отворен пут за успешно продирање у Заплање, где је 11. одред Српске добровољачке команде приликом своје фебруарске офанзиве починио праву пустош. Стотине породица су биле у црно завијене; њихови синови, очеви и мужеви изгинули су или интернирани у Немачку и Норвешку. То су четници Драже Михаиловића искористили да, како поручник Беговић наводи у свом извештају „Врховној команди југословенске војске у отаџбини“, ²⁰⁶ 15. априла поставе своју организацију и приступе мобилизацији народа за борбу против партизана, маскирајући то „осветом“ за нането зло. Они су своје сараднике за ширење организације код овог партизанима приврженог народа нашли у бившим деловођама и председницима општина који су били ван Заплања или су се притајили док је у Заплању постојала партизанска територија.

Када је избила у село Вртоп, 1. чета је почела смеље да ликвидира ове дражиновске агитаторе и организаторе, на шта је окупатор и домаћа реакција из Ниша

²⁰⁵ Зборник I/4, док. 42. Заплењена дражиновска архива код села Космовца пружила је партизанима 1. чете Сврљишког одреда многе податке о систему организовања ДМ у источној Србији. Главне везе били су им индустријалци и окупацијом деградирани буржоаски политичари, затим срески и окружни начелници Недићеве владе, те команданти одреда СДС и окружне војводе које је Недић именовао 10. јуна 1942. године. Што је најгоре, многи су од ових били у пријатељским везама са по неким од водећих комуниста било као рођаци било по линији удружене опозиције. Прочитавши у дневнику поручника Беговића и имена неких комуниста, сада одговорних партизанских руководиоца, Милисав Игњатовић Јанко је изгубио сваку меру реалног расуђивања и почео да „сумња у свакога“.

²⁰⁶ Историјски архив Ниша, микрофилм бр. 5, док. 577.

и Пирота одмах реаговала и кренула војску ка Сувој планини. Чета је пред навалом непријатеља успешно маневрисала до 23. јула 1942. године, а тада њена команда, сматрајући да је привукла снаге непријатеља на себе и растеретила партизанске снаге око Сврљишких планина, доноси одлуку да се са четом врати на десну обалу Нишаве, не знајући да 2. чета Сврљишког и Озренског одреда више не дејствују као целине, и да је непријатељ поново концентрисао снаге око Сврљишких планина. Тако се и догодило да се 1. чета нашла 24. јула, у потпуном окружењу на Зеленом врху, где су још са Суве планине упућени курири имали да доведу и остале делове одреда. Курири су се вратили сами пошто нису нашли никога, а одмах затим стигао је и бивши партијски руководилац 2. чете Велимир Костић од кога је тек команда 1. чете сазнала право стање на терену, посебно о судбини 2. чете око Темске и неизвесности положаја групе Тасковића и Јоксковића. Чудновато је да ни ови подаци нису побудили сумњу команде 1. чете да је запала у блокаду непријатеља, јер се у супротном она не би даље задржавала на Зеленом врху, а још мање би се осећала толико сигурном да предузме чишћење и парење одећа у рејону размештаја, што се иначе раније није чинило ни у нешто повољнијој ситуацији. Тек када је око 8 часова 26. јула непријатељ кренуо из подножја ка врху и са свих страна осуо паљбу на чету, било је јасно у каквој се ситуацији она налази. Команда чете донела је тада једино могућу одлуку — пробој из блокаде.

Пробијајући се кроз густ борбени строј четника, недићеваца и љотићеваца, борци 1. чете Сврљишког одреда су храбро гинули. Чета је без икакве везе и ичије помоћи сада нестајала као партизанска јединица. Они који су успели да се пробију, њих десетак, били су разбијени на групице. Чак ни команда чете није била на окупу: командир чете, храбри Васа Анђелковић Албанац, остао је потпуно сам; политички комесар Неофит Ломски такође се одвојио и усамио; партијски руководилац Јован Митић, са још 2—3 друга, најбоље се налазио на терену и преко заплашених симпатизера НОП-а ипак успео да се повеже са политичким комеса-

ром одреда Данилом Прицом и групом с којом је овај остао на терену; партијски руководиоца одреда Милисав Игњатовић, такође са 2—3 друга, успео је да се пробије из блокаде и одржи на терену, али су сви били изложени гладовању јер нису имали поверења ни у кога.

Група Сврљишког одреда, са политичким комесаром Данилом Прицом, дуго је одолевала Аћимовићевој офанзиви, али је на крају и она страдала. Непријатељ је после првог удара по 1. чети, односно по главнини Сврљишког одреда, приступио систематском претраживању терена. Том приликом у шипражјима су открили многе скривене партизанае и, зависно од моменталног расположења, одмах их убијали или везане отпремали у Ниш и предавали немачким властима. Терен сврљишког среза постао је поприште најбестиднијег обрачуна слугу окупатора са борцима НОР-а. Деморалисани народ није имао снаге да пружи било какву помоћ групама преживелих партизана Сврљишког одреда, а неки деморалисани борци НОР-а су, изгубивши свако осећање, издавали своје другове само да би сачували властити живот. У томе је најригорознија била група партизана из села Лалинца са својим командиром Славком Марковићем Сењанином. Они су у саставу Сврљишке групе имали задатак да помогну политичком комесару Сврљишког одреда да смести рањенике. Међутим, сазнавши претходно о страдању 1. чете на Зеленом врху а пре тога и о разбијању 2. чете код Темске,²⁰⁷ Лалинчани су 31. јула 1942. године извршили пуч: убили све комунисте, међу њима и политичког комесара Прицу; остале партизанае су разоружали и са оваквим „алибијем“ предали се одреду СДС, са чијим су обавештајцем, наредником Меданом, изгледа претходно ухватили везу. Недићевци нису много размишљали да Славка Марковића и остале одмах укључе у своје редове, чиме

²⁰⁷ Јован Митић Ђорђе, данас генерал мајор ЈНА успео је тада да се са својом групом пробије до Сврљишке групе и полит. комесара Данила Прице и да их обавести о судбини одреда. Он се одмах вратио да потражи Васу Албанца и остале другове из 1. чете, што су пучисти искористили да изврше ово тешко дело издаје.

су ови бивши четници, после непуну годину дана проведених у редовима партизана, поново пристали да служе окупатору.

Била је то тешка трагедија, за којом је већ 2. августа уследила нова. Деморалисани сарадници НОП-а из села Рибари разоружали су и тако искусног војника какав је био Васа Анђелковић Албанац, док је друга група сељака разоружала Неофита Ломског и истог дана заједно са Албанцем спровела у Сврљиг, предајући их фашистима на милост и немилост.

После годину дана ратовања, међу живим првоборцима Сврљишког одреда остало је само њих 5. Нестали су организатори НОП-а, изгинули су или заробљени као рањеници. Слуге окупатора сматрале су за посебан успех убиство др Миленка Хаџића, учитеља Душана Тривунца, судије Радоја Вујошевића, геометра Данила Прице, храброг Васа Анђелковића и многих других, које је народ посебно ценио. Њихова смрт је прилично деморалисала становништво.

У Аћимовићевој фашистичкој офанзиви нестао је Сврљишки одред — најорганизованија и по окупатора и домаће издајнике најопаснија партизанска јединица у источној Србији. Што је најтеже, са нестанком Сврљишког одреда нестало је и оног силног одушевљења народа села око Сврљишких планина, слободарски расположеног и социјално везаног за идеје НОП-а. Из страха од терора, а без непосредне заштите партизана, многи људи овог напаћеног света постаће четници Драже Михаиловића.

Аћимовићева фашистичка офанзива на партизанске одреде источне Србије, одакле се пренела и на јужну Србију, била је највиши домен издаје свога народа за рачун окупатора. Извођена уз претходну темељиту припрему и ангажовање свих фашистичких снага: Немаца, Бугара, недићеваца, љотићеваца и четника, она је за годину дана уназдила НОР источне Србије. „Сама офанзива је била веома вешто замишљена и брутално вођена. У ствари непријатељ је борбено дејствовао само са око 2.000 војника, а све остале снаге, око 10.000 војника, употребио је за покривање терена, за заседе око села, извора и на раскрсницама, за логоровање по пла-

нинама и другим кључним теренима куда су партизани морали пролазити, за терор над народом и за онемогућавање снабдевања партизана“.²⁰⁸ Колико су, поред уништења партизанских одреда Нишког округа, биле тешке последице ове офанзиве сведочи биланс: 3.000 ухапшених сељака, од тога 100 стрељано на лицу места или у немачким затворима; затим 500 кућа и још толико појата спаљено у сврљишком срезу. Што је најтеже, људи су доведени у искушење да траже уточиште у редовима оних који су служили немачком окупатору, да постају издајници, чега су се до тада грозили и да партизане уцењене са 50.000 и њихове руководиоце уцењене са 100.000 динара предају непријатељу, и то не због материјалне користи већ само да скину „беду“ са врата. Неки од ових су после офанзиве, сећајући се дивних ликова изгинулих партизана, доживљавали психички слом, па чак су вршили и самоубиства.

Аћимовић и остале слуге окупатора нису бирали средства у уништавању партизана, а пред таквом јачином и са таквим варварским терором противника партизански одреди источне Србије се нису могли одржати. Околност да је изостала непосредна помоћ ОК Ниш штабовима одреда, као и страдање партијских организација у самом Нишу, лишила је могућности руководиоце партизанских одреда да учине више од оног што су учинили. Ти људи су се борили са тешкоћама које су превазилазиле људске моћи. Били су млади, револуционарни, лично храбри; гинули су уверени да њихов живот не припада њима већ борби која им је поверена да њоме руководе.

Изгинули су носиоци устанка у источној Србији, чланови окружних комитета и штабова партизанских одреда. Међу живима више није било већине партизанских командира из првих дана устанка, као ни чланова среских партијских руководстава. Што је најтеже, у задњим офанзивама окупатора и домаће реакције пали су многи млађи чланови КПЈ и СКОЈ-а, од којих би се нормално регрутовали руководиоци за попуну упражњених места партијских руководстава.

²⁰⁸ „Јужна Србија“, стр. 179, издање „Нолит“.

Требало је, дакле, све почети изнова, али сада обогаћени искуством! Ипак, требало је годину дана опорављати се од пораза.

Аћимовићева офанзива на терену источне Србије наставила се и у току августа и септембра 1942. године, с тим што је непријатељ главнину снага пребацио са Сврљишких планина и Озрена на терен планине Јастрепца и Пасјаче против Расинског и Топличког партизанског одреда.

Источном Србијом све више су овлађивали четници ДМ, чији су главни организатори били Недићеве окружне војводе, командири одреда СДС и остали активни официри и подофицири већ у служби немачког окупатора. Они су легално припремали припаднике СДС и Пећанчеве војводе и четовође да се „повуку у шуму и постану краљева војска“. Аћимовићева офанзива им је послужила као база за формирање „бригада“ за које су већ именовали штабове, сличне „штабу 43“ у Запању. Они су територију источне Србије узели „као базу баш због тога што тамо нису пред народом разобличени“.²⁰⁹

Партизанске снаге нишког и зајечарског округа, у ствари остаци партизанских одреда, морале су сада стварати своју базу, а то се могло једино обједињавањем преживелих партизана у један партизански одред.

Остаци Сврљишког и Озренског заједно са Тимочким одредом

Пробијајући се теренима које су прочешљавале јаке непријатељске снаге, остаци Сврљишког и Озренског одреда трпели су нове губитке. Гинули су сада управо они које непријатељ више није могао ничим заварати, који су решени да своју смрт скупо наплате. Крстарећи појединачно тереном, лишени хране а често и воде, кажњавали су издајнике и тражили везу са партијским пунктовима. Сумњали су готово у сваког јер је, на жалост, било и таквих који су за 50.000 „срп-

²⁰⁹ Зборник I/4, док. 47 (писмо ПК Србије ОК Зајечар од 3. августа 1942. године).

ских“ динара (добили су од тога само половину) издавали борце НОР-а окупатору. Такво стање трајало је све до септембра 1942. године.

Половином септембра 1942. године од Сврљишког одреда остала су 22 борца (рачунајући ту и оне из партијских организација на терену). Па ни они нису били на окупу, нити је са њима била успостављена партијска веза. Од Озренског одреда окупили су се само остаци Нишке и Сокобањске групе, укупно 17, а за остале се није знао „тачан број“.²¹⁰ Ради обједињења остатака ова два одреда, формиран је штаб у саставу: Конрад Жилник, Милисав Игњатовић и Душан Тасковић, али овај штаб није био и потврђен од ОК Ниш или неког вишег партијског форума, због чега се он није никада афирмисао као руководство чије би одлуке биле меродавне за све партизанске групе на територији нишког округа. Најтеже је било што су се ови руководиоци, разједани сумњом један у другог, све жешће међусобно оптуживали за пропаст одреда.

Нишка група Озренског одреда претрпела је највеће губитке од одреда СДС под командом германофилски настројеног потпуковника бивше југословенске војске Људевита Погачара, који је, како народ овог краја верује, уништавао српски народ и из шовинистичких побуда. Овај одред је 8. августа у црно завио села Матејевац, Каменицу и Кнез-Село, где су се партизани Нишке групе привремено прикрили у јеку Аћимовићеве офанзиве. Ипак су ова села и после таквог фашистичког терора остала верна НОП-у, а група преживелих бораца Сврљишког и Озренског одреда је на Каменичком вису имала најсигурнији рејон окупљања.²¹¹

²¹⁰ Зборник I/4, док. 42 (већ цитирани извештај партијског руководиоца Сврљишког ПО ПК Србије од 13. октобра 1942. године).

²¹¹ Каменички вис, једна од коса планине Калафат, близу села Каменице, постао је центар партизанске везе за борце који су долазили из већих градова у одреде. Село Каменица и Каменички вис били су и седиште обновљеног ОК Ниш од почетка 1943. до краја рата. Овде су доношене најважније партијске одлуке, одржавана саветовања, формирана Озренска чета затим и Озренски батаљон НОВЈ; овде је ПК Србије упућивао курире, одавде су одлазили и курири за Београд, Ниш, Зајечар,

Група преживелих партизана, око 20 — у ствари мали одред, на територији округа Ниш није могла успоставити везу са партијским руководством у Нишу, па се морала оријентисати ка суседном ОК Зајечар, где је већ успешно дејствовао Тимочки одред још од самог почетка Аћимовићеве офанзиве, а о чему сведочи и похвала ПК Србије од 10. августа 1942. године.²¹²

Најтеже је после Аћимовићеве офанзиве за партизанске снаге источне Србије било то што су неки руководиоци губили поверење у људе. Свака изненадна појава непријатеља на месту где је одред застао на преданак тумачена је као да је то резултат издаје из сопствених редова. Милисав Игњатовић, оптерећен случајем издаје у селима Тијовац и Рибари, као и читавим процесом заробљавања партизана и сарадника НОП-а после Аћимовићеве офанзиве, просто је губио главу сумњичећи људе, због чега је наишао на отпор осталих одговорних другова у овом малом одреду. Његова сумњичења највише су подгрејавали околности и начини на које су гинули руководећи кадрови Сврљишког одреда. Почела су и међусобна сумњичења између Игњатовића, Конрада и Тасковића, који су иначе били подједнако одговорни за судбину преживелих партизана и пред којима је стајао задатак да очувају језгро за нови партизански одред. ОК Зајечар, који је био овлашћен од ПК Србије да среди овај јединствени партизански одред за нишки округ, оценио је међусобна оптуживања Игњатовића, Конрада и Тасковића као „гложење око руководства“... Пошто нико од њих није имао овлашћење да створи партијско руководство одреда, то су они сматрали да је то свакоме од њих дужност“.²¹³

Лесковац и др. Каменица и Матејевац су била партизанска села, а за њима суседно село Хум није ни мало у томе заостајало, у чему се нарочито истицао партизански пункт на челу са Костом Јовановићем (деда Костом). Ту, у непосредној близини Ниша, најачег немачког гарнизона у окупираној Србији, фашисти ни највећим терором нису могли угушити љубав народа према НОБ.

²¹² Зборник I/4, док. 22.

²¹³ Зборник I/4, док. 42 (извештај секретара ОК Зајечар ПК-у Србије почетком нове 1942. којим проследује извештај Милисава Игњатовића од 13. октобра 1942. године).

Ово је била само једна од могућих оцена, којој би се пре могло супротставити опште нерасположење међу преживелим борцима Сврљишког и Озренског одреда што су изгубили перспективу за борбу. Отуда је и решење да Милисав Игњатовић са 15 бораца²¹⁴ крене са Каменичког виса ка долини Тимока и ступи у везу са ОК Зајечар било најсретније у таквој ситуацији.

Пошто је Игњатовић са овом групом бораца стигао 25. октобра на планину Тупижницу и разместио се на појате близу села Мађинца, одмах је затражена веза са ОК Зајечар преко села Равне на коју је лично отишао Игњатовић. Истовремено по његовом одласку, одред (групу) су изненада напали припадници СДС из Зајечара, који су иначе свакодневно крстарили планином истуруивши чак и станицу пољске страже у село Леновац (на сев. падинама Тупижнице). Приликом овог изненадног напада непријатеља погинуо је још један проборац, а неколико бораца родом из села Матејевца одвојило се тако да се није знало ништа после борбе. Био је то нов тежак губитак за и онако смањене партизанске снаге нишког округа. Ово, као и околности да Игњатовић није могао да дође у везу са ОК Зајечар, били су повод да он појаву непријатеља на Тупижници цени као дело шпијуна из „самог одреда“. Када се 28. октобра коначно састао са ОК Зајечар и поднео извештај о судбини Озренског и Сврљишког одреда Игњатовић је морао да отрпи критику овог партијског форума за све што се догодило после разбијања одреда, али не зато што је он сматран главним кривцем, већ што је од руководећег кадра партизанских одреда нишког округа једини био ту присутан. На жалост, он је ову критику протумачио као акт уперен лично против њега и, с обзиром да је научио да му се само одаје признање за рад, почео је да сумња и у добронамерност критике ОК Зајечар. Касније се код њега та сумња уврежила до те мере да је живео у уверењу да се и у овај партијски форум „увукао шпијун“.

²¹⁴ „Два одреда“, стр. 102. — У монографији „Источна Србија у НОР-у“, 68 стоји да је било 18 партизана, али је вероватније прво, јер се у „Два одреда“ наводе поименично.

У то време секретар ОК Зајечар Мија Станимировић ипак је био довољан ауторитет за Милисава Игњатовића да се овај покоравао његовим одлукама. С друге стране, секретар ОК Зајечар је излаз из тешке ситуације код преосталих партизанских снага нишког округа нашао у томе да Игњатовића овласти да он среди партијску организацију Сврљишког и Озренског одреда и да њом руководи „до доласка делегата ОК Ниш“.²¹⁵ Била је то смела и ризична одлука, утолико пре што за њу нису консултовани бар преживели руководиоци одреда — Конрад и Тасковић — поготову што се знало да се Игњатовић са неповерењем односи према њима. Секретар ОК Зајечар је мислио најбоље када је, решавајући ово болно питање, остатка два партизанска одреда нишког округа на челу са Игњатовићем прикључио Тимочкој чети, која је бројала 36 бораца и преименовао је у Тимочки одред. При томе је наименован и штаб овог одреда: командант Крста Ђорђевић Коча из бившег Озренског одреда, политички комесар Момчило Сибиновић, дотада политички комесар Тимочке чете, партијски руководилац одреда Милисав Игњатовић, као представник дотадашњег Сврљишког одреда.²¹⁶

Тимочки одред је, сада са 50 бораца наоружаних пушкама и са 12 пушкомитраџеза, представљао солидну партизанску јединицу. Кретао се на простору планине Девице, Слемена, Васиљске планине и Тупијжнице, а једном је продро чак до Сићевачке клисуре и Зеленог врха, одакле се вратио на Девицу. Праћен свакоднев-

²¹⁵ Зборник I/4, док. 42 (цитирани извештај ОК Зајечар од почетка новембра 1942. године).

²¹⁶ Милисав Игњатовић је имао овлашћења да све партијске одлуке доноси у име ОК, па се често у мемоарској грађњи помиње да је он овом приликом кооптиран за члана ОК Зајечар, овлашћеног да контролише и партијске организације осталих партизанских јединица источне Србије. Међутим, такав податак није нигде озваничен у документима из оног времена.

Партијски ауторитет Милисава Игњатовића у одреду био је несумњив за све партизане. Он је и без знања ОК Зајечар, неколико дана после датих му овлашћења одредио у штабу и функцију заменика политичког комесара одреда, на коју је дужност именовао Жарка Младеновића Вујадина (који се у неким публикацијама погрешно спомиње као Вујадин Милениковић).

ним потерама јаких снага СДС, одред није могао пре-
дузимати шире маневре, већ се, мање-више, вртео у
кругу. При томе је вршио нагле и усиљене покрете,
који су исцрпљивали људе остале без одеће и обуће, а
уз то су и данима гладовали само да се „не би открили
непријатељу“. То је код доброг броја бораца изазвало
револт према руководству одреда па и отворене протесте
што се не одлучује на шире маневре, што се у првом
реду не врши пребацивање за Каменички вис, где је
била група са Конрадом и Тасковићем, или ка долини
Црног Тимока, где су били остаци Бољевачке чете и где
се могло доћи до предаха, хране и одеће.

Овакви протести и критике највише су упућивани
на име самог Милисава Игњатовића коме су се остали
чланови штаба беспоговорно покоравали. Он је, по свему
судећи, био изгубио сваку реалну меру у оцени људи
који су му поверени да њима руководи. Критичаре је
огласио критизерима, а како је сваки критизер иначе
третиран непријатељем НОБ-а, онда се таквих треба
„отарасити“. Како су сада „критизери“ у већини били
чланови КПЈ и СКОЈ-а, који по неписаном правилу
треба да беспоговорно верују у руководиоца, чак и кад
им је нешто у његовом раду било сумњиво, поставља се
питање да ли су под оваквим условима били спремни
да наставе борбу или да учине оно најгоре — да дезер-
тирају. Игњатовић је сваког „критизера“ већ огласио за
будућег дезертера и сада тражио начина како да од
њих добије и признање да су шпијуни непријатеља
НОП-а.²¹⁷ А како је искуство са дезертерима показало
да су баш они нанели највише штете партизанским од-
редима источне Србије, то је овакво сумњичење имало
веома тешке последице.

²¹⁷ ИРПС документ бр. ОКН-19. Ово је за сада једини „до-
каз“ о тзв. случају Милисава Игњатовића. Овај случај је, ме-
ђутим, после рата био предмет многих дискусија, али нигде не-
ма закључака о правом лику овог руководиоца и његовим
правим намерама. Изучавајући сву документацију, покушао сам
да изведем највероватнији закључак о правом стању ствари.
При томе сам дошао до уверења да су тврђења да је он био
агент непријатеља НОП-а неодржива. Поступци Милисава Иг-
њатовића су производ једног живота партизана који се боре
у специфичним условима, у којима одговорне људе ухвати па-
ника и када губе моћ реалног расуђивања.

На оваква резоновања Милисава Игњатовића су навеле разне околности. Поред трагедије Сврљишког ПО, чији је он био најодговорнији руководилац, на њега је утицала и околност што је ОК Зајечар питање критичарства у редовима чланова КПЈ решавао врло ригорозно, па чак је изрекао и казну смрти једном од најстаријих чланова КПЈ у то време у источној Србији, Александру Симићу Брки, бившем члану ОК, који је, као што смо видели, на ову дужност дошао са положаја политичког комесара Сврљишког одреда. Било је то у време кад су Тимочка и Бољевачка чета дејствовале заједно, док је Игњатовић са својом групом био на сасвим другом терену и није имао везе са овим четама.

Да би било јасније колико је Симићев случај могао имати утицаја на сурове одлуке Игњатовића, дотаћи ћемо се и тог случаја.

Пошто су Тимочка и Бољевачка чета Тимочког одреда успешно избегле силину почетног удара Аћимовићеве офанзиве, оне се, за разлику од Крајинске, нису могле стриктно држати наређења да самостално дејствују у намењеним рејонима, већ су се, маневришући, чешће састајале и поново раздвајале. Бољевачка чета је, после успешних акција током августа 1942. године у захвату пруге Зајечар — Параћин, поново дошла на Тупижницу и састала се са Тимочком четом. У ствари, ове две чете тада су више представљале једну целину Тимочког одреда него што су биле његове посебне чете. Захваћене снагама непријатељске групације, оне не само да нису имале прилив нових бораца као што је то био случај код Крајинске чете, већ су стално трпеле губитке. Тако је 19. септембра 1942. године погинуо и партијски руководилац Тимочке чете Милун Минић, што је био велики губитак за читав Тимочки одред. Поред тога, тешко је рањен командир Тимочке чете Стеван Ђорђевић, а сем тога одред је напустила једна тројка која се законспирисала на терену рудника Ртањ.

И сам ОК Зајечар је баш тада вршио примопредају дужности секретара овог комитета, па није могао довољно да се посвети проблемима ове две чете, мада им

је у таквој ситуацији његова помоћ била и те како потребна.²¹⁸

Све је то, дакле, имало одређеног утицаја да чете западну у кризу, што је код партизана изазивало осећање несигурности у себе и они су то испољавали критикујући своја руководства. На рачун руководства упућивао је оштрије критике и Александар Симић Брка, што се од стране ОК Зајечар одмах повезало са његовим ранијим случајем у Сврљишком ПО, када је због неслагања са Милисавом Игњатовићем и пребачен у ОК Зајечар. Касније је уследила и препорука ПК Србије да Симића „треба искључити из Партије“, ²¹⁹ чиме је он деградиран са дужности руководиоца и укључен у чету као обичан борац. Како је са њиме била и његова другарица, она је просто из женске сујете почела да „харангира“ против руководства Тимочког одреда, што је, има се утисак, и утицало на Симића да испољава самовољу. ОК Зајечар, подстакнут и директивом ПК Србије на будност према „тајним и јавним“ непријатељским елементима,²²⁰ узео је Александра Симаћа на саслушање. Иначе пркосан, Симић је својим држањем на саслушању само продубио сумњу у себе, а исто тако и његова другарица која није контролисала своје изјаве у наступу срџбе, па су обоје оглашени „штетним по чету“ и њима је изречена смртна казна.²²¹

Непријатељи НОП-а знали су за ове немиле догађаје у партизанским јединицама Тимочке крајине, тим пре што је иста судбина овде задесила и првоборца Вукашина Кујића, после чега је одред напустио и његов бивши партијски руководиоца Љуба Радуловић Крња

²¹⁸ ОК Зајечар је прихватио и своје нове чланове, кооптиране из ОК Ниш (Нату Јоцић, Војкана Јеремића и Александра Пекића), којима је за рад био намењен сектор Бора и Неготина, па је Пекића требало увести у ситуацију у Бору, на чему је и ПК Србије посебно инсистирао.

Пошто је Добривоје Радосављевић, секретар ОК Зајечар, био одређен за делегата ЦК КПЈ при ПК Македоније, то је ПК Србије у писму ОК Зајечар нагласио: „Још док је ту Боби средите и учврстите партијску организацију и све секторе рада“. (Зборник I/4, док. 6).

²¹⁹ Зборник I/4, док. 22.

²²⁰ Зборник I/4, док. 48.

²²¹ ИРПС, док. 2765 (ОКЗ-а-12).

и предао се окупаторским властима у Књажевцу. Он је непријатељу дао драгоцене податке о стању у партизанском одреду.

Непосредно пред долазак Милисава Игњатовића у Тимок, непријатељ је 10. октобра 1942. године нападом изненадио Бољевачку чету на Тупижници и разбио је у неколико група. Највећа група, њих 11 на челу са командиром чете Јованом Кеџманом, кренула је у бољевачки крај и избила на Кучајске планине, где је изгубила сваку везу са ОК Зајечар и командом Тимочке чете. Остале групе Бољевачке чете су после неколико дана ушле у састав Тимочке чете. Тако је она, уласком у њен састав и остатака Сврљишког и Озренског ПО, постала најјача партизанска јединица у источној Србији и представљала нов Тимочки одред.

Међутим, после случаја Кујића, затим Симића и најзад Радуловића, Тимочка чета је била нагризана сумњом да непријатељ има своје агенте у њој. Ни један партизан није био сигуран када ће баш он бити жртва такве сумње. На пример, Вељко Меденица, секретар Среског комитета, осумњичен је да је намерно крио своје место и то само због тога што Сокобањска група Озренског одреда на челу са Крстом Ђорђевићем у току Аћимовићеве офанзиве није имала никакве везе с њим.

Што је најтеже сада и у новом Тимочком одреду, састављеном од остатака Тимочког, Озренског и Сврљишког одреда, чију је главнину сачињавала Тимочка чета, сумњичење се још више потенцирало. Владало је опште неповерење међу људима, а руководство одреда је оштрином свог става према „критизерима“ само повећало то неповерење. То, а не нека непријатељска позадина овог или оног члана штаба одреда, био је разлог за трагедију која је задесила одред.

Без везе са ОК Ниш, а сада и без везе са друговима по чијем договору је и кренуо на састанак са ОК Зајечар, Милисав Игњатовић се истргао свакој контроли. Он је и овлашћења ОК Зајечар схватио као нешто што је само по себи морало доћи па се и према овом партијском форуму постављао супериорно, идентификујући себе са ОК Ниш. Штаб Тимочког одреда је у њему гледао виши партијски форум а не равноправног члана, па

се због партијске дисциплине, а и поштујући његове организаторске способности, слепо покоравао његовим одлукама. Он је, депримиран околностима под којима су гинули најбољи борци и руководиоци Сврљишког и Озренског одреда, био спреман да прими здраво за готово све што Игњатовић каже — без дубље и темељније анализе и провере његових сумњичења партизана као и распаљивања осталих у том погледу. Томе су и сами догађаји ишли на руку, од којих је случај групе Матејевчана, одвојених 25. октобра на Тупижници, изгледа био пресудан.

Пошто се одред нашао у атару села Васиљ, Игњатовић није затражио мишљење ОК Зајечар већ је формирао суд (у ствари штаб одреда се претворио у суд) и отпочео са саслушањем ових бораца, сумњичећи их да су шпијуни. Тада им је изнудио признања, у која је и читав штаб био убеђен, да се ради о људима са крајње злом намером. Очевици њиховог ислеђивања тврде да су то били само наивни младићи који су под применом инквизиторских метода саслушавања радије признавали да су шпијуни него да даље трпе муке. Штаб одреда их је, са још 2 партизана из Тимочког одреда, осудио на смрт, а остале партизана у оној ситуацији није било тешко уверити да се овде ради о стварним непријатељима НОБ.

Ипак је добар број бораца осећао да је Игњатовић наметнуо своје мишљење и није се слагао са његовим одлукама. На једном партијском састанку у атару села Церовице неколицина чланова КПЈ се чак усудила и да критикује диктаторски став Милисава Игњатовића, захтевајући да и партијска организација даје своју сагласност на одлуке штаба одреда.

По изрицању казне Матејевчанима, Игњатовић је наметнуо одлуку да се подвргну саслушању и три партизана из бивше Сокобањске групе Озренског одреда, међу њима је био и секретар Среског комитета Вељко Меденица, који се у критиковању Игњатовића највише истицао. Истовремено саслушању су подвргнута и четири партизана из Тимочке чете (међу њима и Владимир Живковић Витко, један од најстаријих чланова КПЈ у одреду). Њихова саслушавања су текла изоловано, и то

већином само по ислеђењима Милисава Игњатовића. Он је био и тужилац и судија, па и извршилац казни. Тако је почетком децембра 1942. године у атару села Милушинац стрељано и ових седам партизана, што је и члановима штаба одреда било упозорење да посумњају у исправност одлука свога партијског руководиоца. Ту сумњу је повећало његово одбијање да иде на заказани састанак са ОК Зајечар који је на овоме инсистирао, одмах после извештаја о стрељању групе Матејевчана.²²²

Комунисти одреда, међу њима и политички комесар Момчило Сибиновић, тражили су начина да и без знања Игњатовића извести о овим злочинима ОК Зајечар. Сам Игњатовић је већ био изгубио свако осећање одговорности, па је почео да шири сумњу и у сам ОК, тврдећи да и у њему има шпијуна. Коначно је политичком комесару одреда пошло за руком да увери Игњатовића у потребу састанка са ОК Зајечар. Сибиновић је потом сишао у долину Тимока, поднео извештај о овом безобзирном убијању људи, а затим је заједно са члановима ОК учествовао у разоружавању осталих чланова штаба одреда на челу са Игњатовићем. Чланови Партије у одреду, и поред тога што су дотле примали одлуке свога штаба (у ствари Игњатовића), сада су без резерве били

²²² Влада Миљковић Мирослав је успео да наговори Милисава Игњатовића да му дозволи одлазак у долину Тимока и пронађе ОК, али га је Игњатовић при том упозорио да ништа не говори о изреченим казнама. Овакво упозорење још више је код Миљковића појачало сумњу да се ради о незаконитој одлуци и ОК не само да је изнео детаље већ изразио сумњу у добронамерност Игњатовића. „Ако Јанко продужи овако, одред не треба да уништавају Немци, Јанко ће га сам уништити“, — прича Влада Миљковић. Према списку који ми је ставио на располагање, у овом жалосном чину изгубили су животе: Вељко Нешић Цар, Драгомир Радојковић Миланче, Тихомир Брајковић Јоца, Новица Жикић Божа, Ранђел Николић Ратко, Тихомир Икић Лабуд (сви из Матејевца), Владимир Живковић Тића (из Краљевог Села), Раде Ђирковић Бата (из Књажевца), Никола Матић Огњен (из Попчице), Драган Говедарица Челик (из Ниша), Новица Николић Ивко (из Врагогрица), Вељко Меденица Реља (из Алексинца), Жарко Жикић Небојша (из Д. Каменице код Књажевца), затим: „Стојан“ радник жел. радионице у Нишу као лакирер; „Јова“ и „Мара“—брачни пар. Права имена и порекло последње тројице није могло бити утврђено.

на страни ОК у осуди главних виновника за почињене злочине: команданта одреда Крсте Ђорђевића Коче, партијског руководиоца Милисаву Игњатовића Јанка и заменика политичког комесара Жарка Младеновића Вујадина. Они су, после детаљног саслушавања, осуђени на смрт, а записник са саслушања недвосмислено потврђује да је Милисав Игњатовић био изгубио свако осећање мере у сумњичењу људи, злоупотребивши и дато му поверење ОК и послушност према њему као партијском руководиоцу осталих чланова штаба одреда. Најадекватнију оцену о стању у одреду и својој улози у овим злочинима дао је командант одреда Крста Ђорђевић када је на саслушању пред ОК Зајечар изјавио: „Слушао сам Јанка, слушао сам једног лудака, те ето тако изгинуше многи другови“.²²³

Ова трагедија оставила је видног трага. Због тога је ОК Зајечар и Ниш чекао огроман посао да би се повратило изгубљено поверење у перспективу НОБ. Деморалисане борце требало је припремити за акције, јер су се само тако могли заборавити мучни догађаји. Одред је остао без доброг броја првобораца и без свог штаба, па је команда над њим била поверена Конраду Жилнику до добијања одговора ПК Србије на изречене пресуде Милисаву Игњатовићу, Крсти Ђорђевићу и Жарку Младеновићу.

Тежиште рада било је усмерено на окупљање одвојених група које су се кретале по Озрену, Буковику и Кучајским планинама, ради њиховог обједињавања и организационог сређивања како би се створио један чврст одред са новим штабом.²²⁴ У плану је било да се одред конституише и крене ка Крајини, чији су партизани (Крајинска чета која је у ово време већ била прерасла у Крајински одред) били ван свих ових жалосних догађаја у Тимоку.

²²³ ИРПС, док. бр. ОКН-19.

²²⁴ Овај одред није имао свој јединствен назив, па се у литератури различито помиње: Озренски, Нишки, Тимочки или једноставно: Озренци, Нишлије, Књажевчани, Тимочани и сл. Чињеница је да су то биле две компактне целине: Тимочка чета и Нишка група — као остатак Сврљишког и Озренског ПО обједињене у заједнички одред.

Смањени одред под руководством Конрада Жилника кренуо је из долине Тимока ка планини Озрен, где је требало да ступи у везу са Алексиначком групом Озренског одреда. Пошто до овог сусрета није дошло, одред је наставио ка планини Буковику, где се крајем јануара 1943. године састао са Ражањском групом Озренског одреда, која је имала 15 бораца. Компактност ове групе, њен борбени елан и приврженост народа ражањског среза партизанима били су велико освежење за деморалисани одред. Тако је овај одред, када то нико није веровао, повећавао своје скромно бројно стање и релативно брзо враћао пољуљано поверење, како у народу тако и у сопственим редовима.

После више покушаја да се ступи у контакт са Алексиначком групом, која се, сазнавши за трагедију одреда, још више законспирирала, одред се, сада јачине око 40 бораца, оријентисао ка Бољевачком крају, где је била група Тимочког одреда (део Бољевачке чете). Међутим, овде је ситуација била тешка, због провала које је пред непријатељем извршио заробљени партизан Милорад Милетић, одајући сараднике НОП-а, које су недићевци хапсили и спроводили у немачке затворе.²²⁵

Пошто одред, због овакве ситуације око Бољевца, није могао да ступи у везу са, назовимо је Бољевачком партизанском групом, он се поново оријентисао на Сокобањску котлину и ка долини Белог Тимока, допирући и до Каменичког виса, ради везе са партијским пункто-

²²⁵ Као што је већ речено, у септембру 1942. од Тимочке чете су се самовољно одвојили борци: Аца Межнар, Милорад Милетић и Воја Рашовић и затражили склониште код сарадника НОП-а око варошице Бољевац и рудника Ртањ. Нису то били, како тврде неки преживели сарадници НОП-а, дезертери већ малодушници које су заплашили напори, а и оштре мере команде Тимочке чете према онима који су негодовали на напоре. Сарадници НОП-а су их свесрдно прихватили, али готово свакодневне потере СДС принудиле су их да се склањају од села до села. Тако је једне вечери ова тројка наишла на заседу код села Илина, где су у неравноправној борби против недићеваца погинули Межнар и Рашовић, а Милетић рањен и заробљен (Зборник I/4, док. 126). Под мучењима на саслушању, Милетић је одао многе сараднике НОП-а, што је само погоршало и онако тежак положај групе Тимочког одреда на Кучају, којој је, видећемо, непријатељ преко издајника припремио уништење.

вима у Нишу и са ОК Зајечар. Иако су акције овог одреда ситне, оне су извођене организовано и много су допринеле јачању његове борбености.

Из једне издаје у другу

Сврљишки одред је и формално престао да постоји, а 5 преживелих бораца повучени су из Тимочког одреда на терен као партијско-политички радници среза Сврљига и Бела Паланка под руководством Душана Тасковића Срећка. Они су сада морали да се ухвате у коштац са тешкоћама око активирања оних сарадника НОП-а које је непријатељ заплашио, али их није придобио за борбу против НОП-а. Тежиште је било на продирању у пиротски округ, пре свега ради повезивања са остацима 2. чете бившег Сврљишког одреда, који су неорганизовано изводили мање акције.

Обновљено Покрајинско повереништво у Нишу, на челу са Недељком Караичићем, инсистирало је на повезивању са партијском организацијом града Пирота. Због тога су на терен Пирота, крајем фебруара 1943. године, упућена 3 члана КПЈ. Они су брзо активирали партијску организацију и створили руководство за пиротски срез, а до половине марта 1943. године окупили су и преживеле борце 2. чете — око 15 бораца, што је представљало једва половину броја са којим је чета 13. јула 1942. године кренула са Зеленог врха. Овој се групи за месец дана прикључило преко 10 нових бораца тако да је она 1. маја 1943. са око 30 бораца, наоружаних са 2 пушкомитраљеа, преименована у *Пиротску партизанску чету* са комнадиром Славчом Балканским на челу. Како је Балкански још увек био болестан то је комплетирање команде чете одложено до његовог оздрављења, па је ова чета и даље третирана само као партизанска група. Она је дељена на мање групе које су деловале као партијско-политички активисти на анектираном делу Србије са нешто друкчијим задацима но што су их комунисти имали преко тзв. демаркационе линије.

Озренски одред је такође престао да постоји, са уласком његових делова у састав јединственог одреда са Тимочком четом. Окупљање осталих делова бившег

Озренског одреда ишло је споро, а после стварања Алексиначке групе, која је постала жртва тешке издаје, коначно је и овде престала свака нада да се сви делови окупе у овај нови одред који још увек није добио свој штаб, већ је његов нови командант доносио одлуке уз сагласност партијског руководства одреда, чији је члан и он био, и уз одобрење ОК Зајечар.

Алексиначка група Озренског одреда, бројала је 12 бораца, сви чланови КПЈ на челу са организаторима устанка Момчилом Поповићем и Дракчетом Миловановићем, представљала је солидно језгро за формирање новог Озренског одреда. Међутим, тога је и непријатељ био свестан па није бирао средства да баш ову групу уништи. Поред осталог, при среском начелству Алексинца створен је обавештајни центар специјално за праћење ове групе, којој се иначе тешко могло ући у траг. На челу овог центра био је „ваздухопловни наредник Исидор Марковић, свршени слушацац првог обавештајног курса“, ²²⁶ који је преко свог обавештајног повереника Љубе Чолића из села Суботинца успео да сазна тачно место где се налази Алексиначка партизанска група, управо у време када се томе и сам није надао.

Алексиначка партизанска група, наоружана пушкама и са 2 пушкомитраљеза, борила се са многим тешкоћама после одвајања из главнине одреда. Прогањана jakim снагама недићеваца и четника по снегу и невремену, она се није смела дуго задржавати на једном месту, а још мање да тражи одмор и опоравак у неком од села. Међутим, 2. фебруара 1943, група је ноћу сишла у село Суботинац и јавила се баш Љубином оцу Данилу Чолићу, иначе једном од присних сарадника Дракчета Миловановића, због чега је био чак и у немачком затвору. Поверење у Чолића као сарадника, с једне, а невремене и изнуреност групе, с друге стране, навели су Миловановића да буде мање опрезан но обично. Чолић је имао у кући и склониште израђено баш по директиви Дракчета Миловановића, у које су уморни партизани ушли да се одморе.

Нареднику Исидору Марковићу је пошло за руком да поткупи Чолића, иначе имућног човека, који

²²⁶ Зборник I/5, док. 190.

је поверење фашистичке власти — да га више не муче — могао да стекне само ликвидацијом Дракчета Миловановића. На то је Данила Чолића наговорио и његов син, који се полакомио за суму којом су уцењени Миловановић и Поповић — по 100.000 динара — а био је већ успоставио и везу са наредником Исидором, затим капетаном Миодрагом Димитријевићем и водником Живојином Раонићем.

Уморни партизани упали су у дубок сан, тако да не само што нису пратили кретање својих домаћина, већ нису чули ни долазак непријатеља које је Чолић у току ноћи довео. Пробудили су се тек на повике жандарма да се предају. И не помишљајући да живи падну у руке непријатеља, 12 партизана је прихватило неравноправну борбу против знатно надмоћнијег непријатеља. Борили су се читав дан 3. фебруара, док нису сви, сем двојице изгинули.²²⁷ На страни СДС, како сами наводе, 1 је погинуо а 1 лакше рањен.

Издајника Чолића стигла је заслужена казна, али је погибија Алексиначке групе значила огроман губитак за НОР источне Србије. Изгинули су управо они који су 1941. године и формирали Озренски ПО. Њихова места тешко је било попунити.

²²⁷ Погинули су: Момчило Поповић Озрен, Миодраг Дракче Миловановић, Раде Петровић, Војислав Ивковић, Слободан Стефановић, Радослав Ивковић, Драгиша Стопић, Синиша Милосављевић, Радослав Филиповић, Милорад Петровић („Два одреда“, стр. 182).

Из обруча непријатеља успео је да се пробије Перо Божанић Душко, рудар, родом из Лике, који се кад су жандарми стигли случајно нашао ван склоништа, и то без пушке. Како га домаћин Чолић није лично познавао, он је после првих плотуна изишао у двориште и рекао да је као избеглица дошао у село ради набавке хране за породицу. Жандарми заузети борбом, нису у почетку обратили пажњу на њега, што је он искористио да се извуче из дворишта и умакне.

Други преживели Драгољуб Петровић Тимошенко успео је да се увуче у сено на штали. Он је од пуцњаве готово потпуно оглувео и тако изгубио оријентацију о времену. Када више није могао издржати, извукао се из сена, сачекао ноћ, а затим подигао цреп и преко крова напустио ову кућу смрти. Прихватили су га сарадници НОП-а Драгољуб Бранковић и Милојко Ђирић из Делиграда преко којих је успоставио везу са партизанима на Јастрепцу.

Сличан случај издаје, али са лакшим последицама, доживела је и Бољевачка група. Одвојивши се 10. октобра 1942. године од Тупижнице, она је била просто одсечена од света — нашла се на Кучајским планинама, где је сигурно уточиште имала једино код овчара села Јабланице, нарочито оних у Радовањској реци. Али, непријатељи НОП-а источне Србије већ су били изградили метод уцена партизана и поткупљивања издајника, регрутованих углавном од бивших симпатизера НОП-а. Нешто расписаним уценама за убиство партизана, које су се кретале од 50.000 до 100.000 динара, нешто претњама да ће бити интернирани као таоци у немачке логоре смрти, непријатељ је успео да неке сараднике НОП приволи на ову прљаву погодбу са окупаторским властима. У таквој ситуацији, Бољевачка група која је од 11 спала на 7 партизана (четворица су били одсутни — покушали да успоставе везу са ОК Зајечар) стигла је 5. фебруара 1943. на појату Боже Миливојевића из села Јабланице, где су партизани раније увек имали сигурно склониште. Милојевић је био и лични пријатељ др Ивка Ђоловића, популарног партизана Тимочке крајине, па је због сарадње са њим за НОП био и хапшен од окупаторских власти. На жалост и он је, слично Чолићу из Суботинца, прихватио предлог да убије др Ђоловића за кога је дата највиша скала уцене. Судећи по ономе како се одиграо овај жалосни случај, изгледа да је Миливојевић једва чекао да Бољевачка група поново наврати на његову појату, јер је, и не чекајући да провери да ли је у њој још увек др Ђоловић, одмах отишао у село, а затим и у Бољевац одакле је довео Немце и Бугаре у Јабланицу. Одавде је са још двојицом издајника довео око 100 добро наоружаних окупаторских војника у своју појату у Радовањској реци, у моменту када су партизани парили своју одећу.

Чим су блокирали појату у којој су се налазили полуголи партизани, окупаторски војници су осули ураганску ватру.²²⁸ На срећу свих седам партизана били су будни, тако да су одмах прихватили борбу и некако успели да се пробију из обруча. Користећи мрак, они

²²⁸ Детаљан опис овог догађаја дат у хроници: „Смрт једног раба сто нових“ (поглавље *Издаја*), Просвета, Београд, 1961.

су се онако боси и полуголи без губитака дочепали косе и тако избегли уништење. Непријатељу је сутрадан остало само да као одмазду запали појату Боже Миливојевића.

После неколико дана лутања по беспућу, ова група партизана, која је само захваљујући одважности успела да савлада натчовечанске тешкоће, избила је на косу Јаворак (у атару села Криви Вир), где је наишла на групу шумских радника (родом Личана), бивших бораца Рударске чете Краљевачког одреда, који су се преко Копаоника и Јастрепца пробали на Кучајске планине и ту се запослили у нади да ступе у везу са партизанима. Сад им се коначно те жеља остварила — прикључили су се овој Бољевачкој групи.

Половином марта 1943. године Бољевачка партизанска група је кренула ка селу Јабланици и казнила издајнике. После тога она је продужила ка долини Тимока где се повезала са ОК Зајечар, и почетком априла ушла у састав Тимочког одреда.

Тако су разједињене партизанске снаге источне Србије — свака група за себе — доживљавале искушења. Она су била тежа код група на територији нишког округа — због тежине пораза у Аћимовићевој офанзиви, а и због страдања ОК Ниш, који је обавио свој рад тек крајем фебруара 1943. године кад је за секретара именован Десимир Јововић Чича. Озренска партизанска група, на челу са Конрадом Жилником, коначно се издвојила из састава новог јединственог одреда и стављена је под непосредну команду ОК Ниш.

Тимочка чета, која је чинила главнину јединственог партизанског одреда на споју ОК Ниш и Зајечар, кренула је, после одвајања Озренске групе са Озрена, ка планини Тупижници, где ће под руководством ОК Зајечар извршити анализу рада и припремити се за дејства у условима јачања снага домаће реакције путем присилне мобилизације за одреде СДС и приступања бивших четника Косте Пећанца организацији Драже Михаиловића.

Основно је за партизанске снаге источне Србије било да се код бораца и народа поврати самопоуздање. А за то је била неопходна помоћ у кадровима, нарочито за

територију нишког округа. У том погледу настаће извесна прекретница после саветовања покрајинског повереништва за југоисточну Србију, које је у присуству делегата Врховног штаба НОВ и ПОЈ одржано на планини Кукавици, од 6. до 8. фебруара 1943. године.²²⁹

После саветовања на Каменичком вису, ОК Ниш је са партизанском групом (остатком бившег Сврљишког и Озренског одреда), која је, заједно са партизанима из састава партијских руководстава на терену, бројала око 25 бораца, кренуо ка долини Тимока ради договора са ОК Зајечар. У складу са директивама са саветовања на планини Кукавици, рачунало се са обједињавањем партизанских снага нишког и зајечарског округа у јединствену јединицу чије би подручје дејства било од Сићевачке до Ђердапске клисуре. Међутим, спорост у добијању помоћи из Топлице, као и напори око сређивања партизанских пунктова на терену одузели су драгоцене време. Да тешкоће буду још веће, 1. априла, кад су се окружни комитети и партизанске јединице са њихових подручја састали на коси Ланач близу села Добрујевца (5 км источно од Бољевца), изненада их је напао одред СДС и нанео озбиљне губитке. Партизанске јединице два округа су биле приморане да се раздвоје а међу погинулим био је и члан ОК Ниш Благоје Пауновић Новица. У оваквој ситуацији ОК Ниш је нашао

²²⁹ Светозар Вукмановић Темпо, делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ, на путу за Македонију стигао је половином јануара 1943. године, у Лесковац и у договору са ПК Србије сазвао саветовање Покрајинског повереништва за југоисточну Србију, коме нису присуствовали чланови ОК Ниш и Зајечар, али су директиве са саветовања и за њих важиле. Ово саветовање било је прекретница у раду партизанских одреда јужне и источне Србије (искључујући Пожаревачки ПО), јер се после њега приступило реорганизацији партизанских снага, са тенденцијом њиховог обједињавања и стварања батаљона и бригада НОВЈ. Партизански одреди зајечарског, нишког, крушевачког, пиротског, топличког, лесковачког и врањског округа обухваћени су јединственом јужноморавском оперативном зоном где су одмах створена два јака партизанска одреда: 1. и 2. јужноморавски одред. Из њих је требало упућивати делове у зајечарски, нишки и крушевачки округ ради активирања партизанских група и њиховог обједињавања у чете и батаљоне. ОК Ниш је најбоље осетио значај и последице овакве одлуке.

решење у пребацивању преко Ј. Мораве на Јастребац, тако да је у мају 1943. године територија округа Ниш остала и без оног малог броја партизана, колико их је било после распада Сврљишког и Озренског одреда. Тако је одлука о обједињавању партизанских снага источне Србије морала бити одложена.

Руковођен директивом о обједињавању снага, ОК Зајечар је морао прво то да учини са партизанским јединицама своје територије на којој су се сада налазиле две компактне јединице: *Тимочки одред*, настао поновним сједињавањем Тимочке и Бољевачке чете, са бројним стањем око 40 бораца и *Крајински одред*, преименован из Крајинске чете, који је, видећемо, од свога почетка дејствовао без икакве тактичке везе са осталим партизанским јединицама источне Србије и поред тога што је испуњавао огромну празнину између Мајданпека и Зајечара.

Новоорганизовани Крајински партизански одред

Група од 12 комуниста, наоружаних пушкама и са 2 пушкомитраљеза, која се издвојила из Тимочког одреда као *Крајинска чета*, кренула је, као што смо видели, 12. јула 1942. године са Тупижнице и већ се идућег дана нашла близу села Рготине, где се одмах састала са организацијом НОП-а овог великог села. Чета се овде релативно брзо упознала са ситуацијом у Крајини, пошто се Рготина налази на раскрсници путева који се стичу из Неготина, Бора и Зајечара. Партијска организација Рготине је била у непосредној вези са ОК Зајечар, па су и резултати њеног рада били плоднији.²³⁰

После првих информација о ситуацији, Крајинска чета је наставила покрет гребеном Дели-Јована и око 20. јула се нашла у Поречу. Код Д. Милановца је прихватила тројицу преживелих партизана бившег Мајданпечког одреда и створила услове за обнављање партиј-

²³⁰ Село Рготина је и пре и за време рата имало најјачу организацију КПЈ, која је свој утицај ширила кроз Удружење Тимочана и Крајинаца. Секретар партијске организације Рготине Јеремија Илић је био један од првих чланова ОК Зајечар 1940. године.

ске организације за поречки срез. Један од основних задатака чете био је да ступи у везу са партијском организацијом Мајданпека, а преко ове и са пожаревачким одредом. На том задатку је ОК Зајечар инсистирао и због све чешћих упозорења ПК Србије, како ради директне везе са ОК Пожаревац, још више ради садејства партизанских одреда и помоћи која је Пожаревачком одреду у ово време била неопходна.

Непосредно при одласку чете из Тимока за Крајину, ПК Србије је ОК Зајечар доставио директиву којом истиче важност везе два суседна округа источне Србије: „Ваш крај је стратегијски врло важан за нашу даљу борбу у Србији. Зато је потребно да се што пре повежете са Кучевским одредом (мисли се на Пожаревачки одред — И. Г.). Пошаљите јавку за њих и да успостави ваш Крајински одред (подвукао И. Г.).”²³¹ У истом документу се инсистира и на појачаној партијској активности у Борском руднику, ради чега је као појачање ОК Зајечар упућен Александар Пекић, бивши секретар партијског повереништва белопаланачког среза. У непосредној близини Бора требало је да оперише и нека од партизанских јединица.

Овим се објашњава зашто се мала Крајинска чета више није враћала из Крајине у Тимок. У повратку из Пореча ка селу Рготини, чета је избила у атар варошице Салаш, где је успоставила везу са партизанском групом којом је руководио Станоје Гачић. Ова група је до успостављања везе са ОК Зајечар у пролеће 1942. године провела у највећој илегалности, да не би, после разби-

²³¹ Зборник I/4, док. 6. (Писмо ПК Србије ОК Зајечар од 12. јула 1942.)

Овим је отпала првобитна дилема, да ли ова мала група, називана четом, треба да остане у Крајини само привремено па да се поново врати на Тупижницу, или да приступи окупљању активиста из месних организација у одред. Чета не само да је морала остати, већ је њој ОК посветио нарочиту пажњу ради прерастања у одред.

Пада у очи да је ПК Србије произвољно давао називе партизанским одредима. Он наводи у својим дописима „Кучевски одред“ и то у време када такав одред више није ни постојао. Тако се наводи „Неготински одред“, иако одред под тим називом није постојао. Зато овим документима, када су у питању називи јединица источне Србије, треба прилазити критички.

јања Крајинског ПО и партизанске чете „Сењанин Тадија“ Пожаревачког ПО, пала у руке непријатеља.

Крајина је, иначе, после прве непријатељске офанзиве и разбијања партизанских одреда у северном делу источне Србије, била под страшним фашистичким терором. Укљештена између две државне границе и јаким немачким гарнизонима какви су били у Бору, Зајечару, Неготину, Кладову и Д. Милановцу, Крајина је грцала у крви. Сви заробљени партизани махом су били стрељани у Бору и Зајечару, а њихови сарадници отерани у логоре као таоци, одакле се извукао само онај који је продао имовину да би се откупио. Иначе плодна, Крајина је била подвргнута пљачки окупатора, а у четнике и недићевце су се уписивали махом бескућници који су овде довођени из свих крајева земље, па чак и из Бугарске, какви су на пример били емигранти Јонче Петков и Петко Крачунов, по злу чувени народу Крајине.

Утолико је и била значајнија улога *Крајинске партизанске чете*, чији првобитни број је само симболично представљао партизанску јединицу.

После повратка из Пореча команда чете је, у атару села Рготине, поднела извештај Окружном комитету. Одушевљење народа за партизане било је велико. Члан ОК Зајечар Ната Јоцић, такође кооптирана из Нишког ОК, пренела је команди чете директиву ПК Србије о обнављању Крајинског одреда. Из села Рготине у чету је одмах ступила десетина чланова СКОЈ-а, тако да је чета сад нарасла на 25 људи. То јој је дало полета да поново крене гребеном Дели-Јована ка Дунаву. Ово ће постати директриса њене зоне дејства, а Доњи Милановац и Рготина крајњи релеји те зоне. С друге стране, Борски рудник постаје главни објект њених акција. Из села Д. Беле Реке (10 км источно од Бора) у чету је крајем августа 1942. године ступила група нових бораца на челу са Стеваном Младеновићем, чији је отац Сава већ био у одреду.

Тако је 12. августа 1942. године на месту Љиљашница (у атару села Рготине) Крајинска чета која је бројала 38 бораца, наоружаних пушкама и са 3 пушкомитраљеза, не рачунајући овде и партизанску групу око Салаша, преименована у *Крајински партизански одред*

са штабом: командант инж. Воја Јеленковић, заменик команданта Чеда Живановић Тоша, сељак из Рготине,²³² политички комесар професор Предраг Костић, партијски руководилац Срета Вучковић, омладински руководилац Михајло Туртић, референт за културно-просветни рад Мирко Петровић, економ одреда Сава Младеновић Поповић. Одред је подељен у два вода: 1. вод — командир Радомир Јовановић Чоче, политички делегат Чедомир Вељковић Јоже, обојица радници из Бора и 2. вод — командир Душан Чубура Стипе, радник, политички делегат Срета Цвијић Никола, геометар.

У почетку је тежиште дејства Крајинског одреда било око Борског рудника, због помоћи на обнављању партијске организације у овом најјачем радничком центру источне Србије, а нарочито због прихватања нових бораца, у првом реду оних које су Немци овде доводили на принудни рад. Међутим, у Бор је било врло тешко продрети због јаког немачког гарнизона, чији је број прелазио 2.000 добро наоружаних војника. ОК Зајечар никако није полазило за руком да тамо устали свој партијски пункт. Због тога, и поред непосредне близине одреда, из Бора све до краја године нису дошли нови борци (изузев Милана Васића Пере, сељака из Д. Беле Реке који је радио у руднику).

Од политичких акција, које су биле његов садржај рада, одред је сада могао да пређе и на војничка дејства. Непосредно по завршеној „потери“, у коју је непријатељ покренуо све сељаке од 18—50 година да претражују шумарке Дели-Јована и Мироча, Крајински одред је 29. септембра изненадио станицу СДС и четничку стражу села Луке (15 км североисточно од Бора) и без отпора их разоружао. Био је то тежак ударац за непријатеље НОП-а, утолико пре што је уследио после уверавања народа да партизана нема и да је „лаж да је

²³² Живановић је један од чланова КП Рготине који се по директиви партијске организације примио да буде заменик четовође 1941/42. године. Нетрпељивост у партијској организацији Рготине довела је до тога да је Живановић октобра 1943. године осумњичен за сарадњу са ДМ и стрељан. Истовремено су четници ДМ заклали његову жену, сматрајући Живановића за околелог комунисту. Била је то тешка трагедија за двоје малолетне деце која су у исто време остала без оба родитеља.

професор Костић жив²³³. Овом приликом кажњен је један од највећих издајника Крајине, општински деловођа Благоје Жикић, који је 17. септембра 1941. године наговорио Немце да бомбардују село Лука, светећи се тиме сељацима што су га оптужили штабу Крајинског одреда за пљачку.

Новоформирани Крајински одред је кренуо у нове акције, држећи се устаљеног правца гребеном Дели-Јована и Мироча. Окупатор је поново покренуо масовну потеру за партизанима, али без успеха.

Међутим, Крајину је све више притискала појава организације Драже Михаиловића, којој су приступали пре свега четници Косте Пећанца. Мајор Велимир Пилетић је свој штаб из долине Млаве и манастира Горњака преместио у село Горњане, на средокраћи Бора, Жагубице, Д. Милановца и Салаша, одакле је развио мрежу организација ка Неготину, именујући и штабове својих будућих бригада. Многи од издајника, који су због отвореног служења окупатору страховали од партизана, потражили су сада уточиште у „Горском штабу 67“ како је означавао тзв. Крајински корпус југословенске војске у отаџбини.

Организацији ДМ је извесне тешкоће чинио само Жарко Костић из Црнајке, прозван „војвода Поречки“,

²³³ Предраг Костић, професор неготинске гимназије, био је члан штаба Крајинског одреда и 1941. године. Он је у име одреда, потписао 13. септембра 1941 познати споразум о сарадњи четника и партизана у борби против окупатора. Важио је за најпопуларнијег партизана, а и иначе човека Крајине. По разбијању Крајинског одреда дуго се није поуздано знало што је с њим. Мада су четници често проносили вести да је погинуо, народ није веровао баш зато што се иста прича понављала. Сада је свако желео да види овог омиљеног човека, чак и многи четници, чији су синови са пиететом помињали свог професора. Како је Крајинска чета успешно маневрисала за време ове масовне акције непријатеља, фашисти су били убеђени да присталице НОП-а помињу поновни долазак професора у Крајину само као жељу. Тек разоружани жандарми и четници из села Луке могли су сутрадан да кажу праву истину. Овом обавештењу много је допринео и свештеник Урош Бурић, један од интимних пријатеља професора Костића и активни сарадник НОП-а.

који се, као раније војвода Анђелко Крајински, није мирио са чињеницом да изгуби власт. С друге стране, неки представници Демократске странке који су желели борбу против окупатора, створили су своју организацију, желећи да се на тај начин истргну испод власти мајора Пилетића, који је издао наређење да се немачки војници не нападају.²³⁴

О Дражи Михаиловићу и његовој организацији народ овог подручја није имао јасну представу, а ни ОК Зајечар није о томе заузимао јасан став, и поред тога што су из ПК Србије све чешће тражили обавештења о овој организацији у источној Србији, ради њеног раскринкавања. Што је најинтересантније, и штаб Пожаревачког одреда, коме су четници ДМ од почетка устанка наносили зла, тек својим саопштењем од септембра 1942. године први пут назива мајора Велимира Пилетића издајником, док су дотле за издају окривљени само „неки официри“ из његове околине.²³⁵

Штаб Крајинског ПО је тактизирао према организацији ДМ, избегавао сукобе, радио на придобијању њихових официра за борбу против окупатора, чему је као база служила Добровољачка војска Југославије у саставу НОВЈ. Ово је, видећемо, касније на партијском саветовању осуђено као споразумаштво са непријатељем.

Официри ДМ су све отвореније ишли у борбу против НОР-а у источној Србији, а, с друге стране, су на зборовима у Крајини позивали народ у борбу против окупатора, али у „часу кад краљ изда наређење“. Ово је уносило забуну у народ шта стварно значи органи-

²³⁴ Најизразитији случај био је Небојша Анђелић, који, како сам каже, није признавао наређење мајора Пилетића и ступио у везу са партизанским одредом. Та веза ће се толико учврстити да ће се он осећати припадником НОП-а. После напада Анђелићеве јединице на брод „Краљица Марија“, који је саобраћао Дунавом од Београда до Прахова, мајор Пилетић је организовао напад на њу. У тој борби ова јединица је поражена, а Небојша Анђелић са остатком ушао у састав партизанског одреда.

²³⁵ Зборник I/4, док. 36.

зација Драже Михаиловића.²³⁶ Окружни начелник је, пак, педантно прослеђивао наредбе Крајскоманде у Зајечару, којима је обавезивао председнике општина и среске начелнике да хитно обавештавају о појави партизана, и да за то „одреде поверљива лица као курире“.²³⁷ А како су сви председници општина били под непосредном контролом официра ДМ, то су они одређивали курире. Да би ствар била још сложенија тих дана је мајор Љуба Јовановић Патак баш напустио дужност „окружног четничког војводе“ у Зајечару, да би се убрзо затим појавио у селу Сиколу као командант „Горског штаба 65“ (Тимочки корпус југословенске војске у отаџбини).

Крајински одред је, баш у свом најјачем замаху за продирање ка Бору, наишао на тешкоћу због провале члана ОК Зајечар Александра Пекића, именованог за руководиоца партијског пункта у Бору, који је из необјашњивих околности пао у руке полицији. Прво је овом провалом било на удару село Рготина, где су Немци 5. новембра 1942. године ухапсили велики број сарадника НОП-а и тиме привремено лишили Крајински партизански одред ове своје сигурне базе. Због тога се одред више оријентисао ка гребену Мироча, где су и четници ДМ били најорганизованији. Овде је и Ђердап, коме су Немци стално као и Борском руднику посвећивали пажњу, не дозвољавајући Бугарима да своје окупационо подручје прошире и ка овим објектима, који су били на удару партизана. Организација ДМ је сада користила Немцима као предстража против партизана, правдајући пред народом своју сарадњу са окупатором, разлосима да је боље да овде буду они него Бугари.

Када је Крајински одред, 8. децембра 1942. године, стигао на простор између села Плавне и Штубика, из-

²³⁶ Капетан Пера Михајловић, главни повереник ДМ у Неготину, чак је због позивања народа у борбу против „фашистичког окупатора“ код необавештених третиран као партизан, мада је он баш у то време био именован за начелника штаба корпуса ДМ. Пошто је своје изјаве давао неконтролисано, без сагласности мајора Пилетића, касније је пао у немилост и код Пилетића и код Немаца.

²³⁷ Историјски архив Зајечара, акт. бр. 1015/КК од 28. новембра 1942.

ненада је нападнут од Брзопаланачке четничке бригаде (30 четника), под командом поручника Тимића. Тиме је започео отворени сукоб „војске“ Драже Михайловића и партизана у Тимочкој крајини. У том сукобу је био, поред осталих, заробљен и поручник Тимић.²³⁸ Међутим, штаб Крајинског одреда, и поред тога што су четници напали партизана с намером да их униште, није био одлучан у ликвидацији издајника већ је с њима постигао и усмени „споразум“ за борбу против окупатора који је трајао само толико колико је четницима требало да се удаље са места борбе.

Тек у јануару 1943. године штаб Крајинског одреда има јасан став према четницима Драже Михайловића. Тако у летку ОК Зајечар под насловом „Ко је Дража Михайловић?“, поред осталог, стоји:

„Дража Михајловић није ништа друго већ један реакционар који се бори против нашег народа исто онако као што се боре Недић, Љотић, Пећанац, Павелић и друге слуге крвавог окупатора, па још је и гори од ових народних издајника.“²³⁹

Пошто је детаљно изнет издајнички рад Драже Михайловића у 1941. години, као и рад његових потчињених у Босни, Црној Гори и другим крајевима земље, летак завршава:

„Дража Михајловић је више нанео зла српском народу него Недић, Љотић, Павелић и други, пошто ови раде отворено па се њих народ чува, док тај Дража није ништа друго до њихов трабант и шпијун“...

²³⁸ Овај напад четника ДМ био је интересантан и због тога што су четници прво заробили читав штаб Крајинског одреда са десетином бораца који су били заједно у једној појати. Међутим, када је десетина партизана из друге појате отворила ватру и убила једног четника, остали су се разбежали, а поручник Тимић са десетак других, који су се спремали да саслушавају професора Костића и другове, нису стигли да побегну већ су положили оружје. Сада се заробљени партизански штаб нашао у улози да саслушава штаб Брзопаланачке четничке бригаде. Овај случај је дуго после тога био предмет шале на рачун оба штаба, а његово финале је: четници ДМ су пуштени на слободу уз обећање да ће се борити против окупатора, на које су они заборавали чим су се удаљили од партизана.

²³⁹ Документ у историјским архивима Зајечара и Неготина (текст извађен на преси).

Народ Тимочке крајине је, дакле, више од годину дана живео у заблуди спреман чак да од злочина, које је починио мајор Пилетић и остали официри, огради „хероја Дражу“. Удаљен од места отворене издаје, због свог географског положаја, народ Тимочке крајине није ни било тешко држати у заблуди да је Дража Михаиловић национални херој. Утолико је и овај летак био изненађење за све, а пред Крајинским одредом је стајао сложен задатак да то објасни народу.

Уследиле су свакодневне борбе Крајинског одреда са многобројним непријатељем. Бивши Пећанчеви четници остали су што су и били, само су се сада прикључили четницима ДМ, под фирмом „краљевска војска“.

Продором из Пореча ка Мајданпеку, Крајински одред се у Дебелом Лугу повезао са групом сарадника НОП-а, на челу са инж. Данилом Тодоровићем, чиме је, почетком јануара 1943, успостављен први контакт са Пожаревачким одредом, али не и тактичка веза која је у ово време била нужна одредима. Дубљи продор Крајинског одреда од Мајданпека ка Кучеву спречен је нападом четника ДМ из рејона села Горњана. Штаб одреда благовремено је повукао одред ка планини Стол, близу Бора, а дражиновци су одустали од гоњења, мислећи да су партизане набацили у рејон где ће их дочекати Немци.

Пореч, крајња тачка до које је одред допирао на север, где се народ све више одушевљавао партизанима, постао је јануара 1943. године све тежи за њихов опстанак. У Д. Милановцу окупатор је лоцирао јак одред белогардејаца, чији су делови били истурени до села Клокочевца. У Мајданпеку је дислоциран бројни одред СДС који је био у непосредној вези са четницима ДМ у Горњану. На другом, пак, крају зоне дејства Крајинског ПО, у селу Рготини, окупатор је чинио праве погроме. Што је најтеже, овде је био постављен и одред СДС, што је сараднике НОП-а још више принудило на пасивност. С друге стране, и зима је отежавала положај Крајинског одреда, поготово могућност његовог продора ка граду Неготину који лежи у равници. Покушај да се то учини завршио се око варошице Салаша.

Крајински одред је сада био без икакве тактичке везе са било којом партизанском јединицом источне Србије. Баш у таквим условима штаб одреда се одлучује на акцију у самом Борском руднику. Тако је ноћу 4/5. фебруара 1943. године, ударна група Крајинског одреда упала у Бор, запалила немачки магацин горива и то пред носом око 2.000 добро наоружаних фашиста. Ово је, с једне стране, подигло углед Крајинског одреда у народу, и нико није могао ни замислити да та јединица броји само 50 бораца, а, с друге принудила је четнике Драже Михаиловића да се отвореније покажу као сарадници окупатора у борби против НОП-а. Избезумљен од беса, окупатор је почео да врши одмазде које су превазилазиле мере садржане у директиви команданта југоистока. На ноге се дигла и сва реакција, којој је за овим првим одмах приређено и друго изненађење: Крајински одред је после неколико дана упао у рудник Мајданпек и на Рајкову срушио релејну станицу, којом се руда жичаром транспортовала за Д. Милановац.

Фебруар 1943. године био је испуњен акцијама Крајинског одреда, али и одмаздама окупатора над голоруким народом. Тако су у селу Д. Бела Река Немци извршили прави покољ, не бирајући ко је, а ко није сарадник партизана. Недићевци су се држали својих станица, белогардејци су више били јавашлије но војска, док су четници ДМ из рејона села Горњане, под командом мајора Пилетића, били све агресивнији. У једној од борби са четницима Крајински одред је доживео и први пораз после обнављања. О томе у саопштењу штаба Крајинског одреда 8. фебруара стоји: „Чим смо извршили акцију (мисли се на ону у Бору) на нашу мању групу преморених и за везу остављених партизана код села Горњана, мучки су напали сити и пијани бандити Дражиног мајора Пилетића“.²⁴⁰ Поред осталих погинуо је и омладинац Стеван Младеновић Раде, што је деморализаторски деловало на читаву групу Белоречана, иначе најбројнију из једног села у одреду.

²⁴⁰ У документу који се налази у Историјском архиву Зајечара, пропала је прва страна текста која се односи на ток извођења ове акције, па је то реконструисано према исказу преживелих учесника.

Крајем фебруара 1943. године гарнизон белогардејаца из Д. Милановца је кренуо у „потеру“ кроз Пореч, којом приликом је народ на овом подручју дејства Крајинског одреда био изложен терору. Тако је одред био принуђен на сталне напорне покрете, пребацујући се из једног у други рејон и држећи се углавном планинског дела Крајине. А када је 14. марта одред упао у село Бражогрнац (само 10 км од Зајечара) и демонтирао млекарну „Астра“, чији је власник Грушац био Немац, окупатор је дозволио четницима да се лоцирају и по селима само да би сузбили утицај партизана.

У то време недићевци су свакодневно хапсили рођаке и пријатеље партизана; у Неготину је похапшена већина чланова СКОЈ-а из гимназије и учитељске школе, због чега је и партијској организацији овог града наређено да се повуче у одред. Ово је била једна од мера предострожности Окружног повереништва за Крајину, чије је седиште било у селима Рајцу и Рогљеву, до којих одред није ни допирао.

Са наступањем пролећа одред је све чешће био под ударима непријатеља, тако да се његово бројно стање смањило од 60 на 40 бораца. Поред погинулих и рањених у априлу је из одреда отишла и група Белоречана на челу са Савом Младеновићем и то самовољно, мада су до краја остали доследни борби за НОП.²⁴¹

Основна је карактеристика дејства *новоорганизованог Крајинског одреда* у томе што је успешно везивао снаге реакције за овај терен, нарочито у условима када су јој те снаге биле потребне за дејства у другим крајевима источне Србије. Пре свега се то односи на снаге окупатора у Бору које су морале стално бити у приправности очекујући напад партизана на овај важан индустријски објект. У вези с тим је и демаскирање организације ДМ у Крајини, Кључу и Поречу као сарадника окупатора, што ће касније имати кобних последица по ову организацију.

²⁴¹ Под насловом „Људи своје врсте“, о овој групи је детаљније написано у хроници „Смрт једног рађа сто нових“. Ова се група дуго одржала око свог села без непосредне везе са одредом. Тек крајем 1943. год. дражиновци су успели да је униште.

Један од основних задатака Крајинског одреда, као и свих партизанских снага источне Србије, био је одбрана летине од пљачке окупатора. Срески начелници нису реализовали план реквизиције, јер сељаци нису према наређењу превозили пшеницу и осталу храну у градове, а окупаторске власти нису смеле да залазе у села да ово силом узимају. Баш на том питању се организација ДМ још у свом зачетку највише компромитовала пред народом. Јер док се напад на партизанае правдао борбом против комунистичке опасности (у чему им је ишла на руку и злонамерна пропаганда краљевске владе у Лондону, чији је ауторитет у народу порастао кад се сазнало да је призната и од владе СССР-а), дотле су савети дражиноваца сељацима да „буду мирни и дају све што окупатор тражи“ брзо разобличили ову нову реакционарну творевину у источној Србији.

Доследно спроводећи директиву ПК Србије да је „главно питање сада одбрана жетве од пљачке окупатора и његових слугу“ и да се мора „енергично онемогућити окупатор и његове слуге да остваре своје пљачкашке планове“, ²⁴² Крајински одред је, брзим пребацивањем с једног на други крај своје зоне дејства, успео да мобилише јавно мњење на овом задатку. Иако је био бројно мали, његова покретљивост и активност уливали су поверење народа да има ко да га заштити од пљачке. Отуда је редовна појава да се у непријатељским извештајима број партизана Крајине преувеличава и стално тражи помоћ за сузбијање утицаја комуниста.

Крајински одред је готово сваког дана имао пред собом бројнијег непријатеља, нарочито четника Драже Михаиловића. ²⁴³ Због активности партизана, команда „Горског штаба 67“ је крајем априла 1943. године морала најавити и делимичну мобилизацију у селима, именујући команде места, што је партизанае још више изоловало из села.

²⁴² Зборник I/4, док. 6.

²⁴³ Четничке бригаде су у почетку биле малобројне и представљале су „снагу“ више по формацијском називу (бригада) него по свом бројном стању (имале су 20, а касније око 50 четника).

За разлику од других крајева источне Србије, где су Дражини четници важили као краљева војска, они су у Борском басену, Крајини и Поречу већ почетком маја 1943. године третирани исто као и Пећанчеви четници, који су такође тврдили да су за краља Петра, иако су верно служили окупатору. То је касније стварало огромне тешкоће и енглеској војној мисији при штабу мајора Пилетића да приволе четнике на борбу против окупатора. Један део ове мисије, који је имао специјални задатак за Ђердап, ликвидираће четници вероватно да би уклонили сведоке о својој стварној улози и раду.²⁴⁴

Посебна карактеристика Крајинског ПО била је његова монолитност. Док су остале партизанске јединице источне Србије баш у то време патиле од унутрашњих сукоба, сумњичења и ликвидирања, у Крајинском одреду је владало међусобно поверење и оданост. Заслуга за то припада, пре свега, штабу одреда, на челу са професором Костићем, који је остао на истој дужности све док одред није ушао у састав Тимочког батаљона.²⁴⁵ Сви покушаји четника да ликвидирају у народу популарност професора Костића, остали су без успеха, а за такву прљаву улогу нису могли придобити ни једног шпијуна из његове близине.

²⁴⁴ У новембру 1943. године на део енглеске војне мисије, који је био смештен у једној појати у селу Лука, извршила је једна група дражиноваца препад и побила све те чланове мисије. Штаб мајора Пилетића дао је објашњење да су то учинили партизани, мада у то време на овом терену није било ни једне партизанске групе. Више светла о овом случају даје Џаспер Рутем (Jasper Rootham) у својој књизи: *Miss Fire The Chronicle of a British mission to Mihailovich*, Chatto Windus 1946, где као шеф ове мисије у штабу мајора Пилетића износи тешкоће на које је наилазио због одбијања четника да почну акције против Немаца, потврђујући у исто време да су ове чланове побили четници, а не партизани.

²⁴⁵ Почетком априла 1943. године промењен је састав штаба одреда: командант (тада се звао командир) био је Чеда Живановић Арсин, политички комесар Предраг Костић Вељко, заменик команданта (командира) Радомир Јовановић Чоче, партијски руководилац Чедомир Вељковић Јоже. Дакле, од првобитног штаба једино је на истој дужности остао професор Костић.

Осврт на дејства партизанских снага источне Србије 1942.

1942. година је, без сумње, била најтежа година НОР-а у источној Србији, како по упорном настојању непријатеља да уништи партизанске одреде, тако и по потресима који су те одреде разједали изнутра. Ово друго је у узрочној вези са првим; управо упорност непријатеља свих боја је и условима тешке кризе унутар одреда. Поразима, поред надмоћности непријатеља, прилично је допринела и околност да су штабови одреда били лишени нужне помоћи Главног штаба Србије. Партијска руководства била су десеткована, а са губитком кадрова на терену одреди су редовно остајали без нужне помоћи како у погледу везе, тако и у погледу организационе срећености, нарочито после неког већег пораза.

Случај партијског руководиоца Сврљишког одреда, иначе способног партизанског старешине, најбоље потврђује колико су руководства одреда долазила у безизлазну ситуацију за време непријатељских офанзива. Домаћа реакција је, без обзира на њене унутрашње односе, била јединствена када је у питању уништење партизана. Она је, сједињена за моменат у Аћимовићевој офанзиви, показала да може верно служити окупатору, а аспекти фашистичке владе Бугарске посведочили су, с друге стране, колико је немачки окупатор био немоћан да легалним путем контролише своје сателите. Терор бугарске војске над српским становништвом у источној и јужној Србији редовно је праћен и терором домаће реакције. А то Немцима није увек ишло у рачун, јер су желели да у миру експлоатишу ово подручје.

Партизански одреди, ма колико бројно мали, успели су да за терен источне Србије вежу не само све постојеће снаге непријатеља, већ су га принудили да доводи појачања из других крајева. У томе треба и гледати њихов огроман допринос општој борби народа Југославије.

Бугари су у јуну 1942. извршили нову смену јединица окупационог корпуса Србије: наместо 6. и 17. дошле су 7. и 9. дивизија, бројније и технички боље

опремљене; и 21. дивизија, која је остала као јединица, била је и допуњена. Свака од ових дивизија бројала је око 3.000 војника, нешто слично формацијама немачких посадних дивизија. Иако су у односу на оперативне дивизије изгледале мале (свега 3.000 војника), ове посадне дивизије биле су прилагођене специјалној намени. С друге стране „бугарска војска је до те мере била фашизирана да су њени поступци и драконске мере према српском живљу у окупираном делу Србије чак и Немцима изгледале сувише окупне“.²⁴⁶ Новодоведене бугарске јединице у Србију биле су још окупније у терору, нарочито над народом југоисточне Србије. Нису помогли никакви прогласи ПК Србије бугарским војницима да „не проливају недужну крв српског народа који се бори за своју слободу, националну независност и опстанак“. Та крв недужног народа источне и јужне Србије текла је из дана у дан; свака година бугарске окупације била је све тежа. А када је крајем 1942. Хитлер припремао своју четврту офанзиву на НОВЈ, бугарски окупациони корпус је сменио 7. немачку СС дивизију „Принц Еуген“ и омогућио Немцима да је пребаце из рејона Ужица у Загреб, одакле је кренула ка слободној територији НОВ у Банији и Босанској крајини. Тим омогућавањем да се немачке јединице ангажују на другим подручјима, Бугарска је проширивала своје окупационо подручје од Ибра до Дрине, а њена фашистичка влада је гајила наду да ће тиме помаћи и своју демаркациону линију.

Недићева влада је била немоћна да заштити поробљени народ за чијег се представника приказивала. Напротив, када су њене „оружане снаге“ биле немоћне да рашчисте са партизанима, иницијатива „за даље вођење акције чишћења терена“ препуштена је бугарској војсци под чију су команду у тој акцији потпали и одреди СДС.²⁴⁷ Због тога Недићева влада у очима поробљеног народа не само да није важила за „владу народног спаса“, већ је сматрана фашистичким апаратом који треба да тај народ држи покорног окупацији.

²⁴⁶ ВИГ, бр. 4/52, стр. 39.

²⁴⁷ АВИИ, НДА, док. 36. — Извештај окружног начелника Лесковца, пов. бр. 160, од 28. фебруара 1943. године).

Домаћа реакција је била свесна ове чињенице па је приступила активирању Драже Михаиловића, о коме народ источне Србије све до лета 1942. године није имао праву представу а и штабови партизанских одреда су још увек били у дилеми о његовој стварној улози. Отуда су и све акције непријатеља у источној Србији, диктиране упутствима Фелдкомандантуре 809 у Нишу, биле усмерене на сондирање терена организације ДМ. Немци су тражили неку снагу за борбу против НОП-а, без обзира какве су њене националне тежње, па је уз њихов пристанак и дошло до престројавања српске реакције. Отуда су од посебног значаја била благовремена упозорења ПК Србије на све ове закулисне радње окупатора и домаће реакције. О томе ПК Србије 30. августа 1942. пише: да је у Србији велико превирање, да почиње све јача диференција и да „највидније данас место међу овим издајницима народноослободилачке борбе заузима Дража, јер он и даље жели да народ одвраћа од активне борбе против окупатора“.²⁴⁸

Окружни комитети и штабови партизанских одреда источне Србије нису увек успешно парирали непријатеље НОП-а због слабих веза, како међусобних, тако и са ГШ и ПК Србије. Другачије се не би десило да ОК Зајечар, и поред овако јасног упозорења још у августу 1942. године,^{248а} обавести народ Тимочке крајине о издајничком лику Драже Михаиловића тек у јануару 1943. године. Ту је очигледно изостала иницијатива и круто се чекало на директиве.

Посебно место у овој најтежој години за НОР источне Србије припада штабовима партизанских одреда. Они су на своја плећа примили највећи терет бриге за одржавање одреда пред десетоструко надмоћним непријатељем. Требало је одреде водити из акције у акцију, одбијати напад за нападом непријатеља, а у исто време и сачувати одреде јер је ПК Србије упозоравао: „Данас

²⁴⁸ Зборник I/3, док. 27.

^{248а} Зборник I/4, док. 47 (Писмо ПК Србије ОК Зајечар од 3. августа 1942.).

одржати одред значи исто што је прошле године значило устанак у локалним размерама“.²⁴⁹

То су били углавном млади људи. Просечна старост чланова руководства партизанских јединица источне Србије износила је 27,5 година.²⁵⁰ Њихове амбиције су често прелазиле границе дозвољеног, али све је то условљено револуционарним полетом, спремношћу да се погине за идеје КПЈ. Међутим, када су амбиције прелазиле оквире револуционарности и прерасле у жељу за слепим потчињавањем својим схватањима, одреди су запаали у кризу, а поступци таквих руководиоца били су равни издаји револуционарне борбе, и поред тога што су они сами то најмање желели. Случај Милисава Игњатовића недвосмислено наводи на такав закључак.

Посебну тешкоћу, пак, штабовима партизанских одреда источне Србије стварали су деморалисани сарадници НОП-а, који су се, да би себе спасли, прихватили и издајничке улоге. То је у иначе тешкој ситуацији само успоравало бројно нарастање партизанских јединица после офанзива непријатеља у 1942. години. С друге стране, то је допринело да сами штабови јединица буду опрезнији не само код пријема нових бораца, већ и у односу на оне који су већ у одредима. На томе је инсистирао и ПК Србије који у свом писму каже: „Више него икада проверавати ваше кадрове и строго чистити (подвукао И. Г.) из ваших редова колебљивце, капитуланте, каријеристе и привремене и случајне сапутнике наше борбе...“²⁵¹

Колике су велике заслуге штабова партизанских јединица источне Србије за успех НОП-а јасније се сагледава кад се има у виду велика изолованост од других партизанских снага Србије, посебно због удаљености Врховног штаба и главнине НОВЈ. Они су били препуштени својој сопственој судбини, што је ГШ Србије довољно уочио, када је јуна 1942. године инсистирао

²⁴⁹ Зборник I/4, док. 22 (Писмо ПК Србије Покрајинском повереништву Ниша од 18. августа 1942. године).

²⁵⁰ Прорачун је извршен на основу прикупљених података.

²⁵¹ Зборник I/20, док. 47 (писмо ПК Србије ОК Зајечар од 3. августа 1942. године).

рао на доласку неке од пролетерских бригада из Босне у Србију: „Судбина одреда у источној Србији зависи од тога да ли ћемо успети да развијемо масовну борбу у другим деловима Србије. Ако би их ружно време затекло овако окружене (подвукао И.Г.) непријатељским снагама, морали би подлећи непријатељу...“²⁵² Такве помоћи није било јер су се и партизанске снаге у другим крајевима Србије бориле са сопственим тешкоћама, а прелазак неке бригаде из Босне у Србију била је само жеља.

Остали су, дакле, мали партизански одреди, више политичке оружане групе, из којих је тек требало створити партизанске јединице већег састава које ће прерастати у јединицу НОВЈ. Очувањем малих партизанских одреда на почетку 1943. године — када је стигла и непосреднија помоћ Врховног штаба доласком Светозара Вукмановића у југоисточну Србију — створени су услови за нови размах НОП-а у источној Србији.

²⁵² Зборник I/20, док. 36 (писмо ГШС ПК Србије од 13. јуна 1942. године).

СТВАРАЊЕ ЈЕДИНИЦА НОВЈ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ

Почетак 1943. године у развоју НОП-а, као што смо видели, био је буран. Престали су да постоје Сврљишки, Озренски, па скоро и Пожаревачки, а остали су само Тимочки и Крајински партизански одред. Остаци Озренског оријентисали су се ка Јастрепцу, а Пожаревачког ка Космају и тек су у октобру ове године нарасли на одред.²⁵³

Пошто су се у априлу 1943. године састале Тимочка и Бољевачка чета, Тимочки одред је поново добио свој штаб: командант Божо Кораћ Аца, политички комесар Момчило Сибиновић, а партијска организација одреда била је под непосредним руководством секретара ОК Мије Станимировића Душка, који се сада углавном кретао са одредом. Одред је бројао 35 бораца, али је бар још толико било и у саставу партијских руководстава на терену.

Окружни комитет Ниш и Зајечар претрпели су знатне промене. Нарочито је то случај са Нишким из чијег ранијег састава нико није остао — неки су изгинули а неки су прешли на рад у суседне окружне комитете. Укидањем Покрајинског партијског повереништва, 31. јануара 1943. године, био је у име ПК Србије за рад са ОК Ниш и Зајечар задужен Недељко Караичић Милисав Брка. Он је у том својству присуствовао и саветовању на планини Кукавици, 7. и 8. фебруара, одржаном под руководством делегата Врховног штаба НОВЈ Светозара Вукмановића Темпа.

²⁵³ С. Марковић: „1200 дана“, стр. 113.

Баш у време сређивања партијских руководстава у источној Србији после погрома из 1942. године, у Нишу је 29. фебруара 1943. године дошло до новог удара: тог дана је непријатељу пошло за руком да ухапси секретара МК, који је, slabим држањем на саслушању, открио читав рад партијске организације. То је довело до нових хапшења сарадника НОП-а, мада су сада и они били опрезнији и већини је пошло за руком да умакну хапшењу.²⁵⁴

Ипак је у марту 1943. године стање у Нишу стабилизовано и Десимир Јововић Чича је примио коначно дужност секретара ОК, у који су кооптирани још и: Благоје Пауновић Новица, Конрад Жилник и Душан Тасковић. У Зајечару је пак само дошло до попуне места оних који су отишли на друге дужности, тако да је ОК Зајечар био у саставу: Мија Станимировић, Ната Јоцић и Живан Васиљевић.

Непријатељ је у то време у источној Србији био нешто другачији него претходних година. Од четничке организације Косте Пећанца више није било ни помена, а сам Пећанац је са 20 својих „телохранитеља“ дошао у Сокобању и ту уживао статус припадника немачких оружаних снага, са месечним принадаљностима и дневним боравком као и сваки Немац. Ту у Сокобањској котлини је стари војвода доживео крај.²⁵⁵

²⁵⁴ Зоран Обрадовић Миша, бивши секретар МК Ниш је у августу 1944. године ипак дошао из Ниша на Пасјачу и пријавио се партизанима, међутим због овако слабог држања пред класним непријатељем он је проглашен издајником и по пресуди суда топличког подручја стрељан (Зборник I/20, док. 66).

²⁵⁵ Коста Пећанац је — судећи по оном како је проводио дане у Сокобањи, где је са око 20 својих четника као личном пратњом дошао почетком 1943. године — био политичка загонетка. Размештени у вилама „Дом Миланово“ и „Херцеговина“ ови четници са Пећанцем су били праве бадавације, чиме су изазивали подозрења и код СДС и код ДМ. Тада је стари војвода већ имао 72 године, па је истрошена снага у минувим ратовима остављала утисак веће изнемоглости но што би то долазило од саме старости.

Догађаји су све јасније показивали да ће фашизам доживети крах, па је и стари војвода био све флегматичнији за тактизирање. Говорио је већ како ће „Русија сигурно победити“, што никако није ишло у прилог организацији ДМ и она одлучи да га се отараси. Када је Коста Пећанац отишао (неутврђеног

Одреди српске добровољачке команде су све мање имали добровољаца па се и њихово бројно стање смањило, а злогласни 5. одред Марисава Петровића повучен је ближе Београду. Одреди српске државне страже су били искључиво Градска стража, са по којом станицом Пољске и Граничне страже. Наместо Пољских стража дошли су четници Драже Михаиловића који су

датума октобра 1943. године) у Равну шуму код села Поружнице, одакле је и његов бивши четовођа Величко Благојевић Поружнички, дражиновци су га ту разоружали са читавом пратњом и спровели у село Рујевицу, сместили га у кућу Атанасија Митровић, његову пратњу укључили у своју „војску“ а њему оставили само 2 пратиоца.

Како каже Михајло Петровић из Рујевице, стари Пећанац је сваким даном све више пропадао: ноге му се одузеле, лице венуло, очи губиле вид „и он је био прави живи мртавац“. Једне вечери долазе четници ДМ и одводе Пећанца из Рујевице у Мужинац а одавде га спроводе до места Требич близу Сокобање, где га фијакером сачекује Витомир Марјановић из Дугог Поља и смешта у своју кућу. Зашто су четници ДМ овако сељакали „заточеника“ нисам могао да утврдим. Углавном Витомир Марјановић и Никола Војиновић су добили наређење „да се брину“ о војводи. Село је добило разрез у храни за Пећанца и његова два пратиоца, с тим да уз храну обавезно буде литар ракије, јер Пећанац скоро ништа није јео али је много пио.

Тако је то трајало све до пролећа 1944. године. Хроничар Сокобање је био површан у утврђивању краја живота Косте Пећанца, па чак навео и погрешан датум да је убијен 16. фербуара. Међутим, бивши четници говоре да је он у кући Витомира Марјановића остао све до 24. маја 1944. године када је овај морао да иде послом за Књажевац. Враћајући се из Књажевца 25. маја Витомир је код Скробнице упао у ватру између партизана и четника ДМ, а када је предвече истог дана стигао кући речено му је да је Пећанац одведен „претходне ноћи“. Сутрадан се већ сазнало да га је црна тројка ДМ заклала по наређењу мајора Бране Петровића и сахранила у њиви Петра Милошевића (20 метара од друма). Према хроничару Сокобање зна се да је кољаш био Будимир Митровић а очевици пак помињу као кољаша неког Тилка. Да ли се ради о истом лицу нисам могао да утврдим. Чињенице остају да је Пећанац заклан по наређењу команданта тзв. Делиградског корпуса, па је та смрт објављена и у листу овог корпуса „Слобода или смрт“, где се наводило да је Пећанац убијен као „слуга окупатора“. Било је то у време када су дражиновци, свесни да им Пећанац више није од користи, хтели да предухитре партизана у кажњавању старог војводе због служења окупатору. Интересантно је да је овај потез дражиноваца био врло непопуларан у народу овог краја, јер је војвода, изнемогао од старости, изазивао сажаљење према себи.

се „легализовали“, зависно од степена угрожености терена од партизана. У источној Србији већ је било формирано пет „Горских штабова“, од тога три само на територији Тимочке крајине, који су затим преименовани у корпусе: Крајински, Тимочки и Књажевачки.

Немци су, поред делова 704. посадне дивизије у Бору (која је убрзо преформирана у 104. ловачку и повучена у Босну), имали Фелдкоманду 809 у Нишу, Крајскоманду број 857 у Зајечару (са водом пољске жандармерије) и ортскоманде у Неготину, Кладову и Алексинцу, које су под својом командом имале углавном полицијске снаге или делове оперативне војске што су се ту у пролазу задржавале.

Бугари су били носиоци окупације источне Србије, мада им Немци још увек нису дозвољавали да западно од демаркационе линије успостављају и управну власт. После извршене смене дивизија и проширења подручја окупационог корпуса до Ибра, Бугари су, као што смо видели, све чешће вршили терор у селима источне Србије, чиме је 21. бугарска дивизија са седиштем у Нишу постала само по злу чувена. Читава села су спаљивана, људи масовно стрељани.

Крајем марта 1943. године извршена је и трећа смена дивизија бугарског окупационог корпуса у Србији: 22. дивизија је дошла на сектор 21. у источној Србији; 24. на сектор 8 (Деспотовац, Крагујевац, Крушевац); 27. на сектор 17. дивизије (од Јастрепца на северу до пл. Кукавице на југу и Ибарске долине на западу). Ова смена је уследила делом ради појачавања бројног стања бугарског окупационог корпуса, а делом и ради ублажавања злочина који су починиле смењене дивизије. Међутим, командант окупационог корпуса генерал Николов је остајао на дужностима, а сви су злочини вршени са његовим знањем и по његовим инструкцијама.

22. бугарска дивизија, чији је сектор источна Србија, била је распоређена: штаб са приштапским деловима и 63. артиљеријским пуком у Нишу; 62. пук у Књажевцу са једним батаљоном у Зајечару; 66. пук у Белој Паланци, са деловима у Сврљигу и Бабушници. Са јединицама за обезбеђење железничке пруге Ниш — Пирот и Ниш — Зајечар, ова бугарска дивизија била је,

почетком 1943. године, главна окупациона снага источне Србије, а њен командант генерал Балатаков опуномоћеник бугарске владе за сарадњу са организацијом Драже Михаиловића.

Међутим, — и поред тако јаких снага окупатора, и поред упозорења немачког заповедника Србије бугарском генералу Николову да буде опрезан при издавању заповести за предузимање одмазде,²⁵⁶ јер је тиме само изазван револт народа и појачан отпор окупацији, и поред све отвореније сарадње ДМ са окупатором — непријатељ није могао више уништити НОП. Пре свега изменио се квалитет окупације. После пораза код Стаљинграда било је јасно да ће фашистичкој окупацији бити крај, а упорност окружних комитета КПЈ на окупљању снага НОП-а само је убрзавала раслојавање домаће реакције. Многи огорчени непријатељи НОП-а повлачили су се у „домаћински“ живот, а вршиоци злодела постајали намет и за оне који су их гурали у злочине. Порез, који су четници ДМ разрезали за издржавање своје војске, тешко је падао и највећим непријатељима НОП-а. Четници не презају ни од најдрастичнијих мера. Ко се не би одазвао захтеву „Горског штаба“ одмах је стављен на листу са словом „З(аклати)“. Четници ДМ су још у самом почетку у својој организацији у источној Србији завели систем „црних тројки“ и са њима ступали у акције, које су се углавном сводиле на ликвидацију присталица НОП-а. Тек на појаву партизанске јединице, „горски штабови“ су активирали и своје „бригаде“, мобилишући људе преко својих Команди села на неодређено време према већ припремљеним списковима за мобилизацију.

²⁵⁶ Докуменат у архиву Ниша (Наређење Ia бр. 684/43). — Од немачких јединица су, поред 734/704. дивизије са 1. и 3. дивизијом 654. ат (који је 18. јуна са главнином дивизије пребачен у Грчку), у источној Србији почетком 1943. године биле и ове јединице: 592. и делови 923. ландесшицен батаљона, око Бора и Ђердапа; делови 1. пука помоћне полиције у ширем подручју Ниша; Полицијска стражарска чета у Нишкој Бањи; чета 526. ландесшицен батаљона око Пожаревца. У јуну је на територију зајечарског и пожаревачког округа пристигао 522. и 523. пук 297. дивизије.

Одлуке саветовања Покрајинског повереништва на планини Кукавици, 6. и 7. фебруара 1943. године, којим је руководио Светозар Вукмановић, имале су пресудног значаја за окружне комитете и партизанске одреде источне Србије. Поред попуне ОК Ниш и Зајечар, одлучено је „да се формира један одред од Сврљишког, Озренског и Зајечарског“ чиме би и Нишки ОК имао „да ради за Зајечарски одред“.²⁵⁷ Одмах затим уследило је упутство ГШ Србије, опет у складу са директивама Светозара Вукмановића као делегата ВШ НОВ и ПОЈ, да се „узме курс на стварању батаљона и бригада“.²⁵⁸ И, најзад, уследио је долазак Недељка Караичића у Тимочку крајину, који је био „овлашћен да испред ПК даје директиве и контролише целокупни рад“ окружних комитета Ниш и Зајечар.²⁵⁹

Требало је, дакле, партизанске снаге источне Србије, са територије округа Ниша и Зајечара, објединити у јединствену јединицу НОВЈ, која би у почетку била појачана једном четом из 1. јужноморавског одреда. Овом приликом није ништа конкретно решено за Пожаревачки одред, али судећи по томе да је он претрпео озбиљне губитке у фебруарској офанзиви 1943. године, после које су се његови остаци оријентисали на помоћ са Космаја, може се закључити да ПК Србије није ни рачунао на његово припајање осталим снагама источне Србије.

У току маја 1943. године окружни комитети Ниша и Зајечара одржали су партијско саветовање, на којима су и разрађене директиве са саветовања на планини Кукавици о обједињавању партизанских снага у источној Србији. На тим саветовањима су, поред анализе рада

²⁵⁷ Зборник, I/5, док. 25 (писмо Н. Караичића ПК Србије од 27. фебруара 1943.).

Овде се под Зајечарским одредом подразумевају партизанске снаге округа Зајечар, где тада није постојао Зајечарски, већ Тимочки и Крајински одред. Ово је само потврда произвољности терминологије у ратној документацији.

²⁵⁸ Зборник I/5, док. 49 (писмо Моме Марковића од 6. маја 1943.).

²⁵⁹ Зборник I/4, док. 48.

партијских организација на терену прецизирана питања окупљања партизанских снага и одржавања партијске конференције одреда, на којој би се и саопштила одлука о њиховом обједињавању. Пошто су остаци Сврљишког одреда деловали као партијска група на терену Сврљишких планина, а Озренског одреда прешли на планину Јастербац и ушли у састав 3. батаљона 1. јужно-моравског одреда, то су на терену источне Србије као јединице деловали само Крајински и Тимочки одред. Њима је, 23. маја 1943. године, ОК Зајечар који је „континуирано држао састанке од 17 до 27. маја... и на њима претресао читав рад Партије“, ²⁶⁰ упутио наређење да се прикупе у атар села Криви Вир (на јужном Кучају), где је 2. јуна био предвиђен и долазак чете са Јастрепца, у чијем је саставу била и десетина Озренског одреда.

Било је то у време када је, због све изразитије сарадње савезника на плану борбе против фашизма, окупатор у Југославији појачавао терор да би одржао позиције Немачке на Балкану и спречио евентуално искрцавање британских трупа са Медитерана на европско копно. Било је то у време када се на Сутјесци одвијала пресудна битка за НОВЈ. Главнина НОВЈ је биткама на Неретви и Сутјесци створила перспективу малим партизанским јединицама не само за опстанак већ и за омасовљавање. Нигде се то, ваљда, није боље осетило него баш овде на тлу источне Србије. Све је то принудило Немце да у Југославији довлаче нове снаге. Они су у Србију пребацили комплетну 297. дивизију, која је у јуну 1943. године дислоцирана углавном у захвату В. и Ј. Мораве, наслањајући се на бугарски окупациони корпус, а са 522. и 523. пуком на простору Петровац — Бор — Кучево — Ђердап.

Немачки заповедник Србије је инсистирао на таоцима. Он је у том смислу налагао да „ако прилив талаца из текућих акција не буде довољан, треба да у изразито бандитским подручјима 1. краљевски бугарски окупациони корпус или полиција припреми акције у циљу прикупљања талаца“. ²⁶¹ Дакле, више нема оне раније

²⁶⁰ ИРПС, док. бр. 467.

²⁶¹ Зборник I/5, док. 175.

сигурности да ће немачки логори бити пуни заробљених партизана. Сад ће их пунити голоруко становништво коме су Недићева влада и ДМ обећавали заштиту.

У источној Србији се тешко може пратити стварна јачина окупатора у 1943, с обзиром на честа дислоцирања његових јединица, како до, тако и после повлачења 734. пука 704. дивизије. Према извештају ПК Србије, 734. пук је био распоређен од Пожаревца до Неготина, укупне јачине „42 официра, 333 подофицира и 1.674 војника“. Поред њега је био и Руски белогардејски корпус, јачине око 6.000 војника, од чега по један батаљон у Бору и Неготину са мањим јединицама у Мајданпеку и Д. Милановцу; даље, биле су и трупе које су се у пролазу само задржавале око Ниша. Ништа мање од ових снага већ само веће, после одласка 734. пука, дошле су из 279. дивизије, пристигле из Француске. Сматра се да је у априлу 1943. било 28.000 Немаца, распоређених у захвату Мораве, од тога „у Нишу око 7.200 и у Сврљигу око 1.600 војника“, ²⁶² вероватно из 1. брдске дивизије која је стигла са источног фронта. Бугарске окупационе снаге у Србији су прелазиле број од 50.000 добро опремљених војника, од тога око 8.000 у Нишу, око 2.000 у Параћину и око 1.000 у округу Зајечар, с тим што су Немци ово подручје држали под својим непосредним суверенитетом.

Поред тако јаким окупаторских снага, у источној Србији је у ово време била и врло јака организација Драже Михаиловића, чији се рад углавном састојао „у прављењу мобилизацијских спискова, у одређивању чета, батаљона и бригада“. ²⁶³ Крајински корпус већ је имао 300 четника, делом као личну пратњу мајора Пи-

²⁶² Зборник I/5, док 73. (Извештај ПК Србије у јуну 1943. год. упућен ЦК КПЈ). Овде је важно имати у виду да је у априлу 1943. године у околини Ниша стигла и 1. брдска дивизија повучена са источног фронта, која ће се убрзо затим пребацити на Сутјеску.

²⁶³ Зборник I/5, док 75.

летића, делом као језгро будућих бригада.²⁶⁴ Ослањајући се на станице СДС и јединице немачке полиције, брзо су почели да добијају своју формацију и Тимочки, Књажевачки и Чегарски корпус, а у Сокобањској котлини и Делиградски корпус ДМ. Са таквим снагама непријатеља, рачунајући и на појачане услове бугарске окупације Србије, морала је да се сукоби јединствена јединица НОВЈ у источној Србији на територији нишког и зајечарског округа.

10. јуна 1943. године, на Кучајским планинама (близу села Криви Вир) састали су се Крајински и Тимочки партизански одред, а сутрадан стигла је и једна чета 3. батаљона 1. јужноморавског одреда, у чијем саставу су били и остаци Озренског одреда — десетина бораца која се, видели смо, крајем априла пребацила са Озрена на Јастребац.

Било је то све што је од партизанских снага остало у источној Србији — 100 бораца, рачунајући ту и оних 20, као Јастребачка чета, наоружаних пушкама и са 15 пушкомитраљеза. Додуше, још око 50 партизана остало је на терену у саставу среских и месних партијских руководстава на простору од Нишаве до Дунава, под непосредним руководством ОК Ниш и Зајечар, чије су дужности прецизиране на окружним партијским саветовањима у мају 1943. године.

²⁶⁴ Два су елемента — представници официрског кора и трећеразредни политичари — који су битни основи организације ДМ и у источној Србији најјаче долазили до изражаја.

Мада не располажемо подацима како је дошло до „инсталирања“ мајора Велимира Пилетића у Хомољским планинама, који никада није напуштао источну Србију, нема сумње да је и његова група потчињена Дражи Михаиловићу. Да ли је Дража Михаиловић, упућивањем капетана Симише Оцокољића у Хомоље као начелника штаба на чијем се челу налазио Пилетић, желео да потчини „непокорног“ Пилетића, ствар је само за нагађање. Чињеница је да Пилетић остаје ауторитет у северном делу источне Србије чак и када за претпостављеног са Равне горе добија пуковника Драгослава Павловића.

Коначно, мајор Велимир Пилетић није напуштао источну Србију ни када су је сви официри ДМ напустили, већ се 6. септембра 1944. године из Сокобањске котлине вратио у Пореч, прешао преко Дунава у Румунију и предао некој јединици Црвене армије, иако је својим одлукама чинио велике злочине према НОП-у. Касније се чак нашао у Паризу.

12. јуна 1943. године почело је партијско саветовање партизанских јединица, које је трајало до 17. јуна, а на коме је детаљно анализирана ситуација, сагледање грешке и одређени задаци за даљи рад. Тада су донете и одлуке од далекосежног значаја, од којих је најзначајнија она од 15. јуна 1943. године да се од постојећих снага источне Србије формира „Први Тимочки батаљон“ од 2 чете, са перспективом његовог прерастања у бригаду²⁶⁵. Била је то одлука којом се отварала прекретница у развоју НОП-а источне Србије, а да би се она могла реализовати требало се ослободити дотадашњих слабости које су биле чак и трагичне по одреде. Штабу батаљона, чији је састав био бројнији но што је то уобичајено, јер је сваком члану штаба додат и заменик, стављено је у задатак да „одмах изради конкретан план за акције и отпочне офанзиву“, мобилишући све расположиве снаге „у људству и материјалу“²⁶⁶.

Батаљон је имао три чете: 1. (Јастребачка) у чијем је саставу била и Озренска десетина, 2. (Тимочку) и 3. (Крајинску). Пошто је на саветовању одлучено да се још извештан број бораца повуче из одреда у партијска руководства на терену, то је бројно стање чета било скромно: по 25 бораца, наоружаних пушкама и по 3—5 пушкомитраљеза, распоређених у три стрељачка одељења, чију је ватрену моћ одржавало пушкомитраљеско одељење. Нека стрељачка одељења, нарочито код Јастребачке чете, имала су и по 2 пушкомитраљеза, тако да је ова чета поред богатог борбеног искуства, и због ватрене моћи представљала ударну снагу батаљона.

Штаб батаљона у саставу: командант Миодраг Новаковић, политички комесар Василије Ђуровић, начелник штаба инж. Воја Јеленковић, партијски руководица Хранислав Динић, брзо је оправдао поверење. Пада у очи да су његови чланови углавном из 1. јужноморавског одреда који су стигли са Јастрепца, а свакоме је придат и заменик са терена Тимочке крајине „да би се

²⁶⁵ „Источна Србија“, стр. 93.

²⁶⁶ ИРПС, док. 2773 (гл. 8, тач. 1).

развијао“ као руководиоца за овако одговорну дужност.²⁶⁷

Команде чета биле су у саставу: 1. чета — командир Словољуб Вуксановић, политички комесар Светислав Савковић, партијски руководиоца Милош Станимировић; 2. чета — командир Крста Радивојевић, политички комесар Мирко Петровић, партијски руководиоца Мирко Бабић; 3. чета — командир Радомир Јовановић, политички комесар Драгољуб Стефановић, партијски руководиоца Чедомир Вељковић.

Нешто друкчији статус у односу на остале имала је *Озренска партизанска десетина* у саставу 1. (Јастребачка) чете; она је имала своју команду и то: командир Ђиро Орлић, заменик командира Радомир Јовичић, политички делегат Живорад Костић. Био је то, дакле, остатак Озренског одреда коме је на партијском саветовању (и оном на Каменичком вису и оном на Кучајским планинама) предвиђено нарастање у партизанску чету, а затим у посебан, Озренски батаљон НОВЈ.

Даљи развој и нарастање јединица зависили су од успеха Тимочког батаљона НОВЈ, а они су уследили одмах после формирања. Непријатељу није било тешко да запази организовану партизанску јединицу за коју је, судећи по томе да су дотле партизанске снаге дејствовале као групице, чак веровао да су то делови пролетерских бригада пребачених овде из Босне, с обзиром на то да се све ово одиграло непосредно после завршетка борби оперативне групе НОВЈ на Сутјесци. Овакво веровање се још више учврстило после кажњавања издајника у селима Криви Вир и Јабланица, која су коришћена као база за снабдевање батаљона, а затим разбијањем тзв. Бољевачке четничке бригаде 19. јуна у кањону Радованске реке. А када је 23. јуна 1943. године Тимочки батаљон НОВЈ на коси Троглан-баре (близу Сењског рудника) разбио удружене снаге Српске државне страже и четника ДМ, источном Србијом се просто дигао аларм против „комунистичке опасности“. Овај успех код Троглан-баре био је, с једне стране,

²⁶⁷ Зборник I/4, док. 25, стр. 83. (Извештај секретара ОК Зајечар).

доказ зрелости штаба Тимочког батаљона за поверене му задатке и доказ колико је правилна одлука о обједињавању партизанских снага у јединствену целину, а, с друге, колико је непријатељ осетљив на офанзивна дејства партизана. Непријатељ који је имао 7 погинулих и већи број рањених на Троглан-баре, преувеличавао је снаге партизана, да би оправдао своје изненадне поразе.

Тимочки батаљон је имао 1 погинулог и 3 рањена.²⁶⁸ Овај успех био је вишеструко значајан. Најважније од свега је стицање самопоуздања код партизана, које је за задњу годину дана било основна слабост партизанских јединица источне Србије. У каснијим акцијама то самопоуздање је стално расло.

Велика покретљивост, маневарска способност и стална офанзивност батаљона збуњивали су окупатора и домаћу реакцију. Пошто се са Троглан-баре вратио у атар Кривог Вира и тиме привремено одложио покрет ка Крајини, батаљон је 1. јула 1943. године порушио рудник Боговину, а одмах затим демолирао млекару у селу Лукову, чиме је непосредно угрозио гарнизон непријатеља у варошици Бољевац. Овим се испољавала намера да се у долини Црног Тимока створи слободна територија која би се ширила ка Зајечару, Књажевцу и Сокобањи, и даље ка Нишу и Неготину.

4. јула батаљон се нашао на јужним падинама Ртња, а већ 7. јула избио је на планину Тупижницу. Овако брзи и изненадни покрети отежавали су непријатељу да утврди стварну јачину батаљона и да предузму најцелисходније противмере, а, с друге стране, омогућили су партизанима да одрже темпо изненађења

²⁶⁸ Погинуо је партијски руководилац батаљона Хранислав Динић, а тешко су рањени и после дан-два подлегли ранама Јово Кораћ и Стеван Радичковић; лакше је рањен и партизан Бунда из Јастребачке чете.

Што се тиче губитака непријатеља постоје две верзије. Према извештају заменика партијског руководиоца батаљона непријатељ је имао преко 15 погинулих и више рањених, међутим, пребројавањем на бојишту утврђено је стање наведено у тексту (7 погинулих жандарма). Сматрам да је овај други податак вероватнији, па сам га усвојио и у свом ранијем делу „Смрт једног рађа сто нових“, — хроници Тимочког батаљона НОВЈ.

које је било основни елемент у тактици његових дејстава. Пошто је упутио један вод у долину Белог Тимока ради извиђања, главнина батаљона је 9. јула изненадила Зајечарску четничку бригаду у селу Леновцу. Тиме је био задат озбиљан ударац организацији ДМ управо на почетку стварања бригаде „југословенске војске у отаџбини“, чија се јачина у Тимочкој крајини кретала од 30 до 50 војника, углавном бивших четника Косте Пећанца, затим жандарма који су прелазили из СДС, подофицира и официра бивше југословенске војске, који су долазили из градова где су до тада „из прикрајка“ само пратили ситуацију, не ангажујући се нигде активно.

Непријатељ НОП-а, и поред тога што је био разједињен личним интересима, када је у питању борба против партизана био је јединствен, па је и неуспех „партнера“ сматран општим неуспехом. Зато су гарнизони бугарске окупационе војске из Књажевца и Зајечара одмах 10. јула 1943. године похитали ка планини Тупижници, где се Тимочки батаљон НОВЈ налазио већ четврти дан, што је иначе било неуобичајено за његов начин дејства. Делом због дужег задржавања, а делом због јачих снага окупатора, батаљон се овог дана нашао блокиран, а његов вод на источним падинама Тупижнице одсечен од главнине. У овако сложеној ситуацији штаб батаљона је одлучио да сачека мрак и тада изврши пробој из окружења. То му је и успело захваљујући спором продирању непријатеља кроз дубину планине Тупижнице, а нарочито недовољном искуству бугарских војника доведених приликом смене дивизија бугарског окупационог корпуса у Србији. Ипак, велика заслуга што је батаљон остао читав дан неоткривен у густим шумарцима припада воду 2. чете који је скренуо на себе део снага непријатеља.

Падом мрака батаљон се — користећи отвор на стрмим падинама Тупижнице, које чине десну обалу Ласовачке реке — пробио из блокаде непријатеља и избио на коси Жежевица, близу варошице Бољевац, жртвујући вод 2. чете. О његовој судбини могло се само нагађати, али се ипак претпоставило да је мало ко од ових бораца остао у животу, тим пре што се и у току 11. јула чула пушчана и митраљеска паљба на Тупижници.

Батаљон се са Јежевице, где је преданио у највећој тајности пребацио на Кучајске планине, али је било очигледно да се мора напустити и овај рејон. Штаб батаљона се одлучио на покрет за Крајину, што је, као што смо видели, био и један од првих задатака батаљона при његовом формирању.

У то време Крајина је била у посебној ситуацији како због тога што је у њој постојала најјача организација ДМ у источној Србији, тако и због тенденције бугарске владе да прошири окупациону територију у источној Србији, па је према споразуму са немачким окупатором већ дислоцирала делове 21. бугорске дивизије у гарнизон Неготин.

Споразумом владе Немачке и Бугарске од 18. јуна 1943. године, који је био резултат договора Хитлера и цара Бориса, дошло је до јачања снага бугарског окупационог корпуса у Србији додавањем још једне дивизије, која је имала да смени 297. немачку дивизију ради њеног пребацивања на Медитеранску обалу и јачања одбране против евентуалног искрцавања на европско тле.

Већ 5. јула 1943. године у Србију су упућени 69. и 70. бугарски пук, од којих је формирана 25. бугарска дивизија са штабом у Пожаревцу а пуковима у Пожаревцу, Аранђеловцу и Петровцу на Млави. Тиме су Немци под својим непосредним суверенитетом у окупираној Србији задржали „само Београд и рудник Бор“, где су имали претежно полицијске снаге; а „бугарска окупација Србије проширује се до Дунава“.²⁶⁹

После ове немачко-бугарске нагодбе поставило се питање статуса Недићеве владе у источној Србији. Та влада више није имала никакав ауторитет у народу, па је утолико пре дошло до јачег ангажовања организације ДМ, у коју су били укључени готово сви срески начелници и командири станица СДС, нарочито у северном делу Тимочке крајине, где су Немци и даље били животно заинтересовани за руднике Бор, Мајданпек и Ђердапски теснац на Дунаву.

Терор бугарске војске над становништвом источне Србије, с једне, и пуно ангажовање снага домаће реакције против НОР-а да би пред немачким окупатором оправдале своје постојање, с друге стране, условило је да поробљени народ, и поред свих тешкоћа фашистичке окупације, буде више пасиван посматрач догађаја но активни учесник у њима. Због тога и поред одушевљења народа за партизане, о чему сведочи и пријем на који су наилазили доласком у села, прилив нових бораца је изостајао.

²⁶⁹ Записник са конференције представника немачке ОКВ фон Бутлара и министра рата фашистичке Бугарске генерала Михова од 18. и 19. јуна 1943. год. (Документ — превод у архиви VII).

Стога је тим пре требало прокрстарити читавом источном Србијом да би симпатизери НОР-а добили самопоуздање, па је и одлука да Тимочки батаљон НОВЈ продре у Крајину била баш на том плану. Тамо се, дакле, најочитије водила борба за престиж између домаће реакције и бугарског окупатора, а што је Немцима било у интересу јер је једини циљ њихов да заштите тако важне објекте какви су Бор и Ђердап са Сипским каналом.

Не сачекавши извештај о судбини вода 2. чете из долине Белог Тимока, батаљон је 15. јула 1943. године кренуо за Крајину. Марш-рута је водила из рејона манастира Крепичане (атар села Јабланица) преко планина Малиник и Црни врх, ка гребену Дели-Јована. Кад је избио на Малиник, батаљон је просто набасао на четнике ДМ, који су овде одржавали конференцију „свих штабова Дражиних бандита у Тимочној Крајини“, ²⁷⁰ штаб Тимочког батаљона одмах је донео одлуку да се из покрета нападне непријатељ. После трочасовне борбе четници су одступили ка Бору. Због брзог одступања непријатеља, а и због тешког рањавања команданта батаљона није предузето гоњење, већ је одлучено да се батаљон врати на Кучај, у Радованску реку и ту се позабави смештајем и лекарском помоћи храбром команданту. ²⁷¹ Тако се покрет за Крајину није могао наставити.

²⁷⁰ Зборник I/4, док. 80 (Извештај секретара ОК Зајечара). Колико је тачан податак да је ово стварно била конференција „свих штабова“ организације ДМ, нема сигурних извора. Чињеница да је присуствовао и пуковник Драгослав Павловић, делегат врховне команде ДМ, наводи на овај закључак. Ипак, судећи по изјавама преживелих четника после рата, пре би се рекло да је овде била само група официра тзв. Тимочког корпуса, јачине око 50 до 60 људи. Због тога се овај „Корпус“ непосредно после овог први и активирао у мобилизацији народа за своје бригаде.

²⁷¹ Командант батаљона Миодраг Новаковић Џуца је рану задобијену на Малинику — митраљески рафал му је разнео читав лист на нози — преживео захваљујући подухвату Владе Миљковића Мирослава, који је у то време вршио дужност санитетског референта Тимочког батаљона у одсутности др Ђоловића. Била је готово наступила сепса и изгледало је да му нема спаса. Међутим, Влада Миљковић је угрејао обичан касапски нож, исекао иструлело месо, а затим рану опрао љутом ракијом. То је поновио још једанпут и тако спасао живот храбром партизанском команданту.

Миодраг Новаковић Џуца трагично је погинуо 1954. као начелник штаба 11. дивизије. Проглашен је за народног хероја.

Тимочки батаљон је борбом на планини Малинику постигао нову победу над многобројним непријатељем НОП-а у источној Србији и оправдао своје постојање, али су и његове жртве биле драгоцене. Већ сутрадан је уследила погибија професора Предрага Костића у Кривом Виру, што је био разлог више да се пут за Крајину одложи на дуже време.²⁷² Одмах затим уследио је захтев Јастребачке чете да се врати у састав 1. јужноморавског одреда, јер је било речено да ће на терену источне Србије остати само месец дана. Тако се штаб батаљона нашао на приличној муци. Но, у тако мучној ситуацији, стигао је извештај из долине Белог Тимока да вод 2. чете не само да није уништен већ се скоро удвостручио. То је било велико олакшање у решавању насталих проблема.

Затражена је интервенција ОК Зајечар, чији је секретар са водом 2. чете брзо стигао на Кучај и 23. јула извршио реорганизацију батаљона. Одлучено је да се Јастребачка чета издвоји из састава батаљона и врати у долину Топлице; да се из састава батаљона формира борбена група која ће одмах прећи у долину Белог Тимока, где је почела вршидба пшенице, како би спречила реквизицију жита; да се у две преостале чете батаљона формирају по два вода са перспективом да сваки вод прерасте у чету, а чете у батаљоне, па су и команде чета биле у таквом саставу; да из састава батаљона изађе и Озренска десетина, која ће се пребацити на Буковик, одакле ће ступити у везу са ОК Ниш, који је већ инсистирао да се ка планини Озрен упути читав Тимочки батаљон НОВЈ ради помоћи на обнављању партизанске јединице за нишки округ.

Тако је састав потпуно преформираног Тимочког батаљона 23. јула 1943. године био:

²⁷² Професор Предраг Костић је после партијске конференције био руководилац теренске партијске групе у селима горњег дела долине Црног Тимока, са базом у селу Криви Вир. Не знајући да се батаљон поново вратио на Кучај, група је наишла на стражарско одељење батаљона и мислећи да је непријатељ отворила ватру. Тако је несрећним случајем погинуо један од најпопуларнијих партизана Тимочке крајине професор Предраг Костић, заједно са борцем ове групе Ђорђем Пешићем Кољом. („Смрт једног рађа сто нових“, стр. 86—92).

— штаб батаљона: командант Василије Ђуровић, ђак, политички комесар Бранко Поповић, студент, заменик команданта Божо Кораћ, рудар, начелник штаба Воја Јеленковић, инжењер агрономије, помоћник комесара Драгоман Радојчић, ђак;

— 1. чета од 26 бораца, наоружаних пушкама и са 3 пушкомитраљеза, имала је команду: командир Божо Вуколић, рудар, политички комесар Мирко Петровић, геометар, заменик командира Живан Витомировић, учитељ, помоћник комесара Мирко Бабић, радник;

— 2. чета, такође од 26 бораца, наоружаних пушкама и са 3 пушкомитраљеза, имала је команду: командир Илија Загорац, радник, политички комесар Драгољуб Стефановић, ђак, заменик командира Вукашин Милић, учитељ, помоћник комесара Душан Глигоријевић, студент;

— Тимочка група, на челу са Момчилом Сибиновићем, била је јачине 15 бораца, међу њима дотадањи командири 2. и 3. чете Крста Радивојевић и Радомир Јовановић Чоче. Имајући у виду брзо нарастање вода који је остао у Тимоку и који је за десетак дана нарастао за још 12 нових бораца, ОК Зајечар је овој групи ставио у задатак да, поред спречавања окупатора у пљачки летине, прихвата нове борце, а што је био највећи резултат дотадашњих успеха Тимочког батаљона НОВЈ. Тиме би ова група прерасла у нову чету батаљона тако да се одлазак Јастребачке чете из његовог састава не би осетио онако како би то био случај да је ова чета изишла из састава батаљона пре месец дана.

Ова реорганизација Тимочког батаљона потврдила је нов квалитет у развоју НОБ-а у источној Србији: прво, ОК Зајечар се показао способним да самостално доноси одлуке од далекосежног значаја за omasовљење НОП-а у Тимочној крајини; друго, батаљон се афирмирао као партизанска јединица способна да веже многобројну реакцију и да својим маневрима и акцијама на терену улива самопоуздање симпатезерима НОП-а, да их ослободи колебања пред окрутним непријатељем; треће, помоћ Јастребачке чете је била драгоцен, посебно у погледу борбеног искуства, а њен командир Славољуб Вуксановић Јајко био је пример храбрости и

сналажљивости у тешким ситуацијама. И поред замерки што је испољавао жарку љубав за својом Топлицом, за којом је чезнула и читава чета, он је тимочким партизанима остао у најлепшој успомени.

За Озренском десетином осећала се велика потреба на терену нишког округа, где је не само био обновљен ОК Ниш већ су и среска партијска руководства функционисала као мобилизатори маса за борбу против окупатора и домаће реакције, тако да се могло очекивати да десетина прерасте у партизанску чету. И одлука ОК Зајечар да се читав батаљон пребаци на планину Буковик била је управо на тој линији: да се Озренској десетини створе услови да окупи остале преживеле борце Озренског одреда на чему је ОК Ниш радио пуном паром. Тако се појава Тимочког батаљона, заједно са Јастребачком четом и Озренском десетином на планини Буковику, снажно одразила на сараднике НОП-а села Мозгова и Црног Кала, а тродневне акције по селима ражањског среза створиле су код непријатеља утисак да је и ово нека од пролетерских јединица пристигла из Босне.

Вероватно би процес нарастања Озренске десетине био према очекивању да је она после одвајања од Тимочког батаљона, остала на свом терену. Међутим, видећемо, Озренска партизанска десетина не само што није остала на терену Озрена и Буковика, нити је као језгро будућег одреда за читаву територију нишког округа продрла чак до Сврљишких планина, што је иначе био један од задатака читавог Тимочког батаљона НОВЈ, који овај није стигао да изврши, већ је она у саставу Јастребачке чете и без знања ОК Ниш прешла на леву обалу Јужне Мораве и поново ушла у састав 1. јужноморавског одреда. Тиме ће територија ОК Ниш још дуго остати без партизанске јединице, што је имало негативних последица по НОП, тим пре што се и зона дејства Тимочког батаљона сада ограничила искључиво на Тимочку крајину.

Тимочки батаљон НОВЈ се 1. августа 1943. године вратио са Буковика, а већ 3. августа стигао на планину Тупижницу, где се одмах састао са Тимочком групом и ОК Зајечар. С обзиром на задатке који су га чекали —

одбрана летине од пљачке окупатора, на чему је нарочито инсистирао Главни штаб Србије,²⁷³ затим на околност да су из његовог састава изишли сви делови који не припадају Тимочкој крајини, а нарочито да се и на територији нишког округа планира формирање овакве јединице, Тимочки батаљон НОВЈ је постао искључиво јединица округа Зајечар. Претпостављени штаб батаљону био је ОК Зајечар, по чијим је наређењима и упутствима стриктно изводио акције. Задатак одбране пшенице и остале летине био је обиман и прелазио моћи батаљона, тако да су се његова дејства ограничила на долину Белог Тимока, где окупатор више није залазио у села, већ је и из њих чак повукао и станице СДС, препуштајући организацији ДМ да се за њега бори против партизана. Као узврат за ово поверење окупатора, четници ДМ су се прихватили задатка да обезбеде реквизицију пшенице за његов рачун, супротставивши се партизанској пароли: „Ни зрна жита окупатору“, пароллом: „Дај све што окупатор тражи“.

Колико је окупатор био заинтересован за летину, сведочи и наредба Крајскоманде у Зајечару да власници доведу вршалице у градове, одакле ће се оне под стражом четника ДМ, Бугара и СДС превозити на гувна и на лицу места реквизирати овршена пшеница. Ово је унело озбиљан немир у поробљени народ, што је ОК Зајечар побудило да запланира до сада највећу акцију Тимочког батаљона. Иако се у њен пуни успех није много рачунало, ипак се сматрало да би и сам покушај снажно одјекнуо у народу. Тако је после краћих припрема, Тимочки батаљон ноћу 9/10. августа 1943. извршио напад на Књажевац, који је у то време био јак непријатељски гарнизон. Ту је поред одреда СДС, ја-

²⁷³ Зборник I/4, док. 16.

Тимочка група, издвојена из батаљона, успела је за непуну недељу дана да мобилише јавно мњење у селима Белог Тимока за отпор у контроли овршене пшенице од стране окупатора, па су чланови СКОЈ-а и у селима исписивали паролу којима је народ обавештаван о одлучности партизана да не дозволе окупатору и његовим слугама да пљачкају. „Ни зрна жита окупатору“ био је бојни поклич, а „Дању жањи, ноћи врши“ било је упутство народу за ову широку акцију.

чине 40 жандарма и чете немачке полиције, која се овде задржала ради одмора, био и комплетни батаљон 62. бугарског пука, а у непосредној близини града, на руднику „Добра срећа“ у селу Вина било је седиште штаба Књажевачког четничког корпуса са око 100 четника, који су важили као истурено обезбеђење окупаторском гарнизону.

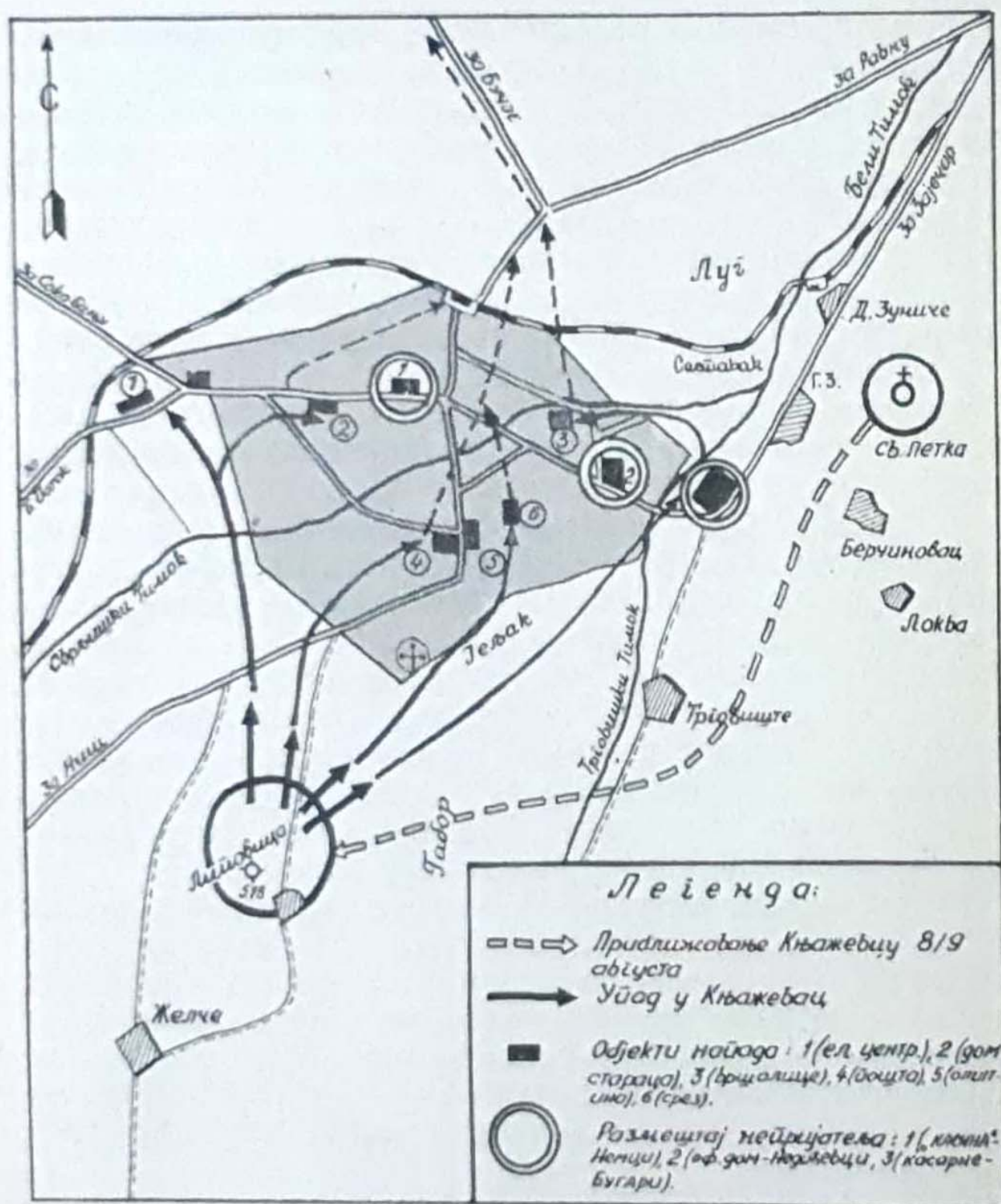
По брижљивим припремама, тајности прикупљања и распореда за напад, а нарочито по успешно изведеном нападу на Књажевац у коме је било око 500 непријатељских војника, ова акција је значила нови квалитет и у дејствима батаљона и у снажењу НОП-а Тимочке крајине.²⁷⁴ Сем запаљених зграда среског начелства, поште и општине, и упада у друге институције окупаторске власти, посебно је значајно паљење и демонтирање вршалица које су из села довучене и постављене у сам центар града. Поред батаљона, који је заједно са Тимочком групом бројао 70 бораца, у нападу на Књажевац ангажовала се и среска партијска организација, тако да је у нападу учествовало преко 80 бораца.

Основна замисао штаба батаљона била је да се истовременим нападом у четири колоне, од којих је била најјача она ка вршалицама, постигне изненађење непријатеља. Напад је извршен таквом брзином да изненађени непријатељ није ни пушке опалио. Тек када се батаљон, по обављеном послу, повукао из града, остављајући у пламену запаљене зграде и вршалице, непријатељу није остало друго већ да прави претпоставке о бројној снази партизана. Причало се да је у нападу учествовало 200, 500 па чак и 1000 партизана.

Ова акција нарочито је снажно одјекнула у народу из долине Белог Тимока, јер окупатор после овог није више ни имао намеру да блокира у селима припремљена гувна и да тамо превози вршалице. Он се ослонио на мере које би у погледу реквизиције летине спроводиле снаге домаће реакције, којима пак, нарочито четницима ДМ, није било лако да са таквом мером иступе пред поробљени народ.

²⁷⁴ Детаљан опис напада Тимочког батаљона НОВЈ на Књажевац дат је у хроници: „Смрт једног рађа сто нових“ стр. 135—142.

Акције на одбрани летине започела је и теренска партизанска група при партијском повереништву (међусреском комитету) у Крајини, што је, с једне стране, растеретило Тимочки батаљон, а, с друге, и обавезивало га да из долине Тимока продире и у Крајину ради

Упад Тимочког батаљона НОВЈ у Књажевац
9. VIII 1943. године

омасовљења и себе и теренске групе.²⁷³ Тек после акције на Књажевац почиње јачи прилив у батаљон, при чему су среска партијска руководства све више постајала политички мобилизатори омладине из села. У Борском руднику је успостављен партијски пункт, чији је руководилац Миодраг Радуловић Ива преко везе у селу Врбици и лично навраћао у батаљон.

Непосредном везом батаљона са народом села који се одушевљавао његовим акцијама, долине Белог и Црног Тимока постале су половином августа 1943. године полуослобођена територија батаљона, а самим тим и база за његово снабдевање и покрет у одлучнију борбу против организације ДМ. Ову борбу су све више преузимале партијске организације на терену, омасовљавајући месне партизанске десетине, чиме је Тимочки батаљон могао да се јаче ангажује на својим оперативним задацима. Један од таквих задатака био је његов продор у северни део округа, према Неготину и Д. Милашовцу, где је до сада редовно наилазио на препреке.

Приликом акција овог малог Тимочког батаљона НОВЈ, окупатор је у Тимочној крајини испољио озбиљне слабости, а чему сведочи и одсуство уобичајених потера после партизанских акција, од којих је напад на Књажевац била највећа од почетка устанка. Домаћа реакција се и због тога све отвореније почела залагати за легализацију сарадње четника ДМ, СДС и окупатора, и поред тога што је била свесна да је то најнепопуларнији акт, ширећи истовремено о партизанима најбесмисленију пропаганду: да су безбожници, бескућници да не признају „рода ни порода“ и слично.²⁷⁴ Најтеже је било што су савезници имали при штабовима четничких корпуса своје војне мисије, које је народ ценио, а четници у њима имали „најјачи аргумент“ да су антифашисти. Мада је ова отворена сарадња ДМ са окупа-

²⁷³ Пошто је група издвојена из батаљона називана Тимочка, ова при Партијском повереништву названа је Крајинска партизанска група и сматрана саставним делом Тимочког батаљона НОВЈ.

²⁷⁴ Таква бесмислена тврдња имала је извесног ефекта код необавештеног народа, па је требало много напора и ОК Зајечар и партијске организације батаљона да докажу да су све то гнусне лажи непријатеља НОП-а.

тором сада доводила и те савезничке мисије у неугодан положај сведока издаје краљеве војске, ипак се ни једна још није ограђивала од четника.

Народ је, после успешних акција партизана, био резервисанији према четницима ДМ који су почели да пактирају и са бугарским окупационим јединицама. Баш у очи партизанског напада на Књажевац 4. августа, делови 21. бугарске дивизије су извршили препад на село Сиколe код Неготина, а непосредно после овог напада (12. августа) напали су и на село Шљивар код Зајечара, починивши тешке злочине над голоруким народом.²⁷⁷ Бугарском терору је, дакле, сада била препуштена читава Тимочка крајина, изузев непосредне околине Борског рудника, за коју је немачки окупатор био крвно заинтересован како због радне снаге за рудник, тако и због очувања ауторитета пред својим „малим“ партнером. Међутим, ауторитет Немаца је, са њиховим поразима на источном фронту, све више опадао, што су бугарски фашисти користили за проширење свога окупационог подручја, правдајући своје терористичке испаде потребом борбе против „комунистичке опасности“.

Пред штабом Тимочког батаљона НОВЈ је управо због појачаног фашистичког терора над голоруким народом, стајао сложен задатак: проширење акција и на северни део Тимочке крајине, где се налазе објекти немачког окупатора због којих је и дао посебни окупациони статус источне Србије, а у исто време одржавање континуитета акције у њеном јужном делу. Тако је батаљон, 16. августа 1943. године, кренуо ка Крајини и већ у току наредне ноћи, прошавши поред самог Зајечара, избио у атар села Рготине, које је на раскрсници путева између јаких окупаторских гарнизона Зајечар, Бор и Неготин. Због тога је и непријатељ одмах покрећуо снаге против партизана. Мада је батаљону био спречен дубљи продор у Крајину — он се по избијању у висину села Дубочана и Бучја морао рокирати ка планини Столу — батаљон је постигао велики ефекат сво-

²⁷⁷ Извештај округа зајечарског, К. пов. бр. 237 од 14. августа 1943. године (Докуменат у историјском архиву Неготина).

јим брзим маневром, мобилишући јавно мишљење за отпор окупатору, што је четницима ДМ у Крајини управо најтеже пало. Набачен у атар села Кривељ, предграђе Бора, батаљон је код непријатеља створио утисак као да намерава да нападне на овај јаки гарнизон немачког окупатора. А кад је 26. августа једна немачка чета из Бора стигла у Кривељ, она није ни сачекала да ступи у борбени контакт са противником, већ је насумице тукла из пушака и митраљеза, што је био само доказ више да непријатељ НОП-а не располаже тачним подацима о бројном стању Тимочког батаљона. Ово доказује и то да је пажња надмоћнијег непријатеља концентрирана на сам Бор, што је Тимочки батаљон искористио да се без већих тешкоћа извуче из рејона окружења и да преко Црног врха у току ноћи избије на јужни Кучај, а затим у долину Црног Тимока, на своју „ослобођену територију“. Ту се одмах сукобио са сложеним проблемом.

Четницима ДМ у Тимочној крајини више није било могуће да се ослоне само на „праве“ војнике, позивајући преко мобилизацијских позива само бивше активне подофицире, већ су наредили „делимичну“ мобилизацију у свим селима бољевачког среза. Тако су села Јабланица и Криви вир била право поприште борбе за народ. С обзиром на то што су она била база Тимочком батаљону НОВЈ, сада је баш њих „Горски штаб 65“ изабрао за мобилизацију, која се брзо ширила и по осталим селима у долини Црног Тимока. На жалост, четничке чете из тих села прве су морале доћи у сукоб са партизанском јединицом. Пошто је једну такву четничку чету, јачине око 40 људи, разбио 28. августа 1943. године на средокраћу Јабланице и Кривога Вира, Тимочки батаљон је наредног дана исто учинио у Рујишту, а 4. септембра сишао у село Добрујевац, казнио издајнике народа и прихватио читаву месну партизанску десетину, како чланови СКОЈ-а овог партизанима оданог села не би постали „плен“ дражиноваца.

Било је то, дакле, непосредно пред безусловну капитулацију фашистичке Италије, када се немачки окупатор и мимо своје воље морао још јаче ослонити на помоћ домаћих издајника у окупираним земљама, пре-

дајући им широк круг компетенција над окупираним територијама. Тако су се у источној Србији четници ДМ афирмисали као главни ослонац окупатора, па је и у Тимочкој крајини тежина терора над народом долазила управо с њихове стране.

Формирање 2. батаљона НОВЈ у Тимочкој крајини

Иако је почео прилив у Тимочки батаљон НОВЈ, он је још био незнатан у односу на нарастање четничких бригада присилном мобилизацијом народа. Оно што је карактерисало ову неравноправну борбу партизана и четника ДМ у долини Тимока био је управо квалитет нових бораца Тимочког батаљона НОВЈ, који је супротстављен бројно јачем непријатељу, јер су нови партизани углавном били чланови СКОЈ-а или други активни сарадници НОП-а, идејне присталице КПЈ, којима је НОБ прирасла за срце тако да су у редове партизана улазили као одани војници револуције. Отуда и појава да се партизанска десетина могла успешно носити и са читавом стотином четника ДМ и недићеваца, претежно силом мобилисаних сељака, међу којима је био и добар број симпатизера НОП-а. Они су своје заробљавање од стране партизана сматрали као одробљавање из четничких редова, па су у борбу против партизана ступали унапред спремни да не дају отпор. Међутим, о масовнијем приступању партизанима још увек није могло бити говора, мада је и народу, а и самом окупатору, било јасно да је Тимочки батаљон НОВЈ неуништив.

Немачки окупатор је све више губио увид у ситуацију на терену и стриктно се држао градова источне Србије. Због тога су и борбе Тимочког батаљона све више попримале карактер обрачуна између четника и партизана, што је окупатору ишло на руку и омогућава-ло му да и после капитулације Италије одржи окупациони статус источне Србије. Немци су углавном окупациону власт предали Бугарима, дозволивши извесним деловима 62. бугарског пука да се дислоцирају и у самом Борском руднику. Бугарски војници су се такође стриктно држали својих гарнизона у Књажевцу, Заје-

чару и Неготину, чинећи само повремене испаде у села ради пљачке, да би се истог дана поново враћали у градове. Недићевци су имали само улогу полиције, бавећи се „искључиво“ одржавањем реда и поретка, при чему су се и гранична и пољска стража слиле у градску стражу СДС, извршавајући наређења и окупатора и официра ДМ. Потенцијална снага фашистичке окупације у источној Србији крајем септембра 1943. године били су четници ДМ, који су у ово време само у Тимочној крајини имали три „корпуса“, сваки јачине 3—4 бригаде, од по три батаљона. Бројна стања батаљона кретала су се од 50 до 100 војника, што је доказ да ни четници нису смели приступити масовној мобилизацији народа, иако су мобилизациони спискови били припремљени за свако село.

За ОК Зајечар је, као и за читав НОП Србије, највећа препрека у политичкој мобилизацији народа за отпор четницима ДМ била њихова пропаганда да су они краљева војска, да је Дража Михаиловић министар избегличке владе, да ту владу признају велики савезници, међу њима и СССР. Јер и поред тога што је Радио-Лондон преко својих емисија популарисао партизане, и даље је говорио о Дражи као „националном“ хероју.

Народ источне Србије, удаљен од централних догађаја у Југославији, а, с друге стране, на ветрометини разних националних интереса суседних држава, био је у таквој ситуацији да се теже могао политички определити између партизана и четника ДМ, па је и четничка парола: „Сачекајмо погодан час за борбу против окупатора“, имала своје тле у народу.

Управо из тих разлога треба ценити и релативно мали прираст батаљона, који је 27. септембра 1943. године нарастао на 100 бораца, тако да је овог дана било омогућено штабу батаљона да формира и 3. чету. Свака чета имала је по 30 бораца, распоређених у два вода, а у сваком воду по два пушкомитраљеска одељења. Пада у очи да је прираст нових бораца батаљона следио после сваке његове акције, па је и у Крајини при Партијском повереништву група нарасла на око 30 нових бораца, од којих је 19 кренуло у састав батаљона.

При таквом превирању снага у Тимочкој крајини, када су Немци окупациону власт у селима и варошицама препустили недићевцима и четницима, они су оскудевали у муницији, тако да је Тимочки батаљон НОВЈ тешко решавао проблем муниције и наоружања — при заробљавању четника и жандарма долазило се до незнатних количина, а у сукобима и са оваквим slabим противником муниција се морала трошити. Зато је борба Тимочког батаљона 1. октобра 1943. године на коси Братујевац, између села Леновца и Шљивара, и успех који је тада постигнут били од вишеструког значаја. Наиме, крећући се у сусрет партизанској групи из Крајине, батаљон је овог дана освануо на Братујевцу. Баш када је у логору међу борцима владало право весеље, због овог највећег прираста батаљона од његовог формирања, наишла су из Зајечара два камиона Немаца и напали батаљон. Истовремено је из правца Леновца напала Зајечарска четничка бригада, а у току борбе наишла је из правца села Грлишта и колона Бугара. Била је то најтежа ситуација у којој се батаљон дотад нашао, па је утолико и већи његов успех против овако сједињеног непријатеља: четници, њих око 60—70, брзо су почели да беже; Бугари су платили свој напад погибијом њиховог официра; док су Немци од 40 војника, колико их је било, на попришту оставили 18 погинулих; међу њима је био и командир ове „експедиције“ капетан Курт, по свему судећи командир вода пољске жандармерије при Крајскоманди 857 у Зајечару. Поред тога имали су и рањених, од којих је двојици одмах, чим су пренети у Зајечар, ампутирана нога или рука. Заробљен је само 1 бугарски војник. Батаљон је имао 2 мртва и 3 рањена, а међу рањенима био је и храбри командир 1. чете Божо Вуколић Вучко.²⁷⁸

Као посебан успех батаљона у овој борби на Братујевцу сматран је плен у наоружању и муницији — 15 пушака, 6 машингевера, десетак револвера, 1 тешки митраљез, 3 пушкомитраљеза, неколико хиљада пушчаних, митраљеских и револверских метака и око 50

²⁷⁸ Детаљан опис ове борбе дат у хроници: „Смрт једног рађа сто нових“, стр. 239—249.

ручних бомби — што је омогућило решење питања на-
оружања нових бораца. Био је то не само највећи ратни
плен у току једне борбе Тимочког батаљона, већ и пар-
тизанских јединица Тимочке крајине од почетка устан-
ка. А што је исто тако значајно, то је да је тај плен пао
у директном сукобу партизана са јединицама окупаци-
оних окупатора.

Овим успехом батаљон је постао страх не само за
четнике ДМ и осталу домаћу реакцију, већ и за Немце,
који се после овог више никада нису усуђивали да
крећу у „потере“ за партизанима, препуштајући то Бу-
гарима и четницима. У ствари, бугарске окупационе је-
динице су сада попримиле улогу казнених експедиција
за одмазду над народом источне Србије због изгинулих
Немаца. Тако су истог дана, 1. октобра 1943. године, у
селу Брзоходе код Пожаревца извршиле одмазду за
побијене Немце у Пожаревачкој Топоници — дакле у
једном крају источне Србије²⁷⁹ — а 15. октобра то исто,
само још ригорозније, у срезу књажевачком, на другом
крају источне Србије, где су упале у село Габровницу,
убиле 35 људи и запалиле велики број кућа,²⁸⁰ а затим
упале у село Алдинац, убиле неколико људи, одвеле 30
сељака, запалиле десетак кућа и више стогова сена и
сламе, угрозивши тиме и околна села.²⁸¹

Тимочка крајина, која чини спону северног и јуж-
ног дела источне Србије, постала је најјаче жариште
НОР-а, а Тимочки батаљон НОВЈ најјача партизанска
јединица источне Србије, чији је задатак био да потпо-
могне дејства партизанских група око Ниша, у Крајини
и око Пожаревца. Нишка група (остаци Озренског и
Сврљишког одреда) је већ прерасла у Озренску (Ниш-
ку) партизанску чету, о чему ће касније бити детаљније
речено; Крајинска група је постала најјачи извор при-
раста нових бораца Тимочком батаљону, а остаци Пожа-
ревачког одреда су били без икакве чак и посредне везе

²⁷⁹ Архива државне комисије за утврђивање ратних зло-
чина, док. бр. 4529.

²⁸⁰ Извештај округа Зајечар, К Пов. бр. 317 од 15. X 1943.
(Документ у архиву Зајечара).

²⁸¹ Архива државне комисије за утврђивање ратних зло-
чина, док. бр. 16147.

са батаљоном, тако да његова дејства нису имала одраза на њих.

Тимочки батаљон НОВЈ, који је формиран, као што смо видели, „са перспективом да прерасте у бригаду“, био је на најбољем путу да реализује ту одлуку од 15. јуна 1943. године. Требало је, дакле, проширити зону дејства из долине Тимока ка Неготину и Нишу, и потпомоћи две крилне партизанске групе — ону при Партијском повереништву Крајине, која је углавном дејствовала у захвату шуме Алије и ону при ОК Ниш, која је 10. септембра именована у партизанску чету. То је Тимочки батаљон могао постићи само истовременим дејством ка оба поменута рејона, што значи поделом својих снага, које су 8. октобра 1943. године износиле 137 бораца, наоружаних пушкама, са 12 пушкомитраљеза и 1 тешким митраљезом „шварцлозе“ који је због недостатка муниције био за батаљон неупотребљив.

ОК Зајечар је, имајући у виду одушевљење које је настало у Тимочној Крајини после сјајног успеха на Братујевцу, извршио анализу опште ситуације и одлучио да формира и 2. батаљон НОВЈ. Тако је 8. октобра та одлука и спроведена једноставном поделом Тимочког батаљона НОВЈ на 1. и 2. батаљона, с тим што су оба стављена под заједнички штаб дотадањег Тимочког батаљона НОВЈ, који је преименован у *Штаб зајечарског партизанског одреда „Миленко Брковић Црни“*.²⁸²

— 1. батаљон, јачине 66 људи, имао је: штаб батаљона (командант Божо Вуколић, до чијег оздрављења од задобијених рана је за вршиоца дужности именован Јован Кеџман Чеда; политички комесар Мирко Петровић; помоћник комесара Мирко Бабић — овим је, дакле, команда 1. чете Тимочког батаљона НОВЈ прерасла у штаб батаљона); две чете по 30 бораца распоређених у два вода, а у сваком воду по два пушкомитраљеска одељења, јачине 10 бораца наоружаних пушкама, а командир одељења аутоматским оружјем.

²⁸² Ово је први пут да се именује *Зајечарски ПО*, према томе сви ранији термини о постојању овог одреда су произвољни јер такав одред под тим именом до 8. октобра 1943. године није постојао.

Команда 1. чете била је састава: командир Јован Кеџман Чеда (кога је за време док врши дужност команданта батаљона замењивао Бранко Милошевић Металац); политички комесар Драгољуб Стефановић; помоћник комесара Видоје Вељковић Груја, а команда 2. чете: командир Илија Загорац, политички комесар Радојица Ђуровић, помоћник комесара Добривоје Божић.

Пошто је, одлуком штаба Зајечарског одреда, батаљон добио зону дејства у јужном делу округа, он је симболично назван *Тимочки батаљон*.

— 2. батаљон, јачине 66 људи, имао је: штаб батаљона (командант Вукашин Милић; политички комесар Срета Цвијић Коле; помоћник комесара Душан Глигоријевић); две чете по 30 бораца распоређених у два вода са по два пушкомитраљеска одељења — као и у 1. батаљону.

Команда 1. чете била је састава: командир Момчило Марковић Зоран, политички комесар Жарко Ковачић, помоћник комесара Јован Јовановић Ване, а команда 2. чете: командир Ђорђе Вујић Новак, политички комесар Душан Витас, помоћник комесара Душан Чубра.

Одлуком штаба одреда 2. батаљон је имао одмах да крене у Крајину (са њиме би кренуо и штаб одреда), да избије у шири рејон Неготина и да се повеже са Крајинском партизанском групом, због чега је симболично назван *Крајински батаљон*.

ОК Зајечар је сада, као претпостављена инстанца штабу Зајечарског одреда, сматрао за приоритетни задатак да ступи у контакт са ОК Ниш, па је и због тога остао са 1. батаљоном (са 2. батаљоном је пошао штаб одреда).

Била је то, после партијске конференције на Кучају, трећа реорганизација партизанских снага у делу источне Србије који је обухватао нишки и зајечарски округ, при чему треба имати у виду и одлуку ОК Ниш за формирање Озренског (Нишког) батаљона НОВЈ, која такође базира на поменутих одлукама партијске конференције од 15. јуна 1943. године на Кучају.

Основу за квалитетно нови карактер дејства партизанских снага источне Србије, чинило је не само постојање два батаљона НОВЈ, већ и масовност НОП-а кроз

месне партизанске десетине и организације СКОЈ-а у селима зајечарског и нишког округа, а нарочито кроз бројно јачање партијских руководстава. Тако је од 99 члана, 20 кандидата, 30 пред кандидатуром за чланове КПЈ на територији ОК Зајечар, 59 чланова КПЈ било „у позадини“,²⁸³ што је за оне прилике значило читав батаљон, не рачунајући ту и чланове СКОЈ-а којих је било знатно више. Тај „батаљон“ комуниста на терену, ван организацијског састава Зајечарског одреда, био је сигурна гаранција блиској перспективи да се и на територији источне Србије формира бригада НОВЈ, по угле-ду на Шумадију, где је 25. септембра 1943. године већ издата наредба ГШ Србије о формирању 1. шумадијске,²⁸⁴ а 10. октобра 1943. године и о формирању 1. јужноморавске НО бригаде.²⁸⁵

Четници ДМ у источној Србији су били изгубили све могућности да пред народом правдају своју издају, јер су сада отворено радили за рачун окупатора, па су у Крајини настала и велика раслојавања у њиховим редовима. Присилно мобилисана у четнике ДМ, група сарадника НОП из околине Неготина, на челу са потпоручником Стојаном Предићем извршила је пуч, отела наоружање и њих 10—15 се одмах пријавило Партијском повереништву за Крајину, где је пре тога стигла и група Небојше Анђелића, пошто је успела да умакне мајору Пилетићу. Крајина је, дакле, била на најбољем путу да сама створи нов батаљон НОВЈ, што ће се, видећемо, и остварити доласком 2. батаљона НОВЈ у Крајину. Савезничке војне мисије при четничким корпусима, које су овде стигле почетком августа,²⁸⁶ већ су отка-

²⁸³ Зборник I/20, док. 104 (Извештај ОК Зајечар од 14. октобра 1943. год.).

²⁸⁴ Зборник I/5, док. 95.

²⁸⁵ Зборник, I/5, док. 104.

²⁸⁶ Зборник I/5, док. 83 (Извештај штаба 1. јужноморавског одреда од 27. августа 1943.).

Ово је први проверени податак о савезничким мисијама у југоисточној Србији. Наиме, на неколико дана пре овог извештаја партизани су на планини Јастрепцу нашли једног Енглеца са радио-станицом, који је са још двојицом спуштен падобраном у рејон села Кулине. Сутрадан напала их је СДС и двојицу заробила. Према изјави овог преживелог Енглеца, ова мисија је била упућена у четнички корпус мајора Кесеровића, а сличне мисије упућене су и у остале „корпусе“.

зале сваку помоћ четницима, па су они још више били оријентисани на сарадњу са окупатором, и због самог снабдевања наоружањем и опремом.

И док је Зајечарски одред, састава два батаљона, кренуо у шире освајање територије Тимочке крајине, у нишком округу је са успехом дејствовала Озренска (Нишка) партизанска чета, која је била на путу да прерасте у нови батаљон НОВЈ источне Србије.

Озренски (Нишки) батаљон НОВЈ

Озренска партизанска десетина, у саставу чете 3. батаљона 1. јужноморавског ПО (која се као „Јастребачка“ крајем јула 1943. године одвојила од Тимочког батаљона НОВЈ на планини Буковику), није искористила резултате дејства Тимочког батаљона НОВЈ, а ни присуство Јастребачке чете да обиђе терен округа и окупи преживеле борце, већ је прешла на леву обалу Ј. Мораве и на Јастрепцу остала све до почетка септембра 1943. године. Инсистирањем Јастрепчана да се врате на свој терен без одобрења ОК Лесковац, по чијој су одлуци и дошли на терен источне Србије,²⁸⁷ очигледно је прекршена ова одлука, па је команда ове чете узета на одговорност због самовоље.

ОК Ниш је, пошто се консолидовао после провала у току зиме 1942/43. године, осећао да је неопходна обнова партизанског одреда, чије језгро била Озренска десетина. Ово је било потребно и што Тимочки батаљон није могао да контролише територије оба округа, што је првобитном одлуком био обавезан, исто онако као што је и ОК Ниш био обавезан „да ради“ за њега.²⁸⁸ План ОК Ниш озбиљно је био поремећен одласком Озренске десетине са терена округа, јер је својом одсутношћу лишила ОК Ниш могућности да у августу окупи групу симпатизера НОП-а (њих 13) који су били спремни да одмах ступе у одред.²⁸⁹ Због тога је ОК Ниш категорич-

²⁸⁷ Зборник I/20, док. 82.

²⁸⁸ Зборник I/5, док. 25 и 74.

²⁸⁹ Зборник I/5, док. 84 (Извештај ОК Ниша од 27. VIII 1943. године).

ки захтевао да се десетина врати са Јастрепца, инсистирајући да се из 1. јужноморавског ПО додели и известан број руководећег кадра, како би се спровела одлука о формирању партизанске јединице.

Одлуке партијског саветовања за нишки округ, одржаног „крајем маја на Каменичком вису“, ²⁹⁰ спроводиле су се спорије углавном због тешких последица Аћимовићеве офанзиве у којој су страдали пре свега кадрови за одред, па су биле разумљиве критике ОК Ниш што му се не пружа помоћ у кадровима. Овај недостатак кадрова осетио се када се Озренска десетина, (укупно 17 бораца, заједно са појачањем из Топлице) почетком септембра 1943. године вратила на терен свог округа и прихватила оне који су били спремни да одмах ступе у одред.

Већ 10. септембра 1943. године, партизанска група на терену нишког округа је нарасла на 30 бораца, ²⁹¹ наоружаних пушкама и са 7 пушкомитраљеза. Тoga дана група је преименована у *Озренску (Нишку) партизанску чету*, ²⁹² са командним саставом: командир Живоград Костић Моравац, политички комесар Тихомир Стојановић Уча, помоћник комесара Светислав Савковић Јоца.

Била је то велика прекретница у развоју НОП-а на терену нишког округа. Створена је јединица коју је народ прижељкивао, а симпатизери НОП-а су у њој нашли уточиште од терора окупатора, нарочито бугарског

²⁹⁰ „Јужна Србија“, стр. 284. Тада је, као што знамо, одлучено да се остаци партизанских одреда сједине са партизанским снагама зајечарског округа и створи јединица НОВЈ која ће дејствовати и на терену нишког округа.

²⁹¹ Зборник I/20, док. 109 (извештај ОК Ниш од 11. октобра 1943).

²⁹² Спорно је да ли је чета имала назив Нишка (пошто је била јединствена за нишки округ) или Озренска (пошто је преименована из групе чије је језгро чинила Озренска партизанска десетина). Ово питање је разматрала и редакција Савеза бораца среза Ниш, консултујући преживеле борце и чланове ОК Ниш из тог времена. Пошто су утврдили да се за ову јединицу у рату употребљавао и један и други назив, решено је да се чети, касније и батаљону задржи назив Озренска (Нишка) партизанска чета.

(из 21. дивизије), који је тада масовно одводио људе са терена источне Србије у интернацију.

Озренска (Нишка) партизанска чета је одмах кренула у акције. Из рејона Калафата пребацила се на пл. Девицу, а одавде на пл. Буковик, дезорганизујући мрежу сарадника ДМ који су се овде спорије организовали, но што је то био случај у зајечарском округу. Изузетак је чинио ражањски срез,²⁹³ где се још у јулу месецу појавио капетан Весић као „командант бригаде“, којој је Тимочки батаљон са Јастребачком четом задао 28. јула 1943. године са Буковика озбиљан ударац.

Чета се није задржавала дуго на једном терену. Она се већ 23. септембра 1943. године поново нашла на Каменичком вису, ојачана са 5 нових бораца, где је одржан партијски састанак чете у присуству ОК Ниш. Ту је извршена анализа ситуације на терену округа, постављени су задаци чети за наредни период, оријентишући њена дејства ка терену Сврљишких планина, с тим да прво пређе у запањски крај, где има услова „за прилив нових бораца“, а и због тога што се тамо налазило „100 дражиноваца са 10 пушкомитраљеза“ које је требало разбити.²⁹⁴

ОК Ниш је већ на овом састанку оценио да чета има све услове да прерасте у батаљон, па је проширио састав њене команде, именујући Светислава Татарца за заменика командира и Ђиру Орлића за ађутанта (у ствари начелника штаба).

Држећи се раније изнете одлуке да би „једна добра чета могла да маневрише од Буковика до Пирота“, ²⁹⁵ ОК Ниш је чету одмах упутио ка Сврљигу, одакле је кренула ка Сврљишким планинама. Међутим, ка Пироту није продирала већ је избила код села Сићева и низводно од њега прешла на леву обалу Нишаве. Одавде је одмах продужила ка Запању. Био је то огроман доживљај за народ овог партизанима оданог краја после страшних погрома од којих је прошло скоро 2 године суровог рата. Народ Запања је скоро био изгубио сваку наду да ће поново видети партизане.

²⁹³ Зборник I/5, док. 84

²⁹⁴ ИРПС, док. бр. 431 (извештај ОК Ниш).

У оцени значаја овог напорног пута Озренске партизанске чете треба управо поћи од тога да је њена појава лишила народ Запања дилеме да ли партизани уопште постоје, поготово, што су четници ДМ, искористивши терор окупатора у фебруарској офанзиви 1942. године, узели корена и већ створили у Запању своју „бригаду“, чија јачина и наоружање, као што смо видели, нису били за потцењивање.

Озренска чета се одмах сукобила са четницима код села Власе и поразила их, што је снажно одјекнуло у народу. Затим је разоружала фашисте у Душнику, одржала многе зборове и конференције, поразила четнике и код Гаџин-Хана, чиме је много допринела обнављању и јачању партијске организације овог краја. Овим смелим акцијама партизана непријатељи НОП-а су били више него изненађени, чиме су и сами ишли на руку популарисању НОП-а. Било је нормално очекивати да ће непријатељ концентрисати снаге за напад на чету. А то је било могуће како због система бугарске окупационе власти која је овде без икакве контроле спроводила бугаризацију, тако и због јачине четника ДМ.

Држећи се упутства ОК Ниш да не потура снаге удару надмоћнијег непријатеља, команда Озренске чете имала је у плану да у Запању остане кратко време. Међутим, она је остала краће него што је планирано. Наиме, код четничког курира, заробљеног код Гаџин-Хана, нађена је наредба о „уништењу комунистичке банде“, што је команду чете навело да скрати боравак на левој обали Нишаве. Тако се чета брзо поново нашла на десној обали Нишаве, одакле се упутила ка Каменичком вису. Ту је, разбивши претходно одред СДС у Кнез-Селу, прихватила нове борце из села Малче, што је био доказ колико су њене акције и само постојање имали одјека у народу. Убрзо је следио и долазак веће групе нових бораца из села Хума, па је почетком новембра чета нарасла на 45 бораца,²⁹⁶ наоружаних са око 10 пушкомитраљеза, што је најбоље потврдило оцену

²⁹⁵ Зборник I/5, док. 84.

²⁹⁶ Зборник I/20, док. 109 (извештај ОК Ниш од 11. новембра 1943. године).

новог ОК Ниш да постоје сви услови за формирање батаљона НОВЈ. Поред прилива нових бораца, то су омогућавале и непосредне везе ОК Ниш са партизанским снагама суседних округа, пре свега са ОК Зајечар, где су 1. и 2. батаљон Зајечарског одреда постизали знатне успехе на простору од Неготина до Књажевца. Да би се процес прерастања чета у батаљон убрзао ОК Ниш се обратио суседним окрузима да упуте „веће снаге“ на терен Ниша, да бар „прођу овим тереном“.²⁹⁷

Озренска партизанска чета имала је сигурне крилне ослонце на батаљоне НОВЈ Тимочке крајине, с једне, и 1. и 2. јужноморавски одред, с друге стране. А доласком веће групе нових бораца (чланова СКОЈ-а и КПЈ) из алексиначког среза, чета је половином новембра нарасла на 70 бораца. Управо у таквој ситуацији стигао је 18. новембра 1943. године извештај МК Ниш да је у чету кренула већа група ђака из града, такође све чланови СКОЈ-а и КПЈ.

Тога дана чета се нашла у рејону села Лабукова, завршавајући партијску конференцију, на којој је донета одлука о формирању Озренског (Нишког) батаљона НОВЈ. Одмах „после партијске конференције на Лабуковачким појатама“ формиране су три чете,²⁹⁸ али још не и батаљон, због очекивања групе из Ниша као и због извесне дилеме око састава штаба батаљона. Тако су чете комплетиране тек 25. новембра, када је пристигла група нових бораца из Ниша, која је град напуштала парцијално преко партијских веза. Међутим, њихов распоред по четама био је привремен, јер су убрзо наступиле свакодневне борбе (6. децембра са четницима ДМ између села Сливја и Кравља; 7. и 8. децембра са одредом СДС између села Лабукова и Раденковца и 9. децембра са Бањском четничком бригадом код села Ресника). После ових борби, у којима су нови борци доживели ватрено крштење, ОК Ниш је на партијској конференцији 12.

²⁹⁷ Исто.

²⁹⁸ „Политика“ од 14. новембра 1951. (чланак Т. Стојановића, првог политичког комесара Озренског (Нишког) батаљона НОВЈ).

децембра 1943. године²⁹⁹ донео коначну одлуку о саставу штаба и команди чета Озренског батаљона НОВЈ, који је тада бројао 110 бораца, наоружаних пушкама и са 11 пушкомитраљеза.

— Штаб батаљона био је у саставу: командант Светислав Савковић, политички комесар Тихомир Стојановић, заменик команданта Светислав Татарац, помоћник комесара Светозар Прибић Илија, ађутант (начелник штаба) Ђиро Орлић.

— 1. чета: командир Живорад Костић Моравац, политички комесар Димитрије Видојковић;

— 2. чета: командир Јован Митић Ђорђе, политички комесар Милан Јеремић;

— 3. чета: командир Радомир Јовичић Буца, политички комесар Душко Грубачић.

Све три чете биле су исте јачине: 35 бораца, са 3 пушкомитраљеска одељења.

Прва одлука штаба батаљона у овом саставу била је повезивање са батаљонима НОВЈ у Тимочкој крајини, како због координације дејстава, тако и због појачања кадровима, јер је већина од оних 30, колико их је Озренска чета имала на дан свог формирања, сада повучена у састав среских партијских руководстава, поневши са собом и потребно наоружање. Појачање искусним кадровима из јединица Тимочке крајине била је у вези са одлукама донетим на партијском саветовању јуна 1943. године.

Овим је био завршен један дуги процес обнављања партизанског одреда на оном делу источне Србије, на територији нишког округа, где су иначе 1941, а нарочито почетком 1942. године, одреди били најјачи, да би затим страдали у тешким офанзивама непријатеља. Сједињени сада у јединствени Озренски (Нишки) батаљон

²⁹⁹ О датуму формирања Озренског батаљона било је полемике да је узет 18. новембар када су формиране чете, 19. новембар када је званично извршен распоред људства по четама пре доласка веће групе нових бораца из Ниша, или 12. децембар 1943. године када је коначно комплетиран штаб батаљона. Ипак је одлука о формирању донета на партијској конференцији, одржаној од 16. до 18. новембра 1943. године код села Лабукова, па се за датум формирања узима 18. новембар, што је историјски и оправдано.

НОВЈ, ти одреди су били способни да наставе са ширењем НОР-а, тако да је четама било намењено да прерасту у посебне батаљоне: 1. као Озренски, 2. као Буковички, и 3. чета као Нишавски.³⁰⁰ А таква се замисао могла реализовати само у тесном садејству са Зајечарским одредом, који је са своја два батаљона и Озренским (Нишким) батаљоном чинио Групу батаљона НОВЈ источне Србије. Због тога је Озренски (Нишки) батаљон одмах и кренуо ка долини Тимока, где су партизани водили жестоке борбе са надмоћнијим непријатељем. Међутим, овај батаљон се 15. децембра 1943. године сукобио код села Скробнице (зап. од Књажевца) са бугарским и четничким јединицама и био приморан да се врати на планину Озрен.

Штаб батаљона је из села Језера упутио везу у долину Тимока да закаже место састанка са Зајечарским одредом у ширем рејону села Скробница, Језеро, Лабуково, после чега би се прецизирали услови садејства ове две јединице, без чега се није могао ни замислити њихов опстанак у току зиме, која је постајала све хладнија у источној Србији.

³⁰⁰ Видећемо да ће се ово реализовати само код 3. чете, која је прво прерасла у засебни Нишавски одред, а затим Нишавски батаљон.

ГРУПА БАТАЉОНА НОВЈ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Почетком октобра, као што се види, више није било питање како обједињавати партизанске снаге, већ како их организационо поставити, са каквом формацијом батаљони НОВЈ да дејствују на широком простору? У реорганизацији јединица, ОК Ниш и Зајечар су очигледно полазили од упутства Главног штаба Србије од 29. јула 1943. године, којим се прецизира да чете треба да буду јачине 32 човека,³⁰¹ па су се и батаљони углавном кретали око 100 бораца, у чему и треба тражити узрок овој тежњи да се прво ствара костур батаљона са две чете, па тек новим прирастом у батаљон да се формира и трећа чета. Сада се већа пажња посвећивала штабовима батаљона ради њиховог осамостаљивања у доношењу одлука за дужи период, при чему се, нема сумње, имало у виду да чете могу бити бројно веће од 30 бораца.

С обзиром на то што су сада везе окружних комитета Ниш и Зајечар биле константне, било је нормално очекивати да ће и дејства њима потчињених јединица бити усклађена. Међутим, за координацију дејства ипак је недостајао искусан војни руководицац који ће објединити команду над јединицама. Због тога је ОК Ниш инсистирао да се такав руководицац упути са терена Јастрепца.³⁰²

Из оног како су се одвијала дејства 1. и 2. батаљона Зајечарског ПО, није тешко закључити да је и ОК Зајечар био истог мишљења као и ОК Ниш.

³⁰¹ Зборник I/5, док. 170.

³⁰² Зборник I/5, док. 109.

Зајечарски партизански одред „Миленко Брковић Црни“

Одмах по формирању, 8. октобра 1943. године, Зајечарски одред је, као што смо видели, дејствовао по батаљонима на два супротна правца, захватајући истовремено Тимочку крајину од Књажевца до Неготина, што је имало огромног значаја за јачање НОР-а, бројни пораст и наоружање одреда.

2. батаљон Зајечарског одреда, предвођен штабом одреда, кренуо је 10. октобра 1943. године из атара села Вратарнице ка Крајини и поред самог града Зајечара, где је било око 1.000 непријатељских војника, избио у атар села Трнавца где се већ 12. октобра 1943. године сукобио са одредом СДС из села Рготине. Поразивши овог непријатеља, у ствари, најавио је свој долазак у Крајину, у чему га више ништа није могло спречити. Питање је било само са којим ће темпом наступити ка Неготину, с обзиром на то да је скоро пола године Крајина била без партизанског одреда, а партизанска група око партијског повереништва није својим акцијама могла да створи ефекат какав би био да је постојала бар партизанска чета. То је показало и расположење народа села Брусника, где је 2. батаљон стигао 17. октобра, а наредних дана и у селима Рајцу, Смедовцу, Рогљеву и Мокрању — на источним падинама шуме Алије и у непосредној близини града Неготина, где је окупаторски гарнизон био само нешто слабији од Зајечара. Свуда је одржан масовни народни збор и са сваког је приступио по који нови борац, па је батаљон 20. октобра нарастао на 100 бораца. Четници ДМ, који овде нису имали искуства у борби са партизанима, као што су то имали они у долини Белог Тимока, одмах су покренули своје „бригаде“ (чија се јачина кретала од 200 до 300 војника) у напад на батаљон.

Када је Неготинска четничка бригада у сукобу са партизанима код села Речке претрпела неуспех, при чему је погинуо један официр, Крајином се брзо пронео глас да су и овде стигли „Титови пролетери“, што је био разлог више да и окупатор покрене своје снаге из Неготина. Четници у Крајини су до тада са успехом при-

кривали своју сарадњу са окупатором, па им је овај пораз код Речке пао утолико теже што су сада морали да „легаллизују“ ту сарадњу.

Задовољивши се овим наглим прирастом 2. батаљон се морао удаљавати из рејона Неготина, како би избегао судар са надмоћнијим непријатељем. Крећући се преко атара села Метриша и Брусника он се 23. октобра нашао у селу В. Јасикова, чиме је довео у забуну четнике око варошице Салаша. Иако су били професионални војници, четнички официри су погрешно ценили снагу ове партизанске јединице — преувеличавали су је 3 па и 4 пута.

Штаб Зајечарског одреда и штаб 2. батаљона ценили су да се у оваквој ситуацији не треба упуштати у борбу са надмоћнијим непријатељем, па је одлучено да се батаљон врати у долину Тимока. Тако је 25. октобра 1943. године 2. батаљон избио у атар села Трнавца, где је требало да прихвати групу нових бораца из села Рготине, чији је долазак већ био најављен. Међутим, када се то најмање очекивало, одлучено је да батаљон крене у смелију акцију и нападне бугарску посаду на железничкој станици у с. Трнавцу, која је, према процени сарадника НОП-а из овог села, могла износити 10—15 војника. Одлучено је да се напад изврши при доласку воза из Зајечара, сматрајући да је тада будност непријатеља најслабија.

Кад је пао мрак 25. октобра батаљон се приближио селу Трнавцу, где је извршен и распоред нападних група. Главни задатак имала је група на челу са командиром 2. чете Ђорђем Вујићем Новаком. Свака група је, чим је наишао воз, тако прецизно дејствовала да непријатељ није стигао ни пушке да опали. Читава бугарска посада је разоружана, телефонске везе блокиране, а у возу су разоружана 2 немачка војника и 2 припадника СДС. Наредној станици у Чокоњару најављено је „закашњење“ воза, што је примљено као нешто сасвим нормално. То је, као и сам ефекат акције, дало повода штабу Зајечарског одреда да настави акцију разоружања и на следећим станицама према Неготину. Зато су се партизани, са заробљеним непријатељем и путницима

који су прихватили да наставе пут возом ка Неготину, „у 19,20 попели у воз и наредили да воз крене даље“, ³⁰³ с тим што је сада машиновођа имао поред себе као „помоћника“ начелника штаба Зајечарског одреда инжињера Воју Јеленковића, који је и давао тон наредним акцијама. Тако су бугарске посаде на станицама Чокоњар и Табаковац положили оружје без икаквог отпора, а при напуштању сваке станице телефонска веза је онеспособљавана.

Када је воз са око 50 разоружаних окупаторских војника стигао пред железничку станицу Брусник, партизани су наишли на отпор бугарске посаде, којој је прекид телефонске везе са станице Табаковац био сумњив. У борби је заробљено још 5—6 бугарских војника и заплена 2 пушкомитраљеа, али се добро утврђена посада у бункеру није могла ликвидирати. Како је и ноћ била на измаку, а у будност посаде на наредној станици Тамнич није се више могло сумњати, штаб одреда је одлучио да овде и закључи акцију. Зато је воз враћен назад за 1—2 километар, где су се партизани, натоварени пленом, искрцали, а бугарски војници, пошто су изјавили да се неће враћати у команду, упућени ка граници према реци Тимок, одакле ће наставити својим кућама у Бугарску.

Удаљујући се од станице Брусник, 2. батаљон је поново стигао у шуму Алију, где је тек било могуће да се среде утисци из акције. Поред великог плена у наоружању (поред пушака и бомби од разоружаних Бугара, пало је у руке и око 10 немачких пушкомитраљеа којима су углавном били наоружани бугарски војници), акција је привукла и десетак нових бораца у батаљон.

Ова сложена акција подигла је партизанима још веће самопоуздање и показала да се добром припремом и смеслим извођењем могу без великих жртава постићи и крупнији резултати. Посебан значај ове акције 2. батаљона Зајечарског одреда био је њен снажан одјек у народу Неготинске крајине, што је био велики ударац

³⁰³ АВИИ, к. 31, док. бр. 49/10 (Извештај окружног начелства Зајечар бр. 963 од 26. октобра 1943. године).

за четнике ДМ, а, с друге стране, партијском повереништву су створени бољи политички услови за јачање НОП-а.

Да би избегао свако изненађење и ризик пред надмоћнијим непријатељем, који је покренуо све своје снаге ка Алији, 2. батаљон се вратио истим путем ка Зајечару и 28. октобра поново стигао у село В. Јасиково. После два дана он је 30. октобра по дану упао у село Рготину и ту одржао народни збор овог партизанима приврженог села.

Био је то нови успон у развоју НОБ-а Тимочке крајине, када више нико није сумњао у сарадњу четника ДМ са окупатором, па је само тражио начина како да се спасе од четничког терора, чије су готово свакодневне жртве били сарадници НОП-а. Из Рготине је одмах ступило у батаљон 10—15 нових бораца, али је два пута толико чекало да пођу наредних дана. Ценећи да је, због ситуације код 1. батаљона, која је нарочито после погибије секретара ОК Зајечар Мије Станимировића (20. октобра 1943. године), постала сложенија, штаб одреда је форсирао повратак 2. батаљона ка долини Белог Тимока. Мада је баш тада из Борског рудника био најављен долазак и друге групе бивших партизана који су овде доведени на принудни рад, батаљон је ипак морао да крене ка долини Белог Тимока, предавши резервне пушке партијској организацији Рготине на чување.

Пут је водио истим правцем којим је пре месец дана и батаљон кренуо из Тимока за Крајину. Избијајући у висину Зајечара, са његове источне стране, и оценивши да окупатор нема никаква спољна обезбеђења овог најјачег гарнизона у Тимочној крајини, штаб Зајечарског одреда доноси одлуку да 2. батаљоном изврши још једну већу акцију. Тако је 8. новембра увече упао у руднике „Српски балкан“, Малу вршку чуку и „Бурдељ“, који су удаљени једва десетак километара од Зајечара. Тиме је употпуњен биланс 2. батаљона новим успехом. Ту је порушио рудничка постројења и запленио веће количине хране и осталог материјала који су „утоварили у четворо кола... и отерали у правцу Вра-

тарнице".³⁰⁴ Батаљон је са 5 нових бораца — рудара нарастао на око 140 бораца. Наоружани пушкама и са 15 пушкомитраљеза (од којих половина немачких „шараца“ названих популарно „зорке“) са доста муниције, снабдевени солидном одећом и обућом, поготову после разоружања Бугара на жел. станицама, партизани су и по изгледу били права војска.

Штаб Зајечарског одреда је, 9. новембра у атару села Вратарнице, извршио са штабом 2. батаљона анализу рада за протекли месец и закључио да у Крајини мора да постоји партизанска јединица која ће наставити прихватање нових бораца, пре свега из околине Бора и Неготина, где су партијска руководства створила солидну основу за свој рад. Поред тога, још увек је било актуелно питање непосредне везе са Пожаревачким партизанским одредом, о чијој се судбини мало знало у штабу Зајечарског одреда и у ОК Зајечар. Та је веза морала ићи преко Мајданпека, чија територијална припадност није била решена. Судећи према извештају ОК Пожаревац од 29. октобра 1943. године, где се каже да је ОК Зајечар у Мајданпек упутио „свог човека“, а да ПК Србије треба да одлучи да ли Пожаревац да повуче „свога“,³⁰⁵ може се закључити да је овим била само успостављена веза али не и реализована замисао о координацији дејстава партизанских снага два суседна округа.

Све је то имало утицаја на штаб Зајечарског одреда да издвоји из састава 2. батаљона једну партизанску чету јачине 25 бораца (распоређених у три одељења и наоружани пушкама и са 3 пушкомитраљеза) и да је као Крајинску врати у северни део зајечарског округа.

Крајинска партизанска чета — командир Радомир Јовановић Чоче, политички комесар Никола Радосавље-

³⁰⁴ АВИИ, док бр. К 431—58/10 Е (извештај окружног начелства Зајечар бр. 155/6 од 9. XI 1943. године).

Овај извештај је прецизиран у погледу саме акције партизана, али је нетачан број партизана који су у акцији учествовали за разлику од извештаја који говори о акцији овог батаљона на прузи Зајечар — Неготин 25. октобра 1943. године, а који је иначе сасвим верно приказао ову партизанску акцију.

³⁰⁵ Зборник I/5, књ. 5. док. 116.

вић Обрен, заменик командира Воја Борђошки Толе, помоћник комесара Душан Витас Павле — није могла због навале надмоћнијег непријатеља остати дуго издвојена већ се морала вратити у састав одреда.

Кренувши 10. новембра 1943. године из атара села Вратарнице, истим правцем као и раније 2. батаљон, чета је у току ноћи избила у рејон с Трнавца, одакле је одмах ступила у везу са партијском организацијом Рготине. Била је на најбољем путу да нарасте приливом нових бораца из Борског рудника, са којим је већ била успостављена партијска веза преко села Рготине. Међутим, 19. новембра 1943. године из Зајечара је наишла моторизована колона непријатеља (2 камиона са војницима и 3 борна кола). Чета се „на друму између села Рготине и Вражогрица усред бела дана“³⁰⁶ упустила у неравноправну борбу са надмоћнијим непријатељем, којом приликом је убила 2 Немца и запленила 1 камион, али је и сама претрпела жртве: погинуо је заменик командира чете и 2 борца, а тешко рањена Добрила Радосављевић, најстарији партизан чете, коју су Немци рањену одвезли у Рготину и јавно обесили на тргу овог великог села. Њено држање под вешалима подсећало је на херојско држање њене кћери Вере, коју су Немци заробили у јуну а 8. септембра 1943. године је измучену стрељали.³⁰⁷ Ово вешање старе Добриле толико је застрашило народ, да је опстанак чете на овом терену за извесно време био немогућ.

У разматрању да ли се пребацити ка Неготину или се вратити у састав одреда, команда чете се одлучила за ово друго и 8. децембра 1943. године поново се нашла у атару села Вратарнице, у саставу 2. батаљона.

Почетком новембра 1943. године, ситуација у долини Белог Тимока била је још сложенија због тога што су четници ДМ приступили масовној присилној мобилизацији народа и то искључиво за борбу против партизана. Ко се не би одазвао позиву чекала га је смрт, што је и у мобилизацијским позивима, који су уручивани преко председника општина, посебно наглашено. То је управо утицало и на карактер дејства 1. батаљона по одвајању од штаба одреда и 2. батаљона 10. октобра 1943. године.

³⁰⁶ „Источна Србија“, стр. 108. — Место на коме је вођена борба зове се Вртача (атар села Рготине).

³⁰⁷ Вера Радосављевић Нада, проглашена за народног хероја.

1. батаљон Зајечарског одреда задржао се два дана око манастира Суводола и села Селачке, а затим је 13. октобра кренуо ка селима Заграђу и Грлишту, чије су месне партизанске десетине, после успеха партизана противу Немаца на коси Братујевац, биле спремне да ступе у одред. Међутим, истог дана је и командант Зајечарске четничке бригаде капетан Леонид Јовановић, да би оправдао свој пораз на Братујевцу, повео силом мобилисане (око 300 људи) у напад на 1. батаљон. У сукобу на коси Бачија (атар села Заграђа) четници су после краће борбе почели да беже. Но, штаб батаљона је и поред овог успеха био принуђен да одустане од даљег покрета ка Грлишту, у чијој близини се налази и село Леновац, „седиште“ штаба ове четничке бригаде.

Основна карактеристика дејстава 1. батаљона била је његово брзо пребацивање из једног у други крај долине Белог Тимока, ради прихватања нових бораца, које је као сараднике НОП-а требало спасити четничке мобилизације. Тако се 15. октобра батаљон нашао у атару села Дебелице, где је разбио Тимочку четничку бригаду, која је испољила нешто већу упорност од Зајечарске, па је због тога и претрпела веће губитке — оставила је 7 погинулих на месту борбе, док је батаљон имао 2 теже рањена борца. Овог дана батаљону се прикључила читава месна партизанска група из Дебелице, њих 9, и то већина са оружјем. То је био још један доказ да батаљон мора подносити огромне напоре, водити свакодневне борбе, све више трошити муниције у којој се оскудевало.

Прелазећи с једне на другу обалу Белог Тимока, батаљон је по све хладнијем времену проводио дане на косама, а ноћу силазио у села. Свакодневно су пристизали нови борци. Тако је 18. октобра из села Јелашнице, као што је пре тога из Дебелице, кренула читава месна партизанска група, њих 15, од којих је већина била без оружја, али су већ сутрадан у сукобу са четницима наоружавани.

ОК Зајечар, чије је седиште углавном било село Врбица, где су се стицале везе са партијским организацијама округа, непосредно је наређивао штабу 1. батаљона за усмеравање акција. Тако се 1. батаљон увече

19. октобра вратио са десне на леву обалу Белог Тимока, а пре свитања заједно са ОК Зајечар напустио Врбицу и пребацио се у атар села Заграђа (заселак Дубрава), одакле је увече требало да крене ка селима ближе Зајечару. Међутим, око подне 20. октобра 1943. године на батаљон је са неколико страна напала Зајечарска четничка бригада, чији се број и поред сталних пораза повећавао. Њен командант капетан Леонид Јовановић, који је упорно испољавао „антикомунизам“, формирао је и „летећи батаљон“ ове бригаде, састављен углавном од подофицира и жандарма. Међутим, овај четнички напад се завршио бекством четника после вишечасовне борбе, али је 1. батаљон претрпео губитке — међу двојицом погинулих био је и секретар ОК Зајечар Мија Станимировић Душко, чија је погибија значила осетан губитак за НОБ Тимочке крајине.

Смрт секретара ОК Зајечар пала је у време када је његова помоћ била најпотребнија Зајечарском одреду, који је био на путу да прерасте у бригаду НОВЈ. ОК Зајечар је његовом смрћу изгубио не само свог секретара већ и инспиратора свих акција, а одласком још једног члана са терена округа, ОК је спао само на једног.³⁰⁸ Овај тешки губитак први је и најнепосредније осетио штаб 1. батаљона Зајечарског одреда, тим пре што је ово био и почетак концентрације четничких бригада из Књажевачког и Тимочког „корпуса“ у долину Белог Тимока ради наношења пораза партизанима, ово им је требало и ради правдања присилне мобилизације народа, јер сарадњу са окупатором више нису ни порицали.

Наиме, четници су били развили пропаганду да им је циљ уништење партизана, а онда ће се окренути и противу Немаца, позивајући се „на тактику кнеза Милоша из давно минуле историје“.

Захваљујући богатом ратном искуству вршиоца дужности команданта 1. батаљона Јована Кеџмана Чеде, штаб батаљона је налазио најадекватнија решења да парира четницима. Пошто је привукао на себе јаке

³⁰⁸ Зборник I/5, док. 112 (извештај ОК Зајечар од 21. октобра 1943). Мија Станимировић Душко је био други секретар ОК Зајечар, који је пао у борби, извршавајући задатке у борбеном строју својих јединица. Проглашен је за народног хероја.

снаге реакције у шири рејон манастира Суводол, батаљон је после неколико дана извршио брзи покрет ка Књажевцу и 31. октобра 1943. године се код села Штипине пребацио на леву обалу Белог Тимока.

Исте ноћи батаљон је упао у рудник Добра срећа (7 км од Књажевца), где је демолирао „електричну централу, федер-машину у јами, две теретне машине и две пумпе“, а из магацина однео велике количине материјала и намирница, чиме је „потпуно онеспособио“ овај рудник за производњу, како признаје сам непријатељ.³⁰⁹

Поред озбиљног удара надмоћнијем непријатељу, батаљон се истицао и вешто изведеним маневрима када је требало парирати четничкој концентрацији за напад. Држећи се свог плана, батаљон је из рудника Добра срећа продужио ка планини Девици, преданио по страшном невремену на коси Тумба, а затим неопажено прешао у Сокобањску котлину, ради контакта и садејства са Озренском (Нишком) партизанском четом.

Новембарски дани су у овом крају били хладни, па се батаљон, не могавши ни преко месне партизанске десетине села Сеселца да ступи у контакт са Озренском (Нишком) партизанском четом, вратио после десетак дана на планину Девицу, оставивши четнике у долини Тимока у убеђењу да се пребацио код 2. батаљона у Крајину. Био је то само доказ више да је непријатељ располагао слабом обавештајном службом, а, с друге стране, да је народ био сит издајства и више никоме није стало до наређења окупаторских власти да обавештава среског начелника „чим комунисти стигну у село“.

И баш када су четници почели да повлаче своје бригаде са „терена“ (ни једна бројно слабија од 200 војника), у долину Тимока је, као што смо видели, стигао 2. батаљон и, 12. новембра 1943. године, у рејону манастира Суводол разбио Тимочку четничку бригаду, која је задња остала по повлачењу ове „војске“ са „терена“ у села.

После дводневних борби са четницима 2. књажевачке и деловима Сврљишке четничке бригаде око села

³⁰⁹ АВИИ, док. бр. К 32—36/10 (извештај среског начелства Књажевца од 1. новембра 1943. године).

Скробнице и Божиновца, 1. батаљон је најзад кренуо ка долини Тимока. Он се у току ноћи 13/14. новембра пребацио преко села Балановца и Штипине, на десну обалу Тимока у рејон манастира Св. Петар и тек тада сазнао за злочин четника, почињен у његовој одсутности из долине Тимока.

Не могавши да наметну неравноправну борбу 1. батаљону, четници су од 1. новембра приступили претресу села за која су веровали да имају партизанске базе. Тако су 4. новембра пре свитања блокирали и село Дреновац, где су се у кући једног сарадника НОП-а затекли Влада Миљковић и Миодраг Џојић, који су по наређењу штаба батаљона заостали да сместе рањенике, а на штали другог сарадника био је рањени партизан Драгослав Симоновић. У исто време у том селу су се затекла и три члана месне партизанске десетине села Грлишта, тога дана су стигли са извештајем ОК Зајечар за штаб 1. батаљона.

Рачуна се да је на простору с. Мариновац, Кожељ, Дреновац и Врбица било око 600 четника, док их је око самог села Дреновца било 100—150. Чим су стигли пред кућу Мике Периног, четници су упитали домаћина да ли у кући има партизана, на шта је он категорички одговорио да их нема. Кад је четник затим ушао у кућу пао је мртав, погођен метком Миодрага Џојића. На овај пуцањ остали четници су се разбежали, што су Џојић и Миљковић искористили да се извуку из блокиране куће, а затим и из села Дреновца, отварајући ватру на четнике који би им се испречили на путу. У рејону Градина наишли су на нови четнички обруч, али су се сада послужили обманом — понашали су се као четници и без последица извукли на планину Тупижницу. За то време четници су убили домаћина Мику Периног са женом и мајком и њихова тела бацили у свињац. Спасила се само мала Верица, која је и једини преживели члан ове породице.

Око подне четници су напустили село Дреновац и повукли се у село Кожељ, водећи са собом тројицу заробљених чланова месне партизанске десетине из Грлишта. О даљој судбини ових чланова нема поузданих података. За четницима су наишли Бугари, који су се после формалног претреса вратили у Кињажевац. Тек тада се рањени Драгослав Симоновић извукао из сламе Иге Николића и пребацио у с. Боровац, где се састао са рањеним Миодрагом Новаковићем Џуцом. Њих двојица су се уз помоћ Петра Тошића пребацили на Тупижницу, а затим у село Сеседац и сместили у кући Арсе Стаменковића, који им је 9. новембра дао везу са штабом 1. батаљона. Од њих су и примљени детаљнији подаци о догађајима у долини Белог Тимока.³¹⁹

³¹⁹ Према изјавама Миодрага Џојића и Владе Миљковића, као непосредних учесника у овим догађајима, и Здравке Јовановић, сараднику НОП-а из с. Боровца, која се бринула о смештају и вези рањених партизана.

Половином новембра 1943. године на територији источне Србије биле су три изразите групе НОВЈ — у сваком округу по једна: Озренски (Нишки) батаљон НОВЈ, јачине 110 бораца; зајечарски одред „Миленко Брковић Црни“, састава два батаљона са укупно око 240 бораца и Пожаревачки одред, чије се тачно бројно стање тешко може утврдити (највероватније није прелазило 50 бораца).³¹¹

Зајечарски одред је био не само по броју већ и по борбеном квалитету најјача партизанска снага источне Србије. Исто тако Тимочка крајина је била најбоље покривена партијским организацијама, са среским комитетима у Зајечару и Књажевцу; Међусреским комитетом у Крајини, који је успоставио и партијски пункт у Мајданпеку; затим Месним комитетом у Бору и партијским организацијама у већини срезова који нису имали среска руководства.

Већ смо поменули да је број чланова КПЈ и СКОЈ-а на терену био такав да се од њих могао формирати читав партизански батаљон. То потврђује и податак да је на сам дан формирања Зајечарског одреда било 59 чланова КПЈ на терену, који су са оних 33 у одреду, затим са 20 кандидата и 30 пред кандидатуром,³¹² чинили солидну политичку снагу за даљу мобилизацију народа за отпор окупатору, нарочито четницима Драже Михаиловића у њиховим настојањима да од мирног, поштеног света стварају издајнике.

³¹¹ Судећи по томе да се код Пожаревачког одреда помињу две чете (Печка и Стишка), и да је ПК Србије у свом допису од 2. новембра 1943. године тврдио да је Пожаревачки одред „у могућности да изводи и крупније акције“ (при томе треба имати у виду да је овај одред доживео велико страдање у пролеће 1943) могло би се закључити да је он одржао само своје језгро. То сведочи овај извештај штаба Пожаревачког одреда од 2. децембра 1943. године, у којем се даје историјат одреда и где се наводи да је од 70 бораца пре непријатељске офанзиве у пролеће 1943. године, одред „спасо на једну трећину“, али да од лета исте године „расте“. Тако можемо рачунати да је одред могао имати 20—25 бораца, а у најбољем случају половином новембра нарастао је на око 50 бораца. (Зборник I/5, док. 124 и 136).

³¹² Зборник I/20, док. 104.

То потврђује и прираст бораца од формирања одреда 8. октобра до поновног обједињавања дејстава његових батаљона 15. новембра 1943. године, када се бројно стање одреда готово удвостручило. За разлику од социјалног састава на дан формирања одреда када је међу члановима КПЈ било: 28 радника, 23 сељака и 41 интелектуалац,³¹³ што је углавном важило и за социјални састав читавог одреда, сада се утростручио број сељака, повећао и број интелектуалаца (нарочито бекством оних са принудног рада у Бору), а најмањи је био број радника. Узроци овоме су делом исти који су отежавали рад КПЈ приликом дизања устанка у источној Србији (малобројна радничка класа и слабе партијске организације у рудничким центрима), а делом и због тежег продирања партијских руководстава у градове и индустријске центре, где су се комунисти носили са многим тешкоћама.

Ако се погледа ко је од сељака приступио партизанским јединицама, јасно се види да је то у огромној већини сеоска сиротиња. Ретки су случајеви да је неки богатији сељак приступио партизанима, а од оног малог броја који су дошли, већ после неколико дана два су затражили да се врате кућама, жалећи се да не могу издржати напоре, и да ће „боље користити у позадини“, а један (и то као помоћник комесара чете) је и дезертирао, после чега му није остало друго већ да оде код четника. Иначе, борци Зајечарског одреда су своју приврженост идејама КПЈ без резерве потврђивали кроз даноноћне борбе.

Већ 16. новембра 1943. године, када су се батаљони разместили на преданак у село Јаковац (источно од Андрејевца, сада Минићева), кренули су четници у концентричан напад са 4 бригаде: Тимочка, Зајечарска, 1. и 2. књажевачка — свака по 200 четника. Густа магла омогућила је четницима да се приближе селу Јаковцу на 100—200 метара, непримећени од партизанских обезбеђења. Међутим, делом због страха од претходних неуспеха у борбама са партизанима, а и због тога што су четничке бригаде углавном биле састављене од силом

³¹³ Исто.

мобилисаних, непријатељ није реализовао иначе добро замишљен план напада. Његове нападне колоне нису правилно координирале дејства, нити садејствовале једна другој. Тако је Зајечарска четничка бригада дочекана ватром са северозападне ивице Јаковца, брзо почела да одступа; 1. књажевачка бригада, која је тежила поседу које Чутурило, била је одбачена брзим налетом 2. батаљона Зајечарског партизанског одреда, што је било пресудно за исход ове борбе; 2. књажевачка бригада је требало да „набацује“ партизана на косу Чутурило, али одступањем 1. књажевачке са ове косе развија се огорчена борба у којој је 2. батаљон Зајечарског одреда и његови млади борци одбио све нападе четника и одржао косу у својим рукама.

Борба за косу Чутурило, која је почела око подне, продужила се све до мрака 16. новембра, при чему је изненадни удар 1. батаљона Зајечарског партизанског одреда био поразио за четнике. Овај батаљон је, извлачећи се из Јаковца његовом источном ивицом, ударио у леђа 2. књажевачкој четничкој бригади и набацио је на Чутурило, под убитачну ватру 2. батаљона. Четници су тражили начина да се извуку из борбе, а командант 1. књажевачке бригаде поручник Веља Јанковић једва је умакао заробљавању. За то време Тимочка четничка бригада, која је наступала од Андрејевца и, сматрајући да су партизани поражени, једноставно је прошла кроз Јаковац и избила пред косу Чутурило баш кад су одагле три четничке бригаде почеле да беже. Тако су се сада партизани концентрисали на Тимочку четничку бригаду, у којој је међу мобилисаним био и приличан број симпатизера НОП-а из села Врбице, Боровца, Дебелице и Краљевог Села (Витковца). Међутим, четници нису ни прихватили борбу, већ су у први мрак, чим су партизани припуцали са косе Чутурило и викнули „ура“, почели да беже.

Батаљони Зајечарског одреда су тако извојевали пуну победу над готово четири пута бројнијим непријатељем, а народ Тимока стекао уверење да четници сами, ма колико били бројно јаки, нису у стању да се

носе са партизанима. О овом неуспеху четника на коси Чутурило дуго се причало.³¹⁴

Ипак ова борба није у погледу губитака непријатеља дала резултате, какви би се по њеном крајњем резултату могли очекивати. Много се пуцало а мало погђало. Нема нигде тачно забележеног податка колико је било погинулих и рањених четника, али је око 100 било заробљених. Заплењено је: 2 бригадне заставе, 2 лака митраљеза „холандија“, 3 пушкомитраљеза „брно“, око 100 пушака са незнатном количином муниције, што је само потврдило вести да четници више не примају транспорте наоружања од западних савезника. Очигледно је и у источној Србији била ступила на снагу одлука савезничке команде да „све енглеске мисије које су до сада биле код Драже Михаиловића... пређу партизанима“,³¹⁵ чиме су четници били лишени колико савезничке помоћи у муницији и наоружању, још више политичке подршке.

Зајечарском одреду је муниција била главни проблем. Ненаоружани партизани сада су дошли до оружја, чак су имали и вишак пушака који је био предат месним организацијама НОП-а на чување, али се муниција у оваквим окршајима, ма колико морал непријатеља био слаб, ипак доста трошила.

Губици Зајечарског одреда у борби на Чутурилу и код села Јаковца били су: 3 рањена, од којих је Недељко Гундељ сутрадан подлегао.

Средивши се после напорне борбе у атару села Ошљана и Новог Корита, Зајечарски партизански одред, ојачан са десетак бораца — одробљених силом мобилисаних у четнике, после неколико дана поново је разбио 2. књажевачку четничку бригаду код села Локве, где се прикупљала после пораза. То је за штаб Зајечарског одреда било упозорење да непријатељ поново концентрише снаге својих „корпуса“ у Тимочкој крајини и да се сада може очекивати учешће у борби и снага окупатора. Зато је одлучио да се одред пребаци на планину

³¹⁴ У знак ове победе партизана, на Чутурилу је после рата подигнута спомен-пирамида.

³¹⁵ ИРПС, док. 493а (извештај члана ПК Србије Љубинке Милосављевић од 18. фебруара 1944. године).

Девицу, где је требало ухватити везу са Озренским батаљоном НОВЈ, који је баш тих дана био формиран.

Међутим, када је одред избио у село Скробницу затекао је ситуацију сличну оној у долини Тимока: Делиградски четнички корпус, који је активирао своју Бањску бригаду, предузео је мобилизацију — приморао је председнике општина и деловође да је изврше. Штаб Зајечарског одреда се одлучио да преко пл. Озрена сиђе у Сокобањску котлину и изненадним ударом разбије непријатеља.

Догађаји су се ипак развијали брзином коју партизани нису могли да следе, јер су четници отпочели мобилизацију уз примену терора коме се народ није могао одупрети. Наиме, Делиградски четнички корпус је овде предузео још оштрији терор — његов командант, ваздухопловни мајор Бранивоје Петровић извршио је „темељно чишћење“ организације ДМ, а симпатизере НОП-а „ликвиديрао“. Он се у свом извештају хвалио да је отпочео и са „изградњом радионице за израду бомби“ чији је „капацитет од 3.000 бомби недељно“.³¹⁶

У таквој ситуацији Зајечарски одред је 1. децембра 1943. године кренуо преко села Ресника и Трубаревца и избио на источне косе Буковика код села Јошанице. Ту је заробио поручника Драгослава Жижића, ађутанта Делиградског корпуса, када је овај са својим пратиоцем неочекивано наишао на партизанску колону на путу за штаб Књажевачког корпуса. Од њега се сазнало за систем четничке мобилизације у овом делу источне Србије, која се сводила на то да у сваком селу буде четничка јединица, јачине вода до чете, што је иначе било солидно решење због исхране „војске“, када је немачки окупатор одбио да прихвати обавезу да и ту организацију домаће реакције снабдева храном путем реквизиције од народа.

Оваква ситуација на терену Озрена и Буковика приморала је Озренски батаљон да чешће мења место, због чега се није могло с њим ступити у непосредну везу. Стога је Зајечарски одред, јачине 240 бораца, кренуо сам против четника у Сокобањској котлини, да би

³¹⁶ АВИИ, к. 33, док. Св-16644.

њиховим разбијањем колико-толико олакшао услове рада партијске организације и сарадника НОП-а са овог терена. Четницима је нанет ударац прво код села Врмце а затим код Мужинца, тиме је бар привремено народ Сокобањске котлине био ослобођен њиховог терора, али то није било и коначно решење овог проблема. Терен је био велики, а четници су свуда вршили мобилизацију и приморавали народ да пружа отпор партизанима.

Зајечарски одред је у свом кружном маневру избио у село Рујиште, на граници бољевачког и сокобањског среза. Ту је разбио одред СДС, јачине око 50 недићевца, који се овде пребацио из Бољевца. Овим се добило у времену, избегао удар концентрисаних четника у Тимоку и дезоријентисао непријатељ о стварном броју партизана, али више од тога није се могло учинити.

Пада у очи да је Зајечарски одред готово редовно излазио као победник у сукобима са четницима. Узрок за овако лако разбијање бројнијих четничких бригада, поред храбрости партизана, треба тражити, пре свега, у чињеници да је међу силом мобилисаним четницима био велики број симпатизера НОП-а, који су на погодан начин утицали на остале четнике да се партизанима не пружа упорнији отпор, већ да се бежи из борбе. Захваљујући томе четници су често на први пуцањ почињали да беже. Што су се после тога поново одазивали позивима „Горских штабова“ за мобилизацију, разлог је једноставно у томе што су услови живота партизана били тешки и што је требало имати високу свест па да се ти напори стојички подносе. Онај који се одлучио да добровољно ступи у партизански одред у оваквој ситуацији није по свести и привржености изостајао од првобораца, а то су иначе били сарадници или симпатизери НОП-а од првих дана устанка.

Разбијајући четнике на свом путу од Тимока преко Девице, Озрена и Ртња, Зајечарски одред је изненадио четнике у селима на западним падинама Тупижнице. Он се 6. децембра 1943. године нашао на планини Тупижници, где је прво у селу Кожељ, а увече истог дана и у селу Дебелици, разбио „летећу“ четничку бригаду

која се овде, судећи по изјавама самих четника, размештала ради зимовања.³¹⁷

Сутрадан 7. децембра, Зајечарски одред се у селу Врбици састао са ОК Зајечар. Тада су партизани Тимочке крајине први пут сазнали за одлуку и детаље рада Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, што им је дало новог полета за борбу. Из Врбице се одред пребацио у рејон Голине (атар села М. Извор), где је сутрадан 8. децембра стигла и чета 2. батаљона из Крајине, која је, као што смо видели, после борбе са Немцима код села Рготине морала одустати од дубљег продирања у Крајину и вратити се у састав одреда.

Ситуација у којој се нашао Зајечарски одред налагала је темељнију анализу услова за даљи рад. Зима је све више стезала, а батаљони су кроз свакодневне борбе све више остајали без муниције. Одећа и обућа су били слаби, а од народа се није могло узети јер је и сам оскудевао. Многобројни непријатељ је био ставио све своје снаге у покрет, принуђен на то и због околности што партизани бројно расту, при чему су партизанске снаге и преувеличаване. Узрок овоме, пре свега, треба тражити у бескомпромисности партизана да истрају у борби, о чему сведочи и појава да за последњу годину дана ни један партизан није дезертирао, а врло су ретки случајеви да је непријатељ неког заробио у борби.

Додуше непријатељ је одувек преувеличavaо бројну снагу партизана у источној Србији. Тако је још почетком 1943. године у Зајечару била организована конференција среских начелника, на којој је процењивано да у округу Зајечар има „око 1000 партизана“ (а тада их је било једва 100 заједно са партијским руководствомима на терену). Шеф немачке полиције потпоручник Вагнер, који је такође присуствовао овој конференцији, у свом излагању дао је тада неку врсту директиве, ако не и наређења, за сарадњу са организацијом ДМ, наглашавајући да: „Уколико би неко од ДМ долазио ради сарадње, јавите о томе немачком Гестапоу, јер је он једини посредник — надлежан за разговоре, прего-

³¹⁷ АВИИ, документ Св-15690 (Четници су 26. октобра 1943. године издали упутство за стварање „летећих“ бригада, нека врста елитних јединица за борбу против партизана).

воре и споразум са данас илегалним (мисли на четнике ДМ) и нико више...³¹⁸ А то недвосмислено потврђује да је организација ДМ још од самог почетка у источној Србији објективно послужила циљевима немачког окупатора. Та сарадња немачког Гестапоа и организације ДМ је сада, на крају 1943. године, била јавна, мада су четнички официри пред народом одбијали да то признају. Команде четничких корпуса као „Горски штабови“ су искључиво планирали борбу против НОВЈ, позивајући се на подршку краља и избегличке владе у Лондону. Немцима и Бугарима су такви савезници били нужно потребни у борби против истог непријатеља.

Пред сталним неуспесима у борби са партизанима четници „данас илегални“ нису то могли остати и сутра. Легализујући се присилном мобилизацијом народа за интересе окупатора и уз његову очигледну сагласност, четници ДМ су почетком децембра 1943. године били утростручили снаге за борбу против НОП-а у Тимочној крајини. О томе говоре и подаци „Горског штаба 65“, у ствари Тимочног четничког корпуса, где, поред осталог, стоји да: „Наоружаних има 1797, од тога: митраљеза 17, пушкомитраљеза 34, пушака 1691, противтенковских пушака 5, митраљета (вероватно машингевера, прим. ИГ) 47, бацача 3... ненаоружаних има 21.995“.³¹⁹

Четници ДМ су, дакле, били извршили попис за мобилизацију и пописане рачунали за своју „ненаоружану“ војску. Близу 2000 само наоружаних четника у једном корпусу, била је снага против које су се партизани Тимочке крајине морали даноноћно борити. А слична ситуација би требало да буде и код „Горских штабова 64. и 67“. тј. Књажевачког и Крајинског корпуса. На

³¹⁸ Извештај обавештајног одсека зајечарског округа, пов. бр. 51 од 28. јануара 1943. године, упућен генералу Милану Ђ. Недићу (документ у архиву СУП-а). Очигледно је да се овде улога Гестапоа меша са улогом Абвера као полицијска организација немачке војске. Можда потпоручник Вагнер није хтео да прави ту разлику на поменутом састанку или састављач овог извештаја није схватио смисао Вагнерових речи. А радило се стварно о Абверу.

³¹⁹ АВИИ документ Св-15709 (извештај штаба Тимочног четничког корпуса са потписом: потпуковник Љуба Јовановић Патак).

овај први се наслањала и Сврљишка четничка бригада Чегарског (Нишког) корпуса, према чему би излазило да на територији нишког и зајечарског округа постоје 5 четничких корпуса, сваки просечно по 1500 наоружаних војника. Макар већина четника и не била расположена за борбу против партизана, ипак су партизани били изложени напорима и жртвама у готово свакодневним сукобима, са овим бројно неупоредиво јачим непријатељем (однос снага готово 15 према 1).

Ситуација у којој се почетком зиме 1943/44. године нашао Зајечарски одред била је отежана и због јаких окупаторских снага у Тимочкој крајини. Тако према другом извештају штаба Тимочког четничког корпуса, упућеног „Врховној команди“ крајем 1943, излази да је било: 1.750 немачких војника, 1.010 немачких стручњака за експлоатацију Борског рудника, 1.810 бугарских војника, 500 Руса белогардејаца, 300 мађарских војника и 670 припадника СДС (недићеваца) — све то само у захвату Неготин — Зајечар — Бор, дакле на територији коју је контролисао Тимочки четнички корпус.³²⁰ Приближне цифре треба рачунати и код Крајинског и Књажевачког корпуса, умањене само за број ангажованих на Борском руднику, углавном Немаца.

Очигледно је да Тимочки четнички корпус рачуна и наведених 670 припадника СДС за своју војску. Међутим, стварни број СДС у ово време био је мањи но што га четници овде наводе. С обзиром на то што је окупатор више поверења поклањао четницима ДМ, то је мобилизација народа за одреде СДС била ретка и они су се углавном састојали од бивших жандарма и подофицира који у својим редовима нису трпели „непрофесионалне“ полицајце. Због чега четници рачунају на оволики број недићеваца у Тимочкој крајини тешко је утврдити. Највероватније да нису располагали тачним подацима — јер је постојао антагонизам између апарата Недићеве „владе“ и официра ДМ.

Колико је окупатор мало поклањао пажњу одреди-ма СДС види се и из тога што их је у Борском руднику било само 80, а то је у односу на остале фашистичке

³²⁰ АВИИ, док. Св-15710

снаге у овом великом индустријском центру (немачких војника 1.250, немачких стручњака 960, Руса белогардејаца 500, Мађара 300) био незнатан проценат. Самим тим су органи Недићеве владе све више долазили у други план, док су штабови јединица ДМ и њихови „равногорски одбори“ у селима били стварна снага на коју се ослањао немачки окупатор за држање у покорности поробљеног народа.

Има места веровању да је командант Тимочког четничког корпуса преувеличавао број својих снага, да би од окупатора добио више оружја у коме су четници отказивањем савезничке помоћи сасвим оскудевали. Међутим, ако је само 50% од броја у четничком извештају било наоружано и то је било несразмерно у односу на број партизана.

Сарадња четника ДМ са немачким окупатором већ је крајем 1943. године била толико отворена да се пред народом нису могле прикрити њихове заједничке припреме за уништење Зајечарског одреда. То је обавештајна служба овог партизанског одреда сазнавала из градских центара, а и четници су својим укућанима причали да се то „мора учинити“ још у току зиме. Бугарски војници у посадама на железничким станицама дуж пруге Ниш — Прахово били су пасивни, поред осталог и због губљења њиховог приоритета код немачког окупатора у односу на четнике ДМ.

Све ове околности наметале су Зајечарском одреду и Озренском батаљону брзе покрете, нападајући непријатеља где год се за то укажу услови. Тако је Зајечарски одред 9. децембра, када је пристигла и чета 2. батаљона из Крајине, цео дан водио борбу са четницима (чија се јачина ценила на близу 1.000 војника) између села Вратарнице и М. Извора. Ту је поново тешко рањен командант 1. батаљона Божо Вуколић који је поверен на лечење сараднику НОП-а Милији Милојковићу из села Боровца, где ће, видећемо и погинути од четника, опкољен са свих страна.

Зајечарски одред се после ове борбе повлачио ка масиву Старе планине и 11. децембра код села Новог Корита заробио четничку јединицу, јачине 20 људи из села Радичевца са њеним командиром Светиславом

Ђорђевићем; сутрадан је разоружао четничку јединицу у селу Локви (јачине 20 до 30 људи), а 15. децембра разбио код села Зунича 1. књажевачку четничку бригаду, чији се број ценио на око 400 војника. Готово свако село било је седиште неке мање четничке јединице из које су људи, који су се дотле нормално бавили својим домаћим пословима, позивани у „бригаде“ према систему четничке мобилизације.

19. децембра 1943. године Зајечарски одред се сукобио са удруженим четницима и недићевцима код села Ошљана и у овој ноћној борби, у којој су обе стране испољиле упорност, батаљони Зајечарског одреда су изгубили међусобни борбени додир и одвојили се: 2. батаљон је без везе са штабом одреда остао у долини Тимока, а 1. батаљон се са штабом одреда принудно упутио ка планини Девици, рачунајући да ће овим маневром привући снаге реакције из долине Тимока у којој је опстанак партизана бивао све тежи. С друге стране, требало је сјединити снаге Зајечарског одреда и Озренског батаљона НОВЈ јер се само тако могла створити и потребна надмоћност према бројнијем непријатељу но што је она до тада била.

Очигледно је да се бројна надмоћност непријатеља могла парирати квалитетом борачког састава НОВЈ, али само кад партизани дејствују скупно — у склопу батаљона, одреда, а сада и Групе батаљона НОВЈ. На такве резултате није се могло рачунати и при самосталном дејству батаљона, а још мање чета.

Језгро Нишавског партизанског одреда

Пребацивши се преко друма Књажевац — Зајечар, а затим и друма Књажевац — Сокобања, 1. тимочки батаљон НОВЈ са штабом одреда је стигао у село Скробницу (где је претходног дана, 20. децембра, био на преданку Озренски батаљон НОВЈ), а затим је прешао у село Језеро и тек 24. децембра 1943. године увече се у селу Лабукову састао са Озренским батаљоном, који је у то време бројао око 110 бораца. Укупно ова два батаљона сада су имала око 230 бораца.

Била је то солидна снага НОП-а, нарочито кад се има у виду квалитет бораца, који су на непријатеља остављали такав утисак да је редовно преувеличавао бројну снагу партизана. Тако је срески начелник Алексинца у свом извештају ценио да 1. тимочки и Озренски батаљон НОВЈ броји „400—500 комуниста са 17 товарних коња“, ³²¹ иако је био само један коњ, којег је Зајечарски одред запленио од четника код села Мужинца, на товареног само најнужнијим стварима што их партизани нису могли носити.

Тек сада је почело долазити до изражаја тактичко престројавање батаљона НОВЈ источне Србије и преношење тежишта борбе с једног на други крај њиховог оперативног подручја. Већ 25. децембра 1943. године, примивши обавештење да је у село Попчицу стигла јака четничка јединица и да мобилише сељаке, 1. тимочки и Озренски батаљон су пре свитања кренули из Лабукова и, користећи густу маглу, блокирали са свих страна село Попчицу. Чим су их партизани напали четници су се разбежали како је ко знао и могао. Тако су мобилисани сељаци ослобођени.

Батаљони су при овом нападу имали 1 погинулог и 1 рањеног, док су губици четника били непознати. Међутим, иако су овде разбијени, четници су ипак били у могућности да одмах уведу у борбу нову јаку јединицу, тако да су у касним поподневним часовима овог дана (док су партизани распоређени по кућама сушили покривне одеће) напали ова два батаљона у Попчици. Изненађени партизани имали су 6 рањених ³²² и били принуђени да се под борбом извлаче ка Каменичком вису. Наиме, више су долазиле до изражаја „летеће“ четничке бригаде, састављене од оних на које се рачунало да су антикомунисти. Бројно стање тих бригада кретало се од 200 до 300 војника, а потхрањиване су из „обичних бригада“. Приликом повлачења батаљони су у густој магли изгубили међусобну везу. Док се Озренски батаљон извлачио према Каменичком вису, 1. тимочки је одлучио да се врати у Попчицу и одроби тешко рање-

³²¹ АВИИ, док. Св-1567.

³²² ИРПС, док. бр. 467 (извештај Србе Андрејевића ПК-у Србије).

ног песника Радивоја Копареца, који је пре десетак дана био дошао из Зајечара и прикључио се одреду у селу Селачка. Сада су партизани, у ноћном нападу, изненадили раскомоћене четнике, који су почели да беже према селу Галибабинцу, не пропустивши да претходно стрељају партизана-песника.

Пошто је преноћио, под пуном борбеном готовошћу у селу Попчици, 1. тимочки батаљон је сутрадан, 26. децембра, кренуо ка селу Крављу, где се поново састао са штабом одреда и Озренским батаљоном. ОК Ниш је одлучио да ова два батаљона под заједничком командом штаба Зајечарског одреда крену преко Сврљишких планина у пиротски крај и обиђу села, која је бугарски окупатор припојио својој државној територији а која после разбијања Сврљишког партизанског одреда 1942 године, нису више видела партизанску јединицу.

За села Градиште, Крупац, Рињ и остала око Зеленог врха, долазак партизанских батаљона био је највећи доживљај. Оживеле су успомене на популарне партизане: др Миленка Хаџића, Душана Тривунца, Радоја Вујошевића, Данила Прицу, Васу Анђелковића и друге изгинуле руководиоце Сврљишког одреда. Међутим, ситуација је налагала да се партизани ни у једном селу не задрже више од два дана, због непосредне близине јаких бугарских гарнизона као и због јаких четничких снага у овом крају.

У борби код села Градиште, у долини Нишаве, батаљони су 28. децембра 1943. године разбили Белопаланачку четничку бригаду, око 200 војника, а која се после тога дуго није могла окупити. Разбијени четници су морали да беже под окриље Бугара на прузи Ниш — Пирот. Ово је за њих био велики политички удар, с обзиром на то што су пре тога бугарске окупаторе, које је народ из дна душе мрзео, називали главним противником. После овог сукоба код Градишта Нишки корпус, коме је припадала ова четничка бригада, није се више смео упутити у борбу са Групом партизанских батаљона у источној Србији.

Овим борбама, као и оном код села Попчице, лично је растерећен 2. тимочки батаљон који је остао око Књажевца, јер су четници из долине Тимока мора-

ли да одвајају део снага за терен Сврљига. Напад на Белопаланачку четничку бригаду био је изненађење за четнике из више разлога. Наиме, они нису знали о каквој се партизанској јединици стварно ради јер су за 2. тимочки батаљон који је остао у Тимоку претпостављали да је цео Зајечарски одред. Сем тога, нису веровали да Озренски батаљон располаже оваквим могућностима, с обзиром на то што је био састављен махом од младих бораца, избеглих чланова СКОЈ-а из Ниша и Алексинца, после најављених хапшења од стране специјалне полиције. Тако се после сваке смелије акције партизана у редовима непријатеља оцењивало да је то нека пристигла пролетерска јединица ван источне Србије.

Након оваквих успеха партизана наметала се идеја да ова два батаљона продру дубље на територију коју су анектирали Бугари, што је иначе било стално у плану ОК Ниш, али се раније тај план није могао реализовати.

Пошто су провели неколико дана у селима на падинама Сврљишких планина, батаљони су се ноћу 1/2. јануара 1944. пребацили преко горњег тока Трговишког Тимока и избили на западне падине планине Миџор. Они су се прво одмарали у селу Ђоштици, а затим се разместили у селу Топли Дол, које је имало активну партизанску десетину на челу са Векославом Ђорђевићем Бојовићем. Долазак батаљона био је велика подршка за активне сараднике НОП-а, усамљене у овим гудурама. Њима су партијске директиве долазиле из Пирота, али су углавном били лишени директне помоћи партизанске јединице.

Ситуација у пиротском округу се, у односу на ону из 1941. и 1942. године, изменила утолико што је пиротски срез сада имао солидну партијску организацију, која је прихватала антифашисте, од којих, истина, није могла да ту формира сталну партизанску јединицу, већ их је морала упућивати у састав партизанских јединица око Ниша. Партијска организација пиротског среза постигла је највећи успех у августу 1943. године када је формирала Пиротску партизанску чету, јачине око 30 бораца, чија је команда била у саставу: командир Бо-

жидар Колић Пуниша, политички комесар Велимир Костић Бајез. Команди чете придружио се и Душан Тасковић, члан ОК Ниша, као њен партијски руководи-лац. Ова чета није могла опстати на терену око Пирота већ се пребацила ка Нишу. Међутим, пошто је тада и овде ситуација била критична — Озренска десетина се у то време налазила на Јастрепцу а на терену није било других партизанских јединица — ОК Ниш је до-нео одлуку да се Пиротска чета пребаци у Заплање и даље ка Лужници, ради наслона на партизане Црне Траве.

Пошто је стигла у Лужницу, Пиротска партизанска чета је ушла у састав 2. јужноморавског одреда, осим неколицине на челу са политичким комесаром, који су се вратили на терен Пирота као партијско-политичка група. После тога, Пиротска чета је прижељкивала да Озренски батаљон НОВЈ продре и до пиротског среза, али се то, ето, остварило тек сада, уласком у четврту годину рата.

На састанку, ОК Ниш са командом партизанских батаљона и партијским руководиоцима Пирота (који су дошли преко села Темске) извршили су 5. јануара у селу Топли Дол анализу ситуације и одлучили да се формира посебан *Нишавски партизански одред*, с тим што ће се из састава 1. тимочког и Озренског батаљона издвојити већа група бораца, величине партизанске чете, и остати на терену средњег тока Нишаве.

Било је то језгро Нишавског одреда, које ће брзо нарастати приливом нових бораца са територије Пиро-та, Беле Паланке и Сврљига. Ова одлука сведочи да је народ и из ових анектираних крајева, које је окупатор третирао као присаједињене Бугарској, остао веран и привржен Југославији, чиме је бугарска окупација пре-трпела политички неуспех. Била је то противтежа чет-ничкој организацији која је у захвату Нишаве имала основни задатак да обезбеди нишавску магистралу за рачун Немаца, руководећи се принципима већ давно преживеле политике кнеза Милоша.

Оправданост постојања посебног Нишавског парти-занског одреда доказао је, пре свега, свакодневни при-

раст ове мале партизанске чете издвојене из састава Групе батаљона НОВЈ источне Србије.

Нишавска партизанска чета имала је прво два вода, сваки јачине по 15 људи. Команда чете била је у саставу: командир Јован Митић Ђорђе, политички комесар Милан Јеремић, заменик командира Драго Стоисављевић Боснић. Партијска организација чете била је под непосредним руководством Конрада Жилника, члана ОК Ниш, који је остао са четом ради помоћи њеној команди, а у партијском руководству чете био је и Велимир Костић, у то време руководилац партијске организације Белопаланачког среза.

Нишавска партизанска чета убрзо је преименована у Нишавски партизански одред, чији су водови, крајем јануара 1944. године, нарасли на по 25 бораца, распоређених у по две десетине, свака са по једним пушкомитраљеским одељењем. Командири водова били су: 1. вода — Светислав Милојковић, 2. вода — Божидар Костић Бранко. Десетари су били: у 1. воду — Стаменко Дамјановић Гојко и Александар Дамјановић Хајдук, а у 2. воду — Пјотр (црвеноармејски војник који је успео да побегне из немачког заробљеничког транспорта код Ниша) и Добривоје Ђирић Мицотац.³²³

Сутрадан, 6. јануара 1944, после подне (пошто се Нишавска партизанска чета била упутила ка селу Заскавци) уследио је напад Бугара из правца села Темске. Батаљони НОВЈ су се из Топлог Дола повлачили ка селу Црни Врх (где је такође била група активних сарадника НОП-а која је погибијом Тихомира Ђорђевића Дике остала без руководиоца и њен рад се сада није много осећао).

Бугари су били упорни и оба батаљона пратили у стопу. Пред надмоћнијим непријатељем батаљони су избегавали борбу у овако неповољним условима — терен је био покривен дубоким снегом. Нишавска партизанска чета, забацивши се у позадину непријатеља, много је допринела да се батаљони извуку из почетног удара овог добро наоружаног и бројно јачег непријатеља. Тек на косама јужно од села Црни Врх дошло је до

³²³ Априла 1944. године Нишавски одред нарастао је на 200 бораца распоређених у два батаљона са по две чете, и тада преименован у Нишки одред. Он је ушао у оперативну групу заједно са 9. српском НО бригадом, а 27. маја 1944. године наредбом ГШ Србије преименован у 14. српску НО бригаду, с тим што је она тек 17. јуна 1944. године у Рибарској бањи званично формирана. (Војна енциклопедија, књ. 2, стр. 324).

борбе између Бугара и партизанске заштитнице, што је батаљоне НОВЈ принудило да, не заустављајући се у Црном Врху, наставе покрет ка селу Равно Бучје. Одатле су без задржавања продужили ка једној стрмини на самој граници на којој је Бугарима било тешко да се пробију са својим наоружањем, и тако успели да се одвоје од овог насртљивог непријатеља.

Следећег дана, 7. јануара око подне, батаљони су стигли у село Репушницу. Тек ту су, пошто су одбили напад Бугара који је прошао без икаквих губитака са обе стране, преданули. Како су сељаци Репушнице тог дана славили Божић, батаљони су без већих тешкоћа дошли до хране, у којој се оскудевало у овом јако пасивном крају. Пред мрак су наставили покрет ка селу Радишевцу, где су остали два дана на одмору.

Снег је већ био увелико пао, зима стегла, па је прва брига штаба Зајечарског одреда (као заједничког штаба Групе батаљона) била да организује прикупљање одеће и обуће, а народ је, и поред велике оскудице, давао све што је могао.

Док су 1. тимочки и Озренски батаљон овако успешно дејствовали кроз сврљишки и пиротски крај, 2. тимочки батаљон НОВЈ био је принуђен да остане у долини Белог Тимока. Он се, кроз даноноћне покрете и борбе које су му наметали четници, чији се број стално повећавао, пребацивао са десне на леву обалу Белог Тимока и, користећи за одмор углавном појате на Тупижници и Старој планини, подносио велике напоре, оскудевајући и у храни.

25. децембра 1943. године 2. батаљон се преморен нашао у селу Мањинцу. Због недовољне будности његових обезбеђења четници су га изненадили и захваљујући само надмоћности батаљон је избегао добро замишљену четничку блокаду. Успео је да се рокира ка селу Бучју, тако да је непријатељ ударио у празно. 27. децембра батаљон се нашао у селу Јаковцу, на десној обали Тимока. Штаб батаљона је, и поред успешног командовања, запоставио могућност да ће непријатељ пратити његове покрете и настојати да га нападне јачим снагама. Тако се и догодило да батаљон у Јаковцу дође у исту ситуацију у којој се, као што знамо, нашао чи-

тав одред 16. новембра, с тим што је тада непријатељ започео са ноћним нападом који је наставио и сутрадан 28. децембра. И сада је коса Чутурило код Јаковца била пресудна за исход борбе. Пошто је успео да разбије Бољевачку и Зајечарску четничку бригаду на Чутурилу, 2. тимочки батаљон се повукао ка селу Ново Кори-то, дубље у масив Старе планине. Он се 2. јануара 1944. поново нашао у селу Јаковцу, збуњујући тако четнике својим маневрисањем. Покрети батаљона били су нагли, смели, али и врло напорни. Он је одолевао нападима надмоћнијег непријатеља, али је избегавао одсудније ангажовање, пошто је његов штаб тежио да сачува људе који су у овако ретком бројном приливу били најважнији. Утолико је и била већа радост бораца 2. батаљона када су се 13. јануара 1944. године састали са 1. тимочким и Озренским батаљоном у рејону манастира Суводол (код села Селачке).

Била је то сада јединствена Група од три батаљона НОВЈ источне Србије, јачине преко 350 бораца, са око 40 аутоматских оружја. Такву партизанску снагу народ у долини Тимока дотле није имао.

Формирање 3. тимочног батаљона НОВЈ

Зајечарски одред (1. и 2. тимочки батаљон) и Озренски (Нишки) батаљон НОВЈ овако сједињени у Групу батаљона били су партизанска снага, која је принудила четнике да још безобзирније мобилишу народ за рачун окупатора, што је иначе било врло непопуларно. Народ је био против окупатора и за сваку мобилизацију тражио је објашњење.

Четнички официри су до тада мобилизацију правдали потребом борбе против комуниста и фашиста, али сада они више нису имали никаквог основа да тврде да су против фашиста, нису имали ни времена да поричу сарадњу са окупатором јер је она била очигледна. Сада су се сва њихова објашњења сарадње сводила на потребу „уништења комунизма“. Ко би тражио објашњење зашто уништавати комунисте кад се они боре противу омраженог немачког окупатора, био је осуђен на смрт од четника.

Окупатор је био све окрутнији у свом терору и голоруки народ се препуштао стихији присилне мобилизације од стране четника, да би колико-толико избегао одмазде. Бригаде „југословенске војске у отаџбини“ су сваким даном бројно нарастале тако да су половином јануара 1944. године просечно бројале по 500 силом мобилисаних људи. Пошто немачки окупатор није снабдевао четнике храном, то су ови били принуђени на реквизицију од народа, користећи притом исте методе као и окупатор. Они су и своју формацију и распоред јединица прилагођавали условима исхране и смештаја по селима, што им је чинило озбиљне тешкоће у брзој концентрацији снага за напад на партизане.

Група батаљона НОВЈ источне Србије је одолевала овој маси издајника, разбијајући је у готово сваком случају, али су зато месне организације НОП-а биле под сталним ударом четника и њихов опстанак је био озбиљно доведен у питање. О условима смештаја рањеника, после трагичног случаја са рањеним командантом 1. батаљона Зајечарског одреда Божом Вуколићем Вучком (14. јануара 1944. године) који скоро могло бити ни говора.³²⁴

³²⁴ Према изјави очевидца, догађај са рањеним Божом Вуколићем одиграо се овако: пошто као тежак рањеник није могао да се носи са одредом, Вуколић је смештен у село Боровац и поверен на лечење сарадницима НОП-а: Здравки Јовановић, Воји Николићу, Симеону Симићу, Милији Милојковићу и другима, који су се иначе до тада успешно бринули о партизанским рањеницима. Њега је повремено обилазила санитетска екипа одреда на челу са др Ивком Боловићем, која се 14. јануара застекла на штали Милета Поповића, где је Вуколић имао склониште. С њима је био и рањени партизан Миле Црепњар из Дебелице, коме је на властито наваљивање било одобрено да оде у своје село да обиђе породицу. Међутим, он је, под досад неутврђеним околностима, открио непријатељу склониште у селу Боровцу. Одмах је из Књажевца кренуо одред СДС, предвођен неким Спасићем, бившим зубаром, и заједно са Тимочком четничком бригадом блокирао село Боровац. Санитетска екипа (др Ивко Боловић, Никола Пилипов Рудар, Ђураш Ђурашковић и Ђорђе Салаћанин Земунац) успела је да се извуче из блокиране штале у јаругу (Лексин поток), одакле су пружили жесток отпор непријатељу до пада мрака, а затим се повукли на планину Тупижницу и даље ка Бољевцу, где су после месец дана поново блокирани и сви изгинули. Међутим, тешко рањени Вуколић, остао је на штали и пружао отпор непријатељу све док четници нису запалили шталу у којој је изгорео.

Ситуација у Тимочкој крајини је налагала да се кадрови НОП-а штеде од сувишних жртава, јер их је на пролеће чекао одсудан обрачун са фашизмом. Извештавајући ПК Србије 2. јануара 1944. године о тешком стању на територији зајечарског округа, Срба Андрејевић, који је овде упућен да сагледа услове у којима се бори Зајечарски одред, овако је описао ситуацију: „... за сада је немогућ рад у позадини док се војнички не потуку дражиновци... Тешко је за смештај рањеника тако да се под најтежим условима они лече... Породице неких наших другова морају ићи са одредом јер немају места опстанка по селима... ОК Зајечар за сада неће моћи да ради у позадини већ мора са одредом...“³²⁵

У оваквој ситуацији предложено је да ГШ Србије уплати привремено 2. јужноморавску бригаду у Тимочку крајину и нишки округ, као помоћ у овим тешким приликама. Међутим, за то је требало времена, а сарадници НОП-а, посебно партијска руководства на терену, били су под сталним ударом четника и окупатора и више се није могло чекати. Зато је ОК Зајечар донео одлуку, не чекајући одговор ГШ и ПК Србије, да се сва партијска руководства са терена привремено повуку у одред. То је био готово једини начин да се ови кадрови сачувају од уништења.

15. јануара 1944. године на пропланку између села Јелашнице и Шарбановца извршена је смотра Групе батаљона НОВЈ. Била је то јединица од око 380 свесних бораца-комуниста, са богатим ратним искуством, спремна да истраје у овој напорној борби против фашизма. Из неких села долине Тимока, као на пример из Берчиновца, била је сада у одреду читава партизанска чета од 31 борца, на челу са најстаријим партизаном одреда Радисавом Павловићем Старином.

Ово је био само део, истина већи, онога што је успело да дође у одред после позива ОК Зајечар. Велики број комуниста, нарочито оних у Крајини и Поречу, није због удаљености могао да следи одлуку ОК Зајечар, већ је остао на терену гинући у неравноправним борбама са разјареним четницима који су се светили за

³²⁵ ИРПС, док. 5787.

презир са којим их је дочекао народ. Тако је у Крајини међу погинулим био и Станоје Гашић, секретар Среског комитета за Салаш, који је са још тројицом партизана пао у борби против многобројних четника у атару села Метриша, где је најсигурније уточиште раније имала и партизанска групица, после разбијања Крајинског одреда 1941. године.

Партијска организација Борског рудника, са којом је био и члан ОК СКОЈ-а Борче Миленковић Срђа, највише је затајила, иако се очекивало да ће одавде, после пристизања веће групе у октобру, бити највећи прилив нових бораца за Зајечарски одред. За готово три месеца из Бора није изашао ни један нови борац у одред, нити је партијска организација напуштала град. Последица тога била је и погибија два одважна првоборца: Борчета Миленковића и Боре Томића који су се излагали и највећем ризику у одржавању партијских веза.

Тако је половином јануара 1944. године Зајечарски одред бројао 270 бораца, па се издвајање једног вода као језгра Нишавског одреда није ни осетило. Штаб Зајечарског ПО је проценио да су овако нарасли 1. и 2. батаљон за овакав начин дејства гломазни, и да су сазрели услови за формирање и 3. тимочког батаљона НОВЈ. Већ се било приступило и прављењу спискова за распоред бораца по батаљонима у селу Петруши (источно од Андрејевца), где је требало да се одреди и командни кадар за читав нови батаљон, укључујући ту и попуну упражњених места у Озренском батаљону. Међутим, зором 16. јануара 1944. године Групу батаљона НОВЈ је напала Тимочка четничка бригада, тако је прекинут овај посао на реорганизацији Зајечарског одреда.

Група батаљона се повукла из Петруше ка селу Радичевцу, а затим је преко рејона Килавата и Русинице стигла у село Кандалицу, одакле је морала продужити на преноћиште у села Старо Корито и Градиште (југоисточно од Књажевца). Међутим, због напада две четничке бригаде, батаљони су и одавде морали да наставе покрет, прво ка селу Жуковцу, где су се само снабдели нешто храном, а затим се пребацили у атар села Мучибабе. Ту су се 17. јануара разместили на усамљене појате, сматрајући да ће бар у овом беспућу у

миру да предахну. Међутим, већ после подне напао их је један батаљон Сврљишке четничке бригаде (око 200 четника), али су га партизани брзо натерали у бекство ка селу Кренти. Увече је Група батаљона сишла у мало село Црвење (удаљено само 5 км од Књажевца), где их је чекала група омладинаца, већином чланова СКОЈ-а, са четничким позивима за мобилизацију примљеним преко председника општине. Уместо да се јаве четничком „команданту“ Арси Виденовићу, како је стајало у позивима, омладинци су по директиви свог партијског руководства кренули са партизанима.

Иако мало, село Црвење је са својим симпатизерима НОП-а не само прихватило оволики број партизана већ им је обезбедило и резервну храну за пут.

Овај кратки преглед марш-руте Групе батаљона од Петруше преко Радичевца, Кандалице, Жуковца и Мучибабе до Црвења, дуге готово 100 км, по беспућу покривеном снегом, праћене сталним нападима четника, управо илуструје ситуацију у којој су се нашле партизанске снаге источне Србије почетком 1944. године.

Постављало се питање да ли је уопште могуће да батаљони НОВЈ опстану на терену источне Србије без помоћи неке од бригада из Јужноморавске оперативне зоне, којих је тада већ било четири (1. јужноморавска бригада прешла је на терен источне Босне заједно са 1. шумадијском бригадом). Даље подметање ових батаљона источне Србије удару надмоћнијег непријатеља био је рескир о којем су ОК Ниш и Зајечар озбиљно размишљали, па је одлучено да Група батаљона приђе ближе Морави, како би имала непосреднију помоћ ГШ и ПК Србије.

Пре свитања 18. јануара Група батаљона је напустила село Црвење и усиљеним маршем, прегазивши Сврљишки Тимок, стигла у село Васиљ (западно од Књажевца), где је одмах била нападнута од 2. књажевачке четничке бригаде која је тада имала свој рејон размештаја у селима Вини и Шуман-Топли. Мада су четници овом приликом били разбијени, ипак су натерали батаљоне да напусте топли смештај у селу и избаце се на косе Васиљске планине, где су на снегу и ниској температури провели све до мрака.

Са штабом Групе батаљона кретао се и представник ПК Србије Душан Пућа, који је овде стигао заједно са Србом Андрејевићем ради упознавања ситуације на терену ОК Зајечар, и ту остао и после Андрејевићевог одласка. С обзиром на тежину ситуације у којој су се нашли Зајечарски одред и Озренски батаљон, штаб Групе батаљона је разматрао могућност пребацивања батаљона на Јастребац. Судећи по каснијем реаговању на овакав закључак, види се да су мишљења о напуштању Групе свога терена била подељена: штаб Групе је рачунао са пребацивањем на леву обалу Ј. Мораве, док ОК Ниш није био сагласан са таквом одлуком. Како су ОК Зајечар и штаб Зајечарског одреда већ раније „били решили да одреди пређу тамо“, ³²⁶ само су чекали одговор ПК Србије преко Србе Андрејевића, који управо због нејединственог става ОК Ниш и ОК Зајечар није хтео да санкционише овакву одлуку док се за то не добије сагласност ПК Србије.

Опстанак Групе батаљона источне Србије био је условљен добијањем помоћи са суседних терена, која је тражена од ГШ Србије. Међутим, одговорни чланови ПК Србије за терен источне Србије су на овај захтев одговорили да се бригаде на терен Ниша и Зајечара „још не могу слати јер су оне нужне за борбе на овим територијама (у Топлици и Јабланици прим. И. Г), а тек кад створимо још коју бригаду могли би им слати једну за тај терен“. ³²⁷

Због непрекидних борби и напорних покрета Групе батаљона, њен штаб је често остајао без везе са ОК Ниш и Зајечар и све своје одлуке је доносио уз сагласност представника ПК Србије који се кретао са батаљонима и био очевидац тешкоћа са којима су се ови борили. Наиме, штаб Зајечарског одреда као штаб Групе батаљона је морао са више иницијативе да доноси одлуке и ван његове компетенције, јер ОК Зајечар није био на окупу и штаб је за своје одлуке једино могао да консултује представника ПК Србије који се креће заједно са њим. ³²⁸ Уместо одлуке да се Група батаљона пребаци

³²⁶ ИРПС, док. 488.

³²⁷ ИРПС, док. 474.

³²⁸ ИРПС, док. 468.

на Јастребац, долазиле су поруке да батаљони „не смеју да губе перспективе и да чекају помоћ са стране, већ да рачунају на своје снаге а наша је ствар да одлучимо о евентуалној помоћи“ — како стоји у писму ПК Србије од 18. јануара 1944. године.³²⁹

Управљајући се према ситуацији, штаб Групе батаљона је, уз сагласност представника ПК Србије Душана Пуђе, донео и одлуку за реорганизацију Зајечарског одреда, тежећи са створи покретљиве чете, способне за борбе у условима у којима су се нашли батаљони, држећи се при том и ранијег упутства ГШ Србије да чете углавном треба да броје око 32 борца. Идеја о реорганизацији Зајечарског ПО, као што смо видели, потекла је још 15. јануара 1944. године.

20. јануара 1944. године у селу Језеру (јужно од Сокобање) формиран је и 3. тимочки батаљон, тако да је Група батаљона источне Србије сада бројала три тимочка и један озренски (1, 2. и 3. тимочки и 4. озренски) батаљон НОВЈ. Један део командног кадра Зајечарског одреда као штаб Групе од четири батаљона имао је све функције штаба бригаде.

Штабови батаљона били су у саставу:

— 1. тимочког: командант Јован Кеџман, политички комесар Мирко Петровић, помоћник комесара Драгољуб Стефановић, ађутант Небојша Анђелић.

— 2. тимочког: командант Вукашин Милић, политички комесар Срета Цвијић, помоћник комесара Душан Глигоријевић, ађутант Стојан Предић.

— 3. тимочког: командант Момчило Марковић, политички комесар Јанко Симеонович, помоћник комесара ађутант Душан Чубра.

— 4. озренског: командант Светислав Татарац, политички комесар Тихомир Стојановић, помоћник комесара Светозар Прибић Илија, ађутант Ђиро Орлић Никола.³³⁰

³²⁹ ИРПС, исто.

³³⁰ Ађутанти батаљона су у то време били стручна помоћ командантима и вршили су дужност заменика команданта батаљона а у вертикалном погледу били су везани са начелником штаба Групе батаљона.

Батаљони су имали по три чете, свака по два вода, у сваком воду по једно до два пушкомитраљеска одељења. Просечна јачина чета износила је 30 бораца, наоружаних пушкама и са три до четири пушкомитраљеза. Пушке су биле углавном типа „маузер“, а неки чланови штаба Групе и штабова батаљона имали су машиничке, којих је укупно било 5 у овој јединици.

У муницији се озбиљно оскудевало, па је, поред осталих тешкоћа, ово био главни разлог што се штаб Групе батаљона, и поред упозорења да „не чека помоћ са стране“, ипак одлучио на привремено пребацивање на планину Јастребац. И поред јасног сагледавања ситуације, ПК Србије и ГШ Србије нису могли у томе пружити помоћ партизанским јединицама источне Србије. Окупатор је заједно са четницима и недићевцима био створио такву мрежу фашистичких организација да су и везе штаба Групе батаљона НОВЈ са окружним комитетима, као и ових са ГШ и ПК, Србије, биле све слабије и теже.

У ГШ Србије се знало да је ситуација у источној Србији тешка, јер су овај терен „покриле Дражине банде“, али он није дао и конкретно решење овог проблема са којим су се мучиле партизанске јединице.³²¹

Штаб Групе батаљона НОВЈ осећао је потребу да се састане са ОК Ниш због тога што је, после напуштања долине Тимока, прекинуо везу са ОК Зајечар, а и због обавеза према Озренском батаљону који је само привремено стављен под команду штаба Зајечарског ПО, мада је и даље остао на партијској вези ОК Ниш као претпостављеној инстанци. Међутим, сваки покрет Групе батаљона био је праћен сукобом са непријатељем што је отежавало и готово онемогућавало везу са партијским руководством на терену.

Већ сутрадан по реорганизацији, Група батаљона је, при покрету од села Језера ка Каменичком вису, наишла 21. јануара на непријатеља у селима Крављу и Церју — јачине око 100 војника (углавном недићевци из Алексинца и Ниша), који су се овде концентрисали ради заједничког напада са четницима на партизане у рејону Језеро — Ново Село — Радичковац.

³²¹ ИРПС, док. 468.

Недићевци, који су се забарикадирали у кућама, пружили су веома жилав отпор све до мрака и нанели партизанима теже губитке — нарочито 3. тимочком батаљону,³³² а затим су се користећи ноћ повукли.

Четници који су у овој борби такође имали да узму учешћа, нису уопште стигли. Наиме, основна карактеристика бројно надмоћнијег непријатеља НОП-а у сукобима са Зајечарским одредом и Озренским батаљоном била је споро кретање, колебљивост у нападу и шаблонизам у командовању јединицама, а посебно што присилно мобилисани нису желели да се боре против партизана. Отуда је чест случај да четници затаје баш када имају све услове да партизанским јединицама нанесу теже ударе.

После борбе у селу Церју, 21. јануара 1944. године, Група батаљона је скренула са правца ка Нишу и стигла у рејон села Липовац — Пруговац — Црна Бара.

Положај партизана био је Критичан — о одмору није могло бити говора, а у муницији се осетно оскудевало. Но, и поред тога, уследила је одлука да батаљони не прелазе Мораву пре но што за то добију изричито одобрење ОК Ниш и Зајечар, већ да се врате на терен Тимока и Сврљига.

Нема података да ли је штаб Групе батаљона добио изричито наређење да одустане од преласка на леву обалу Ј. Мораве или је само желео да за ово добије формалну сагласност својих окружних комитета. Међутим, чињеница је да се овај штаб нашао на приличној муци — батаљони више нису могли ући ни у једно село без борбе са четницима. Тако је Група батаљона провела читаву ноћ 26/27. јануара у покрету између Велења и Крупца да би се колико-толико одмориле без додира и сукоба са непријатељем. Ова села четници су држали, поред осталог, и због повољних материјалних услова, што је батаљоне НОВЈ приморало да се преко села Рсовци и Преконози дохвате пасивних села на Голаку

³³² Из 3. тимочког батаљона тада су погинули: Миодраг Станојевић из Рогљева, Јован Милојевић из Рајца, Жика Ђирић из Вртовца и ађутант овог батаљона Душан Чубра Стипе, а рањени командант овог батаљона Момчило Марковић Зоран и командир вода Јован Јовановић Триша.

(шири рејон на планини Озрен), који је тада био покривен снегом. А када је 28. јануара Група кренула према Тимоку, одмах се зором сукобила код села Раденковца са Сврљишком четничком бригадом, што је било само упозорење да је и Књажевачки четнички корпус покренуо своје снаге на терен нишког округа.

Штаб групе батаљона је одлучио да се окружни комитети извести да се одустало од повратка у Тимок, али да то још не значи да је одлучено да се напусти терен источне Србије. Наиме, ситуација је била таква да би одласком Групе батаљона источна Србија остала без партизана, јер су се у то време само у њеним крајњим тачкама налазиле две мале партизанске јединице: Нишавски одред са 40—50 бораца на простору око Пирота и Беле Паланке и Пожаревачки одред, јачине око 65 бораца ка крајњем северном делу источне Србије, који је иначе дејствовао у врло сложеним условима. Пре него што будемо видели даља дејства Групе батаљона, да се упознамо са стањем код овог одреда.

Пожаревачки партизански одред 1943. и почетком 1944. године

Ситуацију на територији пожаревачког округа почетком 1943. године карактеришу извесни моменти по којима се она прилично разликује од оне у зајечарском и нишком округу. Пре свега овде није било никаквих бугарских јединица што је чинило велику разлику у окупационом систему, па самим тим и у односу домаће реакције према партизанском покрету. Док су на територији нишког и зајечарског округа Немци „акције чишћења“ углавном препуштали бугарском окупационом корпусу, одредима Српске државне страже, Српске добровољачке команде и четницима, овде на терену Пожаревца те акције су изводиле јединице немачког 734. пука и снаге домаће реакције. При томе су четници ДМ, иако су прокламовали борбу против окупатора, узимали у акцијама чишћења видног учешћа, што је Пожаревачком партизанском одреду причињавало велике тешкоће.

Почетак 1943. године је за Пожаревачки одред био утолико тежи што је сада он, по процени Милана Аћимовића, као „четврта комунистичка група у Србији“ дошао на ред за уништење. Зато је главнина одреда Српске добровољачке команде, пре свега њен по злу познати 5. одред, под командом Марисава Петровића, пребачена на терен Пожареваца, да би заједно са Немцима и Русима белогардејцима преузео офанзиву која је очигледно била у непосредној вези са четвртом немачком офанзивом на главнину НОВЈ у западној Босни. Немци су настојали да што пре реше ову ситуацију у северном делу источне Србије како због несметаног пребацивања 7. СС „Принц Еуген“ дивизије из Србије у Хрватску, тако и ради припрема 704. посадне дивизије за реорганизацију у 104. ловачку дивизију, која је требало да се пребаци из источне Србије у Босну и Црну Гору ради учествовања у последњој фази немачке офанзиве против снага НОП, а после тога у плану је било и разоружавање четника.³³³

Колико је офанзива Немаца и домаће реакције у фебруару 1943. на Пожаревачки одред била жестока, најбоље сведочи извештај ОК Пожаревац од 29. марта 1943. године у коме, поред осталог стоји: „Од 15. фебруара наш се терен налази под притиском јаким непријатељских снага и под највећим терором“.³³⁴ То потврђује и извештај штаба Пожаревачког одреда од 20. марта 1943. године,³³⁵ који је, нема сумње, био у посебно тешкој ситуацији јер није могао очекивати помоћ ни са које стране.

Јединице непријатеља, чија се јачина цени на преко 5.000 војника (од тога 2.000 Немаца), биле су подељене у 5 борбених група, познате (према неким изворима) као групе: „Север“, „Југ“, „Исток“, „Фриц“, „Ице“, обједињене под командом штаба 734. немачког пука, на чијем се челу налазио пуковник Хенцел. Не располажемо планом дејства ових немачких снага, али је било

³³³ До разоружавања четника, као што је познато није дошло, јер су се догађаји развијали другачије него што су овим планом предвиђени.

³³⁴ „Ратна писма“, библиотека „Истине“, Пожаревац, 1961.

³³⁵ Зборник I/20, док 79.

очигледно да оне нису биле концентрисане искључиво против Пожаревачког партизанског одреда, који је тада бројао преко 100 бораца распоређених у три чете (Печку, Моравску и Стишку). Немци су желели да терен пожаревачког округа у овој ситуацији имају под строгим контролом како због Београда, чијој је Фелдкоманди он припадао, тако и због Бора и Ђердапа на које се подручје овај округ наслањао. А, с обзиром на важност коју су придавали Бору и Ђердапу, Немци нису ни признавали било какву административну поделу са зајечарским округом који је иначе припадао Фелдкоманди у Нишу.

Према томе може се закључити да овде на терену Пожаревачког округа Немци нису, бар у овој ситуацији, правили неке комбинације за коришћење четника Драже Михаиловића у борби против партизана какав је случај био на терену нишког и зајечарског округа. Отуда и произилази чињеница да су у „чишћење“ терена од устаника укључили и ликвидацију четника ДМ, који су углавном били у долини Млаве и на Хомољским планинама. Због тога ће, видећемо, овде настати права збрка ко је против кога: четници против партизана, љотићевци (СДК) против четника и партизана, недићевци (СДС) против партизана али не и против четника, Руси белогардејци против партизана, четника и недићеваца. То управо и објашњава ону констатацију да се „терен налази... под највећим терором“, који је трајао све до јуна 1943. године, а резултат тога је: око 360 стрељано на Чачалици и Братинцу; око 450 интернирано у Немачку и Норвешку са много попаљених кућа и појата; око 70 погинулих чланова КПЈ и СКОЈ-а (из састава партизанског одреда или са терена, од тога „3 инструктора Окружног комитета, 1 секретар ОК СКОЈ-а и 6 чланова среских комитета и повереништава Партије“.³³⁶

За почетак непријатељске офанзиве узима се 15. фебруар због погибије пуковника Хенцела команданта 734. пука, када су се огорчени Немци просто окомили на села око Пожаревца, убијајући кога стигну. Тај први налет Немаца био је најтрагичнији јер су страдала и

³³⁶ „1200 дана“, стр. 105.

партијска руководства преко којих је Пожаревачки одред одржавао везу и са градом и са ОК. Међутим, чете Пожаревачког одреда нису биле уништене, изузев Стишке, која је после пробоја из блокаде у селу Баре упала у нову блокаду непријатеља у селу Сиракову. Ту је, од 20 бораца колико је бројала, једва десетак успело да се пробије. Међу погинулима била је и цела команда чете на челу са храбрим командиром Милосавом Средојевићем. За то време су Моравска и Печка чета успешно маневрисале, вршећи препаде на железничку пругу и телефонске везе, што је имало видног одраза на морал остатака Стишке чете, чије је језгро, захваљујући упорности њеног рањеног политичког комесара Драгослава Марковића Рође очувано и чета поново обновљена.

У марту 1943. године наступила је друга фаза непријатељске офанзиве, када главну реч воде одреди Српске добровољачке команде у које су Немци очигледно имали највеће поверење. Тиме се објашњава зашто се четници ДМ ни у овој фази не појављују, већ су, повукавши се дубоко у беспуће Хомоља, тежили само да избегну сукобе са Немцима који нису ни могли ни хтели да у овој ситуацији праве разлику између њих и партизана. Четници су успели да се законспиришу, поред осталог, захваљујући и помоћи одреда СДС (недићевци) у које се већи број легализовао за време офанзиве, што је, пак, изазвало нетрпељивост између СДС и СДК (љотићевци).

У овој другој фази, када 734. немачки пук повлачи своје јединице са терена, СДС и СДК настављају са терором, али сада искључиво према онима за које се сматрало да су сарадници партизана. Тада долази и до великих провала у граду Пожаревцу, те изврстан број сарадника НОП-а бежи из града и долази у партизанске чете, чиме се ОК Пожаревац пружа могућност да акције одреда, ма колико ситне али за непријатеља осетљиве, прошири и преко Мораве, те формира и Ресавску чету. Тако је одред нарастао на 70 бораца.³³⁷

³³⁷ Зборник I/5, стр. 384.

Непријатељ НОП-а, пре свега љотићевци, сада све снаге баца искључиво на чете Пожаревачког одреда. Најтежи ударац задобија Моравска чета, од које, поред осталих, гине и инспиратор свих њених акција политички комесар Сима Симић. Офанзива непријатеља започета у фебруару наставља се без престанка и у априлу када Стишка чета губи и свог трећег командира Властимира Илића, затим 13. априла код Смољинца свог политичког комесара Драгослава Марковића Рођу, који је био прездравио од раније задобијених рана, а 29. априла код села Бискупља и свог четвртог командира Слободана Милосављевића Босанца. Та чета, чији су борци били међу најiskusнијим у Пожаревачком одреду, очигледно није престајала да постоји ни после најтежих борби. Приливом нових бораца она је константно представљала језгро одреда, о чему сведочи и одлука штаба одреда од 4. јуна да се њој прикључе и остаци Моравске и Ресавске чете које су највише страдале у мају 1943. године. Ту су четници ДМ — користећи одсутност Немаца са терена, а нарочито измењени однос Немаца према њима од оног првобитног са којим су и кренули у ову офанзиву на терен пожаревачког округа — задали најјачи ударац Пожаревачком одреду.

У јуну 1943. године на терену пожаревачког округа осећале су се тешке последице непријатељске офанзиве: прихватне базе Пожаревачког одреда у селима су разорене, кадрови изгинули, народ застрашен. Па ипак одред није био уништен, а у његову Печку чету је стигла и већа група радника на челу са комунистом Миодрагом Миленковићем, који је одмах постављен за политичког комесара ове чете. Печка и Стишка чета биле су довољна гаранција да непријатељ није својом дуготрајном офанзивом успео у својој основној замисли: да уништи Пожаревачки партизански одред. Зато сада четници ступају отворено на сцену да се боре против партизана заједно са љотићевцима и недићевцима, па чак и да предњаче у тој борби, наступајући са паролем: „Уништимо комунисте јер су они криви за терор који су починили Немци“.

Терен пожаревачког округа, пре свега онај у захвату Млаве, постаје за Немце проблем и они у јуну поно-

во ступају у ову дуготрајну офанзиву. Наиме, у јуну пристиже на овај терен 297. немачка дивизија (пребачена у Југославију из Француске), која свој 522. пук дислоцира на простор Кучево — Петровац — Бор, а 523. пук на простор Мајданпек — Д. Милановац — Ђердап, испољавајући јасну тенденцију да жели чврсто држати у рукама Борски рудник и Ђердапски теснац. С тим у вези је и „акција чишћења“ 522. пука простора у захвату Хомољских планина која је трајала све до августа. То је нанело нове губитке Пожаревачком одреду, чије су Стишка и Печка чета укупно бројале једва око 30 бораца. Четници ДМ, пак, не само да се нису повлачили из долине Млаве, већ су после ове офанзиве постали главна снага домаће реакције за борбу против партизана. Настало је време политичког шпекулисања четника ДМ, када се стварају „Горски штабови“, а из четничке врховне команде у долину Млаве стиже капетан Синиша Оцокољић Пазарац, по свему судећи поверљивији човек Драже Михаиловића но што је то био мајор Велимир Пилетић. Синиша Оцокољић потискује Пилетића у Крајину, где овај постаје командант „Горског штаба 67“, тј. Крајинског четничког корпуса, а сам Оцокољић на територији Пожаревачког округа формира „Горске штабове 69/1 и 69/2“ (тј. Моравски и Млавски корпус), за чије команданте именује капетане Милана Банковића и Јагоша Живковића. Оцокољић као претпостављени овима јавља се у улози команданта групе корпуса, први такве врсте у источној Србији.

Ослонац овој организацији ДМ на челу са Синишом Оцокољићем били су: Воја Јевремовић Триброђанин, трговац из Кучева, иначе четнички војвода, Драгутин Шуманчевић Шуманац и Михајло Стевановић, индустријалци из Петровца, Раша Милић, полицијски писар, и Аца Живковић, кафеџија из Петровца, затим др Најкић из Жагубице и други који су били политички већ дискредитовани због сарадње са окупатором. Центар ове четничке организације био је Петровац, док јој је Пожаревац био теже приступачан. Овде су, додуше, пуковник Љубо Бабић и потпуковник Милан Калабић, као недићевци, константно слали четницима опрему и наоружање, али им је у томе био велика сметња вођа

„Збораша“ Неша Бранковић, који је био иницијатор оног идентификовања четника и партизана пред Немцима у њиховим акцијама „чишћења“ терена пожаревачког округа од „бандита“. Он, међутим, није могао променити све јаче поверење Немаца у четнике и сарадњу са њима у борби против НОП-а.

То се догађа, дакле, у време када се на територији нишког и зајечарског округа ствара јединица НОВЈ и када су четници ДМ сматрали само партизанае за своје непријатеље. Велики број недићеваца напушта одреде СДС и прелази у „југословенску војску у отаџбини“, како су се тада четници називали.

Међутим, и поред свих ових тешкоћа, Пожаревачки партизански одред је и даље постојао. Чак је народ, када се после повлачења јединица 297. немачке дивизије са терена ослободио страха од терора, указивао партизанима помоћ, сада уверен да се они једини боре против окупатора. Поједини бивши борци враћају се у одред, а пристижу и нови, тако да половином октобра 1943. године одред броји 50 бораца. ОК Пожаревац 29. октобра, поред осталог, извештава да се ситуација на „нашем терену полако поправља у нашу корист“, да су четници ДМ „већ потпуно компромитовани у народу“ и да сада све што желе постићи могу то само силом.³³⁸ На састанку целог одреда, одржаног на Брежанским салашима, борци су имали могућности да се потпуније упознају и са ситуацијом на свим бојиштима у Југославији као и са перспективом свог одреда после ове дуго-трајне и са тешким последицама офанзиве непријатеља, где је изгинуо скоро цео штаб одреда (а у Пожаревцу, поред осталих, погинуо је и секретар МК Жика Брдарски).

Проширењем окупационог подручја бугарског корпуса у Србији почетком јула 1943. и дислоцирањем 25. бугарске дивизије у Пожаревцу, са њеним јачим деловима у Кучеву и Петровцу, наметало је штабу Синише Оцокољића да се отвореније повеже са немачком командом. Чак је Оцокољић упутио и свог представника Владу Обрадовића у немачки штаб у Пожаревцу, који

³³⁸ Зборник I/5, док. 116.

је имао да непосредније контактира и са штабом 25. бугарске дивизије, јер је пре рата живео у Бугарској и, како каже, познавао „културу и цео живот бугарског народа“.³³⁹

Присуство и бугарског окупатора на терену пожаревачког округа отежавало је, нема сумње, ону строгу тајност у сарадњи четника и Немаца.

Започела је политичка игра између Бугара и Немаца за придобијање четника као „националиста које признају савезници“. Одмах се појавио и бугарски публициста професор Србаков, наводно као представник Земљорадничког савеза Бугарске и присталица идеја покојног Александра Стамболијског. Он је преко „Горског штаба 69“ и Сенише Оцокољића успоставио директну везу са „Врховном командом“ Драже Михаиловића, што се сматра зачетком тзв. Заграничног комитета, преко кога је и избегличка влада у Лондону ширила идеју уједињења Србије и Бугарске. Тиме је почела сарадња између Врховне команде бугарске фашистичке војске и Врховне команде „Југословенске војске у отаџбини“ за борбу против партизанског покрета у Србији. Овлашћени представници у „Заграничном комитету“ били су пуковник Балтаков као командант 22. бугарске дивизије у Нишу и потпуковник Љуба Јовановић Патак као командант Тимочког четничког корпуса. Професор Србаков је, по свему судећи, био идеолог тог комитета.

Тако се на терену пожаревачког округа испреплетала читава мрежа фашистичких обавештајних центара који су регистровани догађаје за сопствене интересе, а у целини узето били јединствени у борби против Пожаревачког одреда и народноослободилачке борбе. Зато, тешке услове опстанка овог одреда треба сагледати и са тог становишта. То објашњава зашто су чете Пожаревачког одреда бројале само 15—20 бораца, а сваки нови борац овог одреда у 1943. години сматран је за знатно појачање. С друге стране, овако отворена и свестрана сарадња са окупатором потпуно је компромитовала чет-

³³⁹ Према писменој изјави Владе Обрадовића пред органима СУП-а Пожаревца (докуменат без ознаке).

нике Драже Михаиловића у очима народа, коме ће се све више враћати поверење у партизане ма колико они били малобројни. То је објашњење како је Пожаревачки одред успео да се обнови, да ОК Пожаревац поново именује штаб овог одреда, рачунајући са његовим прерастањем у јединицу НОВЈ.

Баш у време када је 2. батаљон Зајечарског одреда крајем октобра 1943. године успешно дејствовао у Крајини, Пожаревачки одред — тада јачине 50 до 60 бораца који су, према реорганизацији одреда на Брежанским салашима, распоређени у три чете — кренуо је у напад на четнике. Дошло је и до прве непосредне везе ОК Зајечар и ОК Пожаревац преко партијског пункта у Мајданпеку, али не и до заједничког решавања коме овај пункт да припадне. Тако се и догодило да Ратко Чупић, раније члан рудничког комитета у Костолцу, напусти Мајданпек и пређе у партијски пункт Кучева, препустивши рад у Мајданпеку Драгомиру Радојевићу и ОК Зајечар, а да се претходно није створио план деловања ова два пункта. Вероватно је на основу таквих извештаја са терена пожаревачког округа, ПК Србије 2. новембра 1943. године и закључио да се и овде могу изводити крупније акције, да и овде треба створити оперативну јединицу „макар у заједници са Зајечарским одредом“.³⁴⁰

Међутим, веза између ОК Зајечар и Пожаревац поново је била прекинута, а догађаји који су следили нису дозвољавали да дође до непосредног садејства партијских организација на граници два округа — због хапшења која су уследила од стране специјалне полиције у Мајданпеку, а нарочито због тога што није успостављен борбени додир између Зајечарског и Пожаревачког одреда.

Када се 2. батаљон Зајечарског одреда, крајем октобра 1943, по напуштању Крајине враћао за Тимок, Пожаревачки одред је био на најбољем путу да се омасови, јер „одушевљење народа за борбу и борбена спремност скоро су достигли онај ниво из 1941. године“.³⁴¹

³⁴⁰ Зборник I/5, док. 124.

³⁴¹ „1200 дана“, стр. 115.

У то време је посебан догађај на терену пожаревачког округа ступање партизана у контакт са бившим црвеноармејцима тзв. власовцима, који су залутали међу четнике и сада тражили начина да приђу партизанима. У томе се видно истицао поручник Иван Седлих, који је први и ухватио везу са организацијом КПЈ у звишком срезу. После напада на четнике у Буковској, 15. децембра, затим у Церовцу 16. децембра и коначно у Кривачи 23. децембра 1943. године, у Пожаревачком ПО се нашло 57 бивших црвеноармејаца, што је за четнике ДМ био осетан политички ударац. Пожаревачком одреду су тада почели приступати и његови бивши борци који су некако преживели страхоте после заробљавања и мучења од стране фашиста.

Баш у таквој ситуацији, 26. децембра 1943. године, главнина Пожаревачког одреда од 93 борца поразила је код села Дољашнице Рамску четничку бригаду јачине преко 100 четника, да се на ову од тог пораза дуго није могло рачунати. Међу 30 погинулих четника био је и командант Рамске бригаде капетан Милија Поледица. Партизани су у овој борби имали 7 погинулих и 5 рањених.^{341a}

Пожаревачки ПО је крајем децембра 1943. године нарастао на око 140 бораца.^{341b} Управо тада је требало да ГШ Србије обезбеди продор неке веће партизанске јединице било са терена Космаја било са терена Тимочке крајине на терен Пожаревачког одреда ради његовог организационог учвршћивања и сређивања.

Међутим, без помоћи осталих партизанских одреда, а под притиском удруженог непријатеља НОП-а и под сталним маршевима, Пожаревачки одред се почео поново осипати. Почело је од црвеноармејаца који су изгубили поверење да се партизани у овим условима могу одржати и затражили да напусте одред. За четни-

^{341a} А. Виторовић, н. д., стр. 536.

^{341b} Миодраг Стојановић Коле, комесар једне од чета Пожаревачког ПО, сматра да је овај број (наведен у делима и Саше Марковића и Александра Виторовића), нереалан, па чак прецизира: „једна група од 13 била је у Стигу, а друга, као главнина одреда, од 93 око Дољашнице. Више од 110 бораца одред није могао имати“. (Према личном консултовању са Стојановићем).

ке је то био довољно јак аргуменат да се јаче ангажују у борби против Пожаревачког одреда, поготову што су се неки од бивших црвеноармејаца поново вратили њима.

Ситуација код Пожаревачког одреда се нарочито погоршала и због велике провале у партијској организацији Пожаревца коју је својим slabим држањем пред полицијом извршила бивши члан ОК Вера Милетић. Одред је поново дошао под снажан удар Немаца, Бугара и удружене домаће реакције, што је представљало њихову нову офанзиву, сличну оној почетком 1943. године.

Чете Пожаревачког одреда су једва сачувале своја језгра — једна је спала на 18, друга на 13, а трећа на 20 бораца. Затражена помоћ Космајског одреда, преко писма од 2. децембра 1943. године, није стизала ни до половине јануара 1944. године, иако је указивало на „штетност међусобне неповезаности“.³⁴² Тек крајем јануара 1944. године, када је изгинуо читав руководећи кадар Пожаревачког одреда, међу њима и командант одреда Жика Поповић, затим члан ОК и бивши политички комесар Млавске чете Јован Шербановић, а пре тога и политички комесар одреда др Бошко Вребалов, стигао је одговор ОК Младеновац који предлаже да се остаци Пожаревачког одреда „пребаце на Космај“.³⁴³ Било је то, дакле, у време када је група батаљона НОВЈ источне Србије такође морала напустити свој терен и прећи на Јастребац, а Нишавски одред се оријентисао ка Сувој планини и Бабичкој гори, ради ослонаца на 2. јужноморавски одред.

Од читавог Пожаревачког одреда остало је, почетком фебруара 1944. године, 16 бораца који су, пробијајући се кроз густу мрежу непријатеља, избила на Космај тек 12. марта 1944. године и ту распоређени у две чете Космајског одреда.³⁴⁴

³⁴² Зборник I/5, док. 136.

³⁴³ ИРПС, док. 5947.

³⁴⁴ Исто, док. 5942. — Овај остатак Пожаревачког одреда биће језгро од кога ће се тек у септембру 1944. године, пошто се врате на свој терен и уз помоћ јединица 14. корпуса НОВЈ, обновити Пожаревачки одред, да би већ 15. октобра узео учешћа у ослобођењу Пожаревца.

Група батаљона НОВЈ, као што смо видели, није почетком 1944. године имала могућности да остане у источној Србији, а ГШ Србије није могао да на ову територију упути неку од бригада из јужноморавске оперативне зоне. Међутим, пошто Група батаљона није имала одобрење да пређе на леву обалу Ј. Мораве, она се од 20. до 28. јануара задржала око пл. Озрена, очекујући да се дефинитивно реши питање да ли поново покушати продор ка долини Тимока, како је препоручио ПК Србије, или да пређе Мораву и упути се у Топлицу.

Међутим, ситуација је била таква да је 28. јануара 1944. године, после борбе која је читав дан вођена са четницима око села Раденковца, штаб Групе батаљона НОВЈ одлучио да Група одмах пређе са Озрена на Јас-требац. За које време и са каквим изгледима на поновни повратак на терен источне Србије, остајало је да одлучи ГШ Србије.

Пре подне 29. јануара 1944. године батаљони су провели у селима Пруговцу и Црној Бари, где је штаб Групе и презицирао план преласка Ј. Мораве, а у поподневним часовима извршен је покрет преко косе Обла глава (к. 814), где је тек саопштена одлука команде чете. Увече су батаљони сишли у село Суботинац док су партијско-политички радници предвођени Драгољубом Петровићем Тимошенком и Радомиром Јовичићем Буцом извршили све припреме за прихват батаљона и њихов прелаз преко Мораве.

По свему судећи у Суботинцу је требало да се батаљони одморе до поноћи, међутим то је донекле поремећено због случајног наилаaska два немачка војника који су разоружани без икаквог отпора. Немци — из посаде алексиначких рудника — често су без контроле својих старешина упадали у села тражећи храну, уносећи тиме страх у народ. Ова двојица разоружаних су само заменили своје топле гојзерице за похабане партизанске опанке, а место својих машингевера добили по један штап да се бране од сеоских паса, и тако пуштени да се врате у своју јединицу. Партизански штаб сматрао је овакво решење у овој ситуацији најадекватнијим, мада

су батаљони НОВЈ после овога морали одмах кренути ка Морави. Они су у току ноћи прешли Мораву на месту код села Трњана, а затим је настављено усиљеним маршем све до села Кулине (на падинама М. Јастрепца), где се очекивао потпунији одмор.

Међутим, већ око подне 30. јануара 1944. године појавила се Моравска четничка бригада, јачине око 200 људи, али слабо наоружаних и без борбеног искуства. Тако се и могло десити да преморени партизани, који су били размештени по кућама где су раскомоћени лечили промрзле или рањаве ноге, стигну на положај који су дотле успешно држала само њихова стражарска обезбеђења, и да тако поразе ову четничку бригаду да је на попришту остало 57 мртвих четника. Од партизана је само један рањен.³⁴⁵

С обзиром на састав — четири батаљона НОВЈ — група је имала све одлике бригаде, шесте по реду у јужноморавској оперативној зони. Истина, она ће назив бригада добити тек 11. марта 1944. године у селу Речици испод планине Радана.³⁴⁶

Источна Србија је крајем јануара 1944. године остала без партизанских одреда. Група батаљона НОВЈ, јачине 380 бораца, наоружаних пушкама и са око 30 пушкомитраљеза разних модела, напустила је свој терен и на њега ће се вратити тек у другој половини маја 1944. године као оформљена бригада.

На крајњем северу и југу источне Србије остале су само две партизанске групе као Нишавски и Пожаревачки одред, чије присуство је, и поред тога што нису могле надокнадити одсутност Групе батаљона, ипак било

³⁴⁵ Губици четника су пребројани на лицу места. Рањени партизан је Станоје Маринковић Легија, који је преживео ову рану.

³⁴⁶ Дотле, као и после тога — све до поновног повратка на терен источне Србије — она ће се звати Озренска бригада, назив који јој је у Топлици дао Недељко Караичић Брка, члан ГШ Србије и један од најзаслужнијих за снажење НОП-а у источној Србији. Био је то више конспиративан назив за ову бригаду, мада ће се он у званичним документима и даље преплитати са називима: Зајечарски одред, Озренски одред, Тимочани, Озренци, па чак и кованицом Озренско-тимочки одред, који иначе никада званично није постојао.

од значаја у првом реду због везивања снага непријатеља за терен и то онда када је продором 2. и 5. дивизије НОВЈ из Санцака непријатељу било потребно да покретне све снаге према овом „опасном противнику“. Што је од посебног значаја, непријатељ је дуго био у забуну каквим снагама партизани стварно располажу на терену источно од Мораве.

После одласка и Пожаревачког у састав Космајског одреда, на терену источне Србије остао је само Нишавски одред, који је, маневришући од Бабичке горе до Сврљишких планина, бројно нарастао.

ОПШТИ ОСВРТ НА ДЕЈСТВА ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Особеност немачког окупационог статуса источне Србије имала је сталног одраза на поцес настајања и дејства партизанских одреда, у чему се виде изразите фазе. Нарастање и настајање ових одреда, њихово обнављање, еволуције, плиме и осеке, били су, поред осталог, у вези и са положајем немачких оружаних снага на источном фронту, који се осећао и на простору од Бердапске до Сићевачке клисуре.

Прву фазу дејстава партизанских одреда источне Србије чине дани устанка 1941. године, посебно месец август, када је сваки одред имао своју слободну територију. Август је био период успона одреда, њиховог нарастања, али и период лутања у погледу организационе структуре, а самим тим и период искушења за њихове штабове.

Опредељивање људи за партизане било је константно, мада њихов прилив у одреде није свуда био исти — људи су се теже одлучивали да напусте кућу и село. Тако су овде — за разлику од западне Србије где су одреди били бројно јаки — они имали релативно мало бројно стање, што и чини њихову основну карактеристику. Очигледна је била и појава шпекулисања оних из малограђанских кругова који су некада чак били и сумњиви полицији због напредних идеја, а сада су чекали да се „разбистри ситуација“ и оцени која ће страна да превагне. Основу борачког састава у одредима чинили су сиромашни сељаци — било да су припадали организацији СКОЈ-а, или су само осећали потребу да

се боре „за правду“. Од имућнијих сељака у одредима су били само они који су већ били чланови КПЈ.

Политички шпекуланти су за читаво време рата у источној Србији били потенцијална опасност за НОП, јер су свој став ишчекивања „правог часа“ преносили и у народ, нарочито после кризе која је настала у развоју НОП-а, а што је ишло наруку Немцима и домаћим фашистима.

Другу фазу у дејствима партизанских одреда источне Србије чини период прве немачке офанзиве, када су организационо несређени партизански одреди задобили такав ударац да им је требало дуже времена да би се опоравили и достигли стање у коме су били пре ове офанзиве. У тој непријатељској офанзиви откриле су се све слабости како у организационој структури партизанских одреда, тако и политичких грешака руководства тих одреда (као, на пример, случај код Крајинског одреда са истицањем црвене заставе са српом и чекићем).

Брзо распадање партизанских одреда, после њихових првих пораза, у чему доминира случај Бољевачког и Крајинског одреда, нарочито приступање бивших партизана четничким одредима, била је основна карактеристика у овом организованом наступању окупатора и домаће реакције против НОП-а. У основи свега тога је демаскирање фашистичких елемената у домаћој реакцији, која је била јединствена против КПЈ, али не и за служење немачком окупатору. Овом фашистичком офанзивом је жеља за тактизирањем политичких шпекуланата потиснута у задњи план, и тзв. „националисти“ су све више газили у воде отворене издаје. Тако су се политички шпекуланти, који су иначе желели да балансирају између данашњице и сутрашњице, или приклањали фашизму, или су постајали његове жртве — али нису хтели да ступе у активну борбу, говорећи да „за то још није време“. А кад се преживи рат онда ће се лако прилагодити ситуацији тадашњег режима, ма какав он био. Сматрали су да ће борци изгинути или се толико изнурити да у слободи неће имати довољно снаге за нова напрезања која намеће живот. То је било правило на коме су се васпитавали шпекуланти.

Трећа фаза био је критични период у 1942. години у коме су од партизанских одреда остале само групе од 10 до 50 бораца које су дејствовали било као партизанске чете било као делови јединственог партизанског одреда, какав је био случај са Озренским и Пожаревачким одредом. Изузетак чини Сврљишки одред, који не само да није престао да постоји као организована целина, већ је 1942. године достигао своју кулминацију и бројао 300 бораца. Заслуга за ово пре свега, припада штабу овог одреда, у коме изразито место заузима партијски руководиоца Милисав Игњатовић. На жалост, он је био крут у методима руковођења, и када је и овај одред доживео пораз у Аћимовићевој офанзиви, почео је да сумња у сваког, чак и у комунисте који су кроз борбе оправдали своју приврженост НОР-у. Сумње су узеле таквог маха да је он почео и да физички уништава своје суборце, да би после тога и сам био жртва сумње оних у које је сумњао.

Аћимовићева офанзива, без сумње најорганизованија акција окупатора и домаће реакције на партизанске снаге источне и јужне Србије, представља финале ове најтеже фазе у дејствима партизанских одреда источне Србије, посебно у њеном делу од Зајечара до Ниша. Овде су избиле на видело све противуречности између разних непријатеља НОП-а, супериорност једних над другима, али и јединственост у борби против НОП-а.

Било је очигледно да српска и бугарска буржоазија немају заједнички језик, што је од Немаца као арбитра захтевало напоре да изгледе спорове. Такође је било очигледно да српска реакција има више нијанси, од којих су се одреди Српске добровољачке команде (СДК) експонирани као идејни фашисти, док је Српска државна стража (СДС) представљала само слуге режима било какав да је. Четнички одреди Косте Пећанца су били без икаквих квалитета да им се може поверити брига за народ у оваквим сложеним условима.

Аћимовићева офанзива, због многих неразјашњених ствари, захтева посебну анализу, због начина извођења, а још више због времена у коме је извођена. Почела је 12. јула 1942. године, непосредно после офанзи-

ве јединица бугарског окупационог корпуса, она је у ствари, била довршење оног што су бугарски фашисти започели: паљење, стрељање, интернирање, — општи терор над голоруким становништвом око Сврљинских планина, Озрена и Тресibaбе. И једни и други су били против комуниста, али је сигурно да је између њих владао антагонизам због демаркационе линије која је приличан део територије отргла од Србије и припојила Бугарској.

Милан Аћимовић, организатор ове офанзиве, без сумње је главни експонент немачке окупације у Србији. Он је био свестан да најбољу услугу Немцима чини тиме што непосредно и отворено помаже успостављању фашистичког поретка у Европи, што ће бити на челу једне националне ћелије таквог поретка, у конкретном случају Србије. Стога је сигурно да му бугарска окупација није била по вољи, па је требало доказати могућност да се и без тог „малог“ окупатора може обезбедити немачка власт у овом делу земље. После компромитовања четника Косте Пећанца у очима народа требало је сондирати терен организацији ДМ као „наглашено“ националној у то време.

Очигледно је да је Аћимовићева офанзива управо имала за циљ да и на тлу источне и јужне Србије створи ову ефикасну четничку организацију за борбу против НОП-а, каква је већ постојала у западној Србији на челу са Дражом Михаиловићем. То потврђује сам процес стварања организације ДМ, са „Горским штабовима“ који су били представници „југословенске војске у отаџбини“ и живели у „шуми“ као и партизани, подразумевајући ту села у планинским пределима из којих су слободно слали курире у варошице и градове. Био је то, поред осталог, и резултат посете краља Петра II Вашингтону крајем јуна 1942. године.

Четврта фаза у дејствима партизанских одреда — период од завршетка Аћимовићеве офанзиве септембра 1942. до јуна 1943. године — свакако је најтежи за НОП источне Србије, када су партизански одреди сведени на групе — без слободне територије, без базе за снабдевање и без органа народне власти, који су стварани паралелно са нарастањем одреда. Што је најтеже, изгинуо

је руководећи кадар партизанских одреда, најеминентнији представници КПЈ и организатори устанка. А код преживелих је наступило осећање безперспективности, што доказује и случај међусобних сумњичења и „чишћења“ сопствених редова од „шпијуна“, прецењујући при томе снагу фашистичке полиције.

Посебна тешкоћа за преживеле остатке партизанских одреда био је недостатак веза са окружним комитетима, због чега је и долазило до самовољних одлука. У тој ситуацији најтеже стање је било код ОК Ниш и Пожаревац, а најсолидније решење је нашао ОК Зајечар (није било провала и реорганизацију одреда саображава ситуацији). Постојањем Тимочког одреда, подељеног у три чете „са перспективом да прерасту у одреде“, створени су услови за касније окупљање партизанских снага источне Србије у јединствену оперативну јединицу.

Четници ДМ су управо искористили овај критични период НОП-а да створе своју организацију у источној Србији и то безболније но што је то према условима изгледало. Тако је и било могуће да готово сви срески и окружни начелници, затим команданти одреда СДС и четничке војводе буду обухваћени овом организацијом, признајући једнодушно краља Петра II за свог „највишег“, а све то са знањем окупатора. Ово је имало утицаја на избегличку владу у Лондону да упорно признаје Дражу Михаиловића за свог члана, без обзира на антагонизам који он шири између Хрвата и Срба, а што се одражавало и на честе реконструкције те владе. Па и поред такве улоге у земљи, када се радило о бити или не бити, Дража Михаиловић је важио у иностранству за главног команданта устанка, што је била највећа неправда учињена поробљеном народу. Ипак ће сада почети да продире у свет истина о крвопролићима ДМ над својим сопственим народом за рачун фашистичког окупатора.³⁴⁷

Пета фаза у дејствима партизанских одреда источне Србије био је процес стварања Тимочког батаљона НОВЈ. ОвOME су претходили веома значајни догађаји на

³⁴⁷ Др Бранко Чубриловић: „Записи из туђине“, изд. 1946, Сарајево.

југословенском ратишту — четврта и пета непријатељска офанзива — а за партизанске одреде Србије прва непосредна веза са Врховним штабом НОВЈ преко Светозара Вукмановића Темпа.

Партијско саветовање Покрајинског повереништва на планини Кукавици 6. и 7. фебруара 1943. године, затим окружна партијска саветовања, од којих је нарочито било добро спроведено оно при ОК Зајечар, уз обилату помоћ секретара повереништва Недељка Караичића, учинили су да мали партизански одреди сагледају свој пређени пут, уоче тактичке грешке и организационе слабости и створе план за акције, а нарочито за политичко разобличавање организације ДМ.

Тимочки батаљон НОВЈ, који је настао сједињавањем партизанских снага нишког и зајечарског округа, представља не само обнову партизанских јединица, већ и даљи корак у стварању јединица НОВЈ која треба да покрене масе у борби против окупатора и његових сарадника. Наиме, у то време се систем окупације изменио утолико што су Немци, због ангажовања снага на источном фронту и пораза код Стаљинграда, све отвореније ангажовали домаћу реакцију против НОП-а, и све више препуштали окупацију Србије бугарским фашистима, организацији ДМ и Недићевој „влади“.

Баш у време формирања Тимочког батаљона НОВЈ дошло је до проширења подручја бугарског окупационог корпуса Србије, при чему су бугарски гарнизони протегнути чак до Ужица, а читава источна Србија, изузев околине Бора, била под окупацијом бугарских фашиста. Због тога је и дошло до поменутог антагонизма између српске реакције и бугарског окупатора, али не и до сукоба, јер би то отупило оштрицу борбе против НОП-а, на којој је немачки окупатор упорно инсистирао.

Комбинације четничке врховне команде да преко бугарског публицисте Србакова приволи бугарску буржоазију за стварање неке великојугословенске заједнице, у чијем би саставу била и Бугарска, чиниле су дискредитоване политичаре смешним у очима и бугарског и српског народа, јер је у току свих тих комбинација био присутан немачки окупатор. Он је чинио уступке и једној и другој страни, како би што успешније и лакше

одржао своју окупацију. С тим у вези било је и саветовање среских начелника у Зајечару, почетком јануара 1943. године, када је потпоручник Вагнер (очигледно И-Ц официр) недвосмислено ставио до знања да се рачуна на организацију ДМ а да споразуми са њом иду „искључиво преко Гестапоа“.

Ти закулисни споразуми између непријатеља НОП-а су и условили да четници ДМ добију неограничену власт у селима и варошицама, да бугарски окупатор поседне градове и истакнуте објекте, а да апарат Недићеве „власе“ буде у задњем плану ове фашистичке хијерархије.

Био је то период кад четничка организација Косте Пећанца више не постоји, а он сам се, са оружаном пратићом од 30 до 50 четника, повукао у Сокобању, под окриље немачког окупатора, где ће га, најзад, маја 1944. ликвидирати четници Драже Михаиловића.

Шеста фаза — друга половина 1943. године, која је иначе врло динамична на свим бојиштима, била је испуњена и акцијама Тимочког батаљона НОВЈ. То је био период његовог нарастања у два батаљона Тимочке крајине, затим стварања Озренског батаљона НОВЈ и коначно обједињавања ових у Групу батаљона НОВЈ источне Србије која је имала све одлике бригаде. Била је то фаза развоја НОП-а источне Србије кад је свима било јасно да партизани не само што нису уништени већ их нико не може ни уништити.

Спорост бројног нарастања партизанских снага источне Србије — и поред смелих акција Тимочког батаљона и Озренске чете, као и перманентних акција Пожаревачког одреда — јесте, с једне стране, одраз тешке ситуације после офанзива и терора непријатеља у 1942. и почетком 1943. године, а, с друге, поседање села источне Србије од стране четника Драже Михаиловића, који су присилном мобилизацијом и најдрастичнијим мерама настојали да одвоје народ од партизана, чак и да га увуку у борбу против њих. То је само погодновало политичким шпекулантима да се и даље држе у ставу „ишчекивања“. Све ово треба имати у виду кад се оцењује зашто су бројна стања чета и батаљона у источној Србији била тако скромна.

Међутим, успешна борба против самих Немаца најјаче је код народа демантовала сву пропаганду четника против партизана. Тако борба Тимочког батаљона НОВЈ 1. октобра 1943. године, на коси Братујевац код села Шљивара, представља прекретницу у нарастању партизанских јединица источне Србије. Само месец дана касније Зајечарски одред (у чијем су саставу били 1. и 2. батаљон НОВЈ) бројно се удвостручио новим приливом, углавном сеоске сиротиње и принудно доведених на рад у Борски рудник из свих крајева Југославије, којима је овом борбом створена перспектива да беже из логора. Градови су затајили, изузев Ниша који је слањем групе средњошколске омладине, махом деце сиромашних родитеља, омогућио формирање Озренског (Нишког) батаљона НОВЈ.

На крају треба имати у виду да је на све ове процесе настајања, дејстава, стагнација и поновног обнављања партизанских одреда источне Србије, осетно утицао сам окупациони статус овог донекле специфичног подручја Србије. Јер објекти, као што су Борски рудник, Ђердап, нишки железнички чвор и рокадна пруга Ниш — Прахово, били су за све време рата од виталног интереса за немачког окупатора и он није бирао средства да их одржи и обезбеди.

Судбина сваког партизанског одреда источне Србије има својих особености, мада су сви они дејствовали на овом — по географском положају и окупационом статусу — релативно јединственом простору. Наведене слабости у координацији дејстава ових одреда махом произилазе и из њихових индивидуалних особености.

Партизански одреди Тимочке крајине, као ужег дела источне Србије, имали су по свом положају улогу повезивања партизанских снага крајњег севера и југа источне Србије, односно партизанских одреда нишког и пожаревачког округа. Ово је било утолико деликатније и због близине главних објеката, Бора и Ђердапа, за које су били везани интереси окупатора источне па и читаве Србије.

За брзи слом ових одреда постоје, поред изнетих објективних разлога, и субјективне грешке, пре свега у томе што нису постојале међусобне везе између Бољевачког и Крајинског, затим Бољевачког и Заглавско-тимочког одреда, као и између ових и одреда суседних округа. То је допринело да и окружна партијска руководства остану без међусобне везе. Драстичан пример како се питање међусобне везе негативно одразило на судбину јединице, јесте, као што смо видели, Пожаревачки одред, чија се судбина одигравала без непосредног утицаја осталих партизанских одреда источне Србије.

Партизански одреди нишког округа су 1941. године били без сумње, организационо најсређенији, што показује и пример Сврљишког одреда, који је, и по броју бораца и по успешно изведеним акцијама, био најистакнутији у источној Србији. На жалост у њему је због претераног сумњичења и у одане и проверене комунисте, дошло до тешких злочина.

Озренски одред је карактеристичан и по томе, што се од самог почетка делио у групе и што је свака за себе представљала језгро одреда. Чак и када је, новембра 1941. године кад се нашао на окупу, доживео пораз од кога се није могао опоравити, његове групе су и даље деловале, нарастале, трпеле поразе и постизале успехе, окупљале се повремено да би се брзо поново разишле свака ка свом рејону. Тек страдањем Нишке групе у Аћимовићевој офанзиви, затим уласком Сокобањске у састав Тимочког одреда и страдањем Алексиначке, 3. фебруара 1943. године, када је остала само Ражањска као најмања од ове четири групе, Озренски ПО је остао и без свога штаба и без партијског руководства.

Процес обнављања партизанских одреда источне Србије настао је, крајем 1942. године, одмах по завршетку Аћимовићеве офанзиве али се тај процес, због врло тешких последица поменуте офанзиве, отегао све до маја 1943. године. Наиме, тек у мају су се могле реализовати одлуке са саветовања Покрајинског повереништва одржаног 6. и 7. фебруара, на планини Кукавици са јасним директивама за рад и окружних комитета и штабова малих партизанских одреда. Тада су окружни

комитети у правом смислу речи постали окружни штабови, односно војна и партијска претпостављена руководства партизанских одреда.

Што се тиче ГШ Србије он је био ван непосредне везе са партизанским одредима источне Србије, због чега су њихови штабови били лишени оне неопходне помоћи у припреми и извођењу акција. Његова веза са одредима ишла је преко ПК Србије, одакле се даље, до одреда, наставља преко окружних комитета. Када се има у виду да су и везе ПК са окружним комитетима често биле споре, разумљиво је што су се штабови одреда и окружни комитети и Покрајинско повереништво носили са огромним тешкоћама. Утолико пре ови штабови и руководећи кадар, који је овде гинуо више но игде у Србији, заслужују посебно признање. Половином 1943. године ниједна партизанска јединица није имала свој штаб из 1941. или 1942. године. Чак је редак случај био да је неки од старих чланова дочекао обновљене штабове, изузев Пожаревачког одреда, чији су заменици из 1941. били на челу одреда 1943. године. На жалост, почетком 1944. и тај штаб је нестао, а у обновљени дошли су млађи борци. Због тога је проблем руководећег кадра партизанских одреда источне Србије био посебно тежак. Млађи људи, који су долазили, гинули су често и пре него што би стекли нужна искуства у руковођењу јединицама. Борба је била у правом смислу школа кадрова, али и њихова гробница.

Стварањем Групе батаљона НОВЈ, загарантован је континуитет ширења НОП-а у источној Србији и организованији отпор против свих подухвата окупатора и његових домаћих сарадника. Но, ситуација је још увек била тако тешка и сложена, да се све што се од партизанских снага налазило ван Групе батаљона тешко могло одржати. Доказ за то је Пожаревачки одред, чији су остаци, по одласку Групе батаљона из источне Србије, морали напустити своју територију и пребацити се у састав Космајског одреда. Јер и поред тога што нису били у непосредној тактичкој вези, дејства Групе батаљона су утицала на опстанак Пожаревачког одреда. Чак су били створени и услови да се, уз помоћ партизанских снага Зајечарског одреда, и на терену пожаревачког

округа „створи оперативна јединица“. Што до тога није дошло, узроци су у првом реду тешки зимски услови и многобројни непријатељи, који су јако отежавали продоре од Зајечара ка Пожаревцу. Група батаљона НОВЈ је, пошто је оставила језгро за формирање Нишавског одреда, који би се у захвату Нишаве наслањао и на партизанске одреде Црне траве, морала напустити терен источне Србије са намером да се што пре врати. Овај привремени одлазак диктирала је, пре свега, потреба снабдевања муницијом у чему се највише оскудевало, а и ради предаха после даноноћних борби.

Међутим, ни у Топлици одмора и предаха није могло бити због офанзиве четника Драже Михаиловића, која је уследила на ову слободну територију непосредно по доласку у Групу. После месец дана борби у Топлици Група батаљона је, под привременим називом О з р е н с к а бригада, прешла по наређењу ГШ Србије у Пусту Реку, где је добила предах и 11. марта 1944. године званично проглашена бригадом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I — АРХИВСКА ГРАЂА

а) Необјављена документа

1. Архив Војноисторијског института ЈНА (АВИИ)
 - Фонд НОП-а (документа која се односе на Србију за период од 1941—1944)
 - фонд Недићева архива
 - фонд четника
 - фонд Немачка архива
 - фонд Комисије за ратне злочине (коришћени само документи за источну Србију)
 - Микротека (филмови из серије Вашингтон, Минхен, Лондон).
2. Архив института за изучавање радничког покрета Србије (ИРПС)
 - фонд ПК Србије
 - фонд ОК Ниш
 - фонд ОК Пожаревац
 - фонд ОК Зајечар
3. Архив института за изучавање радничког покрета, Београд.
4. Архив института за историју радничког покрета Македоније (коришћена само поједина документа која су третирали бугарску окупацију).
5. Архиви Неготина, Ниша, Пожареваца, Светозарева и Зајечара.
6. Народни музеји Неготина, Ниша и Зајечара.

б) Објављена документа

1. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа 1941—1945, издање ВИИ, Београд (том I и II, — документа која се односе на ужу Србију, претежно на источну Србију).
2. Историјски архив КПЈ, Београд, 1950 (том I, књ. 1.).
3. Документи историје омладинског покрета Југославије, Београд, 1954.

4. Ратна писма, издање „Истине“, Пожаревац, 1961.
5. Документи о издајству Драже Михајловића, I, 1945.

II — МЕМОАРСКА ГРАЂА

а) Необјављена

1. Стенографске белешке о сећањима учесника НОБ у архиву Института за историју радничког покрета Србије и архивама Неготина, Ниша и Зајечара.

2. Нередиговани материјали за едицију „Србија у народно-ослободилачком рату“ — за источну и јужну Србију.

3. Хронике села (редакције среских одбора Савеза бораца Неготина, Ниша, Пожареваца и Зајечара), материјали у архивима ових градова.

4. Непосредно анкетирани учесници у догађајима:

— Јован Митић и Велимир Костић за Сврљишки одред

— Борислав Трифуновић, Радомир Јовичић, Драгомир Стојановић, Анка Димшић и Илија Васиљевић за Озренски одред.

— Јован Кеџман, Воја Јеленковић, Мирко Бабић, Миодраг Џојић и Влада Миљковић за Бољевачки, Заглавско-тимочки, Књажевачко-бољевачки и Тимочки одред.

— Никола Сикимић Максим, Живојин Микић, Миодраг Стојановић Коле, Миодраг Радовановић Туђинац, Саша Марковић, и мештани села Турије за Пожаревачки одред.

— Срета Вучковић, Мирослав Тошић, Радивоје Живановић, Милан и Пера Страиновић за Мајданпечки одред.

— Војкан Јеремић и Воја Јеленковић за Крајински одред.

— Живојин Николић и Ђура Златковић за Бабички одред.

— Десимир Јововић Чича и Недељко Караичић Брка за Покрајинско повереништво Ниша.

Поред ових, консултовано је и низ других по конкретним питањима.

б) Објављена

1. Зборник сећања учесника: „Устанак народа Југославије 1941“, књ. 1—6 (прилози који се односе на територије бивших лесковачког, нишког, пожаревачког и зајечарског округа), издање ВИЗ, Београд.

2. Зборник сећања учесника: „1942. у сећањима учесника“ (материјал припремљен за штампу у 1969. години у издању ВИЗ-а Београд).

3. Међу првима — едиција сећања у издању СУБНОР среза Зајечара.

4. Тренуци херојства — збирка популарних чланака у издању СУБНОР среза Ниш.

5. Четрдесет година — зборник сећања активиста југословенског револуционарног покрета, Београд, 1961.

III — ШТАМПА И ЧАСОПИСИ

- „Борба“, Београд, — написи на тему НОР-а поводом јубилеја.
- „Политика“, Београд, — написи на тему НОР-а поводом јубилеја.
- „Реч народа“, Пожаревац
- „Нишке новине“, Ниш,
- „Тимок“, Зајечар,
- „Крајина“, Неготин,
- „Колектив“, Бор,
- „Ново време“, Београд, — од 20. фебруара 1942, 26. фебруара 1942, 9. марта 1942, 9. августа 1942.
- „Обнова“, Београд, — од 8. августа 1942.
- Војноисторијски гласник, издање ВИИ, Београд (ВИГ)
- Југословенски историјски часопис (ЈИЧ), издање Савеза друштава историчара Југославије, Београд,
- „Развитак“, часопис за друштвену проблематику, Зајечар,
- Зборник радова етнографског института, Београд,
- „Браничево“, часопис за књижевност, културна и друштвена питања, Пожаревац.

IV — ЛИТЕРАТУРА

а) Књиге

1. Ослободилачки рат народа Југославије, издање ВИИ, Београд, књ. 1. и 2/1957.
2. Војна енциклопедија, Београд (прилози за одреде источне Србије).
3. Боџиљчић С: Источна Србија у НОР, издање „Нолит“, Београд, 1964
4. Боџиљчић С: Светлећи сигнали, издање „Просвета“, Београд, 1961.
5. Бузгановић Ђ, Боџиљчић С: Пламен се није гасио, издање „Просвета“, Београд, 1955.
6. Цветковић В: Извештај пише ко преживи, издање Нолит, Београд, 1962.
7. Дејановић Д: Два одреда (грађа за историју Озренског и Сврљишког ПО), издање Народног музеја Ниш, 1965.
8. Глигоријевић И: Смрт једног рађа сто нових (хроника Тимочког батаљона НОВЈ), издање „Просвета“, Београд, 1961.
9. Јанковић М: Група партизанских одреда западне Србије у зиму 1941/42, издање ВИЗ, Београд, 1967.
10. Јовановић С: Влада Милана Обреновића, издање Геце Кон, Београд, 1927, књ. 2.
11. Кулић Д: Бабички партизански одред, издање „Просвета“, Ниш 1961.
12. Марјановић Ј: Устанак и НОП у Србији 1941, Београд, 1963.
13. Марковић С: 1200 дана (хроника Пожаревачког ПО), издање „Истине“, Пожаревац, 1964.

14. Марковић С: Дуге године (хроника града Пожареваца), издање СУБНОР Пожареваца, 1965.
15. Перовић М: Јужна Србија у НОР, издање „Нолит“, Београд, 1964.
16. Перовић М: Тимочки устанак, издање ВИЗ, Београд, 1959.
17. Виторовић А: Централна Србија у НОР, издање „Нолит“, Београд, 1967.
18. Чубриловић Б: Записи из туђине, изд. 1946, Сарајево.

в) Чланци и мање расправе

1. Бисић М: Народ прича — извод из дневника (Развитак, бр. 4—5 (1962).
2. Божић Д: Одлазак на Тумбу и смрт Чика Галаме (Развитак, бр. 1/1966).
3. Глигоријевић И: Формирање и дејства Крајинског ПО (ВИГ, бр. 2/1951).
4. Глигоријевић И: Обнављање Крајинског ПО (Развитак, бр. 6/1968).
5. Јеленковић В: Заглавско-тимочки одред (Развитак, бр. 1 и 2/1962).
6. Марковић М: Тимочанке у НОБ (Развитак, бр. 4—5/1961).
7. Марковић М: Погибија на Соманцу (Развитак, бр. 3/1967).
8. Милић Д: Две смрти (Развитак, бр. 2/1966).
9. Микић Ж. Велимир Маркићевић (Развитак, бр. 6/1966).
10. Милосављевић П: Револуционарне акције радничке класе источне Србије 1918—1920 (Развитак, 1 и 2/1964).
11. Милосављевић П: Револуционарне акције радничке класе источне Србије (Развитак, бр. 3/1964).
12. Петровић Д: Важнији моменти из историје настанка Влаха у североисточној Србији (Развитак, бр. 2/1968).
13. Петровић Д: Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка 1941 (ВИГ, бр. 2/1968).
14. Петровић Ђ: Пут песме Крајинске чете: „Крајински смо млади партизани“ у НОР (Зборник радова етнографског института, књ. 4).
15. Поповић Б. Партизански воз (Развитак, бр. 6 1965).
16. Поповић В: Бугарска војска у окупираној Србији 1941—1944. (ВИГ, бр. 3 и 4 1952).
17. Станковић М: Борбени пут Мајданпечких партизана (Развитак, бр. 6/1966).
18. Станковић М: Борба за Мајданпек (Развитак, бр. 6 1962).
19. Стојановић М: Четничко „чишћење терена од комуниста“ и борба на Чутурилу (Развитак, бр. 3 1966).
20. Васиљевић Н: Сами у борби — извод из дневника (Развитак, бр. 4—5 1962).

СПИСОК

ПРИПАДНИКА ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ПОЧЕТКОМ ЈАНУАРА 1944. ГОДИНЕ.¹

1. ЗАЈЕЧАРСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД „МИЛЕНКО БРКОВИЋ ЦРНИ“

а) Људство родом ван територије зајечарског округа

АРАМБАШИЋ МИХАИЛО
Митар, из Далмације

БАБИЋ МИРКО Шлем, из
Босне

БЕЉАН ИЛИЈА Влада, из
Далмације

БЕЉАН ЈОВАН Богољуб, из
Далмације

БИЗЈАК ИВАН Мартин, из
Словеначког приморја

БЛАЖОН ЂОРЂЕ Бели, из
Земуна

БОШКОВИЋ ПАВЛЕ Гроз-
дан, из околине Инђије
(Срем)

БУДИМИР МИЛАН Веца, из
Славоније

ВАЈДА ПЕТЕР Гарбус, из
Пеште (Мађарска)

✓ ВИТАС ДУШАН Павле, из
Лике

ВРАНЕШ БОЖО Ђорђе, из
Бриња (Лика)

ВРАНЕШ МОМЧИЛО Гавра,
из Бриња (Лика)

ВУКОЛИЋ БОЖО Вучко,
из Црне Горе (као рањеник
смештен у с. Боровцу)

ГЛИГОРИЈЕВИЋ СТЕВАН,
из Таковице на Косову

ГРОЗДАНИЋ РАДЕ Ратко,
из Славоније

ДРАГИЋ ЉУБИША Бижи, из
Београда

ДРАГИЋЕВИЋ НАДА, из
Сокобање

✓ ДУВЊАК СТОЈАН Коста,
из Славоније

ЂАКОВИЋ ВИДАК Сава,
из Мркоњић-Града (Босна)

ЂОРЂЕВИЋ ЈЕЛИЦА, из
Приштине на Косову

¹ Овде смо успели да реконструирамо списак бораца за три ос-
новне партизанске целине у источној Србији: Зајечарски ПО, Озренски
батаљон НОВЈ и Пожаревачки ПО.

У прикупљању података за списак бораца ових јединица помогли
су ми углавном ратни другови којима се и на овај начин најтоплије
захваљујем. Међутим, и поред настојања да се дође до што тачнијих
и потпунијих података, свестан сам да у погледу имена има и не-
тачности. Најтеже од свега је могућност да је неко изостављен из
списака. То обавезује да се и даље трага за овим подацима и проверава
њихова тачност.

ЂУРАШИНОВИЋ ЛУКА
Букашин, из Котор-Вароши
(Босна)

ЂУРАШЕВИЋ ЂУРО Ђу-
раш, из Пећи на Косову

ЂУРОВИЋ ВАСИЛИЈЕ Жар-
ки, из Прокупља у Топлици,
командант одреда

ЂУРОВИЋ РАДОЈИЦА Ра-
дојко, из Црне Горе

ЗАГОРАЦ ИЛИЈА, из Дал-
мације

ЗЕЧЕВИЋ ЉУБОМИР Зец,
са Косова

ЈАКОВЉЕВИЋ ЕСТЕРНЕЛИ
Зорка, из Београда

ЈОВЕТИЋ МИРКО Милан,
из Бање Луке

ЈОВОВИЋ МИХАЈЛО Мар-
ко, из Ђевђелије (Македо-
нија)

ЈОВОВИЋ МОМЧИЛО Сло-
бодан, из Ђевђелије (Маке-
донија)

КЕЦМАН ЈОВАН Чеда, из
Босанског Петровца

КОВАЧИЋ ЖАРКО Љубуш-
ка, из Никшића (Црна Гора)

КОРАЋ БОЖО Аца, из Лике

КОСТИЋ БОЖИДАР Бран-
ко, из села Перутине (Зап-
лање)

КРАСУЉА ЂУРО Кордунац,
са Кордуна

КРЊАЈИЋ НИКОЛА, из
Лике

КРСМАНОВИЋ БОШКО
Мића, из Хан-Пијеска (Бос-
на)

ЛАЋИМИЋ ВЕСЕЛИН Тес-
лић, из Теслића (Босна)

МАЛБАШИЋ РАДЕ Боса-
нац, из околине Бање Луке

МАРЈАНОВИЋ БРАНИС-
ЛАВ, из Раденковца, срез со-
кобањски

МАРКОВИЋ МОМЧИЛО Зо-
ран, из Краљева

МИЛОВАНОВИЋ СТАНИС-
ЛАВ Миле Црни, из околине
Краљева

МАРТИЋ МИЛАН Раде, из
Ђевђелије (Македонија)

МИТРОВИЋ РАДОЈИЦА
Коча, из Ристовца код Пре-
шева

НОВАКОВИЋ БРАНКО Са-
ва, из Славоније

ОПАЧИЋ МИЛЕ Вукадин,
са Овчег Поља (Македонија)

ПАВЛОВИЋ МИРОСЛАВ
Брана, из Београда

ПАУНОВИЋ МИЛОВАН Ко-
вач, из Ужица

ПЕТРИЋ ДУШАН Жика,
из неког села у Срему

ПЕТРОВИЋ МИЛАН Ма-
ринко, из Славоније

ПЕТРОВИЋ МИРКО Слав-
ко, из Славоније

ПИЛИПОВ НИКОЛА Рудар,
из околине Приједора

ПОПОВИЋ БОРИВОЈЕ Ли-
мар, из Ђуприје

ПОПОВИЋ БРАНКО Стан-
ко, из Црне Горе, комесар
одреда

ПОПОВИЋ ЂУРО Бане, из
Ливна (Босна)

РАДОЈЧИЋ ДРАГОМАН
Стамболија, из села Брезаве
код Ивањице

РАЈИЋ ВИТОМИР, из села
Раденковца, срез сокобањски

РАКИЋ ДУШАН, из села
Ново Село, срез сокобањски

РАШКОВИЋ СВЕТОЗАР
Раша, из Славоније

САЛАЋАНИН ЂОРЂЕ Зе-
мунац, из Земуна

СИМИЋ НИКОЛА Озрен,
из села Врмце, срез соко-
бањски

СИМОНОВИЋ ДРАГОСЛАВ
Симонов, из Ариља

СРЕЈИЋ ДОВРИВОЈЕ, из се-
ла Појате код Параћина

СТАНКОВИЋ МАРЈАН Пи-
роћанац, из околине Беле
Паланке

СТОЈАНОВИЋ ОЛГА Нада,
из Беле Цркве (Банат)

СТОЈКОВИЋ ПЕТРОНИЈЕ,
из села Ново Село, срез со-
кобањски

ТОШОВИЋ НЕДЕЉКО Фо-
ча, из Фоче (Босна)

ЋОРИЋ БОРИВОЈЕ Јоца,
из Београда

УЗЕЛАЦ МИЛАН Рата, из
Лике

ФИШЕР БЕРНАРД Бери, из
Суботице

ХАЈДУКОВИЋ СТОЈАН Во-
ја Шеница, из Лике

ЏВИЈИЋ СРЕТЕН Никола,
из неког села у Мачви

ЧОЛОВИЋ ПЕША Косовац,
из неког места са Косова

ЧУВРА ДУШАН Стипе, из
Лике

ШИЉЕГОВИЋ ВОЈИСЛАВ
Мурат, из околине Приједора
(Босна)

ШТАКИЋ МИЛЕ Жарко,
из села Карађорђево (Банат)

Поред ових 76, чија су имена тачно утвр-
ђена, у саставу Зајечарског ПО било је још 8
бораца који такође нису били родом са тери-
торије зајечарског округа, а чија права имена
и други подаци нису тачно утврђени.² То су
борци са надимцима: БУРА и МИЋА из Кру-
шевца, ЈЕША из Срема; затим, ВАСКА, СА-
ША, НИКОЛАЈ, ИВАН и БОРИС припадници
Црвене армије, који су успели да побегну из
немачких заробљеничких логора и прикључе
се партизанима.

б) Људство родом са територије зајечарског округа

АЛЕКСИЋ РАДИВОЈ, из
Горњег Зунича, срез књаже-
вачки

АЛЕКСИЋ ДРАЖА Зоран,
из Доњег Зунича, срез кња-
жевачки

АЛЕКСИЋ МИОДРАГ Ђура,
из Доњег Зунича, срез кња-
жевачки

АНЂЕЛИЋ НЕБОЈША Ан-
ђелко, из Неготина

АНЂЕЛКОВИЋ ЉУБОМИР,
из Црвења, срез књажевачки

АРАНЂЕЛОВИЋ БОСКА
Милка, из Доњег Зунича,
срез књажевачки

АРАНЂЕЛОВИЋ ЖИВОЈИН
Божа, из Доњег Зунича,
срез књажевачки

БИСИЋ МИЛОРАД Мика,
из Штрбца, срез књажевачки

² Није искључено да је неки од ових бораца родом ван зајечар-
ског округа, и поред брижљивог прикупљања података, изостављен.
Аутор се унапред захваљује уколико му се доставе та имена ради
допуне списка.

БЛАГОЈЕВИЋ РАДИША
Радослав, из Штипине, срез
књажевачки

БОГОСАВЉЕВИЋ ВИТО-
МИР Тодор, из Рготине,
срез зајечарски

БОГОСАВЉЕВИЋ ДРАГУ-
ТИН Вујадин, из Рготине,
срез зајечарски

БОГОСАВЉЕВИЋ МИЛАН
Риста, из Рготине, срез заје-
чарски

БОЖИЋ ДОБРИВОЈЕ Рат-
ко, из Горњег Зучича, срез
књажевачки

ВАСИЉЕВИЋ НАТАЛИЈА
Слободанка, из Планинице,
срез бољевачки

ВАСИЋ МИЛАН Пера, из
Доње Беле Реке, срез борски

ВЕЛОЈИЋ МОМЧИЛО Бок-
сер, из Жлна, срез књаже-
вачки

ВЕЉКОВИЋ ВИДОЈЕ Груја,
из Радичевца, срез тимочки

ВЕСЕЛИНОВИЋ ЉУБИША
Драган, из Зајечара

ВИДЕНОВИЋ БОГОМИР
Богољуб, из Јелашнице, срез
тимочки

ВИДЕНОВИЋ ЕВСТАТИЈЕ
Смиљанић, из Врбице, срез
тимочки

ВИДЕНОВИЋ ЖИВОЈИН, из
Берчиновца, срез књажева-
чки

ВИДОЈКОВИЋ МИОДРАГ
Миле, из Берчиновца, срез
књажевачки

ВУЈИЋ ЂОРЂЕ Новак, из
Кленовца, срез крајински

ВУЈИЋ СИБИН Винко, из
Грлишта, срез зајечарски

ГАВРИЛОВИЋ БОЖИДАР
Станислав, из Рогљева, срез
неготински

ГАВРИЛОВИЋ МАРКО, из
Јелашнице, срез тимочки
ГЛИГОРИЈЕВИЋ ДУШАН
Саша, из Бора

ГЛИГОРИЈЕВИЋ ИВАН
Џина, из Сикола, срез кра-
јински

ГОЛУБОВИЋ МИОДРАГ, из
Јелашнице, срез тимочки

ГУДОЈЕВИЋ МИЛАН Илија,
из Мокрања, срез неготински

ДАМЈАНОВИЋ АЛЕКСАН-
ДАР Хајдук, из Добрујевца,
срез бољевачки

ДАМЈАНОВИЋ СТАМЕНКО
Гојко, из Добрујевца, срез
бољевачки

ДРАГУТИНОВИЋ ВИДОЈЕ
Власта, из Берчиновца, срез
књажевачки

ДРАГУТИНОВИЋ ВУКА-
ШИН Раша, из Горњег Зу-
нича, срез књажевачки

ЂОЛОВИЋ др ИВКО Росин,
из Бољевца

ЂОРЂЕВИЋ БРАНКО Не-
над, из Књажевца

ЂОРЂЕВИЋ ЉУБИША, из
Јелашнице, срез тимочки

ЂОРЂЕВИЋ ДРАГОЉУБ
Тимошенко, из Берчиновца,
срез књажевачки

ЂОРЂЕВИЋ МИЛОЈКО
Крста, из Грлишта, срез за-
јечарски

ЂОРЂЕВИЋ ПАЈА Тића, из
Књажевца

ЖИВАНОВИЋ ЖИВАН
Дева, из Грлишта, срез заје-
чарски

ЖИКИЋ НИКОЛА Јова, из
Врбице, срез тимочки

ЖИКИЋ СЛАВКО, из Бер-
чиновца, срез књажевачки

ЖИКИЋ СТЕВАН Синђе-
лић, из Рготине, срез заје-
чарски

ЗДРАВКОВИЋ БОГОСАВ
Богдан, из Рготине, срез за-
јечарски

ИВАНКОВИЋ РАДЕ, из
Берчиновца, срез књажевач-
ки

ИЛИЋ БРАНКО Ранко, из
Дебелице, срез тимочки

ИЛИЋ ЈЕРЕМИЈА Крајинац,
из Јаковца, срез тимочки

ИЛИЋ НОВИЦА Груја, из
Мањинца, срез тимочки

ИЛИЋ ОБРЕН Цветан, из
Црвења, срез књажевачки

ИЛИЋ РАДОМИР, из Црве-
ња, срез књажевачки

ЈАВЛАНОВИЋ АЛЕКСАН-
ДАР Царић, из Добрујевца,
срез бољевачки

ЈАВЛАНОВИЋ НАСТА Го-
рица, из Добрујевца, срез
бољевачки

ЈАНКОВИЋ ИВАН Срба, из
Лубнице, срез зајечарски

ЈАНОШЕВИЋ ДРАГОМИР
Миљко, из Трнавца, срез за-
јечарски

ЈЕВТИЋ НИКОДИЈЕ Бра-
вар, из Радичевца, срез ти-
мочки

ЈЕЛЕНКОВИЋ АЛЕКСАН-
ДАР Цане, из Берчиновца,
срез књажевачки

ЈЕЛЕНКОВИЋ ВОЈИСЛАВ
Божа, из Боровца, срез ти-
мочки

ЈЕРЕМИЋ МИЛИВОЈ Мар-
ко, из Рготине, срез зајечар-
ски

ЈЕРЕМИЋ РАДМИЛА Вера,
из Рготине, срез зајечарски

ЈЕРЕМИЋ ЧЕДОМИР Сима,
из Рготине, срез зајечарски

ЈОВАНОВИЋ ВЕЉКО Вуле,
из Грлишта, срез зајечарски

ЈОВАНОВИЋ ДРАГОМИР
Наход, из Боровца, срез ти-
мочки

ЈОВАНОВИЋ ДРАГОСЛАВ
Зоран, из Јелашнице, срез
тимочки

ЈОВАНОВИЋ ЈАНКО Јаков,
из Вратарнице, срез зајечар-
ски

ЈОВАНОВИЋ ЈОВАН Ваве,
из Грлишта, срез зајечарски

ЈОВАНОВИЋ ЈОВАН Три-
ша, из Неготина

ЈОВАНОВИЋ РАДМИЛА, из
Вратарнице, срез зајечарски

ЈОВАНОВИЋ РАДОМИР
Чоче, из Бора

ЈОВАНОВИЋ ЧЕДОМИР
Бора, из Дебелице, срез ти-
мочки

ЈОВИЋ БУДИМИР Бата, из
Црвења, срез књажевачки

КАТИЋ ДРАГОМИР Нила,
из Рготине, срез зајечарски

КОВАЧЕВИЋ ДУШАН Коле,
из Зајечара

КРСТИЋ РАДОМИР Брале,
из Јелашнице, срез тимочки

ЛАЗАРЕВИЋ ЧЕДОМИР
Иван, из Краљевог Села, срез
тимочки

ЛАЗИЋ ДРАГОМИР Мита,
из Рготине, срез зајечарски

ЉУБОМИРОВИЋ СЛОБО-
ДАН Боги, из Јелашнице,
срез тимочки

МАРИНКОВИЋ ДОБРИВО-
ЈЕ, из Јелашница, срез ти-
мочки

МАРИНКОВИЋ ЗОРКА, из
Јелашнице, срез тимочки

МАРИНКОВИЋ НИКОЛА
Зека, из Рајца, срез неготин-
ски

МАРИНКОВИЋ ОБРЕН
Милан, из Јелашнице, срез
тимочки

МАРИНОВИЋ ДРАГАН Ле-
гија, из Неготина

МАРИНОВИЋ МИОДРАГ
Мишко, из Неготина

МАРЈАНОВИЋ ВЛАДИ-
МИР, из Берчиновца, срез
књажевачки

МАРЈАНОВИЋ НАЈДАН, из
Црвења, срез књажевачки

МАРЈАНОВИЋ РАНКО, из
Берчиновца, срез књажева-
чки

МАРКОВИЋ БОГОЉУБ, из
Берчиновца, срез књажева-
чки

МАРКОВИЋ ТАДИЈА Ан-
дра, из Црвења, срез књаже-
вачки

МАТЕЈЕВИЋ ВИДОЈЕ Мо-
мир, из Вршке Чуке, срез за-
јечарски

МАТЕЈИЋ ДРАГОМИР
Богдан, из Петруше, срез ти-
мочки

МИЛАДИНОВИЋ РАДОМИР
Змај, из Добрујевца, срез бо-
љевачки

МИЛАНОВИЋ ВИТОМИР
Тадија, из Рујишта, срез бо-
љевачки

МИЛЕНКОВИЋ ДАНИЛО
Срета, из Рготине, срез за-
јечарски

МИЛЕНКОВИЋ ЧЕДОМИР
Луне, из Рготине, срез заје-
чарски

МИЛЕНОВИЋ ВИДОСЛАВ,
из Берчиновца, срез књаже-
вачки

МИЛЕНОВИЋ ВУКАШИН
Кмет, из Јелашнице, срез
тимочки

МИЛЕНОВИЋ ГАВРА Мом-
чило, из Берчиновца, срез
књажевачки

МИЛЕНОВИЋ ЈАВОРКА, из
Берчиновца, срез књажева-
чки

МИЛЕНОВИЋ ЉУБОДРАГ
Дупче, из Берчиновца, срез
књажевачки

МИЛЕНОВИЋ МИЛОРАД
Фића, из Јаковца, срез ти-
мочки

МИЛЕНОВИЋ МИОДРАГ
Мија, из Берчиновца, срез
књажевачки

МИЛЕНОВИЋ НОВИЦА Ти-
ра, из Јелашнице, срез ти-
мочки

МИЛИЈИЋ БРАНКО Лека,
из Дреновца, срез тимочки

МИЛИЋ ВУКАШИН Вуја,
из Јелашнице, срез тимочки

МИЛИЋ ЖИВОЈИН Танас-
ко, из Рготине, срез зајечар-
ски

МИЛИЋ ЉУБОМИР Живо-
јин, из Јелашнице, срез ти-
мочки

МИЛИЈИЋ СИБИН Столе,
из Лесковца, срез зајечарски

МИЛОЈЕВИЋ ЂОРЂЕ Меца,
из Горње Беле Реке, срез
зајечарски

МИЛОЈЕВИЋ ЈОВАН Шане,
из Рајца, срез зајечарски

МИЛОВАНОВИЋ ТОМА Бр-
ица, из Бора

МИЛОСАВЉЕВИЋ СВЕТИ-
СЛАВ Срећко, из Јаковца,
срез тимочки

МИЛОШЕВИЋ БРАНКО
Металац, из Књажевца

МИЛОШЕВИЋ ВЕЛИМИР
Данило, из Горњег Зунича,
срез књажевачки

МИЛОШЕВИЋ МИОДРАГ
Дракче, из Црвења, срез
књажевачки

МИЛОШЕВИЋ МИОДРАГ
Сибирац, из Трновца, срез
тимочки

МИЛУТИНОВИЋ ЈЕРЕМИ-
ЈА Вељко, из Лесковца, срез
зајечарски

МИТИЋ ЉУБОМИР, из Рај-
ца, срез неготински

МИТИЋ МОМИР, из Берчи-
новца, срез књажевачки

МИТРОВИЋ БРАНКО, из
Црвења, срез књажевачки

МИШИЋ др МИОДРАГ Но-
вак, из Зајечара

МИШКОВИЋ БЛАГОЈЕ Ра-
ка, из Рајца, срез неготин-
ски

МИХАЈЛОВИЋ МИЛАН
Милча, из Рајца, срез него-
тински

МИХАЈЛОВИЋ ТИМОТИЈЕ,
из Јелашнице, срез тимочки

МИЉКОВИЋ ВЛАДИМИР
Мирослав, из Дебелице, срез
тимочки

МОЦИЋ РАДМИЛА Мира,
из Вратарнице, срез зајечар-
ски

НЕШИЋ ВОЈА Миодраг, из
Грлишта, срез зајечарски

НИКОЛИЋ БУДИМИР Гале,
из Лесковца, срез зајечарски

НИКОЛИЋ ВЛАСТИМИР
Мирко, из Шестиабра, срез
књажевачки

НИКОЛИЋ ДРАГОМИР Ве-
ља, из Врбице, срез тимочки

НИКОЛИЋ ЖАРКО Зарија,
из Јелашнице, срез тимочки

НИКОЛИЋ ЖИВОЛИН Бра-
нислав, из Берчиновца, срез
књажевачки

НИКОЛИЋ ЖИВОТА, из
Берчиновца, срез књажева-
чки

НИКОЛИЋ МАРКО Лека,
из Радичевца, срез тимочки

НИКОЛИЋ РАДОМИР Чам-
берлен, из Берчиновца, срез
књажевачки

НИКОЛИЋ СВЕТОЛИК, из
Берчиновца, срез књажева-
чки

НИНИЋ ЈОВАН Јанко, из
Текије, срез кључки

ОСМАНОВИЋ БОШКО Пет-
ко, из Радичевца, срез ти-
мочки

ПАВЛОВИЋ ЖИВОТИЈЕ, из
Берчиновца, срез књажева-
чки

ПАВЛОВИЋ ИВАН, из Бер-
чиновца, срез књажевачки

ПАВЛОВИЋ ЈОВАН, из Бе-
рчиновца, срез књажевачки

ПАВЛОВИЋ РАДИСАВ Ста-
рина, из Берчиновца, срез
књажевачки

ПАЈКИЋ ДУШАНКА Јана,
из Шљивара, срез зајечарски

ПЕТРОВИЋ ЈОВАН Тран-
дафил, из Душановца, срез
неготински

ПЕТРОВИЋ ТАДИЈА, из
Берчиновца, срез књажева-
чки

ПРЕДИЋ СТОЈАН Јон, из
Кобишнице, срез неготински

ПУЈИЋ СТЕВАН Миленко,
из Рготине, срез зајечарски

ПУЦОВИЋ ЈОВАН Јон, из
Грљана, срез зајечарски

РАДИВОЈЕВИЋ КРСТА Сте-
вица, из Врбице, срез ти-
мочки

РАДЕНКОВИЋ РАДЕ Лука,
из Штрбца, срез књажева-
чки

РАДОСАВЉЕВИЋ НИКОЛА
Обрен, из Неготина

РАЈКОВИЋ ДРАГОМИР
Ранко, из Рготине, срез за-
јечарски

РАКИЋ ИЛИЈА Тоша, из
Мариновца, срез тимочки

РАШИЋ БОЖИДАР Данко,
из Жуковца, срез књажевач-
ки

РИСТИЋ ЖИВОЈИН, из
Берчиновца, срез књажевач-
ки

РАКЧЕВИЋ МИХАЈЛО
Иван, из Бора

САВИЋ ВЛАДИМИР Стре-
лац, из Новог Корита, срез
тимочки

СИБИНОВИЋ МОМЧИЛО
Вељко, из Бучја, срез кња-
жевачки

СИМЕОНОВИЋ ЈАНКО Са-
ва, из Подгорца, срез боље-
вачки

СИМОНОВИЋ БОРИВОЈЕ
Рајко, из Рготине, срез зајеч-
арски

СТАНИСАВЉЕВИЋ АЛЕК-
СА Буђони, из Вражогрица,
срез зајечарски

СТАНКОВИЋ БОРИВОЈЕ
Анта, из Кленовца, срез
крајински

СТАНОЈЕВИЋ ДРАГИША
Гаја, из Шаркамена, срез не-
готински

СТАНОЈЕВИЋ ЖИВОЈИН
Урош, из Дебелице, срез ти-
мочки

СТАНКОВИЋ ВАСА, из
Смедовца, срез неготински

СТАНОЈЕВИЋ ЈОВАН Жар-
ко, из Рогљева, срез него-
тински

СТАНОЈЕВИЋ МИОДРАГ
Столе, из Рогљева, срез не-
готински

СТАНОЈЕВИЋ СТАНОЈЕ
Панта, из Рогљева, срез не-
готински

СТАНОЈЛОВИЋ СТАНОЈЕ
Цветко, из Рогљева, срез
неготински

СТЕВАНОВИЋ ДРАГИЋ, из
Берчиновца, срез књажевач-
ки

СТЕВАНОВИЋ ДРАГОЉУБ
Џони, из Јелашнице, срез
тимочки

СТЕВАНОВИЋ МЕЛЕНТИЈЕ
Марјан, из Берчиновца срез
књажевачки

СТЕВАНОВИЋ РАДЕ Јагош,
из Берчиновца, срез књаже-
вачки

СТЕФАНОВИЋ ДРАГОЉУБ
Милинко, из Неготина

СТЕФАНОВИЋ МИОМИР
Драгуна, из Буковча, срез
неготински

СТЕФАНОВИЋ ВАСА, из
Јелашнице, срез тимочки

СТЕФАНОВИЋ ЦВЕТАН
Радован, из Краљевог Села,
срез тимочки

СТОЈАДИНОВИЋ БОГОЉУБ
Буцко, из Васиља, срез
књажевачки

СТОЈКОВИЋ МИРКО Пера,
из Краљевог Села, срез ти-
мочки

СТРАИНОВИЋ МИЛАН Мо-
ма, из Рудне Главе, срез по-
речки

ТОДОРОВИЋ АЛЕКСАН-
ДАР Радич, из Тамнича, срез
неготински

ТОДОРОВИЋ МИЛАН Ре-
ља, из Брестовца, срез него-
тински

ТРАНДАФИЛОВИЋ ПЕТРО-
НИЈЕ, из Берчиновца, срез
књажевачки

ТУФЕГЏИЋ БОЖИДАР
Марин, из Кобишнице, срез
неготински

ЋИРИЋ ЖИКА Звонко, из
Вртовца, срез књажевачки

УРОШЕВИЋ МИЛОШ Миле,
из Јелашнице, срез тимочки

ФУРНИГИЋ СТАНОЈЕ Ли-
ла, из Мокрања, срез него-
тински

ЦАРАНОВИЋ АЛЕКСАН-
ДАР Драгиша, из Буковча,
срез неготински

ЦВЕТКОВИЋ РАДЕ Јелен,
из Селачке, срез тимочки

ЦОЈИЋ МИОДРАГ Недељко,
из Сумраковца, срез боље-
вачки

ЦОЛИЋ МИОМИР Бошко,
из Заграђа, срез зајечарски

2. ОЗРЕНСКИ (НИШКИ) БАТАЉОН НОВЈ³

а) Људство родом ван територије нишког округа

ВАСИЋ БОРИВОЈЕ Барон,
из Бунара код Јагодине

ГРУБАЧИЋ ДУШАН Бели,
из Херцеговине

ЂУРИШИЋ ЂОРЂЕ, из Цр-
не Горе

ЂУРОВИЋ ЛАЗАР Тића, из
Црне Горе

ЈЕРЕМИЋ МИЛАН, из Шан-
тровиша код Јагодине

НОВАКОВ ДУШАН Столе,
из Војводине

ОРЛИЋ ЋИРО Никола, из
Бриња у Лици, ађутант бата-
љона

ОПСЕНИЦА ВУЈО Тесла,
из Бунића, срез Кореница,
Лика

ПРИБИЋ СВЕТОЗАР Илија,
из Коренице у Лици

СТАНИЋ СИМО Реља, из
Бриња у Лици

САВКОВИЋ СВЕТИСЛАВ
Јоца, из Југовца, срез Про-
купље, командант батаљона

СМОДРАК ИВАН Словенац,
из Љубљане, Словенија

ФЕЛИЧИ МАРИЈО, из Ита-
лије

ЧИРЈАНО ПАСКАЛЕ, из
Италије

³ Податке за припаднике Озренског батаљона било је теже при-
купити и због тога што је велики број сарадника који су у децембру
1943. кренули у партизане, били по задатку ОК Ниш задржани на те-
рену у саставу партијско-политичких група. То питање је остало још
увек нерашчишћено и поред велике помоћи коју сам у томе добио,
нарочито од Драгомира Стојановића, Драгољуба Дејановића, Милена
Вучковића и осталих, те им се и на овај начин захваљујем.

Поред ових 14 чија су имена утврђена, у саставу Озренског (Нишког) батаљона било је и 6 припадника Црвене армије који су успели да побегну из немачких заробљеничких логора и прикључе се партизанима. То су: ВАСКА из Кујбишева, НИКОЛАЈ, ПЈОТР, САША, АЛЕКСЕЈ и ИВАН.

б) Људство родом са територије нишког округа

АРНАУТОВИЋ РАДОМИР
Миле, из Ниша

АВРАМОВИЋ ХРИСТОДУЛ
Дуле, из Д. Трнавe, срез
Алексинац

БОЖОВИЋ СТАНИША, из
Алексинца

БОШЊАКОВИЋ ПЕТАР, из
Ниша

ВАЛЧИЋ ВОЛКАН, из Ниша
ВАСИЛИЋ ИЛИЈА Стаљин,
из Врмце, срез сокобањски

ВИДОЛКОВИЋ ДИМИТРИЈЕ
Сеља, из Бујмира, срез Але-
ксинац

ВОЈИНОВИЋ РАТОМИР
НАХОД, из Ражња

ВУКОВИЋ МИЛОРАД Ми-
ћа, из Ниша

ВУКОВИЋ МОМЧИЛО, из
Ниша

ГАВРИЛОВИЋ С. ЧЕДО-
МИР, из Хума, срез Ниш

ГОЈКОВИЋ ТИХОМИР, из
Суботинца, срез Алексинац

ДИКИЋ ДУШАН Топлица,
из Д. Трнавe, срез Алексинац

ДИНИЋ БРАНИСЛАВ Коке-
ран, из Малче, срез Ниш

ДИНИЋ МИЛОРАД, из Ле-
сковика, срез Ниш

ДИНИЋ ПЕРА Бабунски, из
Миљковца, срез Сврљиг

ДИНИЋ ЧЕДОМИР, из Ка-
менице, срез Ниш

ЂОРЂЕВИЋ ВЕКОСЛАВ
Бојевић, из Топлог Дола,
срез нишавски

ЂОРЂЕВИЋ МИЛАН Копча,
из Вароши, срез Ражањ

ЂОРЂЕВИЋ С. МИЛОВАН,
из Хума, срез Ниш

ЂОРЂЕВИЋ РАДОСЛАВ
Звонко, из Д. Трнавe, срез
Алексинац

ЂОРЂЕВИЋ Д. РАТКО Јор-
дан, из Каменице, срез Ниш

ЂУКИЋ ДРАГОМИР Миша,
из Вароши, срез Ражањ

ЂУРИЋ МИЛОШ, из Кнез-
села, срез Ниш

ЖИВАНОВИЋ Љ. ДОБРИ-
ВОЈЕ, из Хума, срез Ниш

ЖИВКОВИЋ СРЕТЕН Вуч-
ко, из Ниша

ИГЊАТОВИЋ МИЛАН Кос-
та, из Ниша

ИЛИЋ Љ. СТАВРА, из Буј-
мира, срез Алексинац

ЈЕКИЋ БРАНКА, из Ниша

ЈЕКИЋ БРАНКО, из Ниша

ЈОВАНОВИЋ А. БОЖИДАР
из Ниша, срез Ниш

ЈОВАНОВИЋ ЖИВОЈИН, из
Малче, срез Ниш

ЈОВИЧИЋ РАДОМИР Буца,
из Шетке, срез Ражањ

КОСТИЋ ЖИВОРАД Мора-
вац, из Д. Љубеша, срез Жит-
ковац

КОСТИЋ ВЕЛИМИР Бајез,
из Моклишта, срез белопа-
ланачки

КРСТИЋ БОРИСЛАВ, из
Церја, срез Ниш

КРУНИЋ ЖИВОЈИН Цаја,
из Ниша

ЛАЗАРЕВИЋ ГОЈКО, из Д.
Трнавe, срез Алексинац

ЛАЗАРЕВИЋ ЖАРКО Лала,
из Д. Трнавe, срез Алексинац

ЛАЗАРЕВИЋ НИКОДИЈЕ,
из Д. Трнавe, срез Алекси-
нац

ЛАЗАРЕВИЋ РАДОВАН, из
Д. Трнавe, срез Алексинац

ЛЕШЈАНИН БОЖИДАР
Лешко, из Ниша

МАРКОВИЋ РАДИСАВ Ра-
де, из Малче, срез Ниш

МАРКОВИЋ ВЕЉКО, из Д.
Трнавe, срез Алексинац

МАТИЋ САВА Вук, из Цр-
ног Кала, срез Ражањ

МИЛАНОВИЋ ДРАГОМИР
Бане, из Вароши, срез Ра-
жањ

МИЛЕНКОВИЋ ЉУБИСАВ
Дика, из Брадарца, срез Але-
ксинац

МИЛЕНКОВИЋ МИОДРАГ
Влада, из Вукашиновца, срез
Алексинац

МИЛЕТИЋ ВУКОСАВ Рале,
из Д. Трнавe, срез Алексинац

МИЛЕТИЋ ДРАГОМИР Ми-
лош, из Суботинца, срез
Алексинац

МИЛОВАНОВИЋ АЛЕК-
САНДАР, из Д. Трнавe, срез
Алексинац

МИЛОЈКОВИЋ СВЕТИС-
ЛАВ Милојко, из Моклишта,
срез белопааланачки

МИЛУТИНОВИЋ др РАДЕ,
из Глоговице, срез Алексинац

МИТИЋ ЈОВАН Ђорђе, из

Топонице, срез белопааланач-
ки, командир чете

МИЛУТИНОВИЋ С. БОГО-
ЉУБ Васа, из Црнољевце,
срез Сврљиг

МИЛУТИНОВИЋ МИРОС-
ЛАВ, из Паљине, срез Ниш

МИЉКОВИЋ ХРИСТИВОЈЕ
Зоран, из Д. Трнавe, срез
Алексинац

МИРКОВИЋ ХРАНИСЛАВ
Кременац, из Д. Трнавe, срез
Алексинац

МЛАДЕНОВИЋ Ђ. БРАНИ-
СЛАВ, из Хума, срез Ниш

МЛАДЕНОВИЋ Ђ. МИЛО-
РАД, из Хума, срез Ниш

МЛАДЕНОВИЋ ОБРЕН, из
Алексинца

МЛАДЕНОВИЋ ЧЕДОМИР
Милан, из Малче, срез Ниш

НИКЕЗИЋ МИЛУТИН Миле,
из Коњске Пољане, срез
Алексинац

НИКОЛИЋ ВЕЛИБОР, из
Ниша

НИКОЛИЋ ХРАНИСЛАВ, из
Д. Трнавe, срез Алексинац

НИКОЛИЋ ОБРЕН Јанош,
из Д. Трнавe, срез Алексинац

НОВАКОВИЋ БРАНКА Ми-
ланка, из Алексинца

ПАВЛОВИЋ М. ТАДИЈА, из
Паљине, срез Ниш

ПЕТРОВИЋ С. ВОЈИСЛАВ,
из Хума, срез Ниш

ПЕТРОВИЋ ДРАГОЉУБ
Тимошенко, из Делиграда,
срез Алексинац

ПЕТРОВИЋ ДУШАН Злат-
ко, из Д. Трнавe, срез Алек-
синац

ПЕТРОВИЋ ЂУРЂАН Ика,
из Д. Трнавe, срез Алексинац

ПЕТРОВИЋ КРСТА, из Ка-
менице, срез Ниш

ПОПОВИЋ ЉУБИША, из
Ниша

ПОПОВИЋ ЗЛАТА Стана,
из Лаћарка срез Житковац
ПРОТИЋ СТАНИМИР Жив-
че, из Алексинца
РАДОВАНОВИЋ Б. ВИТО-
МИР, из Суботинца, срез
Алексинац
РАКИЋ МИЛКА, из Глого-
вице, срез Алексинац
РИСТИЋ БОЖИДАР, из
Ниша
РИСТИЋ МИЛУТИН, из
Ниша
СПАСИЋ ДРАГОЉУБ Гоке,
из Глоговице, срез Алексинац
СТАНИШИЋ БОРИВОЈЕ
Вук, из Ниша
СТАНИШИЋ МИЛАН СТА-
НИША, из Ниша
СТАНКОВИЋ РАТКО Оз-
рен, из Глоговице, срез Алек-
синац
СТЕФАНОВИЋ С. ВУКА-
ДИН, из Хума, срез Ниш
СТЕФАНОВИЋ ДИМИТРИ-
ЈЕ, из Хума, срез Ниш
СТЕФАНОВИЋ Д. ЈОВАН,
из Хума, срез Ниш
СТЕФАНОВИЋ Ј. ЈОВАН
Лабуд, из Г. Матејевца, срез
Ниш
СТЕФАНОВИЋ ЈОРДАН
Павле, из Д. Љубеша, срез
Житковац
СТЕФАНОВИЋ РАДОМИР
Лаза, из Бобовишта, срез
Алексинац
СТЕФАНОВИЋ РАДЕ, из
Попчице, срез Сврљиг
СТЕФАНОВИЋ СВЕТИС-
ЛАВ Зоран, из Алексинца
СТЕФАНОВИЋ ЧЕДОМИР
Столе, из Суботинца, срез
Алексинац
СТОИСАВЉЕВИЋ ДРАГО
Боснић, из Кнез-Села, срез

Ниш
СТОЈАНОВИЋ С. ВЕЛИ-
МИР, из Хума, срез Ниш
СТОЈАНОВИЋ Ж. ДОБРИ-
ВОЈЕ, из Хума, срез Ниш
СТОЈАНОВИЋ ДРАГОМИР
Војкан, из Топонице код
Ниша
СТОЈАНОВИЋ С. СВЕТИС-
ЛАВ, из Хума, срез Ниш
СТОЈАНОВИЋ А. СЛАВКО
из Церја, срез Ниш
СТОЈАНОВИЋ ТИХОМИР
Драган, из Д. Трнаве, срез
Алексинац, комесар бата-
љона
СТЕФАНОВИЋ МИЛОШ
Срба, из Алексинца
СТОЈКОВИЋ МИЛУН, из
Бујмира, срез Алексинац
ТОДОРОВИЋ ЗОРАН, из
Ниша
ТОКИЋ МИЛУТИН, из Гло-
говице, срез Алексинац
ТАТАРАЦ СВЕТИСЛАВ Та-
ле, из Суботинца, срез Алек-
синац, заменик команданта
батаљона
ТОШИЋ М. РАЈКО, из Цер-
ја, срез Ниш
ТРИФУНОВИЋ БОРИСЛАВ
Срба, из Моравца, срез Жит-
ковац
ТРИФУНОВИЋ ЉУБОМИР
Хајдук, из Моравца, срез
Алексинац
ТРИЧКОВИЋ СВЕТОЗАР
Тоза, из Малче, срез Ниш
ЋИРИЋ ДОБРИВОЈЕ Ми-
цорац, из Топлог Дола, срез
нишавски
ЦВЕТКОВИЋ МИОДРАГ, из
Д. Трнаве, срез Алексинац
ФИЛИПОВИЋ МИОДРАГ,
из Д. Трнаве, срез Алекси-
нац.⁴

⁴ Из састава Озренског батаљона је 6. јануара 1944. године издво-
јена главнина 3. чете од 20 људи и заједно са водом из 1. батаљона
Зајечарског ПО од 15 људи створили језгро за Нишавски ПО. Тако је
Озренски батаљон бројао око 110, а Зајечарски ПО око 260 људи по
њиховом пребацивању са Озрена на Јастребац дана 29/30. јануара 1944.
године, те утолико и смањен приказани број.

3. ПОЖАРЕВАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД „ВЕЉКО ДУГОШЕВИЋ“

а) Људство родом ван територије пожаревачког округа

Поред ових 19, било је још 3 за које нису утврђена права имена и то: ЛОВАЦ из Кумана у Банату, ДУШАН, иначе чиновник из Београда и БУДА, родом из Лике. Затим је било 9 припадника Црвене армије који су успели да побегну из немачког заробљеништва. Од њих око 57 колико се цени да је дошло у Пожаревачки ПО остало је 9 и то: ПЕТАР (популарно прозван Велики), АНДРЕЈ Ленко, НИКОЛАЈ Гречко, АНДРЕЈ поручник ЦА, ИВАН Баљук, ИВАН Криленко, БОРИС Попов, ВЛАДИМИР Попов, НИКОЛАЈ Глида.

БАЈАГИЋ МИЛОШ Таса, из Београда
БАЈЧЕТИЋ ЖАРКО Мира, из Београда
ГЛОГОВАЦ ВАСО Буђони, из Београда
ГОСТОВИЋ ЂОРЂЕ Тоza, из Београда
ДАВИЋ АНА Олга, из Београда
ДОМАЗЕТОВИЋ ВИДОЈЕ Пера, из Никшића
ЖИВАНОВИЋ БРАНКА Видра, из Београда
ИВОШЕВИЋ НИКОЛА Вељко, из Београда
ЈОЦИЋ СТОЈАН Мерзер, из Клења, код Београда
КОСТИЋ ТРАЈКО Тома, из околине Лесковца

ЉУБОЈЕВИЋ МИЛАН Корчагин, из Београда
МИЛЕНКОВИЋ МИОДРАГ Миланче, из Ниша
НИКОЛИЋ НЕНАД Новица, из Београда
ЊЕГОВАН МАКСИМ Лука, из Бунића, код Коренице, Лика
ПАПИЋ СВЕТОЗАР Аца, из Бачке Паланке
РАКИЋ НИКОЛА Јоле, из Београда
САМАРЦИЋ СЛОБОДАН Грга, са Косова
СТЕФАНОВИЋ доктор из Београда
ТОЈАГИЋ МИЛАН Стева, из Београда

б) Људство родом са територије пожаревачког округа⁵

АНДРЕЈИЋ НИКОДИЈЕ Лаза, из В. Села, срез Пожаревац
АНДРЕЈИЋ ПАВЛЕ Коста, из В. Села, срез Пожаревац

БРАНКОВИЋ ДРАГАНА Пастрмка, из Голупца
ВУЧИЋ ВЛАЈКО Тигар, из Нереснице, срез звишки

⁵ Списак бораца Пожаревачког ПО састављен је уз помоћ већег броја сарадника из пожаревачког краја, а највећу помоћ пружио ми је првоборац Миодраг Стојановић Коле, коме се особито захваљујем. Па ипак и он и ја нисмо сигурни да су сви припадници одреда на дан 1. јануара 1944. год. овде обухваћени, за то се унапред захваљујемо за евентуалне допуне.

ГЛИШИЋ И. БОЖИДАР Ја-
нош, из Лазнице, срез хо-
мољски

ДАМЈАНОВИЋ ВЕЛИМИР
Ћата из Српце, срез звишки
ЖИКИЋ РАДОМИР Ми-
ланче, из Брежана, срез По-
жаревац

ИЛИЋ СЕРАФИМ Јанко, из
Лешнице, срез звишки

ЈАНКОВИЋ ЉУБИСАВ
Жеравица, из В. Села, срез
Пожаревац

ЈАЊИЋ ЉУБИЦА Дунавка,
из Пожаревца

ЈОВАНОВИЋ ЖИВОТА
Звишки, из Церовице, срез
звишки

ЈОВАНОВИЋ МИЛОЈЕ Ре-
савац, из Кушиљева, срез
ресавски

ЈОВИЋ МИЛЕНТИЈЕ Сти-
шки, из Смољинца, срез По-
жаревац

КАРОВИЋ РИСТА Сима, из
Костолца

МИЛИЋ РАДМИЛА Ружа,
из Орешковице, срез млавски

НОВАКОВИЋ ПАВЛЕ Но-
вак, из Костолца

ПЕТРОВИЋ ДРАГОМИР
Горски, из Мајданпека, срез
поречки

ПОПОВИЋ ЖИВОЛИН РА-
ДЕ, из Раброва, срез звишки,
командант одреда

РАДИВОЈЕВИЋ ДРАГУТИН
Шофер, из Пожаревца

РАДОВАНОВИЋ МИОДРАГ
Туђинац, из М. Црнића, срез
Пожаревац

РАДОСАВЉЕВИЋ ЖИВОТА
Опасник, из Макце, срез
рамски

РАДУЛОВИЋ МИЛОРАД
Младен, из Брежања, срез
Пожаревац

РАЈИЋ ВОЈИСЛАВ Јаблан,
из М. Црнића, срез Пожаре-
вац

СТАНОЈЕВИЋ Р. РАДОМИР
Стишки, из Набрђа, срез По-
жаревац

СТЕВИЋ ДРАГИША Црни,
из М. Црнића, срез Пожаре-
вац

СТОЈАДИНОВИЋ МИХАЈ-
ЛО Марко, из Раброва, срез
звишки

СТОЈАНОВИЋ БОГОЉУБ
Тина, из Брежана, срез По-
жаревац, комесар одреда

СТОЈАНОВИЋ МИОДРАГ
Коле, из М. Црнића, срез По-
жаревац

СТОЈИЧЕВИЋ С. БУДИМИР
Миле, из Црљенаца, срез
млавски

ТОДОРОВИЋ ДУШАН Бора,
из В. Села, срез Пожаревац

ТОМИЋ ВЛАДИМИР Чер-
чил, из В. Села, срез Пожа-
ревац

ТРАЈКОВИЋ СТАНИМИР
Пинтер, из В. Села, срез
Пожаревац⁶

⁶ Пожаревачки одред је у непрекидним борбама, јануара и фе-
бруара 1944. године, трпио велике губитке и 12. марта 1944. године спао
на групу од 16 људи који више нису могли опстати на терену пожа-
ревачког краја већ су се као мала партизанска чета пребацили у сас-
тав Космајског ПО и то: 1. Риста Каровић Сима, командир чете, 2.
Миодраг Стојановић Коле, политички комесар чете, 3. Павле Андрејић
Коста, заменик командира чете, 4. Миодраг Радовановић Туђинац, 5.
Ђорђе Гостовић Тоза, 6. Видоје Домазетовић Пера, 7. Слободан Самар-
цић Грга, 8. Милан Тојагић Стева, 9. Милентије Јовић Стишки, 10.
Ђура Маравић Сава, 11. Милан Бакић, 12. Иван Ваљук, 13. Петар
„Велики“, 14. Андреј поручник, 15. Николај Глиха и 16. Иван Криленко.

РЕГИСТАР ЛИЧНА ИМЕНА

А

- Адамовић Анђел (Анђелко Крајински): 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 114, 118, 205, 269.
- Адамовић др Милосав: 108.
- Анаф Соломон: 103.
- Андрејевић Срба: 342, 350, 353.
- Анђелић Небојша: 269, 312, 354.
- Анђелковић Васа Албанац: 71, 84, 87, 130, 131, 132, 145, 191, 236, 241, 242, 243, 343.
- Анђелковић Никола, капетан: 77, 78, 79, 80, 81, 83, 94, 174, 176, 180.
- Антонеску, генерал: 118.
- Аранђеловић Љубомир Миџорац: 158.
- Аћимовић Милан, министар: 172, 173, 219, 223, 225, 226, 227, 244, 358, 375.

Б

- Бабић Љубо, пуковник: 362.
- Бабић Мирко Шлем: 292, 298, 310, 354.
- Балтаков, пуковник: 220, 364.
- Банковић Милан, капетан: 135.

- Беговић Петар, поручник: 235, 240.
- Бешир Срба: 36.
- Бисић Милорад: 232.
- Бјеговић Бранко: 185.
- Благојевић Величко Поружнички: 77, 78, 99, 284.
- Богдановић Провир Прока: 135.
- Божанић Перо Душко: 260.
- Божиновић Ђорђе: 79.
- Божић Добривоје Ратко: 311.
- Борђошки Воја Ђоле: 326.
- Ботев: 178.
- Бошковић Предраг Павле: 158.
- Бранковић Драгољуб: 260.
- Бранковић Неша: 363.
- Бранковић Тихомир Јоца: 255.
- Брдарски Жика: 363.
- Брковић Миленко Црни: 23, 32, 56, 57, 61.
- Буквић Милутин, капетан: 224.
- Булић Драгољуб Бата: 106.
- Бурић Урош: 268.
- Бултер фон: 295.
- Буха Василије: 232.

В

- Вагнер, потпоручник: 337, 338, 378.
- Василић Илија Стаљин: 78, 80.
- Васић Милан Пера: 267.
- Васиљевић Живан: 283.
- Васиљевић инж. Милосав: 77.
- Васовић Чедомир: 103, 104, 105, 108, 113, 206.
- Величковић Милорад, војвода Пољнички: 65.
- Вељковић Видоје Груја: 311.
- Вељковић Станимир Зеле: 69, 70, 157, 179, 181.
- Вељковић Чедомир Жоже: 233, 267, 276, 292.
- Виденовић Арса, поручник: 352.
- Висхаупт Ернест: 160.
- Видојковић Димитрије Сеља: 318.
- Витас Душан Павле: 311.
- Витомировић Живан, чика Галама: 298.
- Виторовић Александар: 109, 366.
- Вићентијевић Рајко: 183.
- Војиновић Александар: 6.
- Војиновић Коста: 63.
- Војиновић Никола: 284.
- Војиновић Ратомир Наход: 157, 185, 186, 277.
- Врабец Владимир: 113.
- Вранешевић Драгомир: наредник: 28, 33.
- Вребалов др Бошко: 108, 208, 367.
- Вујић Ђорђе Новак: 311, 322.
- Вујовић Раде: 13.
- Вујошевић Радоје Риста: 70, 84, 95, 191, 216, 218, 243, 343.
- Вукашиновић Вуле, војвода Врњачки: 184.
- Вукмановић Светозар Темпо: 263, 281, 282, 287, 377.

- Вуколић Божо Вучко: 298, 308, 310, 340, 349.
- Вуксановић Славољуб Јајко: 292, 298.
- Вучковић Зоран: 78, 86.
- Вучковић Срета: 233, 267.
- Вушовић Иван Вук: 70, 73, 76, 83.

Г

- Гачић Михаило: 37, 38, 44, 50.
- Гачић Станоје: 46, 265, 351.
- Глигоријевић Душан Саша: 199, 298, 311, 354.
- Голубовић Раде: 158.
- Гргић Јосип, поручник бојног брода: 18.
- Грубачић Душко Бели: 318.
- Гундељ Недељко Вујадин: 231, 334.

Д

- Дабић Ратко: 110.
- Дамјановић Александар Хајдук: 346.
- Дамјановић Велимир Ћата: 113.
- Дамјановић Стаменко Гојко: 346.
- Дејановић Драгољуб Љуба: 68, 70.
- Дидић Љуба: 79.
- Диманић Милош: 165, 167.
- Димитријевић Божићар Козица: 103, 104.
- Димитријевић Миодраг, капетан: 260.
- Димитров Георги: 238.
- Димшић Анка Параскева: 185.
- Динић Хранислав Новак: 291, 293.
- Динкин Ниса (Станисав Лазич): 49.
- Дојчић Димитрије: 71.
- Драговић Димитрије Срђа: 76, 79, 82, 83, 92.
- Драгојевић Сава: 36, 37.

- Драшкоци Ратибор: 113.
- Друцанов Славчо Балкански: 161, 236, 238, 239, 258.
- Дугошевић Вељко: 39, 40, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 115, 117, 121.
- Дугошевић Наталија: 103, 113.

Б

- Боловић др Ивко: 122, 261, 349.
- Борђевић Божидар Буђони: 113.
- Борђевић Векослав Бојовић: 344.
- Борђевић Крста Коча: 84, 138, 158, 191, 227, 249, 253.
- Борђевић Светислав: 340, 256.
- Борђевић Стеван Новак: 232, 251.
- Борђевић Тихомир Дика: 346.
- Бурашковић Бураш: 349.
- Бурић Божидар: 113.
- Буровић Василије Жарки (Бока): 291, 298.
- Буровић Радојица Радојко: 311.

Е

- Ерваћанин Недељка Мићка: 131.

Ж

- Живановић Чедомир Тоша: 267, 276.
- Живковић Аца: 362.
- Живковић Владимир Витко: 254, 255.
- Живковић Јагош: 362.
- Живковић Јован Војин: 167.
- Живковић Петар, генерал: 13.
- Живковић Станко Француз: 113, 117.

- Жикић Благоје, деловођа: 268.
- Жикић Драгослав, поручник: 335.
- Жикић Новица Божа: 255.
- Жилник Коврад Слободан: 157, 185, 186, 227, 246, 247, 249, 250, 257, 262, 283.

З

- Загорац Илија: 298, 311.

И

- Иванић др Стеван: 77.
- Ивовић Војислав: 260.
- Ивовић поп Маринко: 79.
- Ивовић Радослав: 260.
- Игњатовић Милисав Јанко: 84, 90, 91, 92, 94, 95, 98, 99, 141, 149, 150, 162, 164, 171, 173, 181, 191, 235, 238, 240, 242, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 280, 374.
- Икић Тихомир Лабуд: 235.
- Илић Властимир: 361.
- Илић Јеремија Јегор: 49, 50, 61, 264.

Ј

- Јанковић Веља, поручник: 333.
- Јанковић Б. Милорад: 194.
- Јањић Синиша: 167, 168.
- Јеленковић Воја Божа: 54, 97, 99, 133, 233, 267, 291, 298, 322.
- Јевремовић Воја Триброђанин, војвода: 106, 207, 362.
- Јеремић инж. Војкан: 203, 252.
- Јеремић Милан: 318, 346.
- Јовановић др Драгољуб, професор: 12.
- Јовановић Здравка: 330, 349.
- Јовановић Јован Ване: 311.

- Јовановић Јован Триша: 356.
- Јовановић деда Коста: 247.
- Јовановић Леонид: 327, 328.
- Јовановић Љуба, мајор: Патак: 224, 270, 338, 364.
- Јовановић Марко: 158.
- Јовановић Радомир Чоче: 233, 276, 292, 298, 325.
- Јовановић Ранко: 177.
- Јовичић Радомир Буца: 81, 292, 318, 369.
- Јововић Десимир Чича: 262, 267, 283.
- Јоксовић Миодраг: 237, 241.
- Јонић Б. Боривоје, пуковник: 225.
- Јоцић Ната: 203, 252, 266, 283.

К

- Калабић Милан, потпуковник: 362.
- Калођера Томо: 165.
- Карађорђе: 14.
- Караичић Недељко Брка: 232, 258, 282, 287, 370, 377.
- Карамарковић Милић: 174.
- Картаљевић Добрица: 236, 239.
- Кацлеровић Триша: 13.
- Каштелан Ђуро Нигер: 113.
- Кендер Стеван: 99.
- Кесеровић Драгутин, мајор: 312.
- Кецман Јован Чеда: 26, 28, 99, 100, 158, 232, 253, 310, 311, 328, 354.
- Килибарда Љубо: 114.
- Кирков Никола Родопски: 161, 213.
- Кисел Георги: 220.
- Ковачић Жарко Љубушка: 311.
- Којић Милован, капетан: 55.
- Колић Божидар Пуниша: 345.

- Копарец Радивој: 343.
- Кораћ Божо Аца: 282, 298.
- Кораћ Јово Срђа: 293.
- Костић Божидар Бранко: 346.
- Костић Бошко: 78.
- Костић Велимир Бајеш: 91, 158, 164, 182, 236, 345.
- Костић Властимир: 170.
- Костић Жарко: 38, 45, 47, 268.
- Костић Живорад Моравац: 292, 314, 318.
- Костић Љупче: 9.
- Костић Паун: 38, 45.
- Костић Предраг Вељко, професор: 40, 46, 50, 122, 131, 233, 267, 268, 271, 276, 297.
- Костић Тома Срећко: 166.
- Крајиновић Војин Големи: 130, 135.
- краљ Милан Обреновић: 14, 79.
- краљ Петар II: 224, 276, 375, 376.
- краљица Наталија Обреновић: 111.
- Крачунов Петко: 38, 266.
- Кујић Вукашин: 252, 253.
- Кулић Димитрије: 164.
- Курт, капетан: 308.

Л

- Лазаревић Милан, посланик: 58.
- Лешовић Божо, војвода: 93.
- Лист фон, генерал: 43, 46.
- Лучић Обрад Милутин: 160, 180.

Љ

- Љотић Димитрије: 41, 68, 77, 78, 86, 155, 197, 201, 205, 206, 208, 271.

М

- Максимовић Душан Мирко: 165, 167.

- Манић Велимир Брка: 165.
- Маринковић Боривоје: 165.
- Маринковић Светислав Бора: 25, 158, 193, 199.
- Мариновић Станоје Легија: 370.
- Маркићевић Велимир: 40, 42, 49, 106, 107, 113, 117, 120, 121.
- Маркишић Алекса: 70, 79, 80, 89, 90, 157, 183.
- Марјановић Витомир: 284.
- Марјановић др Јован, професор: 6, 86, 208.
- Марјановић Чеда: 77.
- Марковић Љ. Бора, пуковник: 189.
- Марковић Драгослав Рођа: 113, 360, 361.
- Марковић Дража: 109.
- Марковић Исидор, наредник: 259, 260.
- Марковић Мома: 23, 69, 102, 108, 110, 114, 207, 287.
- Марковић Момчило Зоран: 311, 354, 356.
- Марковић Предраг Алимпије, капетан: 115.
- Марковић Сава, војвода: 30, 31, 205.
- Марковић Саша: 13, 104, 108, 112, 282, 366.
- Марковић Д. Славко Сењанин: 238, 242.
- Матић Никола Огињен: 255.
- Матић Сава Вук: 70, 228.
- Махер, генерал: 194.
- Медан Јово, наредник: 242.
- Меденица Вељко Реља: 227, 253, 254, 255.
- Межнар Аца: 257.
- Мелник, лекар: 229.
- Миладиновић Драгиша: 113.
- Милановић Александар: 114.
- Милановић Здравко: 135.
- Милановић Љубинко Копецки: 196.
- Миленковић Борче Срба: 351.
- Миленковић Војислав Црни: 36, 46, 48.
- Миленковић Миодраг Миланче: 361.
- Милентијевић Владомир Ганди: 113.
- Милетић Вера: 367.
- Милетић Милорад Шиља: 257.
- Миливојевић Божа: 261, 262.
- Милић Боривоје Ркман: 46, 48, 50.
- Милић Вукашин Вуја: 298, 311, 354.
- Милић Рапа: 362.
- Милићевић Аца: 233.
- Милисав Параћински, војвода: 230, 234.
- Миловановић Миодраг Драгче: 76, 157, 227, 259, 260.
- Милојевић Јован Шане: 356.
- Милојковић Милија: 349.
- Милојковић Светислав: 346.
- Милосављевић Драгомир Гринкић: 46.
- Милосављевић Љубинка: 334.
- Милосављевић Синиша: 260.
- Милосављевић Слободан Босанац: 113, 361.
- Милошевић Бранко Металац: 311.
- Милошевић Живорад, жандар: 231.
- Милошевић Петар: 284.
- Миљковић Владимир Мирослав: 255, 296, 330.
- Минић Милун Шумадицац: 53, 122, 123, 232, 251.
- Мирковић Божа: 177.
- Мирковић Воја, војвода: 57, 205.
- Мирчић Милан Цале: 135.
- Митић Бранко: 113.

- Митић Загорка: 215.
- Митић Јован Ђорђе: 200, 236, 241, 242, 318, 346.
- Митић Чедомир, учитељ: 215, 216.
- Михаиловић Дража, генерал: 39, 66, 106, 111, 114, 115, 154, 156, 160, 170, 173, 197, 198, 206, 207, 208, 210, 223, 224, 240, 243, 262, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275, 279, 284, 286, 289, 290, 307, 331, 334, 359, 362, 364, 365, 375, 376, 378, 382.
- Михајловић Милан Милча: 47.
- Михајловић Пера, капетан: 270.
- Михајловић Стефанија Ана: 46.
- Мухић Трифун, мајор: 30, 31, 54.
- Михов, генерал: 295.
- Мичић Миливоје: 236, 239.
- Мишић Милорад: 174, 175, 176.
- Мишић Петар: 44.
- Младеновић Жарко Вујадин: 249, 256.
- Младеновић Сава Поповић: 233, 266, 267, 274.
- Младеновић Сретен Мика: 71, 73, 92, 93, 94, 146, 150, 157, 158, 183.
- Младеновић Стеван Раде: 266, 273.
- Мушицки Коста, пуковник: 78.

Н

- Најкић, лекар: 362.
- Недељковић Добривоје Доне: 46.
- Недељковић Радомир Уча: 46.
- Недић Милан, генерал: 41, 78, 155, 156, 160, 172, 189, 197, 208, 210, 223, 245, 271, 338.

- Нешић Вељко Цар: 255.
- Нешић Љуба Марко: 16, 24, 36, 42, 46, 48, 61.
- Никезић Мартин Машо: 157, 183, 185, 227.
- Николић Воја: 349.
- Николић Вукашин, војвода Светошиколски: 57.
- Николић Живојин Брка: 163, 164, 175.
- Николић Живојин (из Лозана): 135.
- Николић Илија Ига: 330.
- Николић Миодраг Јулин: 58.
- Николић Николча: 58.
- Николић Новица Ивко: 255.
- Николић Ранђел Ратко: 255.
- Николов, генерал: 220, 286.
- Новаковић Бранко, генерал: 67.
- Новаковић Миодраг Цуца: 157, 212, 291, 296, 330.

О

- Обрадовић Влада: 363, 364.
- Обрадовић Зоран Миша: 283.
- Обрадовић Михајло, поручник: 231.
- Олћан Михајло: 77, 78.
- Орлић Ђиро Никола: 292, 315, 318, 354.
- Оцокољић Синиша, капетан: 290, 362, 363, 364.

Р

- Павелић др Анте, поглавник: 126, 271.
- Павловић Драгослав, пуковник: 290, 296.
- Павловић Радисав Старица: 350.
- Павловић Ратко Ђићко: 190.
- Панић Мића: 42.
- Патлићановић Аранђел Аца: 36, 37.

- Пауновић Благоје Новица: 263, 283.
 - Пауновић Станко: 14.
 - Пекић Александар: 96, 138, 145, 148, 181, 252, 265, 270.
 - Перин Мика (из Дренова): 330.
 - Перић Бранко: 36, 45, 46, 49, 50, 101, 117, 119.
 - Перовић Милан: 170.
 - Петковић Гавра: 15.
 - Петков Јонча: 38, 266.
 - Петровић У. Бошко: 235.
 - Петровић Бранивоје Брана, мајор: 284, 335.
 - Петровић Драгољуб Пилко: 10, 66.
 - Петровић Драгољуб Тимошенко: 260, 369.
 - Петровић Душан Ворон, капетан: 170.
 - Петровић Илија, професор: 110.
 - Петровић Марисав, поручник: 188, 201, 284, 358.
 - Петровић Мија Коле: 135.
 - Петровић Милорад: 260.
 - Петровић Мирко Славко: 233, 267, 292, 298, 310, 354.
 - Петровић Михајло (из Рујевице): 284.
 - Петровић Разуменка Зума: 166.
 - Петровић Раде: 260.
 - Петровић Урош: 128, 129, 235.
 - Пећанац Вукоје: 188.
 - Пећанац Коста, војвода: 38, 39, 40, 41, 44, 63, 64, 65, 66, 67, 85, 86, 91, 106, 127, 130, 139, 140, 144, 155, 160, 161, 172, 173, 184, 187, 188, 190, 194, 197, 200, 206, 207, 208, 210, 219, 221, 223, 224, 245, 262, 268, 271, 283, 284, 294, 374, 375, 378.
 - Пилетић Велимир, мајор: 114, 118, 207, 268, 269, 272, 273, 276, 290, 312, 362.
 - Пилипов Никола Рудар: 349.
 - Пленча Душан: 61.
 - Пљешковић Леонид (Митар): 39, 40, 106, 107, 108, 207.
 - Погачар Људевит, пуковник: 246.
 - Поледица Милија, капетан: 366.
 - Поповић прота Благоје: 131, 185.
 - Поповић Бранко Станко: 298.
 - Поповић Живојин Раде: 108, 208, 367.
 - Поповић чика Милентије: 163.
 - Поповић Момчило Озрен: 69, 70, 73, 185, 227, 259, 260.
 - Поповски Јелисије (Марко Шпанац): 190, 226, 227.
 - Предић Стојан Јон: 312, 354.
 - Прибић Светозар Илија: 318, 354.
 - Прица Данило Бора: 74, 84, 95, 100, 191, 237, 238, 242, 243, 343.
 - Проковић, поручник: 205, 239.
 - Пуђа Душан: 197, 353, 354.
- Р
- Раденковић Витомир Јелен: 232.
 - Раденковић Гаја: 91, 131.
 - Радивојевић Крста Стевица: 292, 298.
 - Радичковић Стеван Васа: 293.
 - Радовановић Пера: 38, 266.
 - Радојевић Драгомир Јова: 365.
 - Радојковић Драгомир Миланче: 255.
 - Радојковић Душан: 131.
 - Радојчић Драгоман: 298.
 - Радосављевић Вера: 326.
 - Радосављевић Добривоје: 23, 25, 197.
 - Радосављевић Добрила: 326.

- Радосављевић Миомир
Пики: 46.
- Радосављевић Никола: 325.
- Радуловић Миодраг Ива:
303.
- Радуловић Љуба Крња:
148, 252, 253.
- Ранђеловић Љубомир: 216.
- Раонић Живојин, жандар-
меријски водник: 260.
- Рашовић Војо: 257.
- Рељић Миленко, капетан:
205, 224, 239, 240.
- Ременјак Вујица: 113.
- Рончевић, војвода: 187.
- Ружић Милутин: 123.
- Рутем Цаспер (Rootham
Jasper): 276.

С

- Савковић Светислав Јоца:
292, 314, 318.
- Савовић Илија, војвода:
118.
- Салаћанин Ђорђе Зему-
нац: 349.
- Седлих Иван, поручник
ЦА: 366.
- Сибиновић Момчило: 199,
228, 255, 282, 298.
- Симеоновић Јанко: 28, 97,
100, 354.
- Симић Александар Брка:
56, 84, 92, 95, 100, 135, 148,
251, 252, 253.
- Симић Сима: 113, 361.
- Симић Симеон: 349.
- Симоновић Драгослав Си-
монче: 330.
- Смиљковић Драгош: 186.
- Србаков, публициста: 364,
377.
- Средојевић Милосав: 360.
- Стамболић Добрила: 166,
180.
- Стамболијски Александар:
364.
- Стаменковић Арса: 330.
- Станимировић Мија Ду-
шко: 197, 201, 249, 282, 324,
328.

- Станимировић Милош Ма-
те: 292.
- Станисављевић Алекса
Буђони: 233.
- Станојевић Аца: 54, 79.
- Станојевић Миодраг: 356.
- Станојевић Светислав: 103.
- Станковић Радомир Ва-
здухопловни: 36, 46.
- Старчевић Константин:
113.
- Стефановић Драгољуб Ми-
линко: 202, 298, 311, 354.
- Стефановић Михајло: 362.
- Стефановић Рођа: 91.
- Стефановић Слободан: 260.
- Стоисављевић Драго Бо-
снић: 346.
- Стојанов Неофит Ломски:
161, 236, 238, 241, 243.
- Стојановић Богосав, војво-
да: 175.
- Стојановић Лазар: 114.
- Стојановић Љубомир, учи-
тељ: 131.
- Стојановић Миодраг Коле:
366.
- Стојановић Петар Мета-
лац: 113.
- Стојановић Тихомир Дра-
ган: 314, 318, 318, 354.
- Стојковић Виден Ибар-
ски: 98.
- Стошић Драгиша: 260.
- Страиновић Милан Мома:
233.
- Страиловић Траило Тика:
40, 42, 45.
- Сувејкић поп Ђорђе, све-
штеник: 18, 38.

Т

- Тасковић Душан Срећко:
95, 147, 158, 164, 246, 247,
249, 250, 257, 283, 345.
- Тасковић Виден: 237, 241.
- Татарац Светислав Тале:
315, 318, 354.
- Тимић Милан, поручник:
271.

- Тодоровић инж. Данило: 110, 111, 272.
- Тодоровић Димитрије Каплар: 15, 24, 52, 53, 54, 59.
- Томић Боровоје Ика: 351.
- Томовић Душко: 193.
- Тонић Станимир: 111.
- Тошић Петар: 330.
- Трајковић Александар: 113.
- Трајковић Влада: 177.
- Трајковић Душан Васа: 158, 175, 199.
- Тренчић Мирослав: 135.
- Тривунац Душан Драгош: 84, 86, 130, 132, 133, 134, 137, 148, 158, 177, 181, 182, 186, 204, 214, 215, 243, 343.
- Трифуновић Аврам: 103.
- Трифуновић Борислав Срба: 88.
- Туртић Михајло: 233, 267.

Ђ

- Ђирић Добривоје Мицорац: 346.
- Ђирић Милојко: 260.
- Ђирковић Раде Бата: 255.

У

- Увалић Радивоје: 100.
- Узелац Илија: 78, 89.

Ф

- Филиповић Радослав: 260.

Х

- Ханке, мајор: 220.
- Хацић др Миленко Јова: 70, 84, 86, 130, 134, 135, 137, 215, 243, 343.
- Хенцел, пуковник: 358, 359.
- Хитлер: 160, 237, 278, 295.
- Хривовијевић Богосав: 135.
- Христић Никола: 15.

Ц

- цар Борис: 297.
- Цвијић Сретен Никола: 233, 267, 311, 354.
- Цекић Јован: 164, 165, 166.
- Цекић Слободан: 165, 166, 178.
- Цојић Милан Марјан: 145, 228.
- Цојић Миодраг Недељко: 28, 330.
- Цукавац Владимир, генерал: 65.

Ч

- Чолић Данило: 250, 260, 261.
- Чолић Љуба: 259, 261.
- Чубра Душан Стипе: 267, 311, 354, 356.
- Чубриловић др Бранко: 376.
- Чупић Ратко: 365.

Ш

- Шербановић Јован: 113, 367.
- Шуманчевић Драгутин: 362.
- Шћекић Јован: 37.
- Шћекић Рада: 37.

— НАСЕЉЕНА МЕСТА И ГЕОГРАФСКО-ТОПОГРАФСКИ ОБЈЕКТИ

А

- Ада Кале: 18.
- Алдинац: 106, 234, 309.
- Александровац (поморавски): 104, 107, 155.
- Алексинац: 60, 72, 75, 77, 83, 126, 131, 151, 157, 159, 212, 218, 221, 227, 255, 259, 285, 342, 344, 355.
- Алија, шума: 36, 310, 323, 324.
- Аранђеловац: 53, 55, 56, 58, 97, 123, 332, 333, 351.
- Аранђеловац: 295.

- Бабичка гора, пл.: 125, 139, 140, 141, 142, 155, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 172, 176, 177, 178, 179, 180, 224, 367, 370.
- Бабин Кал: 129, 214, 239.
- Бабин Мост: 160.
- Бабушница: 140, 162, 285.
- Балановац: 330.
- Балинац: 123, 124, 132.
- Балкан: 68.
- Банат: 38.
- Банија: 278.
- Барбеш: 140.
- Баре (пожаревачке): 360.
- Белановац: 161.
- Бела Вода (нишавска): 143, 161, 162, 180.
- Бела Паланка: 75, 93, 94, 127, 135, 138, 141, 143, 146, 158, 159, 161, 162, 163, 176, 177, 191, 221, 234, 257, 285, 345, 357.
- Беле воде (сиколске): 49.
- Бели Поток књажевачки): 54, 90, 200, 201, 202, 205, 212, 236, 239.
- Бели Тимок (Тимок): 7, 8, 20, 24, 29, 33, 48, 49, 55, 56, 57, 58, 60, 75, 97, 99, 100, 118, 120, 123, 124, 127, 132, 133, 137, 159, 160, 186, 189, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 202, 203, 204, 230, 232, 233, 234, 248, 253, 255, 256, 257, 262, 263, 265, 294, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 306, 310, 319, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 330, 333, 335, 336, 341, 343, 344, 347, 348, 350, 355, 356, 357, 365, 369.
- Белољин: 65, 135.
- Бежиште: 172, 176, 180.
- Београд: 11, 16, 18, 23, 26, 43, 65, 73, 74, 76, 96, 102, 114, 147, 203, 208, 225, 232, 246, 261, 269, 284, 295, 359.
- Бесна колиба, пл.: 8.
- Берлин: 156.
- Берчиновац: 234.
- Биљаница: 167, 168, 169, 172, 174.
- Бискупље: 361.
- Благојева Камен: 10, 11, 116.
- Бован: 70.
- Богдановац: 143, 147, 162.
- Боговина: 24, 25, 26, 28, 35, 293.
- Божиновац: 330.
- Бољевац: 24, 25, 26, 27, 28, 31, 33, 35, 37, 79, 195, 202, 203, 233, 234, 257, 261, 263, 293, 294, 336, 349.
- Бољетин: 117.
- Бор (Борски рудник): 9, 11, 13, 17, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 38, 43, 46, 51, 52, 101, 138, 160, 196, 203, 229, 230, 234, 252, 264, 265, 266, 267, 268, 270, 272, 273, 274, 285, 286, 288, 289, 295, 296, 303, 304, 305, 306, 324, 325, 326, 332, 339, 351, 359, 362, 377, 379.
- Боровац: 330, 333, 340, 349.
- Босанска крајина: 278.
- Братиловац: 166.
- Братинац (пожаревачки): 359.
- Братујевац, коса: 308, 327, 379.
- Брежански салаши: 363, 365.
- Брезница (звизка): 309.
- Брестовачка Бања: 28, 29.
- Брза Паланка: 118.
- Брзоходе: 309.
- Брусник: 35, 36, 37, 119, 321, 322, 323.
- Бубањ (брдо код Ниша): 184.
- Букова глава (дубочанска): 231.
- Буковик, пл.: 8, 9, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 84, 156, 157, 192, 193, 195, 228, 256, 257, 297, 299, 313, 315, 335.

- Буковско: 112, 366.
- Букуровац: 146, 195.
- Бурдим: 71.
- Бучје (борско): 304.
- Бучје (тимочко): 204, 347.
- Бучум: 124.

В

- Вардар: 127.
- Варош, брдо: 102.
- Васиљ: 254, 352.
- Васиљска планина: 226, 249, 352.
- Вашингтон: 375.
- Велика Лукања: 142.
- Велика Морава: 7, 8, 29, 114, 288.
- Велики крш, пл.: 9, 118.
- Велико Градиште: 104, 105, 110, 112, 115, 155.
- Велико Село: 112.
- Велење (алексиначко): 356.
- Веља глава: 160.
- Вета: 139, 239.
- Видојевица, пл.: 38, 65, 67.
- Вина: 301, 352.
- Вирови, поток: 127.
- Височица: 142.
- Витановац: 195.
- Владичин Хан: 127, 159.
- Власе: 316.
- Власина: 167.
- Власотинци: 140, 165, 166, 167, 168, 171, 174, 175.
- Влахово: 100, 177, 186, 198, 234.
- Влашко Поље: 195, 200.
- Вражогрнац: 255, 274, 326.
- Врандол: 146.
- Врање: 127, 153, 159, 160.
- Вратарница: 54, 97, 321, 324, 325, 326, 340.
- Врбица (тимочка): 203, 303, 328, 330, 337.
- Врбовац (бањски): 81.
- Врело, река: 161, 172.
- Врело (сврљишко): 72, 74, 129.
- Врмца: 72, 80, 183, 228, 336.
- Вртача, коса: 326.

- Вртовац: 356.
- Вршка Чука: 10, 11.
- Вучића салаши: 107.

Г

- Габровница: 309.
- Галибабинац: 0, 91, 131, 135, 212, 226, 236, 343.
- Галибабиначка река: 9.
- Гаџин Хан: 140, 163, 167, 173, 316.
- Глама: 146.
- Гложане: 101, 115, 167.
- Гол, острво: 17.
- Голак, коса: 356.
- Голубац: 104, 112, 115, 117, 155.
- Горњак, манастир: 9, 44, 112, 155, 198, 206, 207, 219, 268.
- Горњане: 39, 42, 118, 268, 272, 273.
- Градина, коса: 330.
- Градиште (заглавско): 351.
- Градиште (нишавско): 139, 178, 343.
- Градсково: 127, 159.
- Грамада: 89, 128, 129, 131.
- Грделица: 127.
- Грлиште (Грлишка река): 97, 98, 308, 327, 330.
- Гркиња: 140, 141, 163, 167.
- Гулијан: 87, 90, 100, 129, 144, 213, 215.
- Гулијанска планина: 144.
- Гушевац: 124.

Д

- Давидовац: 131.
- Дебели дол, коса: 134, 136.
- Дебели Луг: 110, 111, 116, 272.
- Дебелица: 203, 327, 333, 336, 349.
- Девица: 8, 9, 182, 185, 192, 194, 195, 200, 202, 203, 212, 213, 215, 226, 249, 315, 329, 335, 336, 341.

- Делиград: 260.
- Дели-Јован, пл.: 9, 10, 24, 36, 46, 50, 233, 266, 267, 268, 296.
- Деспотовац: 159, 160, 285.
- Дивљан: 161.
- Дивци (ваљевско): 208.
- Добра: 105, 117.
- Добра Срећа, рудник: 97, 301, 329.
- Добро Поље (бољевачко): 200.
- Добрујевац (бољевачки): 263, 305.
- Долац: 139, 239.
- Дољашница: 366.
- Доња Бела Река: 266, 267, 273.
- Доњи Љубеш: 69, 77.
- Доњи Милановац: 24, 41, 42, 106, 115, 116, 117, 198, 209, 230, 231, 233, 264, 266, 268, 272, 273, 274, 289, 303, 362.
- Драговље: 142, 163.
- Драговљанска река: 163.
- Дражевац: 146.
- Драинац: 135.
- Дреновац: 330.
- Дрина, река: 278.
- Дубочане: 304.
- Дуго Поље (бањско): 284.
- Дунав: 7, 8, 18, 19, 20, 43, 114, 117, 127, 202, 209, 229, 266, 269, 290, 295.
- Душник: 88, 163, 169, 173, 175, 316.

Ђ

- Ђердап (Ђердапска клисура): 7, 8, 17, 19, 38, 43, 46, 52, 160, 263, 270, 276, 286, 288, 295, 296, 359, 362, 372, 379.

Ж

- Жабари: 104, 155.
- Жагубица: 62, 109, 113, 118, 268, 362.

- Житковац: 69, 83.
- Жлне: 54, 100, 124, 182.
- Жуковац: 61, 100, 196, 351, 352.
- Жучковац: 72.

З

- Заграђе: 327, 328.
- Загреб: 278.
- Зајечар: 10, 11, 15, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 43, 44, 46, 47, 51, 53, 55, 56, 57, 61, 62, 69, 79, 97, 99, 101, 102, 104, 118, 120, 122, 145, 159, 196, 197, 198, 202, 203, 227, 228, 229, 233, 234, 246, 251, 264, 266, 270, 271, 273, 274, 283, 285, 287, 289, 293, 294, 295, 300, 304, 306, 308, 309, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 331, 337, 339, 341, 343, 353, 374, 378, 382.
- Западна Морава: 8, 172, 209, 219.
- Заплање: 8, 88, 130, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 148, 150, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 181, 184, 186, 187, 188, 196, 198, 199, 224, 236, 237, 240, 245, 315, 316, 345.
- Заскавци: 346.
- Звижд: 9, 117.
- Зелени врх: 79, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 99, 100, 124, 125, 127, 128, 129, 133, 137, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 193, 213, 214, 236, 239, 241, 242, 249, 257, 343.
- Злот: 13, 25, 31, 32, 33, 43, 57, 132, 260.
- Зуниче: 58, 203, 237, 341.

И

- Ибар: 159, 193, 278, 285.
- Ибар (сврљишки): 151, 177.
- Илино (бољевачко): 257.

Ј

- Јабланица (бољевачка): 261, 262, 292, 296, 305.
- Јабланица (лесковачка): 20, 180, 189, 353.
- Јабланов вис: 198.
- Јабуковац: 49.
- Јаворак, коса: 262.
- Јагличје: 140.
- Јагодина: 159, 160.
- Јајце: 337.
- Јаковац: 332, 333, 334, 347, 348.
- Јарсеново: 167.
- Јасеница (крајинска): 47.
- Јасеново: 167.
- Јасикова (крајинска): 322, 324.
- Јастребац: 20, 157, 159, 184, 193, 226, 245, 260, 262, 264, 285, 288, 290, 291, 312, 313, 314, 320, 345, 353, 354, 355, 367, 369, 370.
- Јашуља: 167.
- Жежевица, коса: 294, 295.
- Језеро: 84, 98, 313, 319, 341, 354, 355.
- Јелашница (нишка): 87, 88, 128, 171.
- Јелашница (тимочка): 203, 234, 327, 350.
- Јерчине појате: 81, 83, 193.
- Јошаница (бањска): 21, 72, 81, 82, 83, 131, 151, 156, 335.
- Јужна Морава (Морава): 7, 8, 73, 74, 86, 126, 127, 140, 153, 159, 166, 169, 184, 189, 192, 264, 288, 289, 313, 352, 353, 356, 360, 369, 370, 371.

К

- Калафат, пл.: 9, 184, 315, 315.
- Кална (занлавска): 221, 234.
- Каменица (заглавска): 198.
- Каменица (нишка): 71, 184, 246, 247, 316.
- Каменички вис: 157, 246, 250, 257, 263, 292, 314, 315, 342, 355.

- Кандалица: 351, 352.
- Каона: 107.
- Караташ, острво: 13.
- Кладово (Кључ): 13, 19, 23, 24, 266, 272, 274, 285.
- Кленовачка жичара: 104.
- Клисура (нишавска): 143, 180.
- Кличевац: 112.
- Кнежица: 106.
- Кнез-Село: 246, 316.
- Клокочевац: 42, 116.
- Књажевац: 10, 13, 24, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 62, 75, 79, 83, 97, 99, 100, 127, 131, 132, 133, 145, 151, 182, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 214, 221, 223, 226, 234, 253, 284, 294, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 319, 321, 329, 331, 341, 343, 349, 351, 352.
- Кобишница: 46.
- Кожељ: 330, 336.
- Козје: 180, 186, 195.
- Комарница: 129.
- Копајкошара: 71, 191, 236.
- Копаоник, пл.: 65, 236, 262.
- Кондрица: 45.
- Коритница: 161, 176.
- Космај: 282, 366, 367.
- Космет: 64.
- Космовац: 141, 239, 240.
- Косовска Митровица: 159, 160.
- Кравље: 131, 185, 317, 343, 355.
- Крагујевац: 159, 160, 188, 285.
- Крајина (Неготинска крајина): 9, 10, 13, 14, 37, 38, 39, 42, 44, 47, 48, 50, 51, 97, 101, 115, 117, 118, 120, 205, 209, 230, 231, 233, 256, 264, 265, 266, 268, 269, 274, 275, 276, 293, 295, 296, 302, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 321, 323, 324, 325, 329, 337, 340, 350, 351, 362, 365.
- Краљевица, брдо: 15, 57.
- Краљево: 159, 160.
- Краљево Село: 255, 333.

- Крента: 124, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 143, 147, 148, 166, 352.
- Крепичане, манастир: 296.
- Крива Бука: 170.
- Кривача: 366.
- Криви Вир: 28, 29, 228, 262, 288, 290, 292, 293, 297, 305.
- Кривељ: 305.
- Крстатац, пл.: 8.
- Крупац (алексиначки): 356.
- Крупац (сврљишки): 91, 343.
- Крушевац: 159, 285.
- Крушевица, пл.: 174.
- Крчимир: 140, 141, 142, 143, 158, 162, 166, 167, 168, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 180, 181, 235.
- Кукавица, пл.: 159, 263, 282, 285, 287, 377, 380.
- Кулина: 312, 370.
- Куршумлија: 65, 66, 199.
- Кутина (славонска): 23.
- Кутинка река (заплањска): 140, 171, 177, 187.
- Кучај (Кучајске планине): 8, 9, 24, 25, 33, 107, 227, 232, 253, 256, 261, 262, 288, 290, 292, 295, 296, 297, 305, 311.
- Кучево: 101, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 118, 120, 121, 155, 207, 272, 288, 362, 363, 365.

Л

- Лабуково: 76, 317, 319, 341.
- Лазница: 118.
- Лалинац: 238, 242.
- Ланач, коса: 263.
- Ласово (Ласовачка река): 29, 294.
- Лебане: 165.
- Лексин поток: 349.
- Леновац: 14, 29, 248, 308.
- Лесковац: 164, 166, 167, 177, 179, 247, 263, 278.
- Лија глава, коса: 50.
- Липовац: 157, 365.

- Липовица, коса: 167.
- Лиса пољана, коса: 49.
- Личје: 140.
- Лозан: 135.
- Локва: 100, 334, 341.
- Локошница: 167.
- Лондон: 275, 338, 364, 376.
- Лужница: 168, 169, 237, 345.
- Лука: 42, 44, 267, 268, 276.
- Луково (сврљишко): 100, 293.

Љ

- Љубатовица: 143, 180.
- Љуберађа: 170.

М

- Мајданпек: 8, 9, 10, 17, 38, 39, 40, 41, 45, 49, 101, 102, 104, 106, 110, 111, 112, 115, 116, 209, 231, 233, 264, 265, 272, 273, 289, 295, 325, 331, 362, 365.
- Македонија: 17, 64, 220.
- Малиник, пл.: 9, 25, 28, 296, 297.
- Мали Извор (тимочки): 337, 340.
- Малча: 158, 316.
- Маљен, пл.: 172.
- Манастириште: 167.
- Манојлица: 100, 124, 130, 132, 143, 177, 186, 198.
- Мањинац: 248, 347.
- Мариновац (тимочки): 330.
- Масив, шума: 234, 235.
- Матејевац: 184, 247, 248, 255.
- Мерцелат: 71.
- Метовница: 25.
- Метриш: 35, 38, 49, 322, 351.
- Мечји Дол: 90, 186.
- Милешево: 160.
- Милушинац: 255.
- Миљковац: 90.
- Минићево: 53, 55, 58, 123, 332.
- Минхен: 126, 160, 188, 221.
- Миријево (кучевско): 104.
- Мироч, пл.: 9, 10, 24, 118, 233, 267, 268, 270.

- Мишљеновац: 210.
- Млава: 8, 9, 19, 41, 44, 104, 106, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 120, 268, 359, 361, 362.
- Младеновац: 367.
- Мозгово: 192, 299.
- Моклиште: 135, 195.
- Мокра: 161.
- Мокрање: 36, 47, 321.
- Морава (види Јужна Морава)
- Моравица, река: 9.
- Мужинац: 81, 284, 336, 342.
- Мучибаба: 100, 351, 352.

Н

- Неготин: 13, 15, 19, 23, 24, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 49, 61, 122, 196, 198, 203, 205, 233, 252, 264, 268, 270, 271, 272, 274, 285, 289, 293, 295, 303, 304, 307, 310, 311, 312, 317, 321, 322, 323, 325, 339.
- Нересница: 10, 11, 39, 41, 42, 43.
- Неретва: 288.
- Николинац: 192.
- Ниш: 11, 15, 17, 18, 19, 20, 56, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 85, 87, 88, 96, 99, 102, 125, 126, 127, 128, 131, 139, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 151, 153, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 170, 171, 172, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 188, 189, 192, 193, 195, 197, 201, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 232, 235, 236, 240, 242, 244, 246, 247, 258, 283, 285, 286, 287, 289, 293, 309, 310, 314, 317, 318, 320, 340, 343, 344, 345, 346, 353, 355, 364, 374, 379.
- Нишава: 8, 9, 20, 68, 74, 88, 122, 127, 129, 130, 139, 140, 143, 146, 153, 155, 159, 161, 162, 164, 165, 169, 176, 180, 181, 187, 189, 202, 221, 233, 236, 237, 238, 239, 241, 247,

255, 290, 315, 316, 343, 345, 382.

- Нишевац: 90.
- Нишка Бања: 159, 286.
- Ново Корито: 122, 123, 334, 340, 349.
- Ново Село (бањско): 355.

О

- Обла глава (озренска): 157, 369.
- Озрен, пл.: 8, 9, 56, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 84, 89, 147, 185, 194, 195, 213, 221, 226, 236, 245, 256, 257, 262, 290, 297, 299, 319, 335, 336, 357, 369, 375.
- Округлица: 129, 130.
- Орашац (бабички): 165.
- Ошљане: 196, 334, 341.

П

- Пајеж: 180.
- Палилула: 76, 89, 98.
- Параћин: 18, 24, 25, 29, 33, 35, 228, 234, 251, 289.
- Париз: 290.
- Пасјача, пл.: 165, 245, 283.
- Пек, река: 8, 9, 10, 19, 41, 104, 105.
- Периш: 124, 135, 195.
- Петруша: 351, 352.
- Петровац на Млави: 106, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 155, 288, 295, 362, 363.
- Пирковац: 182.
- Пирот: 12, 75, 85, 87, 125, 126, 127, 139, 142, 143, 153, 162, 163, 176, 238, 239, 241, 257, 285, 315, 343, 344, 345, 357.
- Плавна: 39, 270.
- Плочник: 67.
- Повљен, пл.: 172.
- Подвис: 89, 98, 99.
- Подгорац: 25, 31, 32, 33, 43, 57, 132.
- Пожаревац: 10, 11, 13, 19, 41, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 120, 207, 286, 289,

- 295, 309, 325, 357, 358, 359, 360, 363, 364, 367, 382.
- Поморавље: 7, 8, 9, 104, 107, 112, 114, 115.
- Пореч (Поречка река): 9, 19, 39, 41, 42, 44, 45, 47, 50, 57, 112, 114, 117, 120, 209, 231, 264, 266, 272, 274, 276, 290, 350.
- Попово гушно, коса: 177.
- Прахово: 17, 85, 269, 340, 379.
- Преконоге: 129, 145, 148, 356.
- Пријован: 140.
- Прокупље: 153.
- Пруговац: 356, 369.
- Пуста река (лесковачка): 20, 165, 180, 189, 382.
- Пчиња: 8.

Р

- Равна (тимочка): 248.
- Равно Бучје: 347.
- Равна Дубрава: 140, 142, 168, 171, 174, 175, 177.
- Равна гора: 66.
- Равна шума (поружничка) 284.
- Раброво: 104, 105.
- Радан, пл.: 370.
- Раденковац: 212, 236, 317, 355, 357, 369.
- Радичевац: 54, 123, 124, 196, 198, 234, 340, 351, 352.
- Радовањска река: 261, 292, 296.
- Ражањ: 69, 70, 71, 73, 74, 192, 193.
- Разгојна: 167.
- Рајац: 36, 274, 321, 356.
- Ракош: 180.
- Рготина: 45, 46, 50, 160, 231, 264, 265, 266, 267, 270, 272, 304, 321, 322, 324, 326, 327.
- Репушница: 198, 347.
- Ресава, река: 112.
- Ресник (бањички): 72, 317, 335.

- Ресник (нишавски): 143, 161, 162, 175, 176.
- Речица (пусторечка): 370.
- Речка: 36, 321, 322.
- Рибаре (сврљишко): 91, 129, 135, 145, 148, 243, 247.
- Рибарска Бања: 346.
- Рињ: 137, 138, 143, 146, 147, 148, 151, 158, 161, 181, 194, 343.
- Рогљево: 274, 321, 356.
- Рсовци: 356.
- Ртањ: 8, 9, 10, 11, 24, 25, 26, 34, 35, 60, 77, 123, 157, 183, 197, 226, 232, 257, 336.
- Рудна Глава: 40, 41, 42, 115, 116.
- Рујевица (бањска): 284.
- Рујиште (бољевачко): 34, 183, 305, 336.

С

- Салаш: 24, 35, 37, 39, 44, 45, 49, 50, 51, 61, 96, 230, 231, 265, 268, 272, 322, 351.
- Санџак: 371.
- Свети Аранђел, манастир: 131, 185.
- Света Богородица, манастир: 166, 167.
- Свети Никола, коса: 127.
- Света Петка (сићевачка), манастир: 92.
- Света Петка (тимочка), манастир: 330.
- Свети Стефан, манастир: 9, 185.
- Светозарево: 230.
- Свилајнац: 155.
- Сврљиг: 10, 24, 55, 62, 71, 72, 74, 75, 93, 94, 128, 130, 131, 133, 135, 137, 144, 145, 146, 151, 158, 166, 182, 184, 191, 193, 201, 212, 223, 243, 285, 289, 315, 344, 345, 356.
- Сврљишка клисура: 88, 98.
- Сврљишки Тимок: 55, 74, 128, 132.
- Сврљишке планине: 8, 9, 56, 75, 84, 87, 88, 90, 91, 93, 94, 99, 100, 118, 123, 124, 125,

- 129, 130, 132, 138, 144, 146,
147, 151, 155, 170, 176, 179,
180, 181, 182, 186, 187, 195,
215, 216, 221, 228, 233, 235,
236, 237, 241, 243, 245, 288,
299, 315, 343, 344, 371, 375.
- Селачка: 100, 327, 343, 348.
- Селичевица: 8, 139, 140, 167,
169 172, 179.
- Сење (Сењски Рудник): 9,
11, 292.
- Сеселац: 80, 183, 192, 228,
329, 330.
- Сиколe: 44, 45, 270, 304.
- Сираково: 360.
- Сићевачка клисура: 75, 79,
85, 92, 93, 249, 263, 372.
- Сићево: 85, 92, 128, 235.
- Скопље: 126, 127, 197.
- Скробница: 90, 284, 319,
330, 335, 341.
- Слемен, пл.: 249.
- Сливовик: 135, 143, 180.
- Сливовички вис: 176.
- Сливје: 317.
- Смедовац: 321.
- Смољинац: 361.
- Смрдан: 167.
- Сокобања: 9, 69, 70, 77, 78,
79, 80, 81, 83, 89, 92, 94, 99,
183, 214, 221, 226, 283, 284,
341, 354, 378.
- Сокобањска котлина: 9,
70, 79, 80, 174, 192, 195, 214,
283, 290, 329, 335, 336.
- Соколовица: 96.
- Софија: 86.
- Стаљинград: 286.
- Стара планина: 9, 24, 54,
59, 75, 123, 147, 204, 221, 232,
234, 240, 347, 348.
- Старе баре: 78.
- Старо Корито: 351.
- Стеванске ливаде: 21, 44,
45, 48, 49, 50, 137.
- Стиг: 9, 112, 113, 117, 366.
- Стол, пл.: 304.
- Столице: 111, 121.
- Ступница: 177.
- Суботинац (алексиначки):
259, 369.

- Сува планина: 8, 88, 97, 125,
129, 139, 140, 141, 142, 143,
147, 148, 155, 161, 162, 165,
166, 167, 168, 169, 172, 175,
176, 177, 178, 179, 180, 181,
221, 224, 239, 241, 367.
- Суваја, коса: 228, 229.
- Суворор, пл. 172.
- Суводол, манастир: 100,
122, 327, 329, 348.
- Сутјеска: 288, 289, 292.

Т

- Табаковац: 72, 335.
- Тамнич: 36, 323.
- Танда: 48.
- Татрашница: 234.
- Темска: 238, 239, 241, 242,
345, 346.
- Тијовац: 124, 129, 134, 214,
216, 222, 247.
- Тијеловац: 180.
- Тимок (види Бели Тимок):
- Тимочка крајина: 9, 14, 15,
16, 19, 20, 23, 26, 32, 33, 35,
36, 38, 53, 58, 59, 61, 62, 89,
96, 97, 99, 101, 122, 124, 151,
176, 192, 193, 197, 198, 201,
203, 204, 205, 208, 229, 230,
231, 233, 261, 271, 272, 279,
285, 287, 291, 294, 295, 296,
297, 298, 299, 300, 301, 303,
304, 305, 306, 307, 308, 309,
310, 313, 317, 318, 321, 324,
328, 331, 334, 337, 338, 339,
350, 366, 378, 379.
- Тиса: 38.
- Топли Дол: 239, 344, 345,
346.
- Топлица: 20, 63, 65, 66, 67,
147, 158, 187, 189, 190, 191,
196, 203, 263, 297, 299, 314,
353, 369, 370, 382.
- Топоница (белопаланачка):
239.
- Топоница (пожаревачка):
309.
- Требич, поље: 284.
- Тресибаба, пл.: 8, 9, 124,
133, 136, 147, 182, 214, 215,
228, 375.

- Трговиште (бањско): 192.
- Трговишки Тимок: 59, 100, 132, 344.
- Трнавац: 321, 322, 326.
- Трњане (моравско): 370.
- Троглан-бара, коса: 292, 293.
- Туман, манастир: 117.
- Тумба, коса (орешачка): 329.
- Турија: 103, 104.
- Тупижница, пл.: 8, 9, 24, 28, 54, 60, 69, 96, 97, 123, 195, 196, 203, 214, 228, 230, 232, 233, 234, 248, 249, 251, 253, 254, 261, 262, 264, 265, 293, 294, 330, 336, 349.

Ђ

- Ђоштица: 344.
- Ђуприја: 159, 160.

У

- Ужице: 278, 377.

Х

- Хомоље (Хомољске планине): 9, 39, 106, 112, 113, 115, 117, 206, 209, 219, 290, 359, 360, 362.
- Хум: 74, 247, 316.

Ц

- Цариброд: 238.
- Церје: 355, 356.
- Церовац (кучевски): 366.
- Церовица (бањска): 192, 254.
- Црвена Река: 88, 89, 161.
- Црвење: 100, 124, 352.
- Црвени Крст (нишки): 171, 184, 185.
- Црна Бара (алексиначка): 356, 369.
- Црна трава: 20, 163, 168, 169, 178, 179, 345, 382.
- Црнајка: 38, 39, 40, 42, 45, 268.

- Црни врх (борски), пл.: 9, 296, 305.
- Црни врх (кучевски), пл.: 105.
- Црни врх (сврљишки), пл.: 213, 214.
- Црни Врх: 346, 347.
- Црни Кал: 70, 71, 72, 192, 228, 299.
- Црни Тимок (Црна река): 9, 24, 26, 27, 30, 32, 33, 35, 228, 231, 234, 250, 293, 297, 303, 305.
- Црноклиште: 176, 180.
- Црнољевица: 124.

Ч

- Чачалица, брдо: 359.
- Чевртија: 16.
- Честобродица: 28.
- Читлук (бањски): 70, 192.
- Чифлик (нишавски): 143.
- Чокоњар: 45, 47, 322, 323.
- Чубра: 47.
- Чутурило, коса: 333, 334, 348.

Ш

- Шарбановац (тимочки): 100, 350.
- Шестигабар: 198.
- Шљивар: 304, 308, 379.
- Штипина: 330.
- Штитарац: 59, 60, 100, 329.
- Штрбац (заглавски): 52.
- Штрбовац: 180.
- Штубик: 47, 49, 270.
- Шуљевац, коса: 35.
- Шумадија: 7, 312.
- Шуман Топла: 352.

ЈЕДИНИЦЕ И ИНСТИТУЦИЈЕ*

А) НОВ И ПОЛ

Б

- Бабички ПО: 140, 141, 142, 145, 148, 158, 162, 163, 164,

* Овде јединице нису груписане према њиховој формацији (батаљони, бригаде, чете, дивизије и др.) већ, изузетно, по азбучном реду, па их тако треба и тражити (нпр 7. или 17).

165, 166, 167, 168, 169, 170,
171, 172, 174, 175, 176, 177,
178, 179, 180, 181.

- Бољевачки ПО: 24, 25, 26,
27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
46, 50, 52, 59, 60, 96, 97, 98,
132, 158, 193, 232, 373, 380.
- Бољевачка чета: 232, 233,
234.
235, 251, 253, 257, 264, 282.

В

- Ваљевски ПО: 20.
- Ваљевска партизанска
групација: 194.
- Височка чета: 142.
- Врховни штаб НОВ и
ПОЈ: 21, 207, 229, 263, 280,
281, 282, 287, 377.

Г

- Генералштаб бјв.: 64, 65.
- Главни штаб НОПОЈ: 21,
41, 54, 76.
- Главни штаб НОПО Срби-
је: 60, 111, 209, 211, 277, 279,
280, 281, 287, 300, 312, 346,
350, 352, 353, 354, 355, 366,
369, 370, 381, 382.
- Група батаљона НОВЈ ис-
точне Србије: 319, 320, 331,
341, 346, 347, 349, 350, 351,
352, 353, 354, 355, 356, 357,
367, 369, 370, 378, 381, 382.

Д

- 2. батаљон Зајечарског
ПО: 306, 310, 311, 312, 317,
320, 321, 322, 324, 326, 329,
333, 337, 340, 341, 343, 344,
347, 348, 351, 354, 365, 379.
- 2. дивизија НОВЈ: 371.
- 2. јужноморавска НО бри-
гада: 350.
- 2. јужноморавски ПО: 263,
317, 345, 367.
- 9. српска НО бригада: 346.
- Добровољачка војска Ју-
гославије: 269.

З

- Заглавско-тимочки ПО: 21,
24, 32, 33, 52, 53, 55, 56, 58,
59, 60, 96, 97, 98, 380.
- Зајечарски ПО: 20, 287,
310, 311, 312, 313, 317, 319,
320, 321, 322, 323, 325, 327,
328, 331, 332, 333, 334, 335,
336, 337, 339, 340, 341, 342,
343, 344, 347, 348, 349, 350,
351, 353, 354, 355, 356, 365,
370, 379, 381.
- Звишки (Кучевски) ПО:
21, 40, 104, 105, 106, 107, 108,
110, 113, 265.

Ј

- Јабланички ПО: 140, 141.
- Јастребачка чета: 290, 291,
297, 298, 299, 313, 315.
- 11. дивизија НОВЈ: 296.
- Јужноморавска оператив-
на зона: 20, 352, 369.

К

- „Каменички одред“: 71.
- Књажевачко-бољевачки
ПО: 21, 77, 89, 90, 94, 96, 97,
98, 99, 100, 101, 118, 120, 122,
123, 124, 132, 133, 134, 135,
136, 137, 138, 143, 144, 145,
148, 151, 157, 158, 176, 179,
186, 187, 191, 192, 193, 195,
196, 198.
- Копаонички ПО: 193.
- Космајски ПО: 367, 371,
381.
- Крајинска дивизија бјв.:
26.
- Крајински ПО: 21, 24, 32,
35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
44, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 59,
60, 61, 96, 101, 104, 107, 112,
119, 120, 131, 137, 184, 209,
230, 256, 264, 265, 266, 267,
268, 269, 270, 271, 273, 274,
275, 276, 282, 287, 288, 290,
351, 373, 380.

- Крајинска чета: 233, 251, 256, 264, 266, 291, 325.
- Краљевачки ПО: 184, 262.
- Крушевачка чета Бабичког ПО: 142, 167.
- Кукавички ПО: 139, 164, 165.

М

- Мајданпечки батаљон: 114.
- Мајданпечки ПО: 41, 42, 44, 45, 104, 106, 107, 113, 120, 264.
- Мајданпечка чета: 39, 40, 101.
- Метришка месна партизанска чета: 49.
- МК Ниш: 68, 84, 283, 317.
- МК Пожаревац: 363.
- Млавски батаљон: 114.
- Млавски ПО: 21, 104, 106, 108, 109, 113.
- Млавска чета: 367.
- Моравска чета Бабичког ПО: 142, 166.
- Моравска чета Пожаревачког ПО: 107, 113, 115, 359, 360, 361.

Н

- Нишавски ПО: 148, 319, 341, 345, 346, 351, 357, 367, 370, 371, 382.
- Нишавска чета: 95, 96, 124, 125, 130, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 147, 155, 158, 159, 166, 176, 227, 346.
- Нишки ПО: 256, 346.

О

- Озренски батаљон НОВЈ: 20, 246, 292, 311, 313, 317, 319, 331, 335, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 351, 353, 355, 356, 378, 379.
- Озренска НО бригада: 370, 382.

- Озренски ПО: 34, 55, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 89, 90, 92, 94, 98, 99, 124, 130, 131, 139, 146, 147, 148, 149, 150, 157, 174, 182, 183, 184, 185, 188, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 202, 203, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 221, 223, 226, 227, 228, 232, 236, 241, 245, 246, 248, 249, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 263, 264, 282, 287, 288, 290, 299, 309, 370, 374, 380.
- Озренска чета: 246, 309, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 329.
- ОК Зајечар: 12, 15, 19, 23, 24, 32, 35, 36, 39, 40, 44, 49, 52, 56, 57, 59, 62, 68, 84, 94, 95, 96, 102, 112, 118, 120, 124, 132, 148, 151, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 209, 219, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 245, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 271, 279, 280, 282, 283, 287, 288, 290, 292, 296, 297, 298, 299, 300, 303, 307, 310, 311, 312, 317, 320, 324, 325, 327, 328, 330, 337, 350, 352, 353, 355, 356, 365, 376, 377.
- ОК Крушевац: 68, 219.
- ОК Кучево: 104.
- ОК Лесковац: 68, 139, 140, 145, 163, 164, 165, 166, 169, 178, 179, 181, 219, 313.
- ОК Младеновац: 367.
- ОК Ниш: 12, 15, 19, 56, 63, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 79, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 100, 124, 125, 128, 135, 139, 140, 141, 142, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 153, 156, 157, 159, 161, 162, 164, 179, 181, 182, 183, 185, 197, 202, 219, 220, 227, 231, 232, 236, 237, 244, 246, 249, 252, 253, 256, 262, 263, 266, 282, 287,

290, 297, 299, 310, 311, 313,
314, 315, 316, 317, 320, 325,
343, 344, 345, 346, 352, 353,
355, 356, 376.

— ОК Пожаревац: 19, 40, 103,
104, 105, 108, 109, 110, 111,
112, 113, 117, 120, 121, 154,
205, 206, 207, 209, 210, 230,
265, 358, 360, 363, 365, 376.

— Окружно повереништво
Крајине: 274, 303, 307, 310,
312, 331.

— Окружно повереништво
Пожаревца: 103.

П

— Параћинска чета: 78.

— 5. армија бјв.: 64, 65.

— 1. батаљон Зајечарског
ПО: 300, 311, 317, 320, 324,
326, 327, 328, 330, 333, 430,
341, 342, 343, 345, 347, 348,
349, 351, 354, 379.

— 5. дивизија НОВЈ: 371.

— Печка чета: 107, 331, 359,
360, 361, 362.

— Пиротска чета: 142, 258,
344, 345.

— 1. јужноморавска НО бри-
гада: 312, 352.

— ПК Македоније: 197, 252.

— ПК Србије: 12, 15, 23, 68,
73, 93, 105, 108, 110, 127, 146,
150, 153, 154, 155, 162, 169,
189, 192, 196, 197, 204, 206,
207, 209, 216, 220, 226, 229,
230, 232, 237, 245, 246, 247,
252, 256, 263, 265, 266, 269,
275, 278, 279, 280, 281, 287,
325, 331, 334, 350, 352, 353,
354, 355, 365, 369, 391.

— Пожаревачки ПО: 20, 21,
40, 46, 47, 48, 49, 50, 62, 97,
100, 101, 104, 107, 108, 109,
112, 113, 114, 115, 116, 117,
120, 154, 155, 172, 183, 198,
205, 206, 207, 209, 210, 211,
216, 219, 230, 231, 233, 263,
265, 266, 269, 272, 282, 309,
325, 331, 357, 358, 359, 360,

361, 362, 363, 364, 365, 366,
367, 370, 371, 374, 378, 380,
381.

— Покрајинско поверени-
штво НИШ: 68, 102, 127,
147, 155, 172, 192, 197, 199,
203, 231, 232, 258, 283, 280,
282, 287, 377, 380, 381.

— 1. шумадијска НО брига-
да: 312, 352.

— Поморавски ПО: 28.

Р

— Расински ПО: 245.

— Ресавска чета: 113, 115,
360, 361.

С

— Салашка месна партизан-
ска чета: 49.

— Сврљишка партизанска
група: 182, 183, 186.

— Сврљишки ПО: 56, 69, 71,
91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
76, 77, 84, 86, 87, 88, 89, 90,
99, 100, 109, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 132, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144,
145, 146, 147, 148, 149, 150,
151, 153, 154, 156, 157, 159,
161, 162, 163, 164, 166, 167,
168, 169, 170, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 178, 179,
180, 181, 186, 187, 188, 190,
191, 192, 193, 199, 200, 202,
212, 213, 214, 215, 216, 218,
220, 221, 222, 226, 227, 232,
234, 235, 236, 239, 240, 241,
242, 243, 245, 246, 247, 248,
249, 250, 252, 253, 254, 256,
258, 263, 264, 277, 282, 287,
288, 309, 343, 374, 380.

— Сврљишка чета: 95, 96,
124, 125, 129, 130, 131, 132,
134, 135, 136, 137, 138, 139,
142, 143, 145, 147, 148, 155,
158, 166.

— Стишки батаљон: 114.

— Стишка чета: 107, 113, 331,
359, 360, 361, 362.

- Сувоборски ПО: 194.
- Сувопланинска чета: 95, 96, 142, 167, 168.

Т

- Тимочки батаљон НОВЈ: 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 313, 315, 377, 378, 379.
- Тимочки ПО (НОП одред Тимочке крајине): 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 215, 216, 221, 223, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 236, 245, 247, 249, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 262, 264, 276, 287, 288, 290, 376, 380.
- Тимочка чета: 232, 233, 234, 235, 249, 251, 253, 254, 258, 262, 264, 282, 291.
- Топлички ПО: 139, 147, 183, 187, 245.
- 3. батаљон Зајечарског ПО: 348, 351, 354, 356.
- 3. батаљон 1. јужноморавског ПО: 288, 290, 313.

У

- Ужички ПО: 20.
- Ујевачки одред: 106, 107, 108, 110.

Х

- Хомољски ПО: 106.

Ц

- ЦК КПЈ: 23, 91, 102, 252.
- Црноотравски ПО: 168, 178.

Ч

- Чачански ПО: 20.
- Чета „Васа Пелагић“: 113.
- Чета „Сењанин Тадија“: 62, 113, 117, 118, 120, 207, 266.
- 14. српска НО бригада: 346.

Ш

- Шумадијски ПО: 107.

В) ОКУПАТОРСКЕ

Д

- 9. бугарска дивизија: 220, 277.
- 22. бугарска дивизија: 220, 285, 364.
- 21. бугарска дивизија: 285.
- 27. бугарска дивизија: 285.
- 25. бугарска дивизија: 363, 364.
- 12. немачка армија: 163, 194.
- 297. немачка дивизија: 286, 288, 289, 362, 363.
- 923. ландсшицен батаљон: 286.

К

- команда Вермахта: 160.
- команда Југоистока: 159, 194.
- Крајскоманда 857 Зајечар: 122, 270, 285, 300, 308.

Р

- 1. бугарски окупациони корпус: 127, 220, 288.
- 1. брза бугарска дивизија: 127.
- 1. бугарски коњички пук: 127.
- 52. бугарски пук: 127, 159.
- 50. бугарски „нишавски“ пук: 127, 159.
- 1. брдска немачка дивизија: 289.
- 522. пук 297. немачке дивизије: 286, 362.
- 523. пук 297. немачке дивизије: 286, 362.
- 526. ландсшицен батаљон: 286.
- 592. ландсшицен батаљон: 286.

Р

- Руски белогардејски корпус: 289.

С

- 7. бугарска дивизија: 220, 277.
- 17. бугарска дивизија: 220, 277, 285.
- 7. СС немачка „Принц Еуген“ дивизија: 278, 358.
- 714. немачка дивизија: 30, 43.
- 741. пук 714. немачке дивизије: 30, 31, 43.
- 704. немачка дивизија: 285, 286, 289, 358.
- 734. пук 704. немачке дивизије: 286, 289, 357, 358, 359, 360.
- 104. немачка дивизија: 285, 358.

Т

- 3. коњички пук 1. брзе бугарске дивизије: 127.
- 3. батаљон 741. пука 714. немачке дивизије: 30, 31.

Ф

- Фелдкомандантура Београд: 350.
- Фелдкомандантура 809 Ниш: 19, 68, 182, 184, 188, 189, 192, 220, 221, 29, 285, 359.

Ш

- 6. бугарска дивизија: 220, 227.
- 63. артиљеријски пук 22. бугарске дивизије: 285.
- 62. пук 22. бугарске дивизије: 285.
- 61. резервни бугарски пук: 159.

В) КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКЕ

А

- Алексиначки четнички одред: 193.
- Аџимовићева офанзива: 147, 218, 222, 225, 227, 232, 233, 235, 236, 242, 243, 245, 246, 247, 251, 253, 262, 277, 314, 374, 375, 380.

Б

- Бањска четничка бригада: 317, 335.
- Белопаланачка четничка бригада: 343, 344.
- Белопаланачки четнички одред: 195, 213.
- Бољевачка четничка бригада: 317, 335.
- Борски четнички одред: 30, 32, 57, 123, 132, 134, 136, 137, 228.
- Брзопаланачка четничка бригада: 271.

В

- Врховна команда југословенске војске у отаџбини: 240, 364.

Г

- Горски штаб 43: 205, 224, 239, 245.
- Горски штаб 64: 338.
- Горски штаб 65: 270, 305, 338.
- Горски штаб 67: 268, 275, 338, 362.
- Горски штаб 69: 362, 364.

Д

- Делиградски четнички корпус: 284, 290, 335.

З

- Загранични комитет: 38.

- Зајечарска четничка бригада: 294, 308, 327, 328, 332, 333, 348.

Ј

- 11. одред СДК: 79, 81, 174, 222.

К

- Књажевачка четничка бригада: 329, 332, 333, 341, 352.
- Књажевачки четнички корпус: 285, 290, 301, 328, 335, 338, 339, 357.
- Књажевачки четнички одред: 57, 132, 134, 135, 136, 196, 200, 204.
- Комесарска управа Србије: 77.
- Корвински четнички одред: 175.
- Крајински четнички корпус: 268, 289, 338, 339, 362.
- Крајинско-поречко-хомуљски четнички одред: 38, 57.

М

- Мирочки четнички одред: 118.
- Млавски четнички корпус: 362.
- Моравска четничка бригада: 370.
- Моравски четнички корпус: 362.

Н

- Недићева влада (Влада Србије): 39, 77, 127, 128, 160, 172, 173, 194, 211, 222, 224, 240, 278, 295, 339, 340, 377, 378.
- Неготинска четничка бригада: 321.

- Независна држава Хрватска: 86.

П

- Параћински четнички одред: 228.
- 5. одред СДК: 188, 191, 193, 201, 213, 284, 358.

Р

- Рамска четничка бригада: 366.

С

- Сврљишка четничка бригада: 329, 339, 352, 357.
- Сврљишки четнички одред: 182, 191, 195, 200.
- Сићевачки четнички одред: 93, 171.
- Српска добровољачка команда: 78, 172, 211, 215, 222, 224, 225, 231, 360, 374.
- Српска државна стража: 87, 122, 127, 128, 129, 172, 185, 186, 193, 194, 195, 200, 211, 214, 215, 222, 224, 225, 240, 248, 262, 360, 374.

Т

- Тимочка четничка бригада: 327, 332, 333, 349, 351.
- Тимочки четнички корпус: 270, 285, 290, 296, 328.
- Тимочки (Светониколски) четнички одред: 132, 134, 135, 136, 204.
- Топлички четнички одред: 188.

Ч

- Чегарски (Нишки) четнички корпус: 290, 339, 343.

Ш

- Шумадијски четнички одреди: 67.

САДРЖАЈ

Уместо предговора	5
УВОД	7
ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ ЗАЈЕЧАРСКОГ ОКРУГА 1941	23
Бољевачки партизански одред	25
Крајински партизански одред	25
Заглавско-тимочки партизански одред	32
Закључак	35
ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ НИШКОГ ОКРУГА 1941	43
Појава четника Косте Пењанца	44
Озренски партизански одред	44
Сврљински партизански одред	46
Књажевачко-бољевачки партизански одред	51
ПАРТИЗАНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ ПОЖАРЕВАЧКОГ ОКРУГА 1941.	102
Процес настајања партизанских јединица	104
Чете Пожаревачког одреда	112
У ЗАХВАТУ НИШАВЕ	122
Тимочка крајина остаје без одреда	122
Сврљинска чета Сврљинског одреда	124
Борба код села Кренте	127
Нишавска чета Сврљинског одреда	128
Одлуке партијске конференције у Рињу	143
Закључак	143
ДЕЈСТВА ОДРЕДА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1942.	154
Слободна територија Запања	157
Бабишки партизански одред	164
Офанзива непријатеља на Запање	166
Сврљинска брда поново база партизана	181
Из једне непријатељске офанзиве у другу	187
Тимочки партизански одред	192
Пожаревачки партизански одред 1942.	205
„Крајеви највише угрожени од комуниста“	211

КРОЗ АЋИМОВИЋЕВУ ОФАНЗИВУ	219
Озренски партизански одред пре и у току офанзиве	226
Тимочки партизански одред пре и у току офанзиве	228
Сврљишки партизански одред пре и у току офанзиве	235
Остаци Сврљишког и Озренског заједно са Тимочким одредом	245
Из једне издаје у другу	258
Новоорганизовани Крајински партизански одред	264
Осврт на дејства партизанских снага источне Србије 1942	277
СТВАРАЊЕ ЈЕДИНИЦА НОВЈ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ	282
Тимочки батаљон НОВЈ	287
Формирање 2. батаљона НОВЈ у Тимочној крајини	306
Озренски (Нишки) батаљон НОВЈ	313
ГРУПА БАТАЉОНА НОВЈ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ	320
Зајечарски партизански одред „Миленко Брковић Црни“	321
Обједињена дејства групе батаљона НОВЈ	331
Језгро Нишавског партизанског одреда	341
Формирање 3. тимочког батаљона НОВЈ	348
Пожаревачки партизански одред 1943. и почетком 1944. године	357
„Озренска бригада НОВЈ“	369
ОПШТИ ОСВРТ НА ДЕЈСТВА ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ	372
ПРИЛОГ:	
Извори и литература	383
Списак бораца одреда на дан 20. I 1944.	387
Регистар	401

ИВАН-ЦИНА ГЛИГОРИЈЕВИЋ
ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Језички редактор
Стана Станић, проф.

*

Технички уредник
Андро Стругар

*

Коректори
Биљана Ђорђевић
Нада Весић

*

Омот
Мирослав Вајић

Штампање завршено јула 1969.

Тираж 2.000

Цена 39 дин.

